

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૬૦૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પરમંસુખી ચવાન / દ્વિતીય

વિષય પર : ૫૧૬૭

પરમસુખી થવાના ઉપાય

અથવા

પૂજ્યચરણ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં

કેટલાંક

ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ

સંપાદક

માણિક્યવર્મા (માણિકલાલ નાનજી.)

વરતેજ-કાઠિયાવાડ

પ્રકટકર્તા

પાછલા પૃષ્ઠપર જણાવેલા જિજ્ઞાસુઓ
દોહરે.

શ્રદ્ધાપ્રીતિ રાખીને, ઉરમાં ધરે ઉપાય;
અનુષ્ઠાન તેનું કરે, પરમસુખી તે થાય.

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રતિ ૧૬૦૦

સર્વાધિકાર વ્યાખ્યાતાશ્રીને સ્વાધીન

શાકે ૧૮૪૯

સંવત ૧૯૮૪

મુદ્રય રૂ. ૧-૦-૦

મળવાનું સ્થળ:—વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ

બીલખા-કાઠિયાવાડ

રાત્રીકોપીરાઈટ-સંગ્રહ

આ પ્રેમ પ્રકટ કરનાર ગૃહસ્થોનાં નામો

પુરુષોત્તમ વલ્લભ	દુર્લભ વલ્લભ
કલ્યાણુજી માણુમાષ	ગંગારામ ડાહ્યા લાલા
ડાહ્યા માધવ	ધેલા દયારામ
મણિલાલ હરિભાષ	હાકોરદાસ હરકીસન
વસનુજી હરિભાઈ	ગંગારામ ડાહ્યા માધવ
દુર્લભ ફકીર	ઝીણુમાષ ગોવિંદજી
દામોદર દયારામ	હરગોવિંદ દયારામ
છોટુમાષ ધેલામાષ	ચુનીલાલ જગજીવન
પ્રભુ.પ્રાગ	ભૂખણુ ગોકળ
ઉત્તમ ગોવિંદ	

નવસારી-ગુજરાત

હાલ ડર્બન—નાતાલ

અમદાવાદ-પીરમસારોડ ઉપર ધી “નિર્મળ” પ્રિન્ટિંગ
પ્રેસમાં શિવપ્રસાદ લલ્લુભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीनथुरामशर्मा.

मुंबई सं. १९८३.

॥ ૐ ॥

ઉપોદ્ધાત

“ નિર્લેગુણ્યો ભવાર્જુન ॥ ”

હે અર્જુન ! સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને માટે તું ત્રણ ગુણુથી રહિત થા-ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કર.

મુખપૃષ્ઠપર જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વમુખે સ્થિતિ મહાત્મા શ્રી ૧૦૮ શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં (શ્રીમન્નાથભગવાનનાં) કેટલાંક વ્યાખ્યાનોનો સમૂહ આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ એ આ વ્યાખ્યાનસમૂહનો વિષય છે.

તમે ગુણ, રજેગુણ ને સત્ત્વગુણ એ ત્રણ આ ત્રિશ્વના પરિણામી ઉપાદાનકારણરૂપ માયાના ત્રણ ગુણો વા સ્વભાવો છે. એ ત્રણ ગુણો માયાના સ્વરૂપભૂત છે. માયાથી અભિન્ન છે. માયાનો પ્રકાશપ્રવૃત્તિ-નિવારક અસાનરૂપ-જડતા વા મૂઢતારૂપ-સ્વભાવ તે તમોગુણ. માયાનો પ્રવૃત્તિજનક ચંચલતારૂપ સ્વભાવ તે રજેગુણ, ને માયાનો સ્ફૂર્તિયુક્ત શાંતિસુખની યોગ્યતાનો તથા જ્ઞાનની યોગ્યતાનો જનક સ્વભાવ તે સત્ત્વગુણ.

સમગ્ર જડ પદાર્થો ને ચેતન પ્રાણીઓનાં સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણે શરીરો માયામાંથી ઉત્પન્ન હોવાથી તમોગુણ આદિ ત્રણ ગુણોવાળાં છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો આ જગત ત્રિગુણમય વા ત્રિગુણરૂપ છે. આમ હોવાથી પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં પણ એ ત્રણ ગુણો રહેલા છે.

તમોગુણરૂપ કવ્ય કાવ્ય, ભારે ને મંદગતિવાળું છે, રજેગુણરૂપ

દ્રવ્ય લાલ ને તમોગુણરૂપ દ્રવ્યના કરતાં ન્યૂન ભારે તથા ચંચલ છે, અને સત્ત્વગુણરૂપ દ્રવ્ય શ્વેત ને રજોગુણતમોગુણરૂપ દ્રવ્યકરતાં ઘણું હલકું ને સ્થિરજેવું છે. એ ત્રણ ગુણનું પ્રમાણ પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં તેના પૂર્વજન્મોનાં કર્મોના સંસ્કારાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કોઈ જીવના હૃદયમાં તમોગુણ વધારે, ને રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય છે; કોઈ જીવના હૃદયમાં રજોગુણ વિશેષ, ને તમોગુણ તથા સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય છે; ને કોઈ જીવના હૃદયમાં સત્ત્વગુણ વધારે ને રજોગુણ તથા તમોગુણ ન્યૂન હોય છે. એમ ભિન્ન ભિન્ન જીવોના હૃદયમાં તેમના પૂર્વજન્મોનાં કર્મોના સંસ્કારાનુસાર એ ત્રણ ગુણોના ન્યૂનાધિકપણનું પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને એમ હોવાથી તેમના અંતઃકરણના ભિન્ન ભિન્ન બંધારણપ્રમાણે તેમના અંતઃકરણના રંગાદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે.

કર્મફલપ્રદાતા સત્તાના નિયમાનુસાર સંસ્કારપ્રમાણે જીવના શરીર-માં તથા અંતઃકરણમાં થતા રાસાયનિક ફેરફારથી, તથા બહારની વિવિધ પ્રકારની ઉદ્દ્યોધક સામગ્રીની અસરથી, જીવના હૃદયમાં ક્યારેક સત્ત્વગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે, ક્યારેક રજોગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે, ને ક્યારેક તમોગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે. જ્યારે જ્યારે જે જે ગુણનું પ્રધાનપણું હોય ત્યારે તે તે ગુણ પોતાનાં કાર્યોને ઉપજાવે છે.

પ્રધાનતાને પામેલો તમોગુણ અપ્રકાશ-અરૂર્તિ,-શિથિલતા, જડતા, આળસ, પ્રમાદ, તંદ્રા તથા અતિનિદ્રા આદિ દોષોને ઉપજાવવા-વડે મનુષ્યના શરીરમનને ભારે બનાવી તેને સુખજનક સ્વકર્તવ્ય-માં યથામેઘ્ય પ્રવૃત્તિ કરવા દેતો નથી. એ વેલા અંતઃકરણનો રંગ સ્થામ હોય છે. પ્રધાનતાને પામેલો રજોગુણ સાંસારિક પ્રાણિપદાર્થોમાં બહુવિધ રાગદ્વેષને ઉપજાવી કામક્રોધાદિ દોષોવડે મનુષ્યના અંતઃકરણ-

ને ચંચલ ને દુઃખી રાખી સુખરૂપ વસ્તુમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિર થવા દેતો નથી. એ વેલા અંતઃકરણનો રંગ લાલ હોય છે. પ્રધાનતાને પામેલો સર્વગુણ નિર્મલ તથા સુખદ છતાં મનુષ્યના અંતઃકરણને બહારના નાનાવિધ જ્ઞાનમાં તથા સુખમાં જોડી રાખી, તથા તે જ્ઞાનનું ને સુખનું અભિમાન ઉપજાવી, મનુષ્યને દુઃખરહિત પરમસુખરૂપે સ્થિતિ કરવા દેતો નથી. સર્વગુણની પ્રધાનતાને સમયે અંતઃકરણનો રંગ શ્વેત હોય છે.

ગુણ એટલે દોરી. જીવને આ અસાર ને દુઃખદ સંસારમાં દોરીની પેઠે બાંધી રાખનાર હોવાથી માયાના ઉપર કહેલા ત્રણ સ્વભાવોને ગુણ એવું નામ શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઉપર પ્રમાણે ત્રણે ગુણો મનુષ્યને અજ્ઞાનુભવરૂપ-સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ-મોક્ષની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં વધતાઓછા વિવેકર્તા છે. પરમસુખેચ્છુએ-સુમુક્ષુએ-સ્વપુરુષાર્થવડે એ ત્રણ ગુણોઉપર જય મેળવવો જોઈએ, અર્થાત્ તે તે ગુણોવડે અંતઃકરણમાં ઉપજતા હાનિકર વિકારોને તેણે વશ વર્તાવવા જોઈએ.

મનુષ્યને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની આત્મંતિક નિવૃત્તિ કરાવનાર તથા પરમાર્થની નિત્યપ્રાપ્તિ કરાવનાર અજ્ઞાનિન્ન સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન શાસ્ત્રગિહિત સ્વકર્તૃત્વનું અનુક્રાન કરવારૂપ પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. તમોગુણ એ પુરુષાર્થનો પરમવિરોધી હોવાથી જીવાત્માને વિશેષ હાનિકર છે. એ તમોગુણને જિગ્સાસુએ શુદ્ધરજ્ઞેગુણવડે એટલે શાસ્ત્રીય શુભ પ્રવૃત્તિના સેવનવડે જિતવો જોઈએ. પશ્ચાત્ તેણે એ શુદ્ધરજ્ઞેગુણનો જ્ઞાનજનક પ્રકાશ, સાંતિસુખ તથા સ્ફૂર્તિને (સ્વકર્તૃત્વ-માં યોગ્ય જન્યુતિને) આપનારા સર્વગુણવડે જય કરવો જોઈએ, ને છેવટ જ્ઞાન તથા સુખનું અભિમાન મૂકાવી પરમપદરૂપ અજ્ઞમાં

સ્થિરતા રખાવનાર અંતઃકરણની પરમ નિર્મલસ્થિતિરૂપ શુદ્ધસત્ત્વ-ગુણવડે, જ્ઞાન તથા સુખનું અભિમાન ઉપજાવનાર સત્ત્વગુણનો જય કરી પોતાના અંતઃકરણને ઉક્ત શુદ્ધસત્ત્વગુણને સેવનારું કરવું જોઈએ. આવી શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળી સ્થિતિ એ જીવના અંતઃકરણનો પરમ વિકાસ વા પરમ ઉત્કર્ષ છે. આ સ્થિતિનેજ ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણરૂપ વા ગુણાતીતપણા રૂપ કહે છે. ૬૯ બ્રહ્માનુભવવાળી આ સિદ્ધ દશા છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર મહાપુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ગુણાતીતનાં લક્ષણો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

“ પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।
 ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥
 ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।
 ગુણા વર્તેત્ત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥
 સમદુઃસ્વમુલ્લસઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।
 તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥
 માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।
 સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ”

શ્રીભગવાનુ બોલ્યા:—“ હે પાંડવ ! સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ પ્રકાશ, રજોગુણના કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિ ને તમોગુણના કાર્યરૂપ મોહ એ સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલાં હોય તો જે પુરુષ તેનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમજ તે નિવૃત્ત થયેલાં હોય તો જે તેમને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છતો નથી;

વળી જે ઉદાસીનની પેઠે રહ્યો થકો ત્રણ ગુણોવડે સ્વરૂપથી ચલાય-
માન થતો નથી, ને સર્વ પ્રવૃત્તિમાં ત્રણ ગુણોજ વર્તે છે એવા
નિશ્ચયમાં સ્થિત રહ્યો છતો કોઇ પણ સાભિમાન પ્રવૃત્તિ કરતો નથી;
જે સુખદુઃખને સમાન ગણનારો, સ્વસ્થ, (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ-
વાળો,) માટીનું ઢેપું પથ્થર ને સોનું જેને સમાન છે એવો, પ્રિય
તથા અપ્રિયને સરખાં માનનારો, ને નિંદાસ્તુતિને તુલ્ય ગણનારો
તથા ધીર (વિષયોથી પોતાની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારો) છે, તેમજ જે
માનાપમાનમાં ને મિત્રના તથા શત્રુના પક્ષમાં સમભાવથી વર્તનારો
છે, અને જેણે કર્મોના સાભિમાન સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરેલો
છે એવો મહાપુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ”

આવું ગુણાતીતપણું પરમદુર્લભ છે. પુણ્યશાળી જીવ દીર્ઘકાલ-
પર્યંત આદરપૂર્વક નિરંતર સેવેલા શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થવડે તથા શ્રીઅંત-
ર્યામિપ્રભુથી અભિન્ન શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાવડે એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત
કરી શકે છે.

ત્રણ ગુણોમાં તમોગુણ તથા રજોગુણ મનુષ્યને વિશેષ બાધ-
કર્તા છે. સત્ત્વગુણ તેટલો બાધકર્તા નથી, પણ વ્યવહારપરમાર્થમાં
આગળ વધવામાં બિલકો તે બહુ ઉપયોગી છે. પરમાર્થના અભ્યાસની
(બ્રહ્માભ્યાસની) બહુ ઉચી સ્થિતિએજ સત્ત્વગુણનું પ્રતિબંધકપણું
જણાય છે, ને તે સમયેજ તેનું પ્રતિબંધકપણું શુદ્ધસત્ત્વગુણવડે દૂર
કરવાનું હોય છે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તો જિજ્ઞાસુએ
પોતાના અંતઃકરણમાં તમોગુણથી તથા રજોગુણથી ઉપજતા દુષ્ટ
વિકારોને દબાવે રાખી ક્રમે ક્રમે તેને નિર્મલ કરી નાખવાના હોય
છે, ને સત્ત્વગુણની ધણીમાં ધણી શક્તિ કરવાની હોય છે. આવો

પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ પોતાનો વ્યવહાર શાસ્ત્રીયરીતે સુખપૂર્વક ચલાવ-
તો છતો પરમાર્થનાં સાધનોમાં સહેલાઈથી આગળ વધી શકે છે.

આ વિશ્વમાં દોષાપનયન (દોષોનો ત્યાગ) ને શુભાધાન (શુભ-
શુભોની પ્રાપ્તિ) એ બે જીવના કલ્યાણમાટેનાં બહુ અગત્યનાં સાધ-
નો છે. વાસ્તવિક કહીએ તો સમજી મનુષ્યે વિશ્વમાં જન્મ લઇને
સુખ્ય એટલુંજ કરવાનું છે, કે જેવડે તે પોતાના ઇચ્છિતને પ્રાપ્ત કરી
શકે. શ્રેયસ્ને માર્ગે (વ્યાવહારિક સુખને માર્ગે-આ લોકનાં સુખથી
મોડીને બ્રહ્મલોકસુધીનાં સુખને માર્ગે) કે શ્રેયસ્ને માર્ગે (પારમાર્થિક
સુખને માર્ગે-સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને માર્ગે)-અને માર્ગે-ચાલનારને
આ વાત બહુ ઉપયોગી છે. ત્યજવાયોગ્ય દોષોના ત્યાગમાટે તે
દોષોનાં સ્વરૂપ ને તેને ત્યજવાનાં સાધનો, ને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય
શુભશુભોની પ્રાપ્તિમાટે તે શુભશુભોનાં સ્વરૂપ ને તેની પ્રાપ્તિનાં
સાધનો અભ્યાસી મનુષ્યે સૂક્ષ્મરીતે જાણવાં જોઇએ; અને એટલામાટે
પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ પોતાના ગ્રંથોમાં આ વિષયનું સ્થલે સ્થલે
બહુ બાર મૂકીને અનેક રીતે નિરૂપણ કર્યું છે.* તેઓશ્રીના પ્રવચનમાં
પણ આ વાત બહુ આગળ પડતી હોય છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં પણ
આ વાત અભ્યાસીઓ સ્પષ્ટ જોઇ શકશે. ખરેખર! સાધનજ
(દોષોનો ત્યાગ ને શુભશુભોની પ્રાપ્તિજ) બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે,
કે જેના અભાવથી પરમસાધ્યરૂપ બ્રહ્મ જે પોતાનુંજ સ્વરૂપ હોઇ
સર્વદા પ્રાપ્ત છે તે અપ્રાપ્તજેવું લાગી રહ્યું છે. વ્યાવહારિક વા

* પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીપ્રણીત શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિના બિન્ન
બિન્ન આંકો, સ્વાભાવિકધર્મ, મનુષ્યમિત્ર, શ્રીપત્રકલ્પમંજરી, સુવિચાર-
સંક્રિષ્ટા ને શ્રીસદુપદેશદિવાકરનાં ચાર કિરણો આદિ પુસ્તકો જુઓ.

પારમાર્થિક કલ્યાણને ઇચ્છનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે તમોગુણ આદિ ત્રણ ગુણોનાં સ્વરૂપ, તેનાં કાર્યો એટલે તેથી ઉપજતા અંતઃકરણના વિકાર-રૂપ દોષો, ને તે કાર્યોનાં (દોષોનાં) પરિણામો સતશાસ્ત્રથી ને મહા-પુરુષોનાં વચનોથી જાણવાં જોઈએ, ને સ્વવિચાર તથા સ્વાનુભવથી તેનો નિશ્ચય કરી દોષાપનયન ને ગુણાધાનરૂપ પોતાના અભ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં આ વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે, જેને પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ જિજ્ઞાસુ-જનોના ઉપયોગને અર્થે આ ગ્રંથગત પોતાશ્રીનાં વ્યાખ્યાનોમાં બહુ પ્રકારે વિસ્તાર્યું છે.

વ્યાખ્યાનોની ભાષા સરલ છે. વળી પૂજ્યચરણ મહાત્માશ્રીએ વ્યવહારપરમાર્થના બહુશ્રુતપણાવડે તથા બહોળા આનુભવિક જ્ઞાનવડે વ્યાખ્યાનગત નિરૂપ્ય વિષયોનું સ્ફોટન કરતાં તેને અનેક વ્યાવહારિક ને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિઓથી રસિક કર્યાં છે, તેમજ પ્રયોગને લગતી ગુજરાતી, જૂની ગુજરાતી, જડેજી, હિંદી ને માગધી ભાષાની સાખીઓ તથા દુહા આદિથી તથા સંસ્કૃત શ્લોકોથી શુભભાવોત્તેજક બનાવ્યા છે, એટલે આ ગ્રંથ જનસમૂહના અંતઃકરણને આકર્ષક તથા શુભ પોષણ આપનાર થશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

સામાન્ય અધિકારવાળા મનુષ્યોને પોતાના જીવનની સુધારણાને અર્થે, ને ઉચ્ચ અધિકારવાળા મનુષ્યોને કૃતકૃત્યતાની કેટિપર લઘુ જવાને માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે. જૂદા જૂદા ધંધાદારીઓ, સત્તાધારીઓ, સેવકો, શ્રીમંતો, ગરીબો, રાજાઓ, ગૃહસ્થો, ત્યાગી-ઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને-સંક્ષેપમાં ભિન્ન ભિન્ન અધિકારવાળાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને-આ ગ્રંથ સુહૃદની પેઠે ઉપકારક થશે એમ કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ થતી નથી.

આ બ્યાખ્યાનોની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ કહેતાં પૂજ્યપાદ મહાત્મા-
શ્રીના જીવનનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરાવીશ તો તે વાચકને ઉપકારક થશે:-

સનાતનધર્મના ઉદ્ધારને અર્થે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી આશરે
ચાળીશેક વર્ષથી સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એ વાત પ્રત્યક્ષ કે
પરોક્ષ રીતે તેઓશ્રીના સંબંધમાં આવનાર સજ્જનોથી અનુભવી
નથી. તેઓશ્રીની પ્રતિભા ને સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત છે. સંસ્કૃતગુજરાતી-
ઉપરાંત અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી ને મરાઠી ભાષાના પણ તેઓશ્રી
જાતા છે. સનાતનધર્મના સર્વદેશી જ્ઞાનઉપરાંત તેઓશ્રીનું વિશ્વના
ભિન્ન ભિન્ન મતપંથોનું જ્ઞાન ને વિવેચનશક્તિ તથા ભિન્ન ભિન્ન
મતોનો સમન્વય કરવાનું બલ અદ્ભુત છે. તેઓશ્રીની વક્તૃત્વશક્તિ
ને સ્વર હૃદયંગમ છે. તેઓશ્રીની ધર્મનિષ્ઠા, પવિત્રતા, નિયમિતતા,
વ્યવસ્થા, આત્મસંયમ, ગુણાનુરાગ, કર્તવ્યનિષ્ઠા ને સર્વધર્મપ્રતિભા
સમભાવ જિજ્ઞાસુએને અહોપણું ઉપજાવનારાં ને ઊર્ધ્વગામી
કરનારાં છે.

કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનવિષે, તેમજ તેને લગતાં વિવિધ
સાધનોવિષે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનેક ગ્રંથોમાં લખીને ગુજરાતી-
ભાષા જાણનારી પ્રજાઉપર પૂઠ મહાત્માશ્રીએ ભારે ઉપકાર કર્યો છે.
ગુજરાતીભાષાની ઉત્પત્તિપદ્ધતિ તત્ત્વજ્ઞાનના કઠિન ગ્રંથોનો-સર્વે
ઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતદર્શન, શ્રીપાતંજલયોગદર્શન ને સાંખ્યદર્શનનો-
ગુજરાતીમાં રસ અખાડનાર પ્રથમ પુરુષ તેઓશ્રી છે. એઓશ્રીના
નાનામોટા ગ્રંથોની સંખ્યા ૫૭ ઉપરની થવા જાય છે. યોગ અને
વેદાંત એઓશ્રીના મુખ્ય વિષય છે, છતાં લોકોનાં અંતઃકરણોની
સ્થિતિ જોઈ તેમને ચિત્તશુદ્ધિદાસ ઉપાસનાના (ભક્તિના) ને આત્મ-

જ્ઞાનના અધિકારી બનાવવામાટે બિન્ન બિન્ન પુસ્તકાદિદ્વારા તેઓશ્રીએ ગુજરાત કાઠિયાવાડ આદિમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનો ધણો ફેલાવો કર્યો છે. એઓશ્રીના ઉપદેશથી કેટલાક વ્રાત્ય ક્ષત્રિયવૈશ્યોએ સ્વધર્મના અજ્ઞાન તથા પ્રમાદાદિ દોષોથી ગુમાવેલું પોતાનું દિગ્ગત્ય શાસ્ત્રીય પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કેટલાંક વર્ષોપહેલાં બહુ વેમથી ચાલી રહેલા ક્રિશ્ચિયાનિટિને વા જડવાદને અનુસરતા સુધારાના પ્રવાહમાં તણાઈને નાસ્તિકત્વેવા વા અર્ધનાસ્તિકત્વેવા થઈ ગયેલા ધણાઓ પુનઃ સ્વધર્મપરાયણ થયા છે, અને અન્ય અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ એઓશ્રીના પવિત્ર ઉપદેશનો લાભ મેળવી સનાતનધર્મના અનુજ્ઞાનદ્વારા શાંતિસુખ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

કાઠિયાવાડમાં ધર્મવૃદ્ધ્યર્થે સ્થપાયેલા પૂં મહાત્માશ્રીના પંચ આનંદાશ્રમે છે. તેમાંના સૌરાષ્ટ્રના બ્રૂષણરૂપ શ્રીગિરનારસમીપ આવેલા બીલખાના આનંદાશ્રમમાં તેઓશ્રી મુખ્યભાગે નિવાસ કરી રહે છે. બીલખા-આનંદાશ્રમમાં તેઓશ્રીએ સંસ્કૃત પાઠશાલાની તથા સનાતન-ધર્મના ઉપદેશકો તૈયાર કરવામાટે સનાતનધર્મવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે.

અંધોદ્ધારા ઉપદેશનો ફેલાવો કરવાઉપગ્રંથ જિજ્ઞાસુજનોની વિનંતિપરથી પૂં મહાત્માશ્રી ભારે શ્રમવડે બિન્ન બિન્ન સ્થળે પ્રવાસ કરીને પણ પોતાના અમૂલ્ય ધર્મોપદેશનો લાભ સનાતનધર્મી પ્રજાને આપે છે. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મુંબઈ ને સિંધમાં કરાચી આદિબધી એવા અનેક પ્રવાસો તેઓશ્રીએ કર્યા છે. ઝોગણોનેર વર્ષની અતિ-વૃદ્ધાવસ્થાએ પણ તેઓશ્રીનું આ પવિત્ર કાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક ચાલુ છે. સં. ૧૯૮૧ ના આરંભમાં તેઓશ્રી પોરબંદરનિવાસી સ્વધર્મનુરાગી

શ્રીયુત ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ લાખાણી વહીવટની પ્રાર્થનાથી ખીલખા અનંતશ્રમથી પ્રયાણ કરી પોરબંદરમાં કેટલોક સમય ગિરાજ્યા. ત્યારબાદ કરાચીના સાંધકેના અત્યાગ્રહથી તેઓશ્રી સ્ટીમરમાં બેસી કરાચી પધારી ત્યાં કેટલોક સમય ગિરાજ્યા, ને પછી મહારાષ્ટ્રાદિ ચાર યજ્ઞો કરનાર મુંબઈનિવાસી સદ્ગત શેઠ કલ્યાણજી ચતુર્ભુજ તથા શેઠ રણછોડલાલ ડાહ્યાભાઈ અને મગનલાલ ડાહ્યાભાઈ આદિ ગૃહસ્થોના આગ્રહથી ફાગણવદિ ૧૨ શે તેઓશ્રી મુંબઈ પધાર્યા.

પ્રથમ મલાડમાં શેઠ રણછોડલાલ ડાહ્યાભાઈને ત્યાં ફા. વ. ૧૨ થી ચૈ. સુ. ૬ સુધી તેઓશ્રીએ સ્થિતિ કરી હતી ત્યારપછી ચૈ. સુ. ૭ થી વૈ. સુ. ૨ સુધી કાંદીવલીમાં* સદ્ગત શેઠ કલ્યાણજી-ભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી કુલકુંવરબહેનના આગ્રહથી તેમને ત્યાં તેઓશ્રી ગિરાજ્યા હતા. વચ્ચે બીમડીનિવાસી ચોખાના પ્રસિદ્ધ વ્યાપારી શ્રીયુત ત્રિકમલાલ મથુરભાઈ તથા શ્રીયુત ઓધવજી ઠાશી-રામની પ્રાર્થનાથી તેઓશ્રીનું ચૈ. વ. ૧ થી ચૈ. વ. ૫ સુધી બીમડી ગિરાજવું થયું હતું, અને મુંબઈનિવાસી રાવબહાદુર શેઠ કરમશી દામજીનાં ધર્મજિજ્ઞાસુ પુત્રી શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેનની આગ્રહબરી વિનંતિપરથી ચૈ. વ. ૯ થી ચૈ. વ. ૧૩ સુધી તેઓશ્રી મુંબઈ-માધવમાગમાં ગિરાજ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં તેઓશ્રીનું ગિરાજવું થાય ત્યાં ત્યાં નિત્ય શ્રવણ-ઉપદેશ ચાલુ રહેતાં, તે પ્રમાણે મલાડ, કાંદીવલી ને તળપદ મુંબઈની સ્થિતિ દરમિયાન દર્શન તથા સત્સંગમાટે આવનાર મનુષ્યોની ભારે ધમાલ હતી નિત્યપ્રતિ એ સમયે શ્રવણ

* મલાડ ને કાંદીવલી એ મુંબઈનાં પરાજેવાં ગામડાં છે. મુંબઈની કેટલાક ધનાઢ્ય વેપારીઓ ત્યાં રહે છે.

ચાલુ હતું. મલાડ ને કાંદીવલીમાં સવારે ત્રણ ગુણના અતિક્રમણવિષે ને રાત્રિએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાયપર પ્રવચન ચાલતું. આ પ્રવાસમાં મુંબઈ-મલાડથી પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીનો આ ચરણસેવક (સંપાદક) સાથે હતો. શ્રીઅંતર્યામિપ્રભુની ગ્રેરણાથી પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીનાં બંને સમયનાં વ્યાખ્યાનોની નોંધ લેવા માંડી, ને તેમાંથી સવારના વ્યાખ્યાનની નોંધ યથાશક્તિ પુનઃ તૈયાર કરી પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીની પાવન સેવામાં વાંચી જઈ ગુજરાતના ધુરંધર પત્ર “ગુજરાતી”માં મોકલવાનું ચાલુ કર્યું, અને તે પત્રના શુભભાવના-શાળી તંત્રી શ્રીમાન મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ તે પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી પ્રગ્નને તેનો રસ ચખાડવા માંડ્યો, જેપરથી તે વ્યાખ્યાન-સંબંધે સ્થલે સ્થલેથી સંતોષ ને સ્તુતિના ઉદ્ગારો સાંભળવામાં આવ્યા, અને કેટલાક સજ્જનોએ તે ગ્રંથરૂપે પુનઃ પ્રકટ કરવાની શુભેચ્છા દર્શાવી, ને નડીઆદ સત્સંગમંડળે તો તે પોતાના તરફથી છપાવના-માટે પૂં મહાત્માશ્રીની સેવામાં પ્રાર્થના કરી. આ બધાને પરિણામે શ્રીમદ્ગુરુચરણાન્વિદની કૃપાથી “પરમસુખી થવાના ઉપાય” એ મથાળાનીએ “ગુજરાતી”માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં એ વ્યાખ્યાનોનો આ ગ્રંથરૂપે પ્રકટ થવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.

પ્રતિપાદ્ય વિષયનું શ્રોતાઓના અધિકારપ્રમાણે સાદી વા મધ્યમ ભાષામાં તેમને સ્પષ્ટ સમજાય એવી રીતે દાખલાદર્શનો-પૂર્વક વિવેચન કરવું એ પૂં મહાત્માશ્રીના વ્યાખ્યાનનું ખાસ લક્ષણ છે. તેઓશ્રીની ગુણગ્રાહકતા ને પરમતસદ્વિષ્ણુતા આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવાં છે. એઓશ્રીની વ્યાખ્યાનપદ્ધતિને મંડનાત્મક પદ્ધતિ કહી શકાય. વ્યાખ્યાન આપતાં કોઈ પણ અન્ય ધર્મ વા સંપ્રદાયના શ્રોતાને હલકું લાગે એવી નિદાત્મક પ્રવૃત્તિ તેઓશ્રી ક્યારે પણ કરતા નથી.

નકામે વાદવિવાદ ને ખંડનમડનના ઝગડા તેઓશ્રીને ધષ્ટ થતી. સનાતનધર્મમાં સર્વ આસ્તિક ધર્મેના ન્પૂનાધિકરીતે સમાવેશ થઇ જાય છે, એટલે સૌ પોતપોતાના સંસ્કાર ને અધિકાર પ્રમાણે પોતપોતાના ધર્મ સારી રીતે પાળે, ને ઉચ્ચ જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિકરીતે પ્રાપ્ત થયે આગળ વધે એવો તેઓશ્રીનો અંતર્ગત અભિપ્રાય છે. તેઓશ્રીની ધર્મની આવી ઉદારભાવના આ ગ્રંથના અંતભાગમાં શ્રીધંધર ને શ્રીધંધરની માયામંડલે તેઓશ્રીએ જે બહુરૂપી પક્ષીનું રમુજ ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાંથી તથા સંપૂર્તિમાં મૂકેલા વિદ્વત્પરિષદમાં અપાયેલા વ્યાખ્યાનના દેવતાચિંતના વિષયમાંથી સૌ કોઇને સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે. આવી વિશાલ ધાર્મિક ભાવનાને લીધે ધર્મચર્યાને માટે પૂં મહાત્માશ્રીની સેવામાં આવનાર અન્ય ધર્મના મનુષ્યો પણ તેઓશ્રીથી પ્રસન્ન થાય છે. મુંઝવના સ્થાનકવાસી જૈન ગૃહસ્થોને તેઓશ્રીના આવા સમાનભાવને લઇને એવો ભાવ ઉપજ્યો કે તેમણે પોતાના તીર્થંકર શ્રીમહાવીરસ્વામીની જયંતીના મેળાવડામાં આગ્રહ કરીને પૂં મહાત્માશ્રીને પ્રમુખસ્થાને પધરાવ્યા હતા.

આ ગ્રંથમાં ત્રણ ગુણના અતિક્રમણનાં વ્યાખ્યાનોઉપરાંત પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ મુંઝવ વિદ્વત્પરિષદમાં પ્રમુખપદેથી ચૈત્રવદિ ૫ મે આપેલું બ્રહ્મકર્મવિષેનું વ્યાખ્યાન, તેમજ સુરતમાં શ્રીસંકરજયંતી-મહોત્સવના મેળાવડામાં પ્રમુખસ્થાનેથી વૈશાખસુદિ ૫ મે આપેલું વ્યાખ્યાન, એમ બે વ્યાખ્યાનો જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી જણી સંપૂર્તિ-તરીકે મૂકવામાં આવ્યાં છે.

આ બધાં વ્યાખ્યાનો પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ માત્ર શ્રીમુખે આપ્યાં હતાં. શ્રવણસમયે ગંગાની અખંડ ધારાની પેઠે વ્યાખ્યાનનો

પ્રવાહ અનુટ ચાલુ રહેતો. મુંબઈના દૂર દૂરના વિભાગોમાંથી લોકો સાંભળવાને આવતા, ને વ્યાખ્યાનમંડપ શ્રોતાઓથી ભરાઈ જતો. શ્રોતાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના હિંદુઓઉપરાંત કેટલાક પારસી ગૃહસ્થો પણ જણાતા. એક પારસીયંધુ તો બહુ ભાગે ઊભા રહી શ્રવણ કરતા. શ્રવણવેલા અસાધારણપણે શાંતિ જળવાતી, ને ધણા શ્રોતાઓનાં નેત્ર ને મન ચંદ્રચક્રોરના ન્યાયને અનુસરતાં થઈ જતાં. મોહમયીપુરીની (મુંબઈની) મહાપ્રવૃત્તિમાં રહ્યા છતાં ધણા ભાગ્યશાળી લાઘ્યોએ તથા બહેનોએ પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીના આ વ્યાખ્યાના-મૃતનું પાન કર્યું હતું. વગી શ્રોતાઓમાંના ધણા સજ્જનોએ ભક્તિ-ભાવના હૃદયે લીધે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીને પોતાને ત્યાં પધરાવી પોતાનાં નિવાસસ્થાન પાવન કર્યા હતાં. અવારનવાર આવી પધરામણી-ઓ થયા કરતી. મુંબઈ તળપદ, મલાડ, કાંદીવલી, ખેરીવલી, સાન્ટાક્રુઝ, વીલેપારલે, અંધેરી ને ઘાટકુપરના ધણા જિજ્ઞાસુઓએ આવો લાભ લીધો હતો. શ્રવણમાં વૈષ્ણવગૃહસ્થો પણ પુષ્કલ આવતા. તેમાંના ધણા સજ્જનોએ પણ પૂં મહાત્માશ્રીનાં ચરણારવિંદ સ્વસ્થાનમાં પધરાવ્યાં હતાં. મુંબઈમાં શેઠ અમૃતલાલ અમરચંદ માધવજી તથા રાવબહાદુર શેઠ કરમશી દામજીના પુત્રો આદિએ આગ્રહ કરીને પૂં મહાત્માશ્રીને પોતાના બંગલાઓમાં પધરાવ્યા હતા. વિશેષમાં શ્રોતાઓમાંના એ વૈષ્ણવગૃહસ્થોએ પોતાના હૃદયના ઉમળકાથી યજ્ઞુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મની તથા ત્રિકાલી લઘુસંધ્યાની હજાર હજાર પ્રતિઓ પોતાને ખર્ચે છપાવી જિજ્ઞાસુઓમાં વહેંચાવી હતી. દીર્ઘકાલના મહાયજ્ઞની (સત્રની) પેઠે રાત્રિદિવસ નવનવીન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ચાલ્યાજ કરતી. વીલેપારલે ઔદીચ્યશ્રમસમાજ-

તરફથી તે સમાજના મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલભાઈદ્વારા વીરેપારકે પધારી ઉપદેશાદિના લાભ આપવામાટે આગ્રહ થતાં પૂં મહાત્માશ્રી ચૈત્રવદિ ૧૪ શે કાંદીવલીમાં રાત્રિનું શ્રવણ કરાવ્યાપછી રાત્રિના દશને સુમારે વીરેપારકે પધાર્યા હતા, ને ત્યાં સ્વધર્મપાલનના વિષયઉપર આશરે દોઢેક કલાકસુધી વિસ્તૃત ને આકર્ષક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ભૂદેવો એથી બારે પ્રસન્ન થયા હતા, અને તેમણે ઉછળતે હૃદયે

“આનંદ આનંદ આજ અપાર, વરતી રહ્યો છે જયજયકાર.”

*

*

*

*

“ઉરે હતો જ્યાં રજતમ મેલ, સત્તની થઇ ત્યાં રેલમહેલ-”
ઇ. પૂર્ણ હર્ષના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા. પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી તળપદ મુંબઇમાં બિરાજ્યા તે દરમિયાન શ્રીલક્ષ્મીનારાયણના મંદિરસામેની મોટી ધર્મશાળામાં સવારે દેવીસંપત્તિવિષે, ને રાત્રિએ અનન્યમક્તનાં લક્ષણવિષે, વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. ત્યાં તો શ્રોતાઓની સંખ્યા ઘણી વધારે-આશરે બે ત્રણ હજાર-થતી, ને પૂં મહાત્માશ્રીનાં ચરણસ્પર્શમાટે બંધુઓની એટલી પડાપડી થતી કે પરિચિત સર્જનો આંકડા બીડીને કુંડાળાની વચ્ચે પૂં મહાત્માશ્રીને ચલાવતા. શ્રવણ-પછી પૂં મહાત્માશ્રી ઊતારાપર પધારવાને મોટરમાં બિરાજ્યા પછી પણ ઘણા ભાઈઓ ચરણસ્પર્શમાટે દોડી આવતા. એમ શ્રવણ કરવાથી ઉપજેલો મુંબઇના ભાવિક બંધુઓનો ભાવ અપૂર્વ જોવામાં આવ્યો હતો.

કાંદીવલીથી વૈ. સુ. ૩ જે પૂં મહાત્માશ્રી પ્રથમ દહેણ પધાર્યા હતા, ને ત્યાંથી પછી સુરત, દીવા, શીગમ, જંબુસર, ભરૂચ, વડોદરા, ગોધરા, કાંકણપુર, ઠાસરા, ભાદરણ, અમદાવાદ, સાલુંદ, મોજીદ,

ચુકા, જોરાવરનગર, જામનગર, રાજકોટ, જેતલસર જંકશન ને
જૂનાગઢ, તે તે સ્થલના જિજ્ઞાસુઓના આગ્રહથી બિરાજી, આપાદ-
સુ. ૯ મે શ્રીબીલખા—આનંદાશ્રમમાં પધાર્યા હતા. સ્થલે સ્થલે
જિજ્ઞાસુઓનો ભાવ નવનવીન જોવામાં આવ્યો હતો. પધરામણીમાટે
સ્થલે સ્થલેથી બહુ બહુ પ્રાર્થનાઓ આવતી, પણ સમયની ન્યૂનતાને
લક્ષને સૌ જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છા તેમની માગણીપ્રમાણે પૂર્ણ કરી
શકાતી નહોતી. કોઈને અઠવાડીઈ તો કોઈને ચાર પાંચ દિવસ, ને
કોઈને તો માત્ર બપોળે કે ત્રણ ત્રણ દિવસ અપાયા હતા. ભરૂચ
ને વડોદરાવાળા જિજ્ઞાસુઓને પણ બપોળે દિવસ મળ્યા હતા. જંબુસર
ને ગોધરામાં તો માત્ર અડેક ટંકજ પૂં મહાત્માશ્રીનું બિરાજવું થયું
હતું. સમયની ન્યૂનતા જિજ્ઞાસુઓના આનંદ ઉત્સાહમાં વિભ્રમ થતી,
પણ આપાદી પૂર્ણિમાપહેલાં યોગ્ય સમયે બીલખા—આનંદાશ્રમમાં
ખહોંચવામાટે તથા પ્રાર્થના કરનાર સૌ જિજ્ઞાસુઓને ઓછોવધતો
સંતોષ આપવામાટે આમ કર્યાવિના અન્ય ઉપાય નહોતો. ટુંકા
ટુંકા પ્રવાસમાં શ્રમ વિશેષ જણાતો, ને ઉષ્ણકાલનો તાપ તથા કોઈ
સ્થલે માર્ગની મુશ્કેલી એ શ્રમમાં વૃદ્ધિ કરતાં, તોપણ પૂં મહાત્માશ્રી
જિજ્ઞાસુઓની પ્રસન્નતાને અર્થે એ શ્રમ સહન કરતા, ને સૌને
આનંદ આપતા. શીગામના માર્ગની ધૂળ ને રોડ તથા શીગામથી
વળતાં જંબુસરથી ભરૂચ જતાં ટ્રેનમાં લાગેલો તાપ હજી સ્મરણમાં
આવે છે, પણ તે સાથે આ પણ કહેવું જોઈએ કે શીગામના
દરબારોનો ભક્તિભાવ તથા સેવાભાવ પણ દીર્ઘકાલપર્યંત બૂલાશે નહિ.

પૂં મહાત્માશ્રી બ્યાં બ્યાં બિરાજતા ત્યાં ત્યાં આનંદમંગલ
વર્તાઈ રહેતાં, ને ધાર્મિક વસ્તાવરણ ફેલાઈ જતું. એ પ્રસન્ન ભાતાઓ

ભારે ઉત્સાહમાં આવી જતા. ઘણે સ્થલે સજ્જનોના પ્રેમના ઊછાળા જણાતા. પધરાવનાર જિજ્ઞાસુઓ પૂં મહાત્માશ્રીની તનમનધનથી સેવા કરવામાં કયાશ રાખતા નહોતા. કોઈ કોઈમાં સર્વાર્પણની ભાવનાઓ પ્રત્યક્ષ થતી. કેટલેક સ્થલે જિજ્ઞાસુઓની પ્રેમવિવશતા જોવાતી. પૂં મહાત્માશ્રીને ભીમડી પધરાવનાર આમળ કહેલ એ ભાવિક ભૂદેવગૃહસ્થોની પ્રેમાશ્રુધારાઓ હજી મારા અંતઃકરણમાં લીલી છે. તેમણે પૂજ્યપાદશ્રીની પધરામણીવેલા ધરના આંગણમાં તથા સીડીના પગથીઆપર પાથરેલાં વસ્ત્રોનો તથા પૂં મહાત્માશ્રીને પગલે પગલે પગથીએ પગથીએ તેમણે ધરેલ શ્રીફલ ને રૂપીઆનો ભાવભર્યો વિવેક, આ લખતાં મારા સ્મૃતિપટમાં ઉપર આવે છે. જિજ્ઞાસુઓ પૂં મહાત્માશ્રીના ઊતારાપાટે સ્વચ્છ મકાનની તથા તેમાં પૂજન, બેઠક, સભાસ્થાન આદિમાટે બની શકે તેટલી સારી સગવડ કરતા, છતાં પોતાશ્રીની વૃત્તિ તો સામાન્ય સગવડમાં પણ ચલાવી લેવાની હતી એમ સૂક્ષ્મરીતે જોનારને પ્રસંગોપાત્ત જણાતું. મુંબઈના બંગલાઓમાં પૂં મહાત્માશ્રી જેવી પ્રસન્નતાથી ગિરાજ્યા હતા તેવીજ પ્રસન્નતાથી કાંકણપુરનામના ગામડાની ગામબહારની સાધારણ વાડીમાં આવેલ શુક્લ ભૂલેશ્વરજીની કુટિમાં ગિરાજ્યા હતા. માત્ર ધર્મપાલન-માટે તથા પવિત્રતા સાચવવામાટે આવશ્યક વ્યવસ્થા તેઓશ્રી હચ્છતા.

જેમ પ્રભુનો તેમ પ્રભુની માયાનો મહિમા પણ કાંઈ અદ્ભુત છે. જે જ્યાં ન હોય, વા જે જ્યાં ન ઘટે તે મ.યા ત્યાં લાવી મૂકે છે, વા દેખાડે છે. સૌને પોતાનાં પરમપવિત્ર દર્શન ને સત્સંગવડે શુદ્ધ બાળથી શાંતિસંતોષ ને આનંદ આપનારા સંત પુરુષોમાં પણ પ્રસંગે મામા કાંઈ વિપરીત દર્શાવે છે:—

માયા મહાબલવાન, તું તો ઐદ્રગલિકા;

સંતોને દુઃખદાન, દેતા તું દર્શાવતી !

પ્રિય વાચક બંધુઓ ! તમને આશ્ચર્ય થશે કે આ શું ? પણ તમે જુઓ કે આ વાત પણ સાચી છે ! સંસારતાપથી બળી રહેલાં ધણાં હૃદયોને પ્રવાસમાં પૂર્વ મહાત્માશ્રીએ અલૌકિક શાંતિગનક ધર્મોપદેશથી તથા કોઈ અદ્ભુત અનુપમ કૃપાકટાક્ષથી ઠાર્યા હતાં—તેમને આનંદમાં તરબોળ કર્યો હતો, અને કેટલાક ઉચ્ચ અધિકારીનાં હૃદયો પૂર્વ મહાત્માશ્રીનાં દર્શન તથા સત્સંગથી જાણે આ મૃત્યુલોકમાં દેવભોક્તો આનંદ અનુભવતાં હોય એવું તેમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રાપરથી જણાતું હતું, પણ આ બધું ક્યાંમુઘી રહેતું ? જ્યારે પૂર્વ મહાત્માશ્રીનાં પોતાને ત્યાંથી અન્ય સ્થલે પધારતું થતું, જ્યારે

મિલખો મિલખો અબ મેટ મયો,

ચલખો ચલખો અબ હોમ રહો હે,

એવો સમય પ્રાપ્ત થતો ત્યારે ભાવિકોની સ્થિતિ બદલાઈ જતી. મુખને બદલે તેમના અંતઃકરણમાં દુઃખ છાંય રહેતું. કેટલાંકનાં આનંદમય મુખ એ સમયે વીલાં થઈ જતાં. તેમની દુઃખદ મનોદશા તેમના મુખપર તરી આવતી. કેટલાંકનાં નેત્રોમાં શ્રાવણભાદરવે ચાલી નીકળતા. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ ખરેખર કહ્યું છે કે—

“ મિલત એક દારુન દુઃખ દેહી, બિધુરત એક પ્રાન હર લેહી. ”

એક (દુર્જન) પોતે મળીને દારુણ દુઃખ આપે છે, ને એક (સજ્જન વા સંત) પોતે છૂટા પડીને પ્રાણ હરી લેવાજેવું દુઃખ આપે છે. પૂર્વ મહાત્માશ્રીએ પ્રવાસમાં આવું ત્રિયોગજન્ય પ્રાણહર દુઃખ ધણાંને આપ્યું હતું ! મર્યાદિત દિવસો ધર્મીઓની પેઠે પૂરા થઈ જતા, ને આવાહન ને વિસર્જન જાણે સાથેજ થતાં હોય એમ

ભાવિક જિજ્ઞાસુઓને લાગતું. પૂઠ મહાત્માશ્રીને સ્ટેશનઉપર વળાવવા આવેલાં ભાવિકોનાં નેત્રો ને મન તેઓશ્રીના દર્શનમાં લાગી રહેલાં હોય ત્યાં સુસવાટા કરતી આવેલી ટ્રેન જોતજોતામાં ઉપડી જતી, ને સૂર્યાસ્તની પેઠે ભાવિકોના હૃદયમાં ત્રિયોગજન્ય શોકરાત્રિનો સંચાર થઈ જતો ! અલ્પસમયમાંજ માયાનો ખીજો પડદો પડતો. એક સ્થલે જ્યાં ઉપર પ્રભાણે થતું ત્યાં અન્ય સ્થલે થોડાજ કલાકમાં સૂર્યોદયના જેવો આનંદ વ્યાપી રહેતો. બિન્ન બિન્ન સ્ટેશનોએ પૂઠ મહાત્માશ્રીનાં દર્શનમાટે તથા તેઓશ્રીને સામા લેવામાટે આવેલા સજ્જનો ટ્રેન જોતી રહેતાં હર્ષભેર પૂઠ મહાત્માશ્રીની સેવામાં દોડી આવી તેઓશ્રીનાં ભવતારક ચરણારવિંદ પડેડી લેતા, ને “ સદ્ગુરુ દેવકી જે ” નો મંગલ ધ્વનિ સ્ટેશનનાં ગાજી રહેતો.

“ સંત નડી અરુ મેલજલ, તીનટી એકહી ચાલ;
જહાં જહાં જીનકા પગ પડે, રજજમ કરે નિહાલ. ”

એ પ્રભાણે પૂઠ મહાત્માશ્રી જ્યાં જ્યાં ગિરાજતા ત્યાં ત્યાં તેઓશ્રીના સત્સંગમાં આવનાર જિજ્ઞાસુઓને તેમના અધિકારપ્રભાણે નવી ધર્મપ્રેરણા, નવો ઉત્સાહ, નવું ધર્મબલ ને નવો ધર્માનંદ આપતા. સ્થલે સ્થલે તેઓશ્રીએ જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છાપ્રભાણે બિન્ન બિન્ન ધાર્મિક વિષયોપર વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં, તથા તેમની ધર્મસંબંધી શંકાઓનાં સમાધાન કર્યાં હતાં. આવું ધર્મકાર્ય પ્રવાસમાં અખંડ ચાલ્યું હતું, ને તેથી ધણું શુષ્ક હૃદયોરૂપી ઢુંઢાંઓને નવપલ્લવિત થવાનો મહામંગલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. સંત પુરુષોનો ને તેઓશ્રીનાં ધર્મકાર્યનો મહિમા સમજ્યો કે વર્ણ્યો જાય તેમ નથી.

મહાપુરુષની વાચનાને ઝીવતી એ મારા જેવા અલ્પમતિને માટે કઠિન કામ હતું, છતાં તેઓશ્રીની કૃપાથી જે કાંઈ ધર્મામૃત

જીલાણું તે ગુર્જરપ્રજાસમક્ષ મૂકવું છે. જે છે તે સધળું શ્રીગુરુચરણાર-
વિદનું છે. મારું કાંઈ નથી. હું પણ તેઓશ્રીનો છું. તેઓશ્રીએ
મોટી કૃપાવડે જાતે શ્રમ લઈને સધળાં વ્યાપ્પાનોની પુનઃ શુદ્ધિરૂઢિ
કરી છે, ને પુરતકરૂપે છપાવવાનો સધળો શ્રમ પણ તેઓશ્રીએજ
લીધો છે. શ્રીઈશ્વરની પેઠે અકારણ્ય કારણ્યના ભંડારરૂપ મહાપુરુષનો
ઉપકાર અવર્ણ્ય છે. પરાપકાર એજ એવા મહાપુરુષોનું જીવનમત
હોય છે. અનુકૂલબુદ્ધિથી એમનું સામીપ્ય સેવનાર મનુષ્યજ તે સ્વ-
બુદ્ધિઅનુસાર જોઈ શકે છે.

સંતપુરુષની વાણી કાંઈ અલૌકિક વસ્તુ છે. અધિકાર પ્રાપ્ત
કર્યા વગર એનું રહસ્ય સમજવું કઠિન છે. અધિકારી પુરુષોજ તેને
અશ્વતથી અધિક એવો સ્વાદ પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવી શકે છે.

સત્સંગનો મહિમા કથો જાય તેમ નથી. એક સંત કહે છે કે:-

“કિમ્ સુમેર કૈનાસ કિમ્, સખ તરુ તરુહી રહંત;

સત્સંગતિ ગિરિમલયસમ, સખ તરુ મલય કરંત.”

આ ગ્રંથ ઘેર ખેડાં પ્રત્યક્ષ સત્સંગરૂપ છે. દોષો ત્યજવાના ને
શુભગુણો પ્રાપ્ત કરવાના વિવિધ ઉપાયો એમાં વર્ણવ્યા છે. પરમસુખી
થવાનો રાજમાર્ગ આમાં બુદ્ધો મૂક્યો છે. પૂર્વપુણ્યથી જેનાં ભાગ્ય
બુદ્ધ્યાં હોય તે એ માર્ગે ગમન કરે, ને શ્રીઈષ્ટકૃપાથી તેના મહાફલને
પ્રાપ્ત કરે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિરૂપ શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિદની કૃપા સૌકિયર વર્ષો !
સૌ સુખીઆં થાઓ ! ઓ

બાદપદસુદિ ૧૫

૧૯૮૩

શ્રીઆનંદાશ્રમ,
બીલખા

}

લિ.

શ્રીનાથપાદપદ્માનુરાગી
માણિકચવર્મા

ૐ

પરમસુસ્ત્રી થવાના ઉપાય

અનુક્રમણિકા

વિષયનું નામ

કયા પૃષ્ઠથી કયા પૃષ્ઠસુધી

તમોગુણના ધર્મો

૧-૧૦૦

૧. આલસ

૨-૨૦

આળસનો ઉદ્યોગવડે જય કરવો. આળસનામનો દોષ મનુષ્યને બહુ પ્રિય છે. આળસ એ બુદ્ધિનો કાટ છે. તેને ઉદ્યોગરૂપી તીખી કાનસવડે ધસી નાંખીને બુદ્ધિને સતેજ કરવી.

૨-૪

ઉદ્યોગી માણસ પોતાનો ધાર્યો અર્થ પાર પાડે છે. ઉદ્યોગી મનુષ્ય ગમે ત્યાં પોતાનો સમાસ કરે છે. ઉદ્યોગથીજ મોટા મનુષ્ય થઈ શકાય છે.

૪-૬

બેઠાથી બેગાર બસો. આળસુ માણસ તો મુઠ્ઠા-બેવો છે. પરમાર્થમાં તો પુરુષાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા છે. માત્ર દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થતા નથી, અવિવેકીને તો એ દ્રવ્ય હાનિકર થાય છે.

૬-૯

તમોગુણી મનુષ્યની ખેડી સંકા, ને તેનું સમાધાન.

૯-૧૦

પ્રભુના દર્શનમાટે તો વિધિવત્ પ્રયત્નની જરૂર છે. તમોગુણના અતિક્રમણના મહાલાભ. શાની પુરુષનો અનુભવ. ભવસાગરનો પાર કોણ પામે ? માત્ર હઠ્ઠા કરવાથી કાર્ય થઈ જતું નથી.

૧૧-૧૫

સમાનશીલબ્યસનેષુ મૈત્રી. ધણા મનુષ્યો સમયનું

મૂલ્ય સમજતા નથી, ને તે આજસમાં સમય નકામો
ગુમાવે છે.

૧૬-૧૮

પ્રભુને ભજવામાં અમુક ભાષાની જરૂર છે એમ
નથી. ઉદ્યોગથીજ શુભફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મ અને
મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્નજ મુખ્ય ગણાય છે.

૧૯-૨૦

૨ પ્રમાદ

૨૧-૨૭

પ્રમાદથી થતાં દુઃખો. પ્રમાદ મૃત્યુરૂપ છે. પ્રમાદથી
કોઇ વાર મનુષ્ય સવળાનું અવળું કરી બેસે છે.

૨૧-૨૩

મનુષ્યે ખાવાપીવામાં, ઊડવાબેસવામાં, હાલવાચાલવા-
માં, લખવાવાંચવામાં ને બીજી સર્વ ક્રિયામાં સાવધાનતા
રાખવી જોઇએ.

૨૩-૨૫

સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદનું કેટલું બલ છે ? પ્રમાદે
પંડિતને ખવરાવેલી મેઠી ભૂલ.

૨૫-૨૭

૩ દીર્ઘમૂત્રતા

૨૭-૪૧

દીર્ઘમૂત્રતાથી થતી હાનિઓ. અગત્યનું શુભકામ
લંબાવવાથી તે નીરસ થઈ જાય છે. સમય ગયાપછી
કરેલું તે નકામું.

૨૭-૩૨

અંતઃકરણમાં શુભશુભ વર્તેલો હોય તે વેલા શુભકાર્ય
કરી દ્યો. સંસારના કામમાટે ધર્મનું બલિદાન ન આપો.
વેદાદા ઊકાવો.

૩૨-૩૪

સમયે સૌ સારું લાગે, વગર સમયનું શીકું. ભુખું કે
અધટિત લાગે. મનુષ્યજન્મના સમયનું માહાત્મ્ય
સમજી સાવધાન રહીને કર્તવ્ય બરાબર કરો. રાવણજેવા
બલવાનને પણ કર્તવ્યનો યોગ્ય સમય ગુમાવવાથી

પશ્ચાત્તાપ થયો હતો. કામને લંઘાવવાથી તે કામ કરવાની સારી તક જતી રહે છે.

૩૪-૩૭

અશુભ કામને લંઘાવવામાં લાભ છે.

૩૭-૩૮

જે કામને લંઘાવે તેના પરથી માણસનો વિશ્વાસ બિડી જાય છે. કાલભગવાનનું વારંટ. કર્તવ્યને બહુ લંઘાવવામાં સાર નથી.

૩૮-૪૧

૪ અવ્યવસ્થા

૪૧-૫૦

અવ્યવસ્થા કેમ દૂર થઈ શકે? જે અવ્યવસ્થિત-પણે વર્તે છે તે વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આગળ વધી શકતો નથી. જે વ્યવસ્થાથી વર્તે છે તેને ધર્મકાર્યમાટે અવશ્ય સમય મળી શકે છે.

૪૧-૪૩

મનુષ્યને પોતાના વર્તનમાં નિયમ જોઈએ. અવ્યવસ્થિત અને અનિયમિત મનુષ્યનું અવશ્ય પાન થાય છે.

૪૩-૪૬

જેમ ઘંઘામાં તેમ ગૃહવ્યવહારમાં પણ વ્યવસ્થા જોઈએ. ઈંત્રેજોની વ્યવસ્થા ને સમયપાલકતા.

૪૬-૫૦

૫ મોહ

૫૦-૭૦

મોહનો વિવેકવટે પરાજય થઈ શકે છે. મોહ મનુષ્યને બિલકું દર્શન કરાવનારો છે.

૫૦-૫૩

વ્યસની સર્વદા સ્તબ્ધ છે. માણસે બીડી, હોકા કે ચલમ પીવાની ટેવ પાડી જંગમજ્વાલામુખિરૂપ ન બનવું જોઈએ. વ્યસનીને જ્યારે જ્યારે પોતાના વ્યસનની તલબ લાગે છે ત્યારે ત્યારે તેને પોતાના કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી.

૫૩-૫૫

તમાકુના વિશેષ દોષો. દેવપૂજનવેલા તમાકુ સુધાય,

વા તમાકુનો ફાકડો મોઢામાં નંખાય એમાં અપવિત્રતા-
ઉપરાંત દેવનું અપમાન પણ થાય છે. તમાકુ પીવાથી
કે ખાવાથી પાચનશક્તિ વધે છે, તેમજ તેથી દસ્ત
સાફ આવે છે એમ કહેવામાં પણ ભ્રમણા રહેલી છે.

૫૫-૫૭

બહુ ઊકાળેલા ચામાં ટેનીનનામનું ઝેર પ્રકટ થાય
છે. ફાકેન ઘણી ઝેરી વસ્તુ છે. ભાગ, ગાંજે, ચડસ,
માજમ ને ભુરફી ઇત્યાદિ પણ ત્યજવાયોગ્ય છે.

૫૭-૬૦

માણસને કોઈ પણ ફેરી વસ્તુનું વ્યસન પહેલે દહાડે
થઈ જતું નથી, પણ અભ્યાસવડે તે હળવે હળવે
મનુષ્યના મનમાં ધર કરે છે. મોહથી મનુષ્યો અનેક
તરેહની કુટેવોમાં ફસાય છે.

૬૦-૬૧

પંચ વિષયોપરનો મોહ. શબ્દવિષયના મોહથી હરણ
પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે, ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને
પડે છે. સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ
ખુએ છે. રૂપવિષયથી મોહિત થઈને પતંગ અગ્નિમાં પડી
પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. રસવિષયમાં મોહિત થઈને
માછલાં મરણ પામે છે. ગંધવિષયથી ભમરાનું મૃત્યુ થાય છે.

૬૧-૬૪

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજનજેટલાજ સેવવા જોઈએ.
સાધક જો વિવેકને બહુ બંધવાન કરે ને જામૃતિ
સેવે તોજ તેનાથી મોહને જિતી શકાય છે. જેના
અંતઃકરણમાં વિષયદોષદર્શન સર્વદા બન્યું રહે છે તેને
વિષયોથી બંધન થતું નથી, ને તેને અરૂપવિષયથી
તૃપ્તિ ઉપજે છે.

૬૪-૬૫

મોહની મહત્ત્વમય વિશેષ મોહને-અવિદ્યાને (અસાનને)-

ત્યજવામાટે જડયેતનના વિવેકની જરૂર છે. જ્ઞાનીને જન્મત દેખાતા છતાં મિથ્યા શી રીતે લાગે ? એક વસ્તુ એ રૂપ કેમ જોઈ શકાય ? આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્તવ્યવહાર કરે તોપણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જૂલતા નથી.

૬૫-૬૯

જડતા-અવિવેક-મૂઢતા-એ પણ તમોગુણજન્ય મોહનુંજ સ્વરૂપ છે. મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો જોઈએ. પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગભોટ છે.

૬૯-૭૦

૬ પરિનિદા

૭૦-૭૫

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષનું કથન ન કરો. જે મનુષ્ય પરિનિદા કરે છે તે મનુષ્ય મલમૂત ઊસડનારા ભંગીજેવો છે. જીભ એ પ્રકારે માર મારે છે.

૭૦-૭૧

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા.

૭૧-૭૧

બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારંનરસું જોવું જોઈએ. સૌથી મોડું શું ? જગૃતિ રાખ્યાવિના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ ન સધાય તો પરમાર્થ તો કેમ સધાય ?

૭૧-૭૩

ધીમે ધીમે ઉપરામતા પ્રાપ્ત કરો. કાલએ વિસ્મરણનું ઔષધ છે. સુમુક્ષુની મહાજગૃતિ.

૭૩-૭૪

ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષને બરાબર સંભાળો, નહિ તો તે બગી જશે. રામાયણનું ને મહાભારતનું યુદ્ધ જીભકપર કાચુ ન રાખવાથી થયું છે.

૭૪-૭૫

૭ મય

૭૫-૮૭

મય રાખવાથી થતી હાનિ. આ વિશ્વમાં કોઈ પણ પ્રાણીને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોતી નથી. મનુષ્યે

શુભાશા અને નિર્ભયતા રાખવી. જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ નિર્ભય રહો. પરિણામ વિચારીને વર્તવું, પણ ભય આવ્યાપછી તો તેની સામે થવું.

૭૫-૭૭

મન એકસાથે બે કામમાં જોડાઈ શકતું નથી. “ ઝાઘો ! મન ન ભયે કશખીશ, એક હતો સો ગયો ક્યામસોં અબ કો આરાધે ઈશ ? ” શુભાશા રાખો, ને પ્રભુની કૃપા માગો. એમ કરવાથી કાર્ય સારું થશે. શુભકાર્ય કરવામાં ખીજનો ભય રાખવો નહિ, બધાને રાજી નજ રાખી શકાય.

૭૮-૮૧

અસાનીના કથનની ઉપેક્ષા રાખો. પાપમીરુ રહો, બાકી બધી વાતમાં નિર્ભય રહો. જો પુણ્યકર્મ હોય તો નિર્ભય રહી શકાય, માટે પુણ્યકર્મની વૃદ્ધિ કરો. જેવું ધ્યાન તેવો મનુષ્ય થાય. જેમ મનુષ્યને મનુષ્યની અસર થાય છે તેમ મનુષ્યને વૃક્ષોની પણ અસર થાય છે.

૮૧-૮૩

જીવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિમાં પહેલી દૈવીસંપત્તિ અભય છે. મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખો. મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો ભય નિર્લજ્જ રાધવનામના માણસજેવો છે, તેને બલપૂર્વક ગળચી પકડીને મનમાંથી બહાર કાઢો.

૮૪-૮૭

૮ શોક

૮૮-૧૦૦

રામનંદમીનું રહસ્ય. નવનો આંકડો અવિકારી છે. સુરુવારનું રહસ્ય. હૃદયમાંથી શોક કેમ દૂર થાય ? સુખ કયાં છે ? પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરો.

૯૯-૯૩

બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ થાય તોજ ભય દૂર થાય. સાત્તા મસ્તોનો આનંદ. ઠાકોરજીને ત્યાં શોક ન હોય. પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી અંતઃકરણને

રંગી નાંખો.

૯૩-૯૫

સંતોનો અડગ નિશ્ચય. બ્રહ્માનંદ તે પરમાનંદ-અનંતાનંદ
-પરમસુખ-સુખનો અવધિ.

૯૫-૯૬

સંશયી પુરુષ વિનાશ પામે છે. તમે તમારું બરાબર
સંભાળો, પારકી પંચાત ન કરો.

૯૬-૯૮

મનને બોધ. ભક્તોએ કરવાની હાર્દિક પ્રાર્થના.

૯૮-૧૦૦

રજ્જેગુણના ધર્મે

૧૦૦-૩૭૦

રજ્જેગુણની વૃદ્ધિથી પ્રકટતા દોષો. શરીર એક પ્રકારનું
રાજ્ય છે. અંતઃકરણ એ શરીરરૂપ રાજ્યમાં મંત્રિરૂપ છે. ૧૦૦-૧૦૫

૧ કામ

૧૦૬-૧૪૦

કાળીનાગનું રહસ્ય. ઇન્દ્રિય અંતઃકરણને કેવી રીતે
વશ કરવાં? અંતઃકરણરૂપ સર્પની તૃણરૂપ ઝેરી દાઢો
વિવેકરૂપ ચીપીઆવડે કાઢી નાંખવી જોઈએ. કામના
જયનો ઉપાય. એ પ્રકારના વિવેક.

૧૦૬-૧૧૦

યુક્તિનું બલ ખાટું દહીં ખાનાર રાજકુમારનું દૃષ્ટાંત. ૧૧૦-૧૨૨

બ્રહ્મમાર્ગમાં કામીનું કામ નથી. કામ નરકનું દ્વાર છે.
કામ ધણો બલવાન શત્રુ છે, ને તેને વશ થયેલા મનુષ્યની
નહારી ગતિ થાય છે.

૧૨૨-૧૨૩

કામનું બલ. કામના જયમાટે વસ્તુવિચારરૂપ મુખ્ય
વિવેક.

૧૨૩-૧૨૬

શુભબ્રહ્મની એકતામાં શંકા ને તેનું સમાધાન.

૧૨૬-૧૩૨

સત્ય એકજ છે, તેને જાણવામાટે શાસ્ત્રો અધિકાર-
પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ, નિર્મોહ
ને નિઃશોક થાય છે.

૧૩૨-૧૩૪

મનુષ્યશરીરનું અશુચિપણું. ૬૯ દોષદર્શન થાય તો
વિરાગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય.

૧૩૫-૧૩૮

સંસ્કારપ્રમાણે ભાવના થાય, ને ભાવનાપ્રમાણે ફલ
થાય. શરીરશૌચમાં અતિશયતા ન કરો. અવિવેકીયો
શૌચનો મિથ્યા દંભ કરે છે.

૧૩૮-૧૪૦

૨ ક્રોધ

૧૪૧-૨૩૭

ક્રોધનો પિતા કામ છે. ક્રોધનાં માદાં ફલ. ક્રોધમાં
માણસ પોતાના પ્રિય સંબંધીનું પણ્ય ખુન કરી નાંખે છે,
ને આપઘાત પણ્ય કરે છે.

૧૪૧-૧૪૫

ચારે પુરુષાર્થનો નાશ કરનારા ક્રોધઉપર ક્રોધ કરો,
ને તેને હણો. ક્રોધ ધર્મનો અને મોક્ષનો નાશ કેવી
રીતે કરે છે? હૃદયરૂપ ઇશ્વરના મંદિરમાં ક્રોધરૂપ અંડાલને
પેસવા ન દો. સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ સાધનને માટે મહામૂલ્યવાન
ને સૂક્ષ્મ સાધ્યને ખોઈ નાંખો નહિ.

૧૪૫-૧૪૯

અર્થનો નાશ ક્રોધ કેવી રીતે કરે છે? વ્યવહારમાં
મીઠી વાણી બોલવાની અગત્ય. ક્રોધે કરાવેલાં કેટલાંક
બહુ ભુંડાં કામ.

૧૪૯-૧૫૨

કામ(પ્રીતિ)નામના ત્રીજા પુરુષાર્થનો ક્રોધ કેવી રીતે
નાશ કરે છે? ક્રોધ મોક્ષ સાધનામાં પણ્ય બહુ અડચણ
કરે છે. ક્રોધની શરીરઉપર થતી માઠી અસર.

૧૫૨-૧૫૫

ઇન્દ્રિયાદિના સંયમની આવશ્યકતા. ત્રણ પ્રકારની
ક્રિયાઓ. ક્રોધની બારે ભુંડાઈ. સર્વ સાધનોનું ક્રોધથી
રક્ષણ કરો.

૧૫૫-૧૬૨

ક્રોધ આવે ત્યારે શું કરવું? ક્રોધમાં કાંઈ અયોગ્ય

કરી બેસો નહિ, પણ વચ્ચે થોડો સમય જવા દો. વેર, મૈત્રી, વ્યવહાર, આહાર ને નિદ્રા વધાર્યા વધે છે, ને ઘટાડયાં ઘટે છે. ક્રોધને રોકવાથી થતો લાભ. આત્મશ્લાધા નજ કરો.

૧૬૨-૧૬૮

આગપાણી થયાવિના સુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. ક્રોધના બે પ્રકાર, તેની દુષ્ટતા ને તેના શમનના ઉપાય. મહાપુરુષોનું નિષ્ક્રોધપણું. તેમના હૃદયની પરમ ઉદારતા.

૧૬૯-૧૭૧

જો સામો ક્રોધ કરવામાં ન આવે તો અન્યતો ક્રોધ શમે.

૧૭૨-૧૭૭

સહનશીલતા ને દયાવડે ક્રોધને જિતાય. મહાક્ષમાવાનું જ્ઞાનંદસ્વામી.

૧૭૭-૧૮૦

સદાગ્રહવાળા પ્રયત્નથી ક્રોધનો જય થાય.

૧૮૦-૧૮૪

સદાગ્રહવાળો મનુષ્ય સધળું કરી શકે.

૧૮૪-૧૯૨

ક્રોધથી થતી વિશેષ હાનિઓ. ક્રોધરૂપ દુષ્ટ ભંગીથી દૂર રહો.

૧૯૨-૧૯૪

પાપ બહુ ભુંડું છે. તેનાથી ભય પામો, ને દૂર રહો.

૧૯૪-૧૯૭

મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો ધર્માનુસાર ન્યાય. કોનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય ?

૧૯૭-૨૦૦

હૃદયરૂપ પવિત્ર સ્થાનમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને ન પેસવા દો. ક્રોધી મનુષ્ય રાક્ષસથી અધમ ગણાય છે.

૨૦૦-૨૦૨

રોગનું નિદાન પ્રથમ, ને પછી તેની ચિકિત્સા. ક્રોધ ઉપજવાનાં કારણો, ને તે દૂર કરવાના ઉપાયો.

૨૦૨-૨૦૪

તમોગુણ તથા રજોગુણ કેમ ઘટે ? પ્રાણાયામના

- લાભ. સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મનું મહાફલ. ૨૦૪-૨૦૬
- જપના લાભ ને તેના ચાર પ્રકાર. ૨૦૭-૨૦૮
- સંગતી અસર. મનુષ્યના મનની નબળાઈ-અપરિણામદર્શિતા. ૨૦૮-૨૦૯
- વર્તમાનમાં થયેલો આર્યપ્રજનો અધઃપાત. નાસ્તિકતાનું પરિણામ. ૨૧૦-૨૧૧
- ધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું નીતિપાલન. નીતિપાલનની આવશ્યકતા. ૨૧૨-૨૧૪
- ક્રોધના જયમાટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા. પરદોષ-દર્શનરૂપ પાપથી બચો. આહારસંબંધી વિશેષ સૂચના. ૨૧૪-૨૧૭
- ચાના વ્યસનથી થતી હાનિ. ભિન્ન ભિન્ન આહારની ભિન્ન ભિન્ન અસર. મદ્ય તથા અશીણ આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. તમાકુના વ્યસનનું દુષ્ટ ફલ. ભાંગ આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. ૨૧૭-૨૨૧
- ક્રોધથી બચવામાટે મનુષ્યે ઉદ્યમી રહેવું જોઈએ. ૨૨૧-૨૨૨
- મોટાઈ શુભગુણોવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિમાં કહેલો મોટાઈનો ઝગડો. ૨૨૨-૨૨૬
- વસ્તુવિચારપડે ક્રોધનો જય થાય છે. અહીં સૌ પોતાના કરેલા કર્મનું ફલ પોતે ભોગવે છે એમ સમજી બીજાને દોષ દઈ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. મનુષ્યથી દોષ થવો સ્વાભાવિક છે, કેમકે અંતઃકરણની ભગૃતિ બહુ દુર્લભ છે. ૨૨૬-૨૩૦
- પૃથિવીપર ત્રણ પ્રકારનાં માણસો છે. ૨૩૦-૨૩૨
- અભ્યાસપડે સર્વ થતું શકે છે. વક્ષોનું નિષ્ક્રોધીપણું તથા પરોપકારીપણું. ૨૩૨-૨૩૫
- અપકારકેવર ઉપકાર કરનાર એક રાજાનું દર્શાવત. ૨૩૫-૨૩૭

૩ લોભ

૨૩૭-૨૮૨

તૃષ્ણા. તૃષ્ણાના જ્ઞમનના ઉપાય. સંતોષજેવું સુખ નથી. ૨૩૭-૨૩૯
કંગાલ કોણ ? તૃષ્ણાને ફિટકાર. નસીય તો બે
ડગલાં આગળનું આગળ. ૨૩૯-૨૪૪

અતિતૃષ્ણાનું પરિણામ. ૨૪૪-૨૪૮

“ લોભ પાપ સધળાનું મૂલ. ” ૨૪૮-૨૫૪

પાપનો બાપ કોણ ? ૨૫૪-૨૬૦

તૃષ્ણાતુર ન રહો, કર્તવ્ય સારામાં સારું કરો, પણ
શલ ઈશ્વરેચ્છાપર છોડી દો. એક નિષ્કામ ભક્ત. ૨૬૦-૨૬૩
સંતોષીને સર્વ સંપત્ત છે. ૨૬૩-૨૬૪

આગળ વધવાની શુભેચ્છા રાખો, પણ અસંતોષ
સેવી તથ્યા ન કરો. પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય તેવડે સંતોષી
રહો, ને અગત્ય હોય તો વિશેષ પ્રયત્ન કરી
આગળ વધો. ૨૬૬-૨૬૮

પરમસંતોષી સંતપુરુષો રાજના કરતાં પણ વધારે
સુખી હોય છે. સંતોષ મેળવવાનો ઉપાય. ૨૬૮-૨૭૧

લોભનો ખીજો પ્રકાર કંજુસાધ. એ પણ મોટો
દોષ છે. યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતા રહો. ૨૭૧-૨૭૪

સારા કામની પાછળ ચોક્કસ સંતોષ ને સુખ છે.
વૈશ્વદેવની ને નિત્યદાનની અગત્ય. મમતાનો ભાગ
કરવામાટે થોડુંક પારકું કરતા જાઓ. ૨૭૪-૨૭૭

એકના હબ્બર અખીયુસનું (કંજુસનું) મોટું બાળ.
ઉદારતા એ સદૃશ્ય છે, પણ કંજુસાધની પેઠે ઉદારતા
પણ અવગુણ છે. પાપના પૈસાથી પુણ્ય કરવું એ

પુણ્ય નથી. મનમાં ભાવ ન હોય તો પુણ્યનો ખોટો ડાળ કાંધ કામનો નથી.

૨૭૭-૨૮૦

ઉપનિષદમાંની એક વાર્તા. મનુષ્યોને માટે દાન એ કષ્ટાણનો સરલ ઉપાય છે. “હલકે હલકે તરી ગયે, હુએ જિન સિર ભાર.”

૨૮૦-૨૮૨

૪ મદ

૨૮૨-૩૨૭

મનુષ્યે દ્રવ્યનો મદ ન રાખવો. લક્ષ્મી અતિ-અંચલ છે.

૨૮૨-૨૮૩

સત્તા પણ વિનાશી છે. સત્તાવાળાએ પોતાની સત્તાનો સદુપયોગ કરી લેવો, સત્તા ગયાપછી તેનાથી કાંઈ નહિ થઈ શકે.

૨૮૩-૨૮૬

સારાનું સારું ફલ, ને માઠાનું માઠું ફલ. કાલ જ્ય છે, ને કહેણી રહી જ્ય છે. મોઠાના મીઠા બોલથી પણ લોકો માથું આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. પ્રજા ગર્વગંજન છે. પારકી વસ્તુ પોતાની કહીને તેનું અભિમાન કરવું તે મૂર્ખાઈ છે.

૨૮૬-૨૯૦

યૌવનનો ને રૂપનો અર્થ પણ મિથ્યા છે. મનુષ્યે વિદ્યાનો અર્થ પણ ન કરવો.

૨૯૦-૨૯૩

મનુષ્ય કરી કરીને શું કરી શકે ? તેણે કાંઈ પણ વાતનું અભિમાન ન કરતાં હમેશાં નમ્ર રહેવું જોઈએ. મદને (અભિમાનને) દૂર કરવામાટે મહારાજા બ્રહ્મકર્ણી પેઠે સુવિચાર કરો. પોતાની કોઈ પણ સ્થિતિનો કે વસ્તુનો અર્થ ન કરો, પણ તેનો સારો ઉપયોગ કરતા રહો.

૨૯૩-૨૯૬

અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રજાનો કામ જાણવો.

મનુષ્યે શુભ અભિમાન રાખવું, કેમકે તેથી સદ્ગુણોને
અને સત્કર્મોને પોષણ મળી શકે છે. ૨૯૬-૨૯૮
પ્રાપ્તિચિત્તિનો મદ ન કરો. પણ તેવડે સમયસર
કાર્યસાધક થાઓ. ૨૯૮-૩૦૧

યુવાવસ્થાનું કર્તવ્ય- ગૃહસ્થે વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક
બંને પુરુષાર્થ સાથે કરવા જોઈએ. ૩૦૧-૩૦૩

સત્કર્મનું ફલ કાલે કરીને બહુ મોટું થાય છે.
મોટાઇ-મેળવવાનો સાચો ઉપાય. સમજીએ કોઇ
પણ વાતનો મદ નજ કરવો ઘટે. ૩૦૬-૩૦૭

વિદ્યામદ દૂર કરવાનો ઉપાય. પ્રભુભક્તિનો મર્વ
કેવી રીતે દૂર કરવો? શું અર્પણ કરવાથી પ્રભુ શીઘ્ર
પ્રસન્ન થાય છે? ૩૦૮-૩૧૦

વર્તમાનમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાનો
હેતુ. બુદ્ધિનો મદ બહુ હાનિકર્તા છે. ૩૧૦-૩૧૧

૬ મત્સર

૩૧૧-૩૨૭

ધર્મી તોય ઉપજાવનારી છે. સુખદુઃખ એ જીવનાં
સારાંમાડાં કર્મનું ફલ છે. ઇશ્વરની રચના બૂલવગરની
છે. પુરાવાની ખામીનું પરિણામ. ૩૧૧-૩૧૩

જીવને તેના કર્મનું ફલ શી રીતે મળે છે? ચિત્રગુપ્તના
ચોપડાનું રહસ્ય. કર્મપ્રમાણે જીવને ફલ મળતું હોવાથી
જીવોની વિવિધ સ્થિતિના સંબંધમાં ઇશ્વર નિર્દોષ છે. ૩૧૩-૩૧૪

ધર્મી નજ કરો, પણ પુરુષાર્થ કરો. ખીજની ધર્મી
કરવાથી તમારે કાંઇ વળવાનું નથી, પણ જિલ્લું તેથી
તમે પાપ બાંધશો. પુણ્યથી જિલ્લું પ્રાપ્ત સમજવું. જાગૃત

ત્યાંથી સવાર.

૩૧૪-૩૧૭

ખીજાં પાપોના કરતાં મત્સરની (અદેખાઈની) વિશેષતા. કાઠને પુણ્યના કે પાપના ફલમાં શંકા થાય તો તે શંકા મિથ્યા છે. જેવો આધાત તેવો પ્રત્યાધાત એ નક્કી વાત છે.

૩૧૭-૩૨૦

નારદજીની પેઠે સ્પર્ધા કરો, ને ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાઓ. એ મૂર્ખ વેપારીઓની પરસ્પરની અદેખાઈ અને તેનું તેમને મળેલું માફું ફલ.

૩૨૦-૩૨૩

મત્સરીની (અદેખાની) મહામૂર્ખતા ને મહાકૂરતા. વિદ્વાનો કહે છે કે તમે ખીજાની ઈર્ષ્યા કરો છો તે ઈશ્વરની ઈર્ષ્યા કરો છો.

૩૨૩-૩૨૫

નાસ્તિકોની કે નાસ્તિકજેવાઓની શંકા, ને તેનું સમાધાન. વિશ્વમાં મહત્તા પશુ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે. મોટાની મહત્તા નાનાને બહુ ઉપયોગી છે. અદેખો સર્વદા દુઃખીઓ, તેનું દુઃખ કેમ ટળે ?

૩૨૫-૩૨૭

૬ દંભ

૩૨૮-૩૩૯

દંભ અસત્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પાપ છે. દંભથી થતી હાનિ. દ્રવ્યના દંભની પેઠે વિદ્વાનો કે જ્ઞાનને દંભ પશુ હાનિ કરનારો છે. સર્વ વિષયમાં પોતાના મનપ્રમાણે વર્તો, મનહિપરવટ ન વર્તો.

૩૨૮-૩૩૧

દંભને પલાયન કરવું પાપું. ઊલટી વાણીની સમજ. ૩૩૧-૩૩૫

દંભ લાંબો નથી ન શકે. દંભીનું પોકળ થોડા સમયમાંજ ખુટતું થાય છે. સમજીનું નિર્દેશ વર્તન. ૩૩૫-૩૩૯

૭ કુતૂહલ

૩૩૯-૩૫૯

અંતઃકરણના દોષો નિવૃત્ત કરવાનો હેતુ. મલિનતા દૂર કર્યા વિના નવો રંગ ન લાગે. કુતૂહલનું સ્વરૂપ. જીવન્મુક્તાપુરુષનું કુતૂહલરહિતપણું જે વિચાર કરવામાં આવે તો આ વિશ્વમાં સઘળું આશ્ચર્યરૂપજ છે. જગત્પત્ની અચિંત્ય રચનાઓ. ભગવાન દત્તાત્રેયની કુતૂહલરહિતતા. ૩૩૯-૩૪૧

ગોપીચંદની માતા મેનાવતી પ્રલાધ્ય છે. દ્રુવજીની માતાએ પણ તેમને ખગ કહ્યાણુનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. ૩૪૧-૩૪૮
માયામાં અનેક આશ્ચર્યો ભર્યા છે. ઈશ્વર બહુરૂપી છે. ૩૪૯-૩૫૨
ઈશ્વરના સમર્થ ભક્તો પણ જે ધારે તે કરી શકે. ૩૫૨-૩૫૯

૮ અદૃશ્ય

૩૫૯-૩૭૦

અદૃશ્યથી થતી હાનિ. અદૃશ્યથી પ્રાણુ, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાર્વત્રિક બલ હણાય છે. અયોગ્ય હાસ્ય વ્યવહારમાં હાનિ કરનારું છે. ૩૫૯-૩૬૧

પુણ્યને વહાણું કરે. મરણ તો સર્વને માટે છેજ. સ્ત્રીઓએ પુરુષોના કરતાં વધારે મર્યાદા પાળવી જોઈએ. ૩૬૧-૩૬૩
ત્રેરબાળખી છૂટનું માનું પરિણામ. પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા. ૩૬૪-૩૬૮

ત્રણ ગુણથી અતીવ થવાની અમત્ય. સર્વગુણનું અતિક્રમણ. ૩૬૮-૩૭૦

મુંબઈ વિદ્યપરિષદમાં આપેલું વ્રજકર્મનું વ્યાખ્યાન. ૩૭૧-૪૧૬

આક્ષયુનાં ગીતાગ્રમાં કહેલાં સ્વાભાવિક કર્મો.

આક્ષયુશબ્દનો અર્થ. વર્તમાનમાં આક્ષયોની દુર્દશા.

શમ, દમ, તપ. તપ અનેક પ્રકારનાં છે. આક્ષયુનું

તપરૂપ કર્તવ્ય ને તેનું માહાત્મ્ય.

૩૭૩-૩૭૭

આક્ષયે પરોપકારવડે પુણ્ય સંપાદન કર્યાજ કરવું

જોઈએ. તપનું ફલ. તપ એ સાધુપુરુષનું ભૂષણ છે.

૩૭૮-૩૭૯

શૌચ. બાહ્યશૌચ, આંતરશૌચ.

૩૭૯-૩૮૧

ક્ષમા. ક્ષમા અશક્તને અને શક્તને બંનેને ઉપકારક

છે. સરલતા.

૩૮૧-૩૮૬

જ્ઞાનવિજ્ઞાન.

૩૮૬-૩૮૮

અક્ષવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાટે આક્ષયુનું જીવન છે.

આક્ષયે સ્વધર્મનું પાલન કરવુંજ જોઈએ.

૩૮૮-૩૮૯

આસ્તિક્ય.

૩૮૯-૩૯૦

શ્રદ્ધા એ સર્વ કાર્યમાં પાયાડપ છે. પુણ્યનો મહિમા.

શ્રદ્ધાજ કાર્યસિદ્ધિમાટે બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે.

૩૯૦-૩૯૨

આક્ષયુનાં ષટ્કર્મો. સ્નાન, મેંધ્યા, જપ.

૩૯૩-૩૯૭

હોમ, સ્વાધ્યાય, શ્રીગુરુપાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની

તથા તેનું મનનનિદિધ્યાસન કરવાની આવશ્યકતા.

૩૯૯-૪૦૦

શાસ્ત્રરહસ્ય વિચારતાં અનન્યભક્તિ ને જ્ઞાન ભિન્ન

નથી. પોતાની મેળે ગ્રંથ વગીને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી

લેવાય તેમ નથી.

૪૦૦-૪૦૨

દેવતાર્ચન. સ્માર્તક્રિપાસના-મૂર્તિપૂજન-નું રહસ્ય. ભિન્ન

ભિન્ન દેવના પૂજનનો હેતુ. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ કે
સંપ્રદાયવાળાઓએ પરસ્પર સહાનુભૂતિ રાખવી જોઈએ. ૪૦૨-૪૦૬
વૈશ્વદેવ તથા અતિથિસત્કાર. વૈશ્વદેવ કરવાની લાભ,
ને તે કરવાની અમત્ય. ૪૦૬-૪૦૮

અતિથિસત્કાર. ધરનો રોટલો બહાર આવો છે.
અતિથિભી હાસ્યને પાત્ર થાય. ઘેર આવતા અતિથિ
વા મેમાનને અટકાવવો નહિ. ૪૦૮-૪૧૩

સ્વપરને અર્થે બ્રાહ્મણોએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની
આવશ્યકતા. ૪૧૩-૪૧૪

ઉપસંહાર. ૪૧૪-૪૧૬

શ્રીશંકરજયન્તીમહોત્સવપર આપેલું વ્યાખ્યાન. ૪૧૭-૪૩૧

શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યજીનું મહત્કાર્ય અને તેઓશ્રીના ગ્રંથો. ૪૧૭-૪૧૯

આચાર્યભગવાનનો સિદ્ધાંત “ **एकमेवाद्वितीयम्** ” ૪૧૯-૪૨૨

ઉપાસનાના તથા કર્મના સંબંધમાં આચાર્યભગવાનનો

સમભાવ. ૪૨૨-૪૨૩

શ્રીશંકરજયન્તી જાગવી સાચી ક્યારે કહેવાય ? ૪૨૩-૪૨૬

વેદાંતના જ્ઞાનથી ચિત્તની મોટામાં મોટી વિકાસતા

ને ઉંચી નીતિ પ્રકટે છે. ૪૨૬-૪૨૭

આત્માની પરમપ્રિયતા. ૪૨૭-૪૨૯

ભેદભાવ ભયજનક છે. શત્યવાદ અસંગત છે. જો

મનુષ્ય આત્માને જાણે તો તેનાં સર્વ દુઃખોનો

વિલય થાય છે. ૪૩૦-૪૩૧

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

परमसुखी थवाना उपार अथवा

मनुष्यना अंतःकरणमां रहेला त्रण गुणोनां अतिक्रमणनां साधनो.

प्रत्येक मनुष्यना હૃદયમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો ઓછાવધતા પ્રમાણમાં હોય છે. કોઈના હૃદયમાં સત્ત્વગુણુ વિશેષ, કોઈના હૃદયમાં રજોગુણુ વિશેષ, ને કોઈના હૃદયમાં તમોગુણુ વિશેષ રહેલ હોય છે. તમોગુણુ આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ તથા અતિનિદ્રા આદિને ઉપજાવનારો છે; રજોગુણુ વિષયાતુરાગ, ચંચલતા, અતિપ્રવૃત્તિ ને અશાંતિ આદિને ઉપજાવનારો છે; અને સત્ત્વગુણુ જ્ઞાનતું તથા સુખતું અભિમાન ઉપજાવનારો છે. મનુષ્યે વ્યવહારપરમાર્થમાં સુખી થવા- માટે એ ત્રણ ગુણોને પોતાને વશ પર્તાવતાં શીખવું જોઈએ, —એ ત્રણ ગુણોનો જય કરવો જોઈએ, અને ખીજા શબ્દમાં કહીએ તો તેણે ત્રણ ગુણોતું અતિક્રમણ કરવું જોઈએ. પ્રથમ મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાં- નો તમોગુણુ બંધી શકે તેટલો મોહી શુદ્ધ રજોગુણુને બલવાન કરવો જોઈએ. પછી તેણે રજોગુણુની ધર્મોને વશ પર્તાવી સત્ત્વગુણુને બલવાન કરવો જોઈએ. એ સત્ત્વગુણુ માણુ આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ નિશ્ચય કરી તેના ધર્મો ને જ્ઞાન ને સુખ, તેનું અભિમાન પણ

તેણે ત્યજવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવું તેને ત્રણ ગુણોનું દિલ્લંઘન કરવું અથવા અતિક્રમણ કરવું કહેવાય છે.

એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કેવી રીતે કરવું ? એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરવાનું કહેવું એ ઘણું સહેલું છે, પણ તે કાર્ય કરવું ઘણું કઠિન છે. એને માટે બહુ સંભાળથી સતત મોટો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં એ ત્રણ ગુણોવિષે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. એ ત્રણ ગુણો નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષય નથી. તેમના કાર્યવડે અંતઃકરણમાં તે ગુણોનું અનુમાન થઈ શકે છે. પોતાના અંતઃકરણમાં કયા કયા ગુણોના કયા કયા સ્વભાવો બલવાનપણે વર્તે છે તે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણનું, પોતાની ઈન્દ્રિયોનું અને તેવડે થતી પોતાની શારીરિક પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરીને નક્કી કરવું જોઈએ; ને પછી તે તે સ્વભાવોનો આગળ કહેવા-શે તે તે સાધનોવડે જય કરવા તેણે બહુ કૃતસાહથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો કરી શકે, તથા પોતાનો પરલોક સુધારી શકે એટલુંજ નહિ, પણ સ્વધર્મ-પાલનાદિવડે તે ક્રમમોક્ષ વા સદોમોક્ષ પણ મેળવી શકે. હવે એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કયા ઉપાયવડે કેવી રીતે કરવું તે કાંઈક વિસ્તાર-થી કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ તમોગુણના ધર્મોના જયમંથને કહેવા-ય છે. આજસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ, પરનિદા, ભય ને ખેદ એ દોષો તમોગુણવડે મનુષ્યમાં ઉપજે છે. એ દોષો મનુષ્યને બહુ હાનિ કરનારા છે, માટે તે ત્યજવાયોગ્ય છે.

૧ આઝસ

આજસનો ઉદ્યોગવડે જય કરવો. કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન થવા દેનારું શરીર તથા મનનું ભારેપણું તે આજસ. એ આજસ

મનુષ્યની ઉત્તતિમાં બહુ આડે આવે છે. ખરું કહીએ તો તે મનુષ્યની ઉત્તતિના દ્વારમાં આડા પડેલા એક મોટા પહાડ જેવું છે. યોગવાસિષ્ઠમાં એક સ્થલે કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

“આલસ્યં यदि न भवेज्जगत्त्यनर्थः,

को न स्याद् बहुधनको बहुश्रुतो वा ।

आलस्यादियमवानिः ससागरांता,

संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ”

(જો આળસરૂપી અનર્થ આ જગતમાં ન હોત તો અહીં બહુ ધનવાનને બહુશ્રુત (પંડિત) કોણ ન થાત ? આળસથીજ સાગરપર્યટ-ની આ પૃથ્વી નરપશુઓ-મૂખાઓ-વડે અને નિર્ધનોવડે ભરેલી છે.)

આળસનામનો દોષ મનુષ્યને બહુ પ્રિય છે. એક માણસ આખી દુનિયાની મુસાફરી કરીને પોતાને ઘેર આવ્યો. તેને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કે:—“તમે જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં મનુષ્યોને સૌથી વિશેષ વહાલું શું જણાયું ?” તેણે તેને ઉત્તર આપ્યું:—“આળસ.” ખરેખર ! મનુષ્યના મોટા ભાગને બેસી રહેવું બહુ ગમે છે. હાથપગ હવાયા પિના કામ થઈ જતું હોય તો બહુ સારું, એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે, પણ તે બંને કયાંથી ?

આળસ એ બુદ્ધિનો કાટ છે. તેને ઉદ્યોગરૂપી તીખી કાનસવડે ઘસી નાંખીને બુદ્ધિને સતેજ કરવી. જે કુંચી નિત્ય ચપરાયા કરે છે તે ઊજળી રહે છે; ને જે કુંચી પડી રહે છે તે કુંચી કટાઈ જાય છે એ અનુભવની વાત છે; માટે મનુષ્યે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને શુભકાર્યયુક્ત રાખવા સદા પ્રયત્નરત્ન રહેવું જોઈએ.

ન્યારે આળસ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને બગાડે છે ત્યારે ઉદ્યોગ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને સુધારે છે. આ વિશ્વમાં ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય સર્વ કાંઈ મેળવી શકે છે. આળસ આવ્યું કે તરત મનુષ્યે ઉદ્યોગપરાયણ થઈ જવું જોઈએ. તેણે નવરા નગ રહેવું જોઈએ-સર્વદા ઉદ્યોગી રહેવું જોઈએ.

કેટલાક ઉદ્યોગના વા પુરુષપ્રયત્નના કરતાં પ્રારબ્ધને બલવાન માણે છે, પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્નજ બલવાન છે. ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્ન પ્રારબ્ધનો પિતા છે. પ્રારબ્ધ પૂર્વના પુરુષપ્રયત્નમાંથીજ બંધાય છે. પુરુષપ્રયત્નવડે મનુષ્ય ધારે તે મેળવી શકે છે, અને એટલામાટે શ્રીયોગચાસિક્ષના મુમુક્ષુપ્રકરણના પાંચમાથી આઠમા સર્ગસુધી મુમુક્ષુઓને માટે પુરુષપ્રયત્નનો મહિમા બહુ બહુ પ્રકારે દર્શાવ્યો છે. બિલાડીજેવું સાધારણ પ્રાણી પણ પોતાના ઉદ્યોગી સ્વભાવવડે મનુષ્યને ઉદ્યોગી રહેવાનું સૂચવે છે.

બિલાડી ગાય કે ભેંસ રાખતી નથી, પણ તે ઉદ્યોગવડે-ચેરેચેર ભટકીને-પોતાને જોઈતું દૂધ મેળવે છે. પ્રમાદી બૈરાં કે છોકરાં કે નોકર દૂધ જાધાડું મૂકી દે વા જેવી રીતે રાખવું કે ઢાંકવું જોઈએ તેવી રીતે રાખે કે ઢાંકે નહિ તેમાંથી તે પોતાનો અર્થ સાધી લે છે,-પી જાય છે.

ઉદ્યોગી માણસ પોતાનો ધાર્યો અર્થ પાર પાડે છે. “**उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः**”-ઉદ્યોગી એવા પુરુષસિંહને વ્યાવહારિક લક્ષ્મી વા ધર્મરૂપ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

“ ધીર પુરુષ જે હોય, વળી જે વિવેકવાળો,
દેશવિદેશજ તણો, ભેદ નહિ તેમાં ભાળો;
વસે જઈ તે જ્યાંઈ, દેશ પોતાનો કહે છે,

નિજના કર્મવ્રથકી, તેહને જીતી લે છે;

હથિયાર દાઢ પૂછ નખથી, સિંહવને ભમતો શરે,

હણી દિપેન્દ્ર તેહના લોહીથી, દૂર તરણ નિજની કરે. ” ૧.

એ જાણમાં કહ્યા પ્રમાણે વિવેકી ને ઉદ્યોગી પુરુષસિંહ દેશ-વિદેશ ગમે ત્યાં જઈને પોતાની શુભ ઇચ્છા પાર પાડે છે.

ઉદ્યોગ યોગ્ય-ઉપકારક-જોઈએ. જેને પરિણામે દુઃખ વા ચિંતા થાય તે ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી. દૃષ્ટાંતતરીકે નાટકો કે સીનેમા જોયા કરવાં, અથવા મનના દુષ્ટ વિકારોને પ્રદીપ્ત કરે તેવાં નોવેલો વાંચ્યા કરવાં, કે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરવું, એ ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી.

ઉદ્યોગી મનુષ્ય ગમે ત્યાં પોતાનો સમાસ કરે છે. મુલતાન-માં એક સ્થલે સાધુઓનો નિવાસ હતો, ત્યાં એક સાધુ જઈ ચઢ્યા. ત્યાં પચાશ સાધુઓ રહેતા હતા. તે સ્થલે આવનાર એ સાધુપુરુષે તે સૌની સાથે રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. ત્યાંના એક મુખ્ય સાધુએ તેમને કહ્યું કે:—“ અહીં હવે કોઈને રહેવામાટે વિશેષ જગા નથી, માટે તમે બીજે સ્થલે જાઓ તો ઠીક. ” આવનાર સાધુએ કહ્યું:— “ ભલે, વિશેષ જગા ન હોય તોપણ જેટલી જગા છે તેટલીમાં તમને કોઈને અડચણ ન થાય તેવી રીતે હું રહી શકીશ હું તેવી વિધા જાણું છું. તમે કહો તો તમને કોઈને કાંઈ-અડચણ ન થાય તેમ તમારી સૌની સાથે બળાને રહું, અથવા તમે કહો તો તમને કોઈને કાંઈ પણ બાર ન જણાય તેમ તમારા સૌના ઉપર પણ રહું. તે કેવી રીતે એમ જો તમે મને પૂછો તો હું તમને ઉદાહરણથી બતાવું. ” એમ કહીને તેમણે પાણીનો એક પ્યાલો ટંકાટકં ભર્યો. પછી તેમણે પોતાની પાસેની સાકરની થોડી ઝીણી ભૂકી કાઢી તેમાં ધીમે ધીમે નાંખી. તે ભૂકી તે પાણીમાં બળી ગઈ, અને તેમાંથી થોડું પણ પાણી બહાર

ન નીકળ્યું. “ જુઓ, આ પ્રમાણે હું તમારા સૌમાં ભળીને રહી શકું છું.” પછી તે સાધુએ પાણીથી પૂર્ણ ભરેલા તે ખ્યાલાઉપર એક જાંઘનું પુષ્પ ધીમેથી મૂકી દીધું; અને તે ખ્યાલામાંનું પાણી જરા પણ ન ઢાળાતાં તે પુષ્પ પાણીઉપરજ રહી શક્યું. તે બતાવીને તે સાધુએ અન્ય સર્વ સાધુઓને કહ્યું:—“આમ હું પુષ્પની પેડે હળવા થઈને તમારા સૌના ઉપર પણ રહી શકું છું.” સૌ સાધુઓ આ બનાવ જોઈ તેમની બુદ્ધિથી ચકિત થયા, ને આ કોઈ ગુણવાન પુરુષ છે એમ જાણી તેમને પોતાની સાથે રાખ્યા; અને તેમણે પણ પોતાના ઉદ્યોગી ને ભલા સ્વભાવવડે સૌ સાધુઓનું ભણું કરી સૌનાં મન મેળવી લીધાં.

ઉદ્યોગથીજ મોટા મનુષ્ય થઇ શકાય છે. સંસારમાં જે મોટા માણસો થયા છે તેમાં સેંકડે નેવું ટકાજેટલા માણસો પોતાના ઉદ્યોગથીજ મોટા (ધનવાન ને પ્રતિષ્ઠિત) થયા છે. તેના મુંઝઈ શરેરમાંથી પણ કેટલાક દાખલા આપી શકાય. કચ્છ, કાઠિયાવાડ ને ગુજરાતમાંથી કેટલાક ભાટીઆ, લોહાણા, વાણીઆ, પારસી ને વડોદરા વગેરે કામના કેટલાક ગૃહસ્થો જેઓ પ્રથમ સાધારણ સ્થિતિમાં મુંઝઈ આવ્યા હતા તેઓ પાછળથી પોતાના ઉદ્યોગવડે ને પ્રભુકૃપાએ વ્યાપારાદિમાં આગળ વધી લક્ષ્મી અને મોટાઈ મેળવી શક્યા હતા. દેશપરદેશમાં અનેલા એવા બીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય. વ્યવહાર કે પરમાર્થમાં મોટા થવામાં ઉદ્યોગજ કારણરૂપ છે, આજસ કારણરૂપ નથી. બાંધે તેની તરવાર નથી, પણ મારે તેની તરવાર છે.

બેઠાથી બેગાર ભડો. બેઠા રહેવાના કરતાં એટલે આજસ રહેવાના કરતાં બેગાર એટલે કોઈની વેડ કરવી તે પણ સારી કહી છે, કેમકે પેદાશવગરનું છતાં પણ તે કામ છે, અને કામ કરનાર

માણસનાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બલવાન રહેવાથી તે ગમે ત્યાંથી પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકે છે, ભૂખ્યોદુઃખ્યો રહેતો નથી.

આળસુ માણસ તો મુડદાજેવો છે. જેમ મુડદું પોતાના હાથપગ હલાવતું નથી તેમ આળસુ માણસને પોતાના હાથપગ હલાવવા ગમતા નથી. આ સ્થિતિ કેવી દયામયી છે ! તેનું પરિણામ શું આવે ? દુઃખજ આવે. સિંદ વનરાજ કહેવાય છે, છતાં તેણે પણ શિકારમાટે ઉલ્લોગ કરવો જોઈએ; કેમકે “ સૂતેલા સિંહસુખમાં મૃગ નવ પેસી જાય. ”

પરમાર્થમાં તો પુરુષાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જેમ વ્યવહારમાં આગળ વધવામાટે યોગ્ય પ્રયત્નની જરૂર છે તેમ પરમાર્થમાં આગળ વધવામાટે પણ પ્રયત્નની જરૂર છે. જો ખરું કહીએ તો પરમાર્થમાં એટલે પ્રભુની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવામાટે તો મોટા પુરુષપ્રયત્નની જરૂર છે. પરમાર્થના માર્ગસંબંધી જેમને અશ્રદ્ધા કે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા હોય તેમણે કોઈ સત્તા પુરુષને આદરપૂર્વક પૂછવું જોઈએ. પૂછનાર માણસ આળસુ માણસના કરતાં ઘણો સારો છે. જે પૂછશે તે કોઈક દિવસ રસ્તે પડશે. જે આળસુ થઈને કાંઈ કરશે નહિ તે ધર્મમાર્ગમાં શી રીતે આગળ વધશે ? શાસ્ત્રો તો પોકારીને કહે છે કે ।દ્વન્નિત્યપ્રતિ પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિને અર્થે શાસ્ત્રોક્ત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાંજ જોઈએ:—

“ एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनत्रयम् ।

द्वादशाहमग्निश्च शूद्र एव न संशयः ॥”

(જે દિન એક દિવસ જપરહિત છે, ત્રણ દિવસ સંધ્યારહિત છે, અને આર દિવસ જે અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો છે તે દિન નિશ્ચય

શુદ્ધજેવોજ છે.) જપ, સંધ્યા કે અગ્નિમાં હોમ ન કરવાથી દિગ્જ શુદ્ધજેવો થઇ જાય છે, એટલે તેની જાતિ બદલાઇ જાય છે એમ નહિ, પણ તેનું અંતઃકરણ તમોગુણના વધારાથી શુદ્ધતા જેવું મલિન ને મૂઢ થતું જાય છે, એટલે તે શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાને યોગ્ય રહેતો નથી. ધાર્મિક કર્તવ્યમાં તેની શ્રદ્ધા નબળી પડી જાય છે, ને પછી તે ધાર્મિક કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ અંતે તે ધર્મમાર્ગને ભૂલે છે. પછી જેવો સંગ, જેવા વિચાર, ને જેવી ક્રિયા તેવો તે થાય છે. વળી નબળામાં નબળું ભજે છે, ને સારામાં સારું ભજે છે. છાશ કે મૂળાની સાથે “મીઠું લેશો” એમ પૂછાય છે, ને દૂધ કે કેળાં પીરસાય તેમાં સાકર કે ખાંડ લેવાનું પૂછાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મહીનતા હોય, ત્યાં જાતજાતનાં વ્યસનો, નાટક ને સીનેમા આદિ જેવાનો ને આરોગ્ય તથા દ્રવ્યાદિની ખુવારી કરનારો શોખ, અને અનેક દુર્ગુણો તથા એ સૌને પરિણામે અનેક દુઃખો આવી ભજે છે, માટે મનુષ્યે ધર્મકર્મહીન નજ રહેવું જોઈએ. પરમાર્થ સાધવામાટેનાં કર્તવ્યસંબંધી આગળ વધીને કહીએ તો નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ એ તો ધર્મનું પહેલું પગથીઉં છે. માત્ર નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરીને જોસી રહેવાનું નથી. તેવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં પરમાત્માની ઉપાસના અને પરમાત્માની ઉપાસનાપછી પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવડેજ થાય છે.

માત્ર દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થતા નથી, અવિચેકીને તો એ દ્રવ્ય હાનિકર થાય છે. પૈસો પૈસો એવો પોષાર કરીને જે મનુષ્ય રાત્રિદિવસ તેનાજ વિચારમાં ને તેની પ્રાપ્તિમાટેની પ્રવૃત્તિમાં મંડયા રહે છે, અને સ્વધર્મપાલન કરતા નથી, તે અંતે શો લાભ

મેળવે છે ? કાંઈ પણ નહિ. ખાલી આવ્યા, ને ખાલી ગયા એટલુંજ. વળા પૈસો ન હોય ત્યારે મનુષ્ય ઘણી વાર નમ્રસ્વભાવનો રહે છે, પણ જ્યારે તેને પૈસો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ ક્રોધ ખીજ પ્રકારનું સ્વરૂપ પકડે છે, અર્થાત્ તે બહુધા અહંકારી થઈ જાય છે. જેમ માદક ઝીજેનો કેદ છે તેમ દ્રવ્યનો પણ કેદ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે; વિચારવાનની કે મંતપુરુષની વાત જુદી છે. ખાલી ખીજને તો દ્રવ્ય મદ ઉપજાવ્યા વિના રહેતું નથી. ક્રોધ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ કનક કનકતેં સો ગુની, માદકતા અધિકાત;
યે ખાયે ઐરાત હે, યે પાયે ઐરાત. ”

(કનક એટલે સોનામાં-પૈસામાં-કનક એટલે ધતુરાના ખીજના કરતાં સોગણું વધારે માદકપણું છે. ધતુરાનાં ખીજ ખાવાથી માણસ ગાંડો થાય છે, ને સોનું-પૈસો-માત્ર મળવાથીજ માણસ ગાંડો થાય છે !) જેને મદ એટલે અહંકાર ઉપજ્યો તેની અધોગતિમાટે પછી પૂછવુંજ શું ?

તમેગુણી મનુષ્યની ખોટી શંકા. કેટલાક અવિચારી મનુષ્યો કહે છે કે:—“ જે પ્રભુ હોય તો તમે અમને બતાવો, એટલે અમે તેમને ભજીએ.” પણ ભાઈ ! તમે શાંતિથી વિચારી જુઓ કે મનુષ્યને વ્યાવહારિક રાજની કે મહારાજધિરાજની મુલાકાત પણ બહુ પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે પ્રભુ તો મહારાજધિરાજના પણ મોટા મહારાજધિરાજ છે, તો તેનું દર્શન સામાન્ય યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને ઝઠ દષ્ટને શી રીતે થઈ જાય ? અદ્યમતિવાળો, મલિન શરીરવાળો અને મલિન તથા શટયાંત્રુટયાં વસ્ત્રોવાળો એક ભંગી ક્રોધને કહે કે:—“ જે ભરતખંડના મહારાજધિરાજ પંચમજ્યોર્જ હોય તો તમે તે મહારાજધિરાજ પંચમજ્યોર્જની મુલાકાત મને અહીં બેઠાં કરાવો.”

કહેા આ શી રીતે બને ? જો તેને પંચમળ્યોર્જની મુલાકાત લેવી હોય તો તેણે પોતાની યોગ્યતા વધારવી જોઈએ. તેણે પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખવું જોઈએ, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં જોઈએ, ઇંગ્રેજીભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, તેણે ઇંગ્લાંડ જવામાટે દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ. અને ટાઢ સહન કરવાનું બલ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પછી ઇંગ્લાંડ જવાના ચાર રસ્તા છે તેમાંથી કયે રસ્તે તેને જવું છે તેનો તેણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જો તેને ટુંકામાં ટુંકે રસ્તે જવું હોય તો ખ્રિન્ડિસીને રસ્તે તેણે જવું જોઈએ, અને તે રસ્તાની ટિકિટ મુંબાઇમાંથી થોમસ કુક એન્ડ સનની કે પરદેશની ટિકિટ આપનારી બીજી કંપનીની પેઢીમાંથી મેળવવી જોઈએ. ટિકિટ મેળવીને પછી તેણે તે માર્ગે જનારી કોઇ પણ સ્ટીમરમાં બેસવું જોઈએ, તે પ્રવાસનો માર્ગ પસાર કરી પછી ઇંગ્લાંડના કિનારાપર ઊતરીને બર્કિંગહામપેલેસમાં કે વિન્ડસરકેસલમાં, અથવા જ્યાં શ્રીમાન પંચમળ્યોર્જની સ્થિતિ હોય ત્યાં તેણે જવું જોઈએ. પછી કોઇ યોગ્ય ગૃહસ્થાદિની ભલામણ વિના જો તેમની સાક્ષાત મુલાકાત ન થાય તોપણ તેમના મહેલના દરવાજાપર કે તેમને નીકળવાના માર્ગપર ઊભા રહેવાથી સમ્રાટ પંચમળ્યોર્જનાં દર્શન તો તેને થશેજ. આ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યે પ્રથમ નિત્યકર્મવડે પોતાના અંતઃકરણની જોઈતી શુદ્ધિ કરી, પછી પ્રભુને મળવાની સાચી ઇચ્છા ઉપજવી, તેઓશ્રીને મળવાનો પોતાને માટેનો યોગ્ય માર્ગ નક્કી કરી, પછી તે માર્ગે પ્રયાણ કરવું જોઈએ. એવા શાસ્ત્રોક્ત પ્રયત્નવિના પ્રભુ સમીપમાં સમીપ-અંતરમાં વસેલા-છતાં પણ મળી ને એ ઊધાડી વાત છે. આજસુ માણસ વ્યવહારમાં પણ પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધિ ન થાય, ત્યારે તેને પ્રભુનાં દર્શન તો શી રીતે થાય.

પ્રભુનાં દર્શનમાટે તો વિધિવત્ પ્રયત્નની જરૂર છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન થાય, પણ તે પ્રયત્ન વિધિવત્ ન થાય તોપણ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય, વા બહુ મોડી કાર્યસિદ્ધિ થાય. પોતાના સદ્ગુરુના ને સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશપ્રમાણે હેયોપાદેયનો વિચાર કરીને વર્તવું જોઈએ, તેમ કર્યા વિના ભવરોગ નિવૃત્ત ન થાય.

“ ઔષધ ખાય ન પથી રહે, બિષમ બ્યાધિ કયું જાય ?

દાદુ રોગી આવરા, દોષ જૈદકું લાય. ”

(જો રોગી ઓસડ ખાય નહિ, ને પથ્ય (કરી) પાળે નહિ, તો તેનો ભયંકર રોગ કેવી રીતે મટે ? દાદુજી કહે છે કે પછી તે મૂર્ખ રોગી વૈદના ઉપર ખોટો દોષ મૂકે છે.)

જો મનુષ્યને ભવરોગ મટાડવો હોય તો તેણે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ધાર્મિક અભ્યાસ કરવારૂપ ઓસડ ખાવું જોઈએ, ને વિષય-વૈરાગ્યરૂપ પથ્યપાલન પણ તેણે કરવું જોઈએ. એમ કરવાથીજ તેના જન્મમરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ થાય, અન્યથા નજ થાય. આજસુધી આવું મહત્કાર્ય શી રીતે થાય ? પરમપુરુષાર્થી એટલે સદાયહૃદ્પૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરનાર હોય તેજ આ કાર્ય કરી શકે. પુરુષાર્થી મનુષ્યો કેટલું કરી શકે છે તે જુઓ. વ્યવહારમાં કેટલાક આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા પુરુષાર્થી મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. સર વિલિયમ જેન્સ જેણે શાકુંતલનાટકનું પહેલું ઇંગ્રેજી ભાષાંતર કર્યું હતું તેઓ ૨૮ ભાષા જાણતા હતા ! ને આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે કે નહિ ? કાળા માથાનો માનવી યોગ્ય પ્રયત્નરૂટે શું ન કરી શકે ?

ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણના મહાશાલ. આજસવિષે ઘણું કહેવાનું છે, કેમકે એ શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. “ આલસ્યં हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ” (આજસ એ નિશ્ચય

મનુષ્યશરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે.) એ કવિનું વચન યથાર્થ છે. ખીખ શત્રુઓ બહારથી અડચણ કરે છે, એટલે તેમને નિવૃત્ત કરવામાં સરલતા રહે છે, પણ આ તો શરીરની અંદર રહીને અડચણ કરે છે, એટલે તેને નિવૃત્ત કરવામાં વિશેષ પ્રયત્નની આવશ્યકતા રહે છે. મનુષ્ય જ્યારે પોતાના કલ્યાણને માટે પૂરી જાગૃતિથી આજસ ને પ્રમાદ આદિ તમેગુણના, તથા કામ ને ક્રોધ આદિ રમેગુણના દોષો નિવૃત્ત કરીને પોતાના અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરે છે, અને આત્મા-જ્યાસ કરતાં કરતાં અંતે સત્ત્વગુણના અભિમાનને પણ મૂકીને શુદ્ધ-સત્ત્વગુણમાં સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે. એ શુદ્ધસત્ત્વગુણ પછી જેમાં ખીજાં ઇંધણાં નાંખવામાં આવતાં નથી તેવા અગ્નિની પેઠે પોતાની મેજેજ પોતાના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મમાં નિવૃત્ત થાય છે, એટલે તેને નિવૃત્ત કરવામાટે અન્ય પુરુષાર્થ કરવો પડતો નથી. પુરુષ જ્યારે શુદ્ધસત્ત્વગુણમાં સ્થિત થઈને જીવબ્રહ્મની એકતાના દૃઢ જ્ઞાનવાળો થાય છે ત્યારે તેના જન્મમરણરૂપ ભયની નિવૃત્તિ થાય છે. તે જીવતા જીતાંજ સુક્ત થાય છે.

જ્ઞાની પુરુષનો અનુભવ.

“ ભક્તી ભદ્ર ભે ભોં પડયા, ગઈ દશા સખ ભૂક્તી;

પાત્રા ગગી પાણી ભયા, દગમગીઆ ઉસ કુક્તી. ”

(બહુ સારું થયું કે મારા અંતઃકરણરૂપ ભૂમિકે પરમાત્માનો ભય આવી પડ્યો, તેથી મારી જીવભાવની સર્વ સ્થિતિઓ ભૂક્તી જવામ્. જેમ બરફ ગળી જઈને તેનું પાણી થઈ જાય છે, ને તે પાણી દળી જઈને એટલે વહી નીકળીને પોતાના કુલની સાથે-પાણીના મોટા સમૂહસાથે-ભળી જાય છે તેમ મારો-બ્રહ્મજ્ઞાનીનો-જીવભાવ પરમાત્માની સાથે ભળી ગયો છે.)

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પ્રથત્વડે પરમાત્માની સાથે પોતાની એકતાને અનુભવે છે. ઉદ્યોગવિના અનાદિ કાલનો જીવભાવ શમી ભૂલાઇ જવાયેલો બ્રહ્મભાવ કેવી રીતે અનુભવી શકાય ?

ભવસાગરનો પાર કોણ પામે ? જે શાસ્ત્રના તે મહાપુરુષના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને ઉદ્યોગાદિવડે આગસ આદિ દુસ્મનોને હડાવી પરમાર્થનાં સાધનોનો અભ્યાસ કરે છે તે આગળ કહી તેવી ઉત્તમ સ્થિતિ અનુભવે છે. બાકી ખીજને તો આ ભવસાગરના સામા કાંડા-રૂપ બ્રહ્મનું લેશ પણ દર્શન થતું નથી, તો તે ભવસાગરના પારને તો શી રીતે પામી શકે ? માટેજ કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ જળ ઉંડું એડી જાજરી, કાંઠો ક્યાંધ ન કળાય;
જેના ખૂટવા ખારવા, તેને વા પણ કવા વાય. ”

(ભવસાગરરૂપ જલ બહુ ઉંડું છે, જીવાત્મારૂપ પ્રવાસીની શરીર-રૂપ હોડી જાજરી-નખળી-છે, અને જેમ સાગરનો સામો કિનારો ન જણાય તેમ ભવસાગરના સામા કાંડારૂપ બ્રહ્મ ક્યાંધ જણાતું નથી. વળી ઓછામાં પૂરું ઇન્દ્રિયોરૂપી ખારવા ખૂટેલા છે, એટલે જેસથી પરમાત્મારૂપ સામા કાંડાભણી વહાણ હંકારતા નથી, પણ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે અવળે માર્ગે વહાણ ચલાવે છે, અને દુર્દૃવથી અવળા નિશ્ચયો થવારૂપ કવા વાય છે.)

ભવસાગરમાં પ્રવાસ કરતો આવો જીવરૂપ પ્રવાસી મોટા દુઃખમાં સીધાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? જે તેણે સંસારના મહાદુઃખથી છૂટવું હોય તો ત્રણ ગુણોથી ઉપજતા દોષોરૂપ શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું જોઇએ, અને દોષોરૂપ શત્રુઓ મરે ત્યાંસુધી એ યુદ્ધ સર્વદા ચાલુ રહેવું જોઇએ. સ્મરણ આવે ત્યારે વિકારોની સામે થવાય, ને પાછું કાંધ નહિ, એમ રગડદગડ ચલાવનારથી આ કામ થાય તેમ નથી. શ્રીભગવાન પણ

અર્જુનને કહે છે કે:-“ તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર
યુદ્ધય ચ ” ॥ (હે અર્જુન ! તેટલામાટે સર્વ કાલમાં તું મારું પુનઃ
પુનઃ સ્મરણ કર, અને આંતરશત્રુઓસાથે યુદ્ધ કર.) અર્જુનને
કહ્યું છે, એટલે સર્વ જિજ્ઞાસુઓને કહ્યું છે એમ જાણવું. આવા
આધ્યાત્મિક યુદ્ધસંબંધે તો કોઈને શંકા ઉપજવાનું કારણ નથી, પણ
ગીતાજીમાં પાંડવકૌરવના સ્થૂત યુદ્ધનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં કેટલાક
શંકા કરે છે કે:-“ ભગવાને અર્જુનને વારંવાર ઉપદેશ આપીને
ઝાત્રગર્દન કરાવનારું તથા અનેક ક્ષત્રિયોનો નાશ કરાવનારું
યુદ્ધ શામાટે કરાવ્યું ? ” આ શંકાનું પણ યુદ્ધનો પ્રસંગ નીકળતાં
નિરાકરણ થવું જોઈએ. એ નિરાકરણ એવું છે કે અર્જુન ક્ષત્રિય
હતા, ને ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધ કર્તવ્ય છે. વળી એ યુદ્ધ જાણી જોઈને
શત્રુઓને પીડવામાટે બિહું કરેલું નહોતું, યુદ્ધ ન થાય તેમાટે
વિશિષ્ટ કરાવી હતી, -શ્રોકૃષ્ણપ્રભુદ્વારા વારણાવત આદિ પાંચ
ગામ આપત્તમાટે વિશિષ્ટ કરાવી હતી, પરંતુ દુર્યોધને તેના
પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે:-“ એક સોયની અણીપર રહે
તેટલી ભૂમિ પણ હું પાંડવોને નહિ આપું, પાંડવોમાં જે બલ હોય
તો તે અમારી સાથે લડીને લે. ” આવી રીતે પરાણે પ્રત્ન થયેલું
આ ધર્મયુદ્ધ હતું. વળી તેને માટે સખળી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી,
ખંતે પક્ષે પોતપોતાને સાહાય્ય કરનારાઓને બોલાવી એકઠા કર્યા
હતા, સેનાઓ રણભૂમિમાં ગોડવાઈ ગઈ હતી, યોદ્ધાઓ લડવાને
તૈયાર થયા હતા, અર્જુન પણ રથમાં બેસી લડવા નીકળ્યા હતા,
અને પ્રભુને વિનંતિ કરવાથી તેમણે તેનો રથ એ સેનાની વચ્ચે
આણ્યો હતો. આવે સમયે યુદ્ધનો વિચાર છોડી હા અર્જુનને પાંડુ
શરવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નહોતું, અને તેથી પ્રભુએ તેને કહ્યું

કે:-“તું યુદ્ધમાંથી પાછો ફરીશ તો તારા દયા અને વૈરાગ્યના વિચાર-
ને કાઢ જાણશે નહિ, ને દુર્યોધન તથા કર્ણ આદિ તને નિર્બલ
ને ભીરુ કહી તારી અપકીર્તિ કરવા લાગશે. એ અપકીર્તિથી તને
મરણજેવું દુઃખ થશે, અને એ દુઃખને લીધે તારો ક્ષત્રિયસ્વભાવ
પાછો ઊછળી આવશે, ને તું અત્યારે જે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે
તેજ પાછો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થશે; પણ આ બધી તૈયારી ઠેકાણે
પડી ગયા પછી કવખતનું તે યુદ્ધ કરવાથી તને શું ફલ મળવાનું
હતું? માટે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ તું નિઃશંકપણે કર,
અને તે પણ કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફલની આશાને છોડી માત્ર
કર્તવ્યરૂપે કર. એથી તને બંને પક્ષે લાભ છે. યુદ્ધમાં હણાઇશ તો
સ્વર્ગને પામીશ, ને શત્રુઓને જીતીશ તો પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય
(તારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરદ્વારા) ભોગવીશ. વળી કર્તાપણાના
અભિમાનનો તથા ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી તારું અંતઃકરણ જય
વા પરાજયમાં સમ રહેશે, તેથી તેવડે પ્રાપ્ત થતી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા
તું મને પામીશ. ”

માત્ર ઇચ્છા કરવાથીજ કાર્ય થતું જતું નથી. કાર્યસિદ્ધિ-
માટે તો ઉદ્યોગ જોઇએ. કેટલાક મનુષ્યો મોટા મોટા વિચારો કરે
છે, ને મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે છે, પણ કાર્યપરાયણ થતા નથી,
તેઓ ફલલાભને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? જેને ફલ મેળવવું હોય તેણે
તો આગસ છોડી ફેડ બાંધીને સતત ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ.

“ કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન થાય;

સૂનેલા સિદ્ધમુખમાં, મૃગ નવ પેસી જાય. ”

“ યત્ન કર્યામાં બીકણુ, તેને ફલ શું જ્ઞાનવિધિ કરશે ?

અંધ હાથ દીવો પણ, પ્રકાશથી શો અર્થ ખરો સરશે ? ”

“ સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ”—સરખા સ્વભાવવાળાને અં
નિદાદિના સરખા વ્યસનવાળાને મૈત્રી અંધાય છે. એ ન્યાયે આળસું
આળસુઓ મળી આવે છે, અને પછી તેઓ વ્યસનોમાં, રખડવામાં
અને નાટક સીનેમાં જોવાં આદિ અવળા ધંધાઓમાં પ્રવર્તે છે.

“ સારે સારું નરસે નરસું, નજરે નજર દીકું;

દૂધમાં સાકર પડે ને, પડે છાશમાં મીકું. ”

એમ નકારામાં નકારું ભળતું જાય છે, ને તેને પરિણામે આળસુ
પોતાનું જીવન બરબાદ કરે છે. સત્સંગ અત્તરીઆની દુકાનજેવો
છે, ને કુસંગ લુહારની કોડજેવો છે. મનુષ્ય અત્તરીઆની દુકાને
જેસે તો તેની ધચ્છા હોય કે ન હોય છતાં અત્તરીઓ પોતાનું કામ
કરતો હોય,—મોટા સીસાઓમાંથી નાની સીસીઓ ભરતો હોય,
અત્તરનાં પુમડાં તૈયાર કરતો હોય, અથવા અત્તર વેચતો હોય—તો
તે ક્રિયાથી ફેલાતી અત્તરની સુગંધવડે ત્યાં જેસનારનું નાક અને મગજ
તર થઈ જાય છે, તેમ મનુષ્ય જો સત્સંગમાં જાય તો ત્યાં ખીજને
ઉદ્દેશીને જે સારી વાતો થતી હોય તેમાંથી પોતાને માટે ઘણું શીખવા-
નું મળી આવે છે, અને કોઈ મનુષ્ય જો લુહારની કોડમાં જઈને
જેસે તો ત્યાં લુહાર તપાવેલું લોટું દીપતો હોય તેમાંથી ઊડતા તણખા-
વડે તેનું શરીર ને કપડાં દાઝે છે, એજ પ્રમાણે મનુષ્ય કુસંગમાં
જાય તો તેની ધચ્છા ન છતાં પણ તેને અણધાર્યાં દુઃખો આવી
મળે છે.

ઘણા અજમળુઓ સમયનું મૂલ્ય સમજતા નથી, ને તે
આળસમાં સમય નકામે ગુમાવે છે. તેઓ જાણતા નથી કે,

“ સંપત ગમ્મ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વા’ણ;

ગત અવસર આવે નહિ, ગયા ન આવે પ્રાણ. ”

માટે સમયનો લાભ લ્યો, ને કરવાયોગ્ય કામ કરો. જે વ્યવહારપરમાર્થમાં કાંઈ પણ લાભ મેળવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રયત્નપરાયણ થાઓ. આસ શુભ કામ તો માણસ જીવાનીમાંજ કરી શકે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને મનની શિથિલતા થતાં મનુષ્યથી ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી, માટે હે મનુષ્યો ! તમે આજસને ફેંકી દઈ જાઓ, જોડો, ચાલવા માંડો, અને શુભ કામમાં વળગી જાઓ. જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ જાગૃત થાઓ, કર્તવ્ય વિચારો, સત્પુરુષોપાસેથી જાણવાનું જાણો, નિશ્ચય કરો, ને નિત્ય આજ્ઞામંત્રિન રહી નિયમિતપણે તમારા સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલું સાધન કરો.

જીવાની પાછી મળવાની નથી, કાંઈએ કહ્યું છે કે:-

“ જીજ્ઞાસુ ખેડાં* ફરી વસે, નિર્ધનિયાં ધની હોય;

ગયાં ન જોયન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કાય. ”

માટે કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી ઝટ તેમાં વળગી જાઓ. પંથે પડેલો માણસ જેમ માર્ગના પારને પામે છે, તેમ કર્તવ્ય કરવામાં લાગેલો માણસ કર્તવ્યના પારને પામે છે. પ્રભુ ઉદ્યોગીને સાહાય્ય કરે છે, પણ આજ્ઞાસુને સાહાય્ય કરતા નથી. મનુષ્યપ્રયત્ન ને ઇન્દ્રકૃપા.

પ્રભુ પરમ કૃપાલુ છે, પણ મનુષ્યે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ:-

“ સાહેબકે દરબારમેં, કમી કછુકી નાંહી;

બંદા મોજ ન પાવહી, ચુક ચાકરીમાંહી. ”

પ્રભુના દરબારમાં કાંઈ વાતની કાંઈ પણ ખોટ નથી, પણ દાસ કે ભક્ત ચાકરીમાં (ભક્તિમાં) ભૂલ કરે છે, -તે ઉદ્યોગી રહી

* ખેડાં એટલે આમડાં.

કરવી જોઈએ તેવી તેમની ભક્તિ કરતો નથી તેથી તે પ્રભુપાસેથી મોજ-પારિતોષિક-ધનામ-પ્રભુની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થનારું ફલ-મેળવી શકતો નથી. કોઈ ખેડુત ગાડું હાંકીને પોતાને ખેતરથી પોતાને ઘેર આવતો હતો, રસ્તામાં તેના ગાડાનું પૈડું કાદવમાં ખુંચી ગયું, તે કેમે ક્યું નીકળે નહિ. તેણે મદદમાટે ઘણી વાર અન્ય મનુષ્યની રાહ જોઈ, પણ ત્યાં થઈને કેંઈ માણસ નીકળ્યું નહિ. આથી તે મુંઝવે ગયો, ને કપાળે હાથ દબને શોક કરતો ખેડો, તથા સાહાય્યમાટે મનમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. “હે પ્રભુ આપ દીનદયાળ છો, આપ ગરીબના ખેલી છો, આપ કૃપા કરીને કાદવમાં ખુંચી ગયેલું મારા ગાડાનું પૈડું બહાર કાઢો.” આકાશવાણીદ્વારા પ્રભુએ કહ્યું કે:-“હું આજસુને સાહાય્ય કરતો નથી, ઉદ્યોગીનેજ હું સાહાય્ય કરું છું. ભલા માણસ ! ખેડો છે શું ? ઊંઠ, ઊભો થા, એક હાથે પૈડાને ઉંચું કર, ને બીજે હાથે બળદને જોરથી હાંક; એટલે તારા ગાડાનું પૈડું કાદવમાંથી બહાર નીકળશે.” તે ખેડુતે તે પ્રમાણે ક્યું, એટલે તેના ગાડાનું પૈડું કાચડમાંથી નીકળ્યું, ને તે ગાડું ચક્ષાપી પોતાના ઘર-ભણી ચાલતો થયો. જો તમે પ્રમુલશ્રી તમારા અંતઃકરણને શુભ ભાવથી વાળશો તો પ્રભુ તમારા ઉપર અવશ્યકૃપા કરશે.

“ રામરામ રટતે રહો, જળલગ ઘટમેં પ્રાન;

કમ્હુક દીનદયાલકું, ભનક પરેગી કાન.”

(જ્યાંસુધી તમારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તમે રામરામ એવું રટણ સતત કરતા રહો, -પ્રેમપૂર્વક પ્રભુનું સ્મરણ સતત કરતા રહો. દીનદયાળ પ્રભુના કાનમાં એ તમારા રટણનો અવાજ અવશ્ય ક્યારેક પણ પહોંચશેજ.)

પ્રભુને લાજવામાં અમુક ભાષાનીજ જરૂર છે એમ નથી. તમે ગમે તે ભાષામાં પ્રભુને બોલો. સર્વ ભાષાઓ તેમનીજ છે. પ્રભુમજનમાં માત્ર ભાષાનું કામ નથી, ભાવનાનું મુખ્ય કામ છે. વળી તેમાં ભાષાનું અભિમાન કરવાજેતું પણ નથી:-

“ ભાષાને વળગે શું ભૂર ? જે રણમાં જીતે તે શૂર;

મંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું ? શું પ્રાકૃતથી નાસી ગયું ?

બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણ્યે પાર. ”

સ્વર અને વ્યંજન મળીને બાવન અક્ષર. ત્રેપનમો અક્ષર એટલે પ્રભુવ-ઝંકાર-પ્રભુવના વાચ્યાર્થરૂપ ઈશ્વર ને પ્રભુવના લક્ષ્યાર્થ-રૂપ બ્રહ્મ. તે ઈશ્વરને વા બ્રહ્મને જાણવાથી સંસારનો પાર પમાય છે.

આજસથી થતી હાનિઓ ને ઉદ્ધોગથી થતા લાભોવિષે હજી પણ કેટલુંક કહેવાનું છે. તમે જો તમારું બહું ચાહતા હો તો આજસ-ને દૂર કરવા થઈ શકે તેટલો વધારેમાં વધારે પ્રયત્ન કરો. તમારો પ્રાપ્ત વ્યવહાર તમે જાગૃતિથી કરો, અને તે સાથે તમારા જીવાત્માના કલ્યાણમાટે સંધ્યાવંદન, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય ઇત્યાદિમાં; તથા આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા ને ધ્યાન ઇત્યાદિમાં; તેમજ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનમાં પણ તમારા અધિકારપ્રમાણે પ્રીતિપૂર્વક મંડયા રહો.

ઉદ્ધોગથીજ શુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજસથી મનુષ્ય ચાર પુરુષાર્થમાંનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ને ઉદ્ધોગવડે લે ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સંસાર-માં ઉદ્ધોગી મનુષ્યજ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રારબ્ધને માન-નારા પણ સક્તિપ્રમાણે પુરુષાર્થ તો કરે છેજ. મનુષ્ય જ્યારે કોઈ

કાર્યમાં નીષ્ફલ નીવડે ત્યારે કહે છે કે મારા પ્રારબ્ધમાં હતું તેમ થયું, પણ જો ઝીણી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેણે પોતાનાથી બનતો ઉદ્યોગ ઇચ્છિત ફલ મેળવવામાટે કરેલો હોય છેજ. વસ્તુતાએ કાંઈ પણ મનુષ્ય પોતાના પ્રારબ્ધકર્મઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેતું નથી, માટે ઇચ્છિત ફલના લાભમાં ઉદ્યોગજ મુખ્ય છે. વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે.

કાંઈ વાર આળસુ મનુષ્ય પણ સુખી હોય છે તેનું કેમ ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે આ જન્મમાં કદાચ તેણે પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય તો પાછલ્યા જન્મના પ્રયત્નનું તે ફલ તેને મળ્યું છે એમ જાણવું. યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યા વિના કાંઈ પણ મળતું નથી એ નિશ્ચિત વાત છે.

ધર્મ અને મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્નજ મુખ્ય ગણાય છે. કાંઈ એમ કહે કે અર્થ અને કામમાં તો જીવના પ્રારબ્ધકર્મનેજ મુખ્ય માન્યું છે; હીક, ભલે એ બેમાં પૂર્વજન્મના પ્રયત્નરૂપ પ્રારબ્ધકર્મ મુખ્યહેતુરૂપ હોય. અત્યારે તે વિષે વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં આપણે જે વિષય બહુ અગત્યનો છે તેનીજ વાત કરીએ, તે એ કે ધર્મ અને મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્ન(ઉદ્યોગ)જ મુખ્ય છે. વિધિ-વત્ ઉદ્યોગ કર્યા વિના મનુષ્યને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ મોક્ષમાટે પણ શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કર્યા વિના તે પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી; માટે મનુષ્યે ધર્મમાટે અને મોક્ષમાટે પુરુષપ્રયત્નપરાયણ રહેવું જોઈએ.

આળસના દોષોવિષે અને ઉદ્દોષના લાભોવિષે હજી પણ ધાર્મિક કહી શકાય, પણ હવે આટલેથી તેની સમાપ્તિ કરી પ્રમાદ-વિષે કહેવાય છે.

૨ પ્રમાદ

પ્રમાદથી થતાં દુઃખો. પ્રમાદ મૃત્યુરૂપ છે. પ્રમાદ એ તમોગુણનો ધર્મ છે. પોતાના સ્વરૂપનું વા પોતાના કર્તવ્યનું વિસ્મરણ એ પ્રમાદનું સ્વરૂપ છે. પ્રમાદથી અવશ્ય કરવાનું ભૂલી જવાય છે, ને ન કરવાનું કરી દેવાય છે, અને તેને પરિણામે મનુષ્ય દુઃખી થાય છે. મહાભારતમાં સનતસુગતનામના પ્રકરણમાં ધ્રુવાના માનસપુત્ર ભગવાન સનતસુગતે ધૃતરાષ્ટ્રરાજને કહ્યું છે કે:—“પ્રમાદો મૃત્યુરહં બ્રવીમિ” (પ્રમાદ મૃત્યુ છે એમ હું કહું છું.) એ વાતનું સ્મરણ કરીને કોઈ ક્ષતિ પણ એમજ કહે છે:—

“ પ્રમાદો મૃત્યુરેવાહ ભગવાન્ બાદરાયણઃ ।

તસ્માત્ તદ્ધર્વસને દક્ષો યઃ સ મૃત્યુંજયો ભવેત્ ॥ ”

(ભગવાન બાદરાયણ (શ્રીવ્યાસજી) મહાભારતના સનતસુગત પ્રકરણમાં પ્રમાદને મૃત્યુ કહેતા હતા, તેટલામાટે તે પ્રમાદનો નાશ કરવામાં જે ચતુર છે તે મૃત્યુને જીતનાર અથવા શંકરરૂપ થાય છે.)

“ દુઃસ્વાર્ણવસહસ્રાણિ પ્રમાદેન પદે પદે ।

મૃત્યક્ષમુપલભ્યંતે સ કાર્યોઽતો ન કુત્રચિત્ ॥ ”

(પ્રમાદવડે દુઃખના હજારો દરિયા ડગલે ડગલે પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે પ્રમાદ કોઈ પણ સ્થલે કરવાયોગ્ય નથી.)

અહીં વ્યાવહારિક પ્રમાદનાં કેટલાંક ઉદાહરણો અપાય છે. કેટલાક શિરનામું કર્યા વિના કે અધુરું અથવા ભૂલવાળું શિરનામું કરીને કાગળ આદિ ટપાલમાં નાંખી દે છે. સરકારને આટલામાટે

ભરતખંડમાં ડેડલેટર ઑફિસો રાખવી પડી છે. ત્યાં આવા કાગળો આદિ માલિક ન મળવાથી ફેડીને જોવાય છે, ને તેની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરાય છે. તમે જો મુંઝવે આદિની ડેડલેટર ઑફિસમાં જઈને જુઓ તો ત્યાં આ સંબંધી મોટું કામ ચાલી રહેલું તમને જણાશે. પ્રમાદનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. રેલ્વેગાડીમાંથી ઊતરતાં કોઈ મનુષ્ય છત્રી, કોઈ મનુષ્ય લાકડી, કોઈ મનુષ્ય લોટો, કોઈ મનુષ્ય ટૂંક ને કોઈ મનુષ્ય પોતાની ખીજ વસ્તુઓ ભૂલી જાય છે. ઊતરતી વેલા સાવધાનતા નથી રખાતી તેનું આ પરિણામ છે. અરે ! ખીજ વસ્તુઓ તો દીક, પણ કોઈ મનુષ્ય પોતાના ઠાકોરજી સુદ્ધાંત પણ ભૂલી જાય છે એવા દાખલા બનેલા સાંભળ્યા છે. પ્રત્યેક વિભાગના મોટા સ્ટેશનપર અનકલેષ્ટમ્ડ પ્રોપર્ટી—માલીકવગરની મિલકત—છ છ માસે લીલામ થાય છે. તેમાં અનેક પ્રકારની ચીજો હોય છે. રાખજોના તંબુઓસુદ્ધાં પણ તેમાં કોઈ કોઈ વાર આવે છે ! પ્રમાદનું બલ કાંઈ આછું છે ?

પ્રમાદથી કોઈ વાર મનુષ્ય સવગાનું અવળું કરી બેસે છે. કાઠિયાવાડના એક સંસ્થાનમાં એવો એક દાખલો બન્યો હતો. ત્યાંના એક માજી કારભારીને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો, ને ખીજ એક માજી કારભારીને ત્યાં તેમનાં માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં હતાં તેના શોકનો પ્રસંગ હતો. પહેલા કારભારીને હર્ષસૂચક પત્ર લખાયો, ને તેમાં ચાંદલાની રકમ મોકલ્યાનું જણાવ્યું, અને ખીજ કારભારીને ખરખરાનો કાગળ લખાયો. એ કામ કરનાર કારકુનની ભૂલથી એ કાગળો અવળાસચ્છા ખીલાયા. જેને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં ખરખરાનો કાગળ ગયો, ને જેને ત્યાં શોકનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં

લગ્નસંબંધી હર્ષસૂચક કાગળ ને ચાંદલાની રકમ ગયાં ! કેટલું ખોટું ?
અંતે કાગળો તે કારભારીઓતરફથી દરબારપાસે પાછા આવ્યા, ને
તેને પરિણામે કાગળો ખીડનાર કારકુનને ખરતન્દ્ર થવું પડ્યું.

મનુષ્યે ખાવાપીવામાં, ઊઠવાબેસવામાં, હાલવાચાલવા-
માં, લખવાવાંચવામાં ને બીજી સર્વ ક્રિયામાં સાવધાનતા
રાખવી જોઈએ. દાખલાતરીકે જમતાં જો જમવાના પદાર્થો જુએ
નહિ તો ક્વચિત્ દાળમાં માખી કે કીડી આવી જાય. એથી હિંસા,
અપવિત્રતા ને ઊલટી કે જિનવા થાય. જેમ પુરુષોએ તેમ ઐરાંએ
પણ પોતાનું કામ સાવધાનતા રાખી કરવું જોઈએ. જો તે સાવધાન-
તા ન રાખે તો શાકદાળમાં મીઠું નાંખવું ભૂલી જાય, અથવા
શંકા પડતાં બમણું નાંખી બેસે. સાવધાનતા ન રાખવાથીજ કેટલાંક
ઐરાં પોતાના વાળ ખાવાની ચીજોમાં નાંખી બેસે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે
સર્વ કામ સાવધાનતાથી કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

“ દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં પિવેજ્જલમ્ ।

સત્યપૂતં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ”

(મનુષ્ય ભૂમિને નેત્રથી પવિત્ર કરીને (ખરાબર જોઈને) પગ
મૂકે, ને વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને (ખરાબર ગાળીને) જલ પીએ, અંતે
સત્યથી પવિત્ર કરીને (હું જો બેઠું છું તે સત્ય છે એમ નક્કી કરીને)
વચન બોલે, તથા મનથી પવિત્ર કરીને (આ કામ કરવાયોગ્ય છે
એમ મનપડે નિશ્ચય કરીને) કામ કરે.)

જો મનુષ્યે ઉત્તતિ મેળવવી હોય તો તેણે પહેપહે પ્રત્યેક કામમાં
જાગૃતિ રાખવી જોઈએ. જાગૃતિ ન રાખવાથી એક સહેજ વાતમાં
પણ અચૂકાર્યું કેટલું દુઃખ આવી પડે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

એક ધનાઢ્ય શેઠનો વણોતર પોતાના શેઠની આજ્ઞાનુસાર તે શેઠના આડતીઆને કાગળ લખતો હતો. તે વેલા દીવામાં દીવેલ ખૂટી જતાં કાષ બોલ્યું કે:—“દીવામાં દીવેલ ખૂટી ગયું છે.” એટલે કાગળ લખનાર વણોતરે તે પણ કાગળમાં લખી નાંખ્યું, ને તે કાગળ વાંચ્યા વિના આડતીઆપર મોકલી દીધો. આડતીઆને તે કાગળ મળતાં તેણે જાણ્યું કે આ આજ્ઞાની કાચી પડી જાય તેમ છે. કાગળ લખનાર વણોતર આપણો ઓળખીતો છે માટે તેણે યુક્તિથી મને ચેતાવ્યો છે. તેણે ખીખ લેણુદારોને ચેતાવ્યા. સૌએ એકઠમ આવી પોતાના લેણુમાટે તગાદો કર્યો, ને તેનું જોઈ જોમણે તે શેઠને ત્યાં વ્યાજે નાણું મૂક્યાં હતાં એવા લેણુદારોએ પણ શેઠ ઉપર તગાદો કર્યો. બધાને આપવાજેટલાં રોકડનાણું વેપારીપાસે તૈયાર ક્યાંથી હોય ? પરિણામે ખીચારા શેઠને દેનાળું કાઢવું પડ્યું. પ્રમાદી વણોતરની એક નાની ભૂલનું પરિણામ કેટલું ભયંકર આન્યું ? ખરેખર ! પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે. જેમ વ્યવહારમાં પ્રમાદ દુઃખો ઉપજાવે છે તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રમાદ ભારે હાનિ કરે છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

“ ન પ્રમાદાદનર્થોઽન્યો જ્ઞાનિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોહસ્તતોઽહંધી તતો બંધસ્તતો વ્યથા ॥ ”

(અદૃઢ યાત્રીઓને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદના કરતાં ખીજું કાષ વધારે અનર્થ કરનાર નથી. તે સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી અવિવેક ઉપજે છે, અવિવેકથી દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિ ઉપજે છે, દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિથી જન્મમરણરૂપ સંસાર ઉપજે છે, ને તે સંસારથી નાનાપ્રકારનાં દુઃખ થાય છે.)

આ વાતને વધારે વિસ્તારથી કહીએ તો સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાન-થી ભેદજ્ઞાન ઉપજે છે, ભેદજ્ઞાનથી અનુકૂલજ્ઞાન ને પ્રતિકૂલજ્ઞાન ઉપજે છે, અનુકૂલજ્ઞાન ને પ્રતિકૂલજ્ઞાનથી રાગદ્વેષ ઉપજે છે, રાગ-દ્વેષથી અભિમાનપૂર્વક પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તે પુણ્ય-પાપજનક પ્રવૃત્તિથી કર્તાના અંતઃકરણમાં તેના સંસ્કારો પડે છે, તે સંસ્કારોવડે પુનઃ આ દુઃખમય સંસારમાં જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો પુણ્યપાપના સંસ્કારો રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કર્યાં, તો પછી સંસાર અનિવાર્ય છે, માટે જો સંસારથી છૂટવું હોય તો સાવધાનતા રાખી આત્મસ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

મુમુક્ષુઓએ વેદાંતના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનવડે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન દૃઢ કરતા રહેવું જોઈએ, અને સર્વ દુઃખનું મૂલ જે સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ છે તેને ભૂલથી પણ ન સેવવો જોઈએ.

દ્વેષ તો પ્રત્યક્ષ રીતે તપાવનારો છે, પણ રાગ પણ અંદરથી તપાવનારો છે. જેમ અગ્નિ બાળે છે તેમ હિમ પડે છે ત્યારે તે પણ રીંગણી વગેરેનાં પાંદડાંને બાળી મૂકે છે. એ હિમનો અગ્નિ ટાઢો અગ્નિ છે, તેમ રાગજનિત અગ્નિનું પણ જાણવું.

સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદનું કેટલું બલ છે ? પોતાના દેહની ફાઇએ પાડેલું સ્થૂલદેહનું નામ ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને વટાવીને-જગદ્વસ્થાને તથા સ્વપ્નવસ્થાને મૂકીને-ટોંક સુષુપ્તિઅવસ્થા-સુધી પહોંચી ગયું છે. પાંચ દશ જાણ સત્તા હોય તેમાંથી જેનું નામ દધને સાદ કરવામાં આવે તે માણસજ “હું” કહીને જાગી જાડે છે. આમ ફાઇએ પાડેલા પોતાના નામમાં મનુષ્યને ગાઢ અહંબુદ્ધિ

યદ્ય ગદ્ય છે, ને “તત્ત્વમસિ” ઇત્યાદિ વેદવચનો અને મહા-
પુરુષો તમારું સ્વરૂપ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મ છે એમ પોકારી પોકારી-
ને કહે છે, છતાં તે માનવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે અગ્નિવડે
જીવ સ્વસ્વરૂપથી બ્રહ્મ થયો છે, અને “મ્રણ્યસ્ય નાન્યા ગતિઃ ।”
(બ્રહ્મ થયેલાની પતનવિના બીજી ગતિ નથી,) ને “વિવેકમ્રણાનાં
ભવતિ વિનિપાતઃ જ્ઞાતમુક્તઃ” (જેમ વિષ્ણુના ચરણારવિદ્ભાંથી
વ્યુત થયેલાં ગંગાજી સેંકડો મુખોવડે ખારા સમુદ્રને ભળે છે, તેમ
વિવેકબ્રહ્મ (સ્વરૂપ ભૂક્ષેલા) પુરુષનું સેંકડો પ્રકારે પતન થાય છે,
મતલબ કે આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી મનુષ્યને અનંત
દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.) એ ન્યાયે તે ઉત્તરોત્તર દુઃખના પ્રવાહમાં
તણાયો જાય છે.

પ્રમાદે પંડિતને ખવરાવેલી મોટી ભૂત. કોઈ કવિએ કહ્યું
છે કે:-પ્રમાદનું બલ એટલું બધું છે કે તેણે પ્રથમ પોતાનું નામ પાડ-
નાર પંડિતને પણ ભૂત ખરાવી છે. ખરી રીતે તે પંડિતને
પ્રમાદનું નામ પ્રમાદન-પ્રમા એટલે બુદ્ધિ ને જ્ઞ એટલે હજીનાર-એવું
પાડવું હતું તેને બદલે તેણે ભૂલ ખવરાવીને પોતાનું નામ પ્રમાદ-
પ્રમા એટલે બુદ્ધિ ને જ્ઞ એટલે આપનાર-એવું પડાવ્યું છે. પ્રમાદ
એટલે અત્યંત મદ ઉપજાવનાર-ભાન ભૂલાવનાર-એવો પ્રમાદનો વાસ્ત-
વિક અર્થ થાય છે, પણ કવિએ પ્રમાદનું બલ બતાવવાને પ્રમાદ
શબ્દની બીજી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. પ્રમાદ-
થી ઘણા અનર્થો ઉપજે છે. સ્વહાર ને પરમાર્થ બંનેમાં તે હાનિ
કરે છે, માટે તેનાથી ડરવું, અને જાગૃતિ રાખી કર્તવ્યમાં સાવધાન
રહેવું. જે મનુષ્ય કર્તવ્યરાચણ હોય છે તે તેની ઇચ્છાપ્રમાણે
બાવહારિક ને પારલૌકિક ઉચ્ચ ઉચ્ચ સ્થિતિઓ, અને મોક્ષ પણ મેળવી

શકે છે. કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય વિદ્યા મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય ધન મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ રાજનો માનીતો થઈ શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ પોતાના મંદ દેવને પ્રસન્ન કરીને તેના લોકમાં (સગુણબ્રહ્માના લોકમાં) સ્થિતિ કરી શકે છે, અને કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ શ્રવણાદિ સાધનો સાધીને બ્રહ્મરૂપે પણ સ્થિત થાય છે.

૩ દીર્ઘસૂત્રતા

દીર્ઘસૂત્રતાથી થતી હાનિઓ. સૂત્રના લાંબા તાંતણાની પેઠે આવશ્યક શુભ કામ લંબાવવાનો જે કુસ્વભાવ તે દીર્ઘસૂત્રતા છે. કેટલાંક માણસો એવાં દીર્ઘસૂત્રી હોય છે કે “ આ કામ સાંઝે કરીશું, કાલે કરીશું, થય છે, શી ઊતાવળ છે? થશે, ” એમ કરતાં કરતાં કેટલાંકે દિવસો, માસો ને વરસો વહી ગયા છતાં તેઓ મનુષ્યજીવનના બહુ અગત્યના કામનો અરંભ પણ કરી શકતાં નથી. એવાં દીર્ઘસૂત્રી માણસો પડ્યાં છે કે જેઓ એક ઘડીમાં થઈ શકે એવું કામ એક માસે, ને એક દિવસમાં થઈ શકે એવું કામ ૧૦ વર્ષે પણ પુરું કરતાં નથી. એવા માણસને દીર્ઘસૂત્રતાનું શું પરિણામ આવે છે ? “દીર્ઘસૂત્રી વિનશ્યતિ”-દીર્ઘસૂત્રી વિશેષે કરી ને અધોગતિ પામે છે-એજ. તે મનુષ્યે કરવા ધારેલું કામ માત્ર વિચારમાં જ રહી જાય છે. ઉત્તમ ક્રિયા સમયસર કરવાથી થનારો ઉત્તમ લાભ એવા દીર્ઘસૂત્રીઓ ક્યાંથી મેળવી શકે ?

અગત્યનું શુભ કામ લંબાવવાથી તે નીરસ થઈ જાય છે:—

“ આદાનસ્ય પ્રદાનસ્ય કર્તવ્યસ્ય ચ કર્મણઃ ।

ક્ષેપમક્રિયમાણસ્ય કાલઃ પીવતિ તદ્વ્રમ્ ॥ ”

(દેવાનું, દેવાનું કે ખીજનું કાંઈ આવશ્યક કર્તવ્ય કરવાનું હોય તે જો તરત કરવામાં ન આવે તો કાલ્પ તેનો રસ પી જાય છે.)

દરાવપ્રમાણે અન્યની પાસેથી દેવાના પૈસા જો સમયસર દેવામાં આવે તો તરત પતી જાય છે, ને તે કામ જો લંબાવવામાં આવે છે તો પછી તે મનુષ્ય આપણા દીર્ઘસૂત્રી સ્વભાવ જાણી જાય છે, અને તેથી તે પૈસા પતાવવામાં વિશેષ મોડું થાય છે, ને શ્રમ બહુ થાય છે. તે જાણે છે કે મોડું થશે તો ચલાવી દેશે. એજ પ્રમાણે કાંઈને કાંઈ આપવાનું હોય તે જો સમયસર આપવામાં ન આવે તો પછી તેને તે આપતા છતાં પણ તેનું મન પૂરું પ્રસન્ન થતું નથી. ખીજાં સમયસર કરવાના કામનું પણ એ પ્રમાણે જાણવું, મતલબ કે અગત્યનું કામ લંબાવવાથી તેનો રસ ઊડી જાય છે.

સમય ગયા પછી કરેલું તે નકામું. વળી કેટલાંક કામો એવાં હોય છે કે તે સમયસર કરવાથીજ ઉપયોગી થાય છે. સમય ગયા પછી જો તે કરવામાં આવે તો તે નકામાજેવાં થાય છે. કાંઈની સાથે જો કાંઈ સંપેતરું મોકલવું હોય તો તે મનુષ્ય રવાના થયા પહેલાં ચોગ્ય સમયે તેને તે પહોંચાડવું જોઈએ, કાંઈ માણસ આગગાડીમાં બહારગામ જવાનું હોય, ને આપણે તેને મળવાનું હોય તો આપણે આગગાડીના સમયપહેલાં તેને મળવું જોઈએ. એવાં કામ સમયસર ન કરતાં જો તેમાં ઢીલ કરીએ તો પાછળથી તે કામ કરવાનો સમય રહેતો નથી, અને કરેલી મહેનત માથે પડે છે.

“ સૂએ પીછે બરખા કહા ? ગતજોબન કાન્તાય ?

મુએ પીછે કહા ઔષધિ ? મતઅવસર ધન કાય ? ”

તુલુ ને મોલ આદિ સુકાઈ ગયા પછી વરસાદ થાય તે શા કામનો ? યુવાવસ્થા ગયા પછી સ્ત્રી મળે તે શા કામની ? કેટલાક અણુસમગ્નુ મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતાં યુવાન કન્યાઓસાથે લગ્ન કરે છે તેનાં પરિણામ કેવાં ખરાબ આવે છે તે જ્ઞાતા પુરુષોથી અજાણ્યું નથી. રોગી માણસ મરણ પામ્યા પછી ઉત્તમ ઓસડ પ્રાપ્ત થાય તે શા કામનું ? દ્રવ્યની આવશ્યકતાનો સમય ગયા પછી ધન મળે તે શા કામનું ? યોગ્ય સમયે દ્રવ્ય ન મળ્યું ને દેવાળું કાઢ્યા પછી કોઈ તેને ધનની મદદ કરવા આવે તો તેનો શા ઉપયોગ ? તેથી કાંઈ ગયેલી આખર પાછી ન મળે. વળી શુભસ્ય શીઘ્રમ્ શુભ કામ તો તરતજ કરવું. કોઈ મનુષ્યને કોઈ શુભ કામમાં ૫૦ રૂપીઆ દાન કરવાનો વિચાર જીક્યો, ને તે જો તરત આપવામાં ન આવે તો ખીજે દિવસે હમણાં ખર્ચમાં છીએ, જો ૨૫ રૂપીઆ આપીએ તોપણ ચાલશે એમ તેને લાગે. ચંચલ ને લોભી મનનું ઠેકાણું નથી. ત્રીજે દિવસે તેને ૧૦ રૂપીઆ આપવાનો વિચાર આવે. દશમાંથી વળી પાંચ આપવાનું મન થાય, અને અંતે નખળા મનવાળાને એમ પણ થાય કે હમણાં કાંઈ નહિ, આગળ ઉપર વાત. એમ રહ્યું રહી જાય, ને વખતે જીવન પુરું થઈ જાય.

“ લોહા કેસો તાવ, જનમ યહ જાત હે.”

તપાવેલા લોહના તાજેવો આ મનુષ્યજન્મ ચાલ્યો જાય છે. તપાવેલું લોહું જો તામાં ને તામાં ટીપાણું તો ટીપાણું. જો ડરી જાય તો પછી ન ટીપાય, તેમજ વેગમાં ને વેગમાં આરંભેલું કામ થઈ જાય, વેગ મોજો પડ્યા પછી તે જોઈએ તેવું ન થાય. “ તાતે ધાએ કામ થાય ” એમ વ્યવહારમાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ.

સામાન્ય માણસનું મન થોડી વારમાં પણ બદલાઈ જાય છે, માટે સમજીએ સારા કામમાં ઢીલ ન કરવી. મન દિવસમાં દશ કે તેથી પણ વધારે રંગ ધારણ કરે તેવું છે.

“ ધડીક કાંડી ધડીક મોકાડી, ધડીક કેસરી સીં;

હડો હેકડી ધારણે, ન રહે સજ્જો ડી. ”

“ કળીર સો મન કીત ગયા ? જો મન હોતા કાલી;

કુંગર વૂઠા મેઢ જ્યું, ગયા નવાણું ચાલી. ”

મન ધડીમાં કાંડીજેવું, (અતિ નબળું,) ધડીમાં મોકાડાજેવું, (કાંધક કાંધક બલવાળું) ને ધડીકમાં કેસરીસિંહજેવું (બહુ બલવાન) થાય છે. તે આખો દિવસ એક ધારણે (સરખી સ્થિતિમાં) રહેતું નથી.

કળીરજી કહે છે કે:—“મારું મન જે કાલે હતું તે આજે ક્યાં ગયું ? જેમ કુંગરઉપર પડેલા વરસાદનું જલ ઊતાવળે નવાણ-માં ચાલ્યું જાય છે તેમ ઉચે ગયેલું—ઉત્ત વિચારોવાળું ને ઉચ્ચ ક્રિયાઓવાળું થયેલું—સાત્તિક મન ધડીકમાં રજેગુણના ને તમેગુણના વધારાથી નીચે પડી જાય છે—તેની ભાવનાઓ બદલાઈ જાય છે; ને તે સાધારણ કે હલકી ભાવનાઓવાળું, અથવા કૃપણ ને શુભ-કાર્યના વેગવેગરનું મંદ થઈ જાય છે. વળી શરીરનો પણ ભરોસો નથી, માટેજ કહ્યું છે કે:—

“ શ્વઃ કાર્યમયઃ કુર્વીત પૂર્વાદ્દે ચાપરાહ્નિકમ્ ।

નહિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ”

(આવતી કાલે કરવાનું શુભ કામ જો અનુકૂળતા હોય તો આજે કરો. પાછલ્યા પહોરમાં—બપોરપછી—કરવાનું કોઈ શુભ કામ હોય તે શુભ કામ જો સવારમાં સમય મળે તો સવારે કરો,

કારણકે મરણ મનુષ્યે પોતાનું શુભ કામ કર્યું કે નથી કર્યું તેની દરકાર કરતું નથી. તે તો ગમે ત્યારે ગમે તે સ્થિતિમાં ને ગમે તે દેશમાં આવી પહોંચે છે.)

મરણ આવતાં સર્વ કરણો કામ કરતાં અટકી જાય છે:—

“ ધમણ ધમંદી રધ વધ, ખુઝી ચિયા ઈંગાર;

નહિ કડાકો હણે કોડમે, રખે લડી વિયો લુહાર. ”

આ દુહો લુહારની કોડને અને મનુષ્યશરીરને એમ બેદને લાગુ પડે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપી ધમણ ધમાતી બંધ રહી ગઈ, બે નેત્રોરૂપી અંગારા ખુઝાઈ ગયા, અને હમણાં હૃદયના ધમકારારૂપી ધણનો કડાકો શરીરરૂપી કોડમાં સંભળાતો નથી. રખેને જીવરૂપ લુહાર ચાલ્યો ગયો હોય. શરીર આવું વિનાશી છે. શરીરની કેવી ક્ષણભંગુરતા છે તે સમજીએથી અજણ્યું નથી. આમ હોવાથી મનુષ્યે શુભ કામ શીઘ્ર કરી લેવું જોઈએ. કોઈ કવિએ પણ એમજ કહ્યું છે કે:—

“ કાલ કરે તો આજ કર, આજ કરે તો અખ;

કાલ અચાનક આયસી, તખ કરેગો કખ ? ”

રાત્રિદિવસરૂપી કાળો ઉદરડી ને ધોળો ઉદર આયુષ્કાળ વડવાઈને કાળી રહ્યાં છે. વડવાઈ કપાઈ ગઈ કે સંસારરૂપ અંધારા રૂવામાં પતન. આયુષ્ પૂરું થયે શરીર પડી ગયા વિના રહેશે નહિ. પોતાનું શરીર ક્યારે ને ક્યાં છૂટશે તે મનુષ્યને યાત નથી, પણ જવાનું છે એતો નક્કીજ.

“ અજળ અજ વઈ, કલ ડી ખિયો;

રાઈ કેતરી ખમંદી, માંહી માપ પિયો. ”

(આજનો દિવસ આજ ગયો, કાલે બીજો દિવસ થશે. આયુષ્-
રૂપી અનાજના ઢગલામાં રાત્રિદિવસરૂપી માપ પડવા માંડ્યું—તેમ
માપથી ભરવા માંડ્યો, તો તે કેટલીક વાર પહોંચશે ? ચતલખ કે તરત-
માંજ આયુષ્રૂપી અનાજ ખૂટી જશે.)

જીવન ક્ષણિક છે માટે દાન કરવાનું—યોગ્યપાત્રે અન્ન, વસ્ત્ર, જલ,
ફલ, પુષ્પ જે આપવાનું—હોય તે વેલાસર આપો, સત્સંગ કરવા માંડો,
ધર્મિક કર્તવ્યનો શાસ્ત્ર ને મહાપુરુષદ્વારા ઝડ નિશ્ચય કરો, ને વગર
દીલે ધાર્મિક કર્તવ્યમાં લાગી જાઓ. સમજીએ પોતાના જીવનની એક
મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી ન જોઈએ.

અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય તે વેલા શુભ કાર્ય
કરી દેવો. મનુષ્યાદિના મનમાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો બદલાતા ચાલે
છે, સંસ્કારના આચિર્ભાવતિરોભાવથી, શરીરની અંદરના રાસાયનિક
ફેરફારથી અને બહારના ગુણને ઉદ્દીપન કરનારા પ્રસંગોથી ગુણોનો
ફેરફાર મનુષ્યના મનમાં થયા કરે છે. તેમાં પણ મનુષ્યોના મોટા ભાગનું
મન સત્ત્વગુણના ધર્મોત્તે થોડું અનુસરે છે, ને રજોગુણના તથા તમોગુણના
ધર્મને વધારે અનુસરે છે, માટે જ્યારે મનમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય
ત્યારે જે શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય થાય તેને વેલાસર આચરણમાં
મૂકો, દીલ ન કરો, કેમકે સત્ત્વગુણ તિરોધાન પામીને—લીન થઈ
જઈને—જ્યારે પાછો રજોગુણ કે તમોગુણ વર્તવા લાગશે ત્યારે તમારો
થયેલો શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય ટકશે કે કેમ એ એક પ્રશ્નની
વાત છે. આમ હોવાથી અગાઉ તમને કહ્યા પ્રમાણે સજ્જનો “શુભસ્થ
શક્તિમ્” (શુભકાર્ય તરત કરવું) એમ કહે છે. વળી વ્યવહારમાં
કહેવાય છે કે “જો આપણે કામને એક દિવસ મૂકીએ તો તે કામ
આપણને પાંચ દિવસ મૂકે છે. ”

સંસારના કામભાટે ધર્મનું બલિદાન ન આપે, વેદાદ્યા-
ને ઊડાવે. અમને ધર્મકાર્યભાટે વખત મળતો નથી એમ કહે-
નારની એ દલીલ ખોટી છે. મનુષ્યને સગાંવહાલાંઓના મરણપરણના
પ્રસંગમાં જવું પડે છે, ને તેમાટે તેમને વખત મળે છે, કેમકે જો પોતે
ખીજને ત્યાં જાય નહિ તો એવે પ્રસંગે પોતાને ત્યાં ખીજનું કાણુ
આવશે એની મનુષ્યના મનને ભીતિ રહે છે. સંસારને માણસો સિંહ-
જેવો સમજે છે, અને તેને માટે “અજાણુત્રં બલિં દદ્યાત્”-
ધર્મને બકરાંરૂપ ગણી તેનું બલિદાન આપે છે,—આ કેવું અનુચિત
છે? ખરી રીતે જોતાં વેદ એ રાજાજેવા છે. મનુષ્ય ખીજની
આજ્ઞા ન માને તો આગ્રે, પણ રાજાની આજ્ઞા તો તેણે અવશ્ય
ઊડાવવીજ જોઈએ. જો તેની આજ્ઞા ન ઊડાવે તો તેને શિક્ષા થાય.
વેદ જે પરમાત્મરૂપ છે તેની આજ્ઞા તો રાજાની આજ્ઞા કરતાં પણ
અતિ અધિક મહત્ત્વવાળી છે. તેની આજ્ઞા ઊડાવવામાં મનુષ્યે પ્રમાદ
નજ કરવો જોઈએ.

“અહરહઃ સંધ્યામુપાસતિ”-દિવ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને
વૈશ્ય) નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરે—એ વેદ ભગવાનની આજ્ઞા છે. તે
આજ્ઞા તોડવાનું શલ પણ વેદભગવાને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે:-
“અકૃત્વા વૈદિકં નિત્યં પ્રત્યવાયી મધેન્નરઃ”-દિવ વૈદિક
નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી પાપનો ભાગી થાય છે. ખેડુતને કાંઈ ગૃહસ્થનું
કરજ હોય, તો તે ગૃહસ્થ જ્યારે રાજાની અદાલતમાં ફરિયાદ કરે,
અને તે સાબિત કરી પછી હુકમનામું કરાવે ત્યારે ખેડુતને તેની બીક
છે, પણ તેને જો રાજાનું કરજ હોય તો રાજા તો પરમાર્યું ખેડુતનું
ખાંડું કમજો કરાવે. તેમને કયાં ફરિયાદ કરીને હુકમનામું મેળવવાની
જરૂર છે? ઈશ્વરના કરજનું પણ એમજ જાણવું. નામું નોંધવામાં

મનુષ્ય કદાચ જૂલ કરે, પણ ઈશ્વરની વ્યવસ્થા તો એવી છે કે ત્યાં તો રજે રજની ચથાર્ય નોંધ થાય છે. ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાં કાંઈ નોંધવાનું રહી જતું નથી, વા જૂલભરેલું નોંધાતું નથી. પુણ્યનું ફલ સુખ ને પાપનું ફલ દુઃખ સમય થયે (પુણ્યના કે પાપના સંસ્કારના પરિપાકે) એની મેળે આવીને કર્તાની આગળ ઊભું રહે છે; માટે જાગો, ને શ્રદ્ધાથી ધાર્મિક નિત્યકર્મ કરવા લાગો, અને પરમકલ્યાણનો માર્ગ તમારે માટે ખુલ્લો કરો.

સમયે સો સારું લાગે, વગરસમયનું તો ફીકું, લુપ્તું કે અવગ્રહિત લાગે.

“ નીકી સો શીકી લગે, બિન અવસરકી ખાત;

જ્યું યુદ્ધકે સમયમે, રસ શૃંગાર ન સુહાત. ”

વાત ભક્તે નીકી-સારી-હોય, પણ તે જો વગરસમયે કરવામાં આવે તો તે શીકી લાગે, જેમ યુદ્ધના સમયમાં શૃંગારરસની વાત શોભે નહિ તેમ. એ સમયે તો-જ્યાં ઝાટકા ઊડતા હોય ત્યાં તો-વીરરસની વાતજ ફીક લાગે, અને એટલામાટે જૂના વખતમાં યોદ્ધાઓ-ને તેઓના પૂર્વજોનાં પરાક્રમે ગાઇ બનાવીને ઉસ્કેરવાસાર બાટ-ચારણોને યુદ્ધસમયે સાથે રાખવામાં આવતા.

અયોગ્ય વાત પણ યોગ્ય સમયે કરવાથી માણસને અરુચિકર થતી નથી, પણ ઊંઘટી તે માણસને પ્રસન્નતા ઉપજાવનારી થાય છે:-

“ શીકી સો નીકી લગે, કહીએ સમય બિચારી;

સમકો મન રંજન કરે, જ્યું બિવાહમે ગારી. ”

જો સમય વિચારીને વાત કરીએ, તો શીકી-નીરસ-વાત પણ નીકી (સારી-રસવાળી) લાગે; જેમ વિવાહમાં બેરાંઓ વેવાઇ વગેરે-ને ગાળો આપે-ફટાણાં ગાય-તે બધાંના મનને રાજી કરે છે.

મનુષ્યજન્મના સમયનું માહાત્મ્ય સમગ્ર સાવધાન રહીને સ્વકર્તવ્ય બરાબર કરે. યોગ્ય સમય ગયા પછી કંઈ નહિ થાય. મનુષ્યનું આયુષ્ વધારેમાં વધારે સો વર્ષનું ગણાય, પણ તેટલું તો કોણ ભોગવે છે? આયુષ્ની સરાસરી તો પચાસ વર્ષના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. આયુષ્ને લગભગ અર્ધો સમય તો રાત્રિમાં-ઉંઘવામાં-ને દેહધર્માદિમાં જાય છે. બાકીના અર્ધ સમયમાં પણ ગાથાવસ્થામાં ધર્મિક કર્તવ્ય થઈ શકતું નથી, તેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ બ્યાધિઓ તથા અશક્તિને લીધે ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી, માટે જે અવસ્થામાં શરીર ઊંદિયેર ને મન સામર્થ્યવાળાં હોય તે અવસ્થામાંજ-યુવાવસ્થા-માંજ-મોક્ષને માટે મનુષ્યે પૂરતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. “કરીશું” “પછી કરીશું,” “આગળકેપર કરીશું,” “વંધામાંથી નિવૃત્ત થઈને કરીશું” એવા દીર્ઘસૂત્રતાવાળા વિચારોમાં ઘણી વાર આવસ્થક કરવાનું કામ રહી જાય છે, ને મનુષ્યને પર્યાપ્તાપૂર્વક પરતોકગમન કરવું પડે છે.

રાવણજેવા બંધવાનને પણ કર્તવ્યનો યોગ્ય સમય ગુમાવવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો હતો. રાવણ બ્યારે યુદ્ધમાં પડ્યા ત્યારે ઈશ્વરાવતાર પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ લક્ષ્મણજીને કહ્યું કે:— “ભણે રાવણ આપણો શત્રુ છે, પણ તે ડાહ્યો છે, માટે તેને રાજનીતિમંથંધી આપણે ધંધક પૂછી ભેટું જોઈએ. આપણે રાજમંત્રાર પકડી કરવો પડશે, અને આપણા પિતાએ સ્વર્ગગમન કર્યું છે, તેથી તમે જઈને-તેને રાજના અગત્યના કર્તવ્યનિષે પૂછો.” [જોકે પોતે સર્વગ હોવાથી સર્વ જાતના જ્ઞાતા હતા, છતાં મનુષ્યોને સંભાર્ગ દર્શાવવાને એ લીલા કરી.] પછી લક્ષ્મણજીએ રાવણપાસે જઈ શ્રીરામચન્દ્રજીની આજ્ઞાપ્રમાણે તેને પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં રાવણે લક્ષ્મણજીને પ્રમત્તતાથી કહ્યું કે:—“અત્યારે હવે મને રાજનીતિમંથંધી

વધારે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નથી, એટલે અત્યાવશ્યક માત્ર બે વાત તમને કહેવાજોવી મને રહ્યું છે, તે તમને કહું છું. એક તો કાંઈ અગત્યનું કામ મુલતવી ન રાખવું. મારે યમનું ખાતું ને નારક ક'ઢી નાંખવાં હતાં. વળી સમુદ્રને મીડો ને ઢીંચણસમેા કરવાનો હતો. જો મેં એ સર્વ તરત કર્યું હોત તો તે હું કરી શકત, પણ 'થાય છે,' 'પછી કરીશ,' 'શી જિતાવળ છે?' 'જ્યારે ધારીશ ત્યારે તરત કરી લઉંશ' એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે કામ કરવાં રહી ગયાં, બીજું શત્રુને કઢીપણુનાનો ન ગણવેા. જોમ વિષ, કરજ, રોગ અને અગ્નિને યોડા પ્રમાણુવાળાં ગણી તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો પરિણામે તે બલવાળાં થઇ હાનિ કરનારાં થાય છે, તેમ આમાં પણ સમજવું. તમને મનુષ્ય માનીને હું જ્યારે ત્યારે બીજાની આગળ કહેતો કે:-'મનુષ્યથી મને શું થઇ શકે તેમ છે ? વાંદરાંનું લશ્કર તે શા કિસાબમાં છે ? મનુષ્યો ને વાંદરાં એ તો મારું ભક્ષ્ય છે. વળી બલહીન તપસ્વી મને શું કરનાર છે ?' આ માન્યતાનું પરિણામ શું આવ્યું, તે તમે નજરે જુઓ છો."

ઉપાય ન કરવામાં આવે તો અદ્ય બિચરસમાંથી ધીરે ધીરે વધીને ક્ષય થઇ જાય, ને માણસ મરણ પામે, અગ્નિનો એક નાતે તણુઓ પણ જો ગફલત રાખવામાં આવે તો તે વધીને ગામ બાળી નાંખે, અને વિષ અદ્ય લેવામાં આવે તો પણ પરિણામે માણસનું મૃત્યુ થાય. દક્ષિણદેશના એક સંસ્થાનના મહારાજા દવા વેચનારની ને દવા આપનારની ભૂલથી-કાંઈને બદલે કાંઈ (ત્રિમય) દવા અપાઇ જવાથી-પ્રાણગત થયા ! વ્યાપારને અંમે વ્યાપારી યોગ્ય કરજ ધ્યાન પડેાંચાડી ને કરે તેમાં હરકત નહિ, [જોકે પોતાની મુડીથી વ્યાપાર કરવો એ ઉત્તમ વાત છે,] પણ જો ખાવાપીવને મારે કે મોજસાખને

માટે કરજ કરે જાય છે, ને ઉપજખર્ચનો વિચાર કરતો નથી તે અંતે કરજના બોજમાં દબાઈ જાય છે, ને આખર મુમાવે છે. ઉપરાંત અનેક ગરીબો ને વિધવાઓ આદિની મરણમુડીઓ પોતાને ત્યાં રહી જવાથી તેમના શાપ તે પોતાના સિરપર વડેારી લે છે, ને પાપભાગી થાય છે. જે બીજાના પૈસા પચાવી પાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાના દુષ્ટ વિચારથી કરજ કરે છે, ને પછી 'દેવાળું' કાઢે છે તે તો મોટું પાપ કરે છે એમ જાણવું.

કામ લંબાવવાથી તે કામ કરવાની સારી તક જતી રહે છે. વિવાહમાં માંડવો નાંખવા સૌ આવે, પણ જો વિવાહ-પછી તરત તે માંડવો છોડવામાં ન આવે તો પછીથી તે છોડવા-માટે કોઈ ભેગા ન થાય. એ વાતનો જોને અનુભવ થયો હશે તેને ખબર હશે. થયું થઈ જાય છે, ને રહ્યું રહી જાય છે, માટે શુભ કામને લંબાવવું નહિ. આગગાડી, ટ્રેલી અથવા ધક્કા-ગાડી ને મોટર વગેરે જે વેગમાં આવ્યાં તો પછી તે નવું બન્ન આપ્યા વિના પણ કેટલાક સમયસુધી ચાલ્યા કરે છે, તેમ અંતઃકરણ વેગમાં ને વેગમાં ધણું કામ કરી નાંખે છે. શુભ વેગ અંતઃકરણમાં પ્રકટવો હોય તેનો તરવજ લાજી લેવો.

અશુભ કામને લંબાવવું તેમાં લાલ છે. મનમાં જો અશુભ કામ કરવાનો વેગ ઊપડ્યો હોય તો તે દબાવવો, ને તે કામ આગળકુપર કરવાનું મનને સમજાવવું. આમ કરવાથી સમય જતાં તે વેગ ઘટાડ્ય શકી જાય, ને પાપથી બચી જવાય. એમંતે એક મુનિપુત્રનું ઉદાહરણ છે. તે મુનિપુત્રનું નામ ચિરમરી હતું. ચિરમરી

એટલે કામને લંબાવનારો. એક વખતે તેની માતાનો કાંઈ અપરાધ લાગવાથી ચિરકારીને તેના પિતાએ કહ્યું કે:—“ તારી માતાનું માથું કાપી નાંખ.” આટલું કહીને તે મુનિ જપાદિનું અનુદાન કરવાને વનમાં ચાલ્યા ગયા. પાછળથી કેટલેક સમયે પોતાની ધર્મ-પત્ની અપરાધરહિત છે એમ તેમને વિચાર કરતાં લાગ્યું; ને પોતે પોતાના પુત્ર ચિરકારીને કરેલી આજ્ઞામાટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, પણ પોતે જાણતા હતા કે પોતાનો પુત્ર ચિરકારી છે, એટલે કદાચ તેના સ્વભાવપ્રમાણે આ કામ પણ તેણે લંબાવ્યું હોય. ચિંતામાં ને ચિંતામાં તે પોતાના આશ્રમપર પાછા આવ્યા, તો પોતાની ધારણા ખરી પડેલી તેમણે જોઈ. પોતાનાં ધર્મપત્નીને તેમણે જીવતાં જોયાં, ને પ્રસન્ન થયા. થકું એવું કે પોતાના પિતાની આજ્ઞા થયા પછી તે આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ચિરકારી તૈયાર થયો, પણ ત્યાં તેને વિચાર આવ્યો કે “ આજ્ઞા ગુરુણામવિચારણીયા ”—માતા પિતા આદિ ગુરુઓની આજ્ઞાને તેમાં સંશય આવેલા વગર પાળી જોઈએ—એવી જોડે શાઆત છે, તોપણ આમાં તો જીવનમરણનું સાદું છે. માતા-જેવી માતાને મારે હણવી છે માટે આ કામ તરત કરવાજેવું નથી. આમાં તો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. એવી રીતે વિચારમાં ને વિચારમાં લગભગ એક વર્ષ વીત્યું, છતાં તે નિર્ણયપર ન આવી શક્યો, ને ત્યાં તો તેના પિતા આવી પહોંચ્યા, ને તેની માતા બચી ગયાં.

જે કામને લંબાવે તેના પરથી માણસનો વિશ્વાસ ઊડી જાય છે. આજકાલ કરતાં કામનો છોડાજ ન આવે તેવો ગરબી માણસ પોતાપ્રતિનો બીજનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. એવાને બરેંએ

કોઈ કામ મૂકવું નથી. તેવો દીર્ઘચૂની માણસ વ્યવહારમાં આગળ વધી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાંથી ડોકરો તે પાછળ પડે છે. જે વ્યવહારમાં જાગૃતિથી તરત કામ ન કરી શકે તે પરમાર્થમાં શું કરવાનો હતો ? વ્યવહાર એ પરમાર્થ શીખવાની શાલા છે. તેમાં તૈયાર થાઓ, એટલે તમારો પરમાર્થ પણ ખડું સારો થશે. લાલાની પેટે કામને લંબાવ્યા ન કરો, પણ તરત કરવાનું કામ તરત કરો. જે કામ ચિચારીને કરવાનું હોય તે કામ ચિચાર કરીને પણ વેલાસર કરો. તેને માટે દિવસોના દિવસો, મહિનાના મહિના ને વર્ષોનાં વર્ષો નકામાં કાઢી નાંખો નહિ. લાલોનામે કોઈ માણસ કોઈ કચેરીમાં કારકુન હતો. અરજદાર માણસો પોતાના કામને લગતા કાગળોની નકલો લેવામાટે તેની પાસે આવતા. તેને લાલોઃ “ હમણાં લખી આપીશ, એ કલાકપછી થશે, સાંજે આવજો, કાલે તમારું કામ ચોક્કસ થયું જાણજો, ” એવા જવાબ આપ્યા કરતો. આખરે લાલાના એવા તો કેટલાયે વાચકા વીતી જતા, છતાં લોકોનું કામ તો આકીજ રહેતું, તેથી લાલાને માટે નીચેનો દુકો જોડાયો હતોઃ-

“ થલકે દો પખવાડીએ, બડીકે દો માસ;

જાકું લાલા કલ કહે, વાકા કોન હવાલ ? ”

કાલભગવાનનું વારંદ. સરકારનું વારંદ બજાતાં કદીય જનના દીન થાય, પણ કાલભગવાનનું વારંદ તો ગમે ત્યારે તરતજ બજે. એની કોઈથી ના નજ પાડી શકાય. એવા દાખલા બન્યા છે કે કાલ આવી પહોંચતાં દરદીથી વીલમાં સહી કરતાં પોતાના નામના એ અક્ષર લખાયા, ને ત્રણ ન લખાયા ! માટે દેહનું કાલુભગુરપાણું, બદમીની ચપલતા, વિપ્લોનું દુઃખદપણું ને અંતરાત્માથી અભિજ્ઞ

અહિના યાનનું પરમસુખપણું નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને ધાર્મિક કર્તવ્ય કરવામાં પ્રભાદ કે દીર્ઘસૂત્રતા ન રાખો; પણ જાગૃતિ રાખીને તરત કામ કરવાનો સ્વભાવ કેળવો. જે દીર્ઘસૂત્રતાને જીતે છે તે પોતાને પ્રાપ્ત કરવાના સ્થાનના લાંબા માર્ગને બહુ ટુંકા કરી નાખે છે, ને મેલાસર ઇચ્છિતને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વના પુણ્યથી દિગ્ગજરીરને એટલે આહ્વાણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના શરીરને પામીને વૈદિક ધર્મના પાલનવડે પરમાત્માને પામવાની ઉંચી તક સમજીએ ન જવા દેવી બેઠાએ.

કર્તવ્યને બહુ લંબાવવામાં સાર નથી, કેમકે કરવાનું ઘણું છે. આયુષ્ તો પાણીના પૂરની પેડે ચાલ્યુંજ ગય છે. નિત્યકર્મ તો પાશેરામાં પહેલી પુણીસમાન છે. તે પછી ક્રમે ક્રમે ખીજાં સાધન સાધવાનાં છે, ને તે સિદ્ધ કરેજ કાર્ય સરવાનું છે. કાનકવિએ બવાયાને હૃદયેશીને ગિર્યાસુઓને નીચેના કુંડલિયાથી સારો બોધ આપ્યો છે:—

“ અકલ્પ બિચારો આપકી, ગઇ આધેરી રાત,

અજહુ બેશ ગનેશકા, કહાં બેલકી વાત ?

કહાં બેલકી વાત ? જુડન અજહુ નહિ આયા,

કહાં ઝંદા મનિહાર, સમદે રંગ સવાયા;

કથે સુકવિયાં કાન, દિનકર બયો ઊઝરો,

ગઇ આધેરી રાત, અકલ્પે આપ બિચારો. ”

હું વેશ ધરનારા સજ્જનો !-ગિર્યાસુ સજ્જનો !-આપની અકલ્પનો વિચાર કરો. અર્ધી રાત તો પીતી ગઇ - અર્ધી આવરદા ચાલી ગઇ-જતાં હજી ગણેજનો વેશજ આવ્યો છે-માત્ર સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મજ કરો છો-તો પછી આગળ જે સારા વેશ આવવાના છે-

નવધા ભક્તિ સાધતાં પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, વા યમ-
નિયમાદિ સંપ્રસાતયોગનાં સાધનો, અથવા શ્રવણમનનાદિ જ્ઞાનનાં
સાધનો સાધવાનાં છે-તેની તો વાતજ શી કરવી? હજીમુધી શુદ્ધિ-
નો (વિદુષકનો વા મીયાંબીબીનો) વેશ આવ્યો નથી, તો જંદા-
જુલુ ને તેજો મોદી, દાકરીઓ કંસારો, ને લાલમણિયાર એ
માદિ અગત્યના વેશો, ને સવાયો રંગ જમાવનાર રામદે મહુણાંતો
શ તો ક્યાંથી આવે?—ભક્તિ, યોગ કે જ્ઞાનનાં બહિરંગસાધનો
મેદ્દ થયાં નથી, તો પછી તેનાં અંતરંગસાધનો સિદ્ધ કરીને પ્રભુની
પ્રાપ્તિ વા આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનું તો શી રીતે બને? કાનકવિ
હે છે કે હવે તો પ્રાતઃકાલ થવા આવ્યો—ઝળઝળાઉં થવા આવ્યું—
કર્પનારાયણના પ્રકાશનું આગમન પ્રત્યક્ષ જણાવા લાગ્યું—ધોળો
તવસ થવા આવ્યો—વૃદ્ધાવસ્થા સારી રીતે આવી ગઈ. હવે બાકીના
ભાટા વેશ તમે ક્યારે કાઢશો?—અગત્યનાં સાધન ક્યારે સાધશો? આપ
પકલથી વિચાર કરો, ને ક્રમે કરીને ઊતાવળે વેશ કાઢો—મોક્ષનાં
મહુ અગત્યનાં સાધન ક્રમે કરીને સત્વર સિદ્ધ કરો.

૪ અવ્યવસ્થા

અવ્યવસ્થા કેમ દૂર થઈ શકે? તમોગુણનું અતિક્રમણ
કરવામાટે તમોગુણના આળસ, પ્રમાદ તથા દીર્ઘસત્વતા એ ત્રણ
દોષો દૂર કરવાસંબંધી કહેવાયું. હવે તમોગુણજન્ય અવ્યવસ્થાનામનો
દોષ દૂર કરવામાટે કહેવાય છે. વાતો કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી
નથી. કાર્યસિદ્ધિમાટે તો યોગ્ય પ્રયત્ન થવો જોઈએ. પ્રથમ પારજ-

થી વિચાર કરીને પોતાના અંતઃકરણના દોષોને ઓળખવા જોઈએ, અને પછી તે ત્યજવામાટે આગ્રહવાળો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવો આગ્રહવાળો પ્રયત્ન ત્યારેજ થઈ શકે કે જ્યારે તે પ્રયત્નથી થવાના ફલમાં શ્રદ્ધા હોય. એ ફલમાં વાસ્તવિક શ્રદ્ધા ત્યારેજ ઉપજે કે જ્યારે તે ફલનું માહાત્મ્ય સમજાય. ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ પરમપુરુષાર્થનાં સાધન છે એમ નિશ્ચય થયા પછીજ તે સાધવામાટે પ્રયત્ન થઈ શકે. તેજ પ્રમાણે વ્યવહારમાં ખેતી, વ્યાપાર, નોકરી, વકીલાત ને દલાલી ઇત્યાદિ ધંધામાં પણ ત્યારેજ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે કે જ્યારે તેથી પોતાને વ્યવહારમાં દ્રવ્યાદિનો લાભ મળશે એવું નિશ્ચિત સમજાય. આ સ્થલે તમોશુશુના દોષો દૂર થવાથી પાત્ર થતા વ્યવહારપરમાર્થના લાભનું માહાત્મ્ય સમજવું જોઈએ, અને પછી તે દોષો દૂર કરવામાટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્ન પણ મનુષ્ય વ્યવસ્થાથી વર્તે ત્યારે થઈ શકે.

જે અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે તે વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આગળ વંધી શકતો નથી. વ્યવસ્થા કેટલી જરૂરી છે તેને માટે એક સાધારણ દાખલો લઈએ. ધારો કે એક ગૃહસ્થને ત્યાં ટપાલના આશરે ૫૦ કાગળો નિત્ય આવે છે, તે બધાનું પ્રત્યુત્તર તે તરત ન લખી શકે એ સ્વાભાવિક છે. હવે તે શું કરવું જોઈએ ? તે કાગળોમાંથી તેણે તરત જવાબ આપવાના મધ્યમ પ્રકારના અને સાધારણ ખુશીખબરના કાગળો બૂત પાડી નાંખી તરત જવાબ આપવાના કાગળોના જવાબ તરત લખી નાંખવા જોઈએ, ને પછી બીજા કાગળોના ક્રમે કરીને પ્રત્યુત્તર લખવા જોઈએ. આમ વ્યવસ્થા ન કરે તો મુંઝવણ થાય, ને કાગળો

ધોંટાળે ચઢે. આ પ્રમાણે મનુષ્યે પોતાના વ્યવહારપરમાર્થના કામની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

જે વ્યવસ્થાથી વર્તે છે તેને ધર્મકાર્યમાટે અવશ્ય સમય મળી શકે છે. ગૃહસ્થોમાટે દિવસના ચોવીશ કલાકની વ્યવસ્થા વિચારી-એ. જોકે ઋતુપ્રમાણે રાત્રિદિવસ નાનાંમોટાં થાય છે, પણ ચોવીશ કલાકમાં કાંઈ વધારોઘટાડો થતો નથી. ૨૪ કલાકમાંથી નિદ્રા લેવાના મોટા માણસમાટે વધારેમાં વધારે ૭ કલાક જતાં બાકી ૧૭ કલાક રહ્યા. તેમાંથી શૌચ, સ્નાન ને ભોજનાદિ દેહધર્મના ૪ કલાક ગણીએ, ને ધંધામાટેના મુંઝવેજવા શહેરમાં ૧૦ કે ૧૧ કલાક ગણીએ, તોપણ ત્રણ કે બે કલાક શેષ રહે છે. તેની વ્યવસ્થા સંચાવંદન, જપ ને દિવપૂજન આદિ ધર્મકાર્યમાટે કરવા જે ધારે છે તેને તે કાર્યમાટે સમય અવશ્ય મળે છે. શયન કરવું, નિદ્રામાંથી ઊઠવું, ને ભોજન કરવું વગેરે કાર્યોમાં પણ નિયમિત રીતે વર્તવું જોઈએ. એ કાર્યોમાં જે અનિયમિતપણે વર્તે છે તેનું આરોગ્ય બગડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેથી તેનાં બીજાં કાર્યોમાં પણ વિઘ્ન આવે છે. મનુષ્યે સમયને બહુ મૂલ્યવાન ગણવો જોઈએ. ગયેલું નાણું પાછું મળી શકે છે, પણ ગયેલો સમય પાછો મળી શકતો નથી “ વીતી વેળા ન મળે પાછી.”

મનુષ્યને પોતાના વર્તનમાં નિયમ જોઈએ. જેમ ઘોડો લગામવિનાતો ન જોઈએ, અને વહાણ સુકાનવિનાનું ન જોઈએ, તેમ મનુષ્ય શુભ નિયમવિનાતો ન જોઈએ. મનુષ્યે નિત્ય વહેલાં ઊઠીને પોતાના કામની મનોમય વ્યવસ્થા બાંધવી જોઈએ. જોકે ગૃહસ્થ મનુષ્યથી સર્વદા વ્યવસ્થાપ્રમાણે નિયમથી ન વર્તાય,

ને તેને મરણપરણના કે વ્યવહારના બીજા અસાધારણ પ્રસંગોમાં અનિયમિતપણું પ્રાપ્ત થાય, પણ તે અપવાદદાખલ ગણવું જોઈએ. સંસાર ઉંટના બેસણાજેવો છે. ગમેનેવી સારી સાંઢણી હોય તોપણ તેની ઉપર બેસનાર માણસ હાલ્યા વિના નજ રહે, તેમ સંસારમાં સર્વ દિવસો સરખી વ્યવસ્થાવાળા નજ જાય. કેટલીક વાર નિયમ ત્રુટવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાયજ, પણ તેની અત્યારે વાત નથી. તેને બાદ કરીને બાકી નિયમિતપણે વર્તવા પ્રયત્ન કરો.

અવ્યવસ્થિત ને અનિયમિત મનુષ્યનું અવશ્ય પતન થાય છે. જે પોતાનાં કામોની વ્યવસ્થા કરતો નથી, ને બેપરવાઈથી અનિયમિતપણે ગમે તેમ વર્તે છે તે અંતે હુખી થાય છે. એમંમંધે એક બૂકસેલરના દીકરાનું ઉદાહરણ અપાય છે. એક બૂકસેલરની દુકાન સારી રીતે ચાલતી હતી. તે બૂકસેલર પોતાનું પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં ગુજરી ગયો, એટલે દુકાનનું કામ તેના પુત્રઉપર આવ્યું. એ પુત્ર અવ્યવસ્થિત અને દીર્ઘસૂત્રી હતો. પુસ્તકો મોકલવામાટે તેના ઉપર બૂદે બૂદે સ્થગેથી કાગળો આવે તે પ્રમાણે તે વ્યવસ્થા રાખી તરત રવાના કરવાને બદલે મુલતવી રાખે. અવ્યવસ્થાને વશ થઈ નકામા કામમાં લાગે, ને આ કામ હવે કરશું. થશે, થાય છે એમ ચલાવે. ત્યાં તો કેટલાકના એવા કાગળો આવે કે “ હવે અમે મગાવેલાં પુસ્તકો તમે મોકલશો નહિ; તમે સમયસર તે પુસ્તકો ન મોકલવાથી અમે બીજાથી તે મગાવી લીધાં છે. ” આમ તેની ધરાકી ત્રુટત્તા લાગી. તેના અનિયમિતપણાને લઈ ધરાકનો વિશ્વાસ તેના ઉપરથી ઊડી ગયો, અને તેના બાપના વખતનાં બૂતાં ધરાક તેણે ગુમાવ્યાં. નવાં

ધરાકે તો મળતાં મળે. વેપારીને બંધાયેલી ધરાકીમાંજ ખરી પેદાશ થાય છે. આ પેદાશ તો તેણે ખોષ. વ્યવસ્થા ન મળે એટલે નવાં ધરાકે ક્યાંથી મેળવે ? અંતે તેને દુકાન બંચ કરવી પડી, અને તે ચીન ગયો. ત્યાંથી આવી તેણે પોતાની નોંધોપરથી ચીનનો પ્રવાસ લખવા માંડ્યો, પણ તેમાંએ તેનું ઠેકાણું નહિ જે નિત્ય વ્યવસ્થાથી કામ ન કરે તેનું કામ ક્યાંની પૂરું થાય ? તે હજી ચીનનો પ્રવાસ છપાવવાના ચિયારમાં હતો ત્યાં તો કોઈ ખીજ લેખકે ચીનનો પ્રવાસ બહાર પાડ્યો, અને ત્યારે આ ભાઈ પોતાના લખેલા ચીનના પ્રવાસનાં પાનાં આડાંબવળાં પડ્યાં હતાં તે શોધવા મંડ્યા. તેનું એક રીતે હાસ્યજનક ને ખીજી રીતે દયાજનક જીવન બહુ લાંબું છે, પણ તે બધું નહિ કહી શકાય. છંદ તે અમેરિકા ગયો, ને ત્યાં એક ઑક્સિમાં કલાર્કટરીકે રહ્યો. સ્ટીમરઉપર જે માલ એ તેનાં ભરતીઆં જેને ઇંગ્રેજમાં ઇન્વેઈસ કહે છે તે કરવાનું કામ તેને સોંપાયું હતું. એક દિવસ તેના ઉપરિએ તેને કહ્યું કે:—“ સ્ટીમરમાં આપણે જે માલ ચઢાવ્યો છે તેનું ભરતીઉં મોડામાં મોડું આવતી કાલ સવારના છ વાગ્યાસુધીમાં તે સ્ટીમરના કપ્ટનને મોકલી આપવું.” તેણે હા કહી. એવામાં સાંજે તેના મિત્રો તેની પાસે આવ્યા. તેની સાથે તે વાતોમાં ચઢ્યો, અને રાત્રિએ તેમની સાથે દોડકાનું ગાયન સાંભળવા નીકળી પડ્યો. ત્યાં બહારની ઠંડી હવાથી તેને શરદી લાગી, ને તેને પરિણામે તેને તાવ આવ્યો. રાત્રે ભરતીઉં થઈ શક્યું નહિ. સવારના છસુધી પણ ભરતીઉં ન પહોંચવાથી, અને સ્ટીમરઉપડવાનો વખત થઈ જવાથી સ્ટીમરનો કપ્ટન જાતે ભરતીઉં લેવા આવ્યો, ને તેના ઉપરિપાસે ગયો. તે ઉપરિએ પોતાના માણસથી

થયેલી દીવમાટે કેપ્ટનપાસે દીવગીરી દર્શાવી, ને તે કમનસીબ માણસ-
ને બરતરફ કર્યો. હવે એ માણસે રાત્રે દેડકાનું ગાયન સાંભળવા
જવું જોઇતું હતું કે ભરતીકે તૈયાર કરવું જોઇતું હતું? અંતે તે
ખીયારો ભુંડે હાથે મુઓ.

જેમ ધંધામાં તેમ ગૃહવ્યવહારમાં પણ વ્યવસ્થા જોઇએ.
ગામડામાં ગૃહસ્થ માણસો પોતાના ધરમાટે વર્ષદિવસનો દાણો ને
ખીજી ચીજો બની શક્યા પ્રમાણે ભેળા લઇ મૂકે છે. મુંબઇજેવા
શહેરમાં કદાચ તેમ ન બની શકે, પણ ગૃહસ્થના ધરમાં આજીમાં
આછી આઠ દિવસની તૈયારી તો હોવીજ જોઇએ. જો એ ચાર મેમાન
અચાનક આવ્યા, ને તેમને જમાડવાજોઇતી તૈયારી પણ ધરમાં ન
હોય તો ધરની સ્થિતિ કળાઇ જાય. મેમાન કહે કે:—“ગૃહસ્થ તો
સારા પણ ધરનું ઠેકાણું નહિ ” બેનું ચોખ્ખા, દાળ કે ઘી આદિ-
માટે પુરુષને વારંવાર કહ્યા કરે, છતાં તે માત્ર લાવવામાં ન આવે, ને
બ્યારે ઘી આદિ થઈ રહે ત્યારેજ લવાય એમાં પુરુષનું ભૂલું નહિ.
સ્ત્રીઓએ પણ ધરમાંની વસ્તુઓ વખતોવખત જેતાં રહી ખૂટતી
ચીજો ચાર છ દિવસની ધરમાં હોય ત્યાંજ મગાવી લેવી જોઇએ.

ધરની અવ્યવસ્થાસંબંધે એક કહેવાતી સુધરેલી સ્ત્રીની વાત
જાણવાજોતી છે. એ વાત એવી છે કે એક વાર એક માણસ
રાજમાઇટાવરપાસેથી નીકળ્યો. ત્યાંથી તેને એક ડાયરી મળી.
આ ડાયરી જેની વાત કહેવામાં આવે છે તે સ્ત્રીની લખેલી હતી.
તેમાં તેણે શું લખ્યું હતું તે તેમાંથી માત્ર ત્રણ દિવસની ઉલ્લેખ
નીચે અપાય છે તેથી તમને સ્પષ્ટ થશે.

સોમવાર:—આજે કીકાના બાપે કઠી બનાવવા કહેલું,
પણ ધરમાં ચણાનો લોટ નહોતો, એટલે પાડોશણને ત્યાં ચણાનો
લોટ લેવા ગયો. ત્યાં સ્ત્રીપુરુષના સમાન હકવિષે તે પાડોશણનાથે

અર્થા ચાલી. તેમાં આશરે જેતણ કલાક નીકળી ગયા, એટલે રસોઈ થઈ શકી નહિ, અને ઑદિસનો વખત થઈ ગયો હતો તેથી કીકાના બાપ એવડો ખાઈને ઑંશીસમાં ગયા.

મંગળવાર:—આજે સાંજે સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્કવિષે શહેરમાં બાપણુ થવાનું હતું, તે સાંમળત્રા જવાને પોશાક પહેરી તૈયાર થઈ, અને વાટકીમાં પોમેટમ ઊતું કરી માથે લગાડવા માંડ્યું, પણ તે લગાડતાં વાટકીની નીચેની મેશને અડેલો મેશવાળો હાથ જરા ગાલે અડી ગયો. તેનો ડાઘ કાઢવામાં ઘણો વખત નીકળી ગયો, તેથી મોડું થઈ ગયું, તે બાપણુમાં મંડમાંડ પહોંચાયું. બાપણુ સાંમળાને ઘેર આવી ત્યારે તો બહુ મોડું થઈ ગયેલું એટલે રાત્રિએ આવીને સૌ કાચું કોરું ખાઈને સૂઈ રહ્યાં.

બુધવાર:—આજે અમારે ઘેર મેમાન આવ્યા હતા, એટલે કીકાના બાપે મને પૂરણપોળી બનાવવાનું કહ્યું હતું. મને પૂરણપોળીની માહિતી ન હોવાથી મેં તેવિષે અમારા ઘાટી રામાને પૂછ્યું. રામાએ તુવેરદાળ બાંધી તેમાં મીડું તથા મશાલો નાંખી પૂરણ તૈયાર કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે પૂરણ તૈયાર કરી મેં પૂરણપોળી બનાવી, પણ મેમાનમાંથી કોઈએ તે ખાધી નહિ; તેથી બજારમાંથી લાડુ, પૂરી તે ગાંડીઆ મંગાવીને મેમાનને જમાડ્યા. કીકાના બાપે મને ડપકો આપવા માંડ્યો, પણ મેં રામાનો વાંક સાંજિત કરી બતાવી તેને રજા અપાવી !

આમાં ખરી હકીકત આ પ્રમાણે હતી:—રામાએ તે પૂરણમાં મીડું એટલે મીઠાણુ—શાકરવા ખાંડ નાંખવાનું અને મશાલો એટલે ગરમ

મશાલો નાંખવાનું ટુંકામાં કહેલું, પણ સમજે કાણ ? એટલે તે સુધરેલી બાઈએ મીઠુંમરચું વગેરે નાંખીને પૂરણ તૈયાર કરેલું. મેમાનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ હતો તે પૂરણપોળીનો કડકો ખાતાં બોલ્યા:-“વહુએ પૂરણપોળીમાં મુંમધની ખાડી વાળી લીધી જણાય છે.” ત્યાં એક બીજા મેમાન બોલ્યા કે:-“આ તો એવી પૂરણપોળી છે કે મોઢાવાટે ઊતારવાકરતાં પરભારી પેટે બાંધી દઉં એમ થાય છે ! ” આથી ઘરઘણી સમજી ગયો, ને આગળ કહ્યા પ્રમાણે ભોજનની બીજી વ્યવસ્થા કરી. જે ઘરમાં આવી સ્ત્રી હોય તે ઘરના શા હાલ ?

મનુષ્યના શરીરનું આરોગ્ય સારું હોય તોજ તેનાથી પોતાના જીવનનાં કર્તવ્યો સારી રીતે થઈ શકે, અને સારું આરોગ્ય રહેવાને સારું ભોજન એ અવશ્યની વસ્તુ છે, એટલામાટે સ્ત્રીઓએ તે સંભાળથી તૈયાર કરવું જોઈએ. જો પહેલેથી રસોઈના કામની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તોજ સમયસર યોગ્ય ભોજન તૈયાર થઈ શકે. જેમ ભોજનમાં તેમ પોશાકમાં પણ વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોઈએ. રોજ નવાં કપડાં પહેરવાં એમ કહેવાની મતલબ નથી. ભલે તે બડાં હોય, પણ તે શટલાં કે મેલાં તો નજ હોવાં જોઈએ. શટલાં ને મેલાં કપડાં પહેરવાં તેમાં પહેરનારનું આગસ છે. કપડું શટ હોય તો તે સાંધવાની અને મેલું થયું હોય તો તે ધોવાની ફરજ છે, પુરુષનાં તથા છોકરાંનાં કપડાંની સ્ત્રીઓએ વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ. ઘરમાં બધું સ્વચ્છ ને વ્યવસ્થિત રાખવું જોઈએ. ગાદલાગોદડાંમાં માંકડની જમાત ભરાઈ જાય તેમ નજ થવા દેવું જોઈએ. મુંબધજેવા શહેરમાં જો આ બાબત એકાંજી રાખવામાં આવે તો પછી સાંકડી કાટડીઓમાંથી એ રાક્ષસી પ્રજા દૂર થતી કડણ છે. બેંગાંએ વ્યવસ્થિત

રહીને સમયસર રાંધવું જોઈએ, ને બોજનાદિથી પરવારીને ધરતું ખીજું કામ કરવું જોઈએ, તેમજ થોડું થોડું સારું વાચન પણ કરવું જોઈએ. પાંચ બૈરાંએ અવકાશે બેળાં થઈ, ભાગવત રામાયણ કે ખીજાં સારાં પુસ્તકોદ્ધારા સત્સંગ કરવો જોઈએ.

પુરુષોએ પણ નિયમ બાંધીને તે પ્રમાણે વર્તવું, ને ધરનાં બૈરાંને સગવડ કરી આપવી.

ઇંત્રેજોની વ્યવસ્થા ને સમયપાલકતા. ઇંત્રેજોને માટે લોકો ગમે તેમ બોલતા હોય, પણ તે સંકટો ગાઉ દૂર રહ્યા છતાં આપણા મુલકઉપર રાજ્ય કરે છે તેમાં તેમની વ્યવસ્થા અને સમયપાલકતા ખાસ કારણરૂપ છે. તેમના મહારાજનો કાર્યક્રમ માસ, તારીખ, કલાક ને મિનિટેમિનિટપ્રમાણે બહુધા પજો, ને આપણા ઘણા રાજાઓના કાર્યક્રમમાંથી નિશ્ચિત થયેલો મહિનો પજો તોપણ દીક કહેવાજેવું ગણાય! શ્રીમાન પંચમ જ્યોર્જ રાજ્યારોહણ-માટે જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવવાના હતા ત્યારે તેમનો પ્રવાસક્રમ ત્રણ ચાર માસપહેલાં બહાર પડેલો. એ વેલા મુશ્કેલીનો મામલો હતો. એમની સ્ટીમરની આસપાસ ચારેક કુએડો રાખવી પડી હતી. રસ્તામાં સ્ટીમરને તોફાન લાગ્યું હતું, છતાં તેઓ મુંબઈના બારામાં સમયસર ઊતર્યા. ત્યાંથી ટ્રેનમાં સમયસર રવાના થયા. માર્ગને પ્રવાસ સમયસર કર્યો. નીમેલી તારીખે દશ વાગે દિલ્હીના સલીમ-ગઢના સ્ટેશને ઊતરવાનો કાર્યક્રમ હતો. સલીમગઢના સ્ટેશનનજીક તેમની સ્પેશ્યલ ટ્રેન આવી ત્યારે દશમાં દશ મિનિટ કમ હતી, એટલે ટ્રેનને સ્ટેશનથી બહાર થોભાવી-સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ન જવા દીધી, પણ જ્યારે ટાવરમાં દશના ટકોરા થયા ત્યારે ટ્રેન પ્લેટફોર્મ પર આવી. કેવી વ્યવસ્થા! ને વ્યવસ્થાપાલનમાટેનો ફટલો આગ્રહ! આપણ,

ઉપર તેઓ અમથા રાજ્ય નથી કરતા. સ્વચ્છતા પણ તેમની પાસેથી શીખવાજોવી છે. તેમની સ્વચ્છતા જોવી હોય તો તેમના બંગલાનું દિવાનખાનું જુઓ. આપણાં ઘરોકરતાં તેમના પ્રવાસનાં સાધનોમાં- સ્ટીમરો આદિમાં-વધારે સ્વચ્છતા ને વ્યવસ્થા હોય છે. રેલ્વે ગાડી પૈસા મેળવે છે તેમાં તેનું સમયપાલન કારણરૂપ છે. સુરતના સ્ટેશનથી બસે અર્ધી રાતે ગાડી પસાર થાય, તોપણ મનુષ્યોને ગાંસડાપોટલાં લઇને હાજર થવુંજ પડે. જો નિશ્ચિત સમય ન હોય તો એ વખતે ગાડીમાં બેસવા કોણ આવે? મનુષ્યો આવે કે ન આવે તોપણ નિમેલે સમયે સ્ટીમર કે ટ્રેન ઊપડેજ. વ્યવસ્થા અને સમયપાલન વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવાને બહુ આવશ્યક છે, માટે જેમ બને તેમ જાગૃતિથી વ્યવસ્થિત ને સમયપાલક થવું.

૫ મોહ

મોહ, અવિવેક, જડતા, મૂઢતા ને અણસમજ એ એક અર્થ-ના વાચક શબ્દો છે. તમોગુણના વધારાવડે મોહ ઉદય પામે છે. મોહ બે પ્રકારનો છે. પહેલો સામાન્યમોહ એટલે હિતાહિતની અણ-સમજ, લાભાક્ષાબની અણસમજ, ને કર્તવ્યાકર્તવ્યની અણસમજ. બીજો વિશેષમોહ એટલે અવિદ્યા-અજ્ઞાન. તેવડે જીવને બંધન થાય છે. દેહાદિમાં હુંપણાની (આત્માની) બુદ્ધિ ને જગતમાં સત્યપણાની બુદ્ધિ તે વિશેષમોહનું સ્વરૂપ છે. બન્ને પ્રકારનો મોહ મનુષ્યનું અધઃપતન કરે છે.

મોહનો વિવેકવડે પરાજય થઇ શકે છે. મનુષ્યે શાસ્ત્ર,

સદ્ગુરુ ને અન્ય મહાપુરુષોદ્વારા પોતાનું હિતાહિત સમજવું, ને પછી પોતાના હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, ને અહિતને ત્યજવું. સર્વદા સારાસારના વિચારરૂપ, લાભાલાભના વિચારરૂપ, કર્તવ્યકર્તવ્યના વિચારરૂપ અને સત્યાસત્યના વિચારરૂપ વિવેકને બદલવાનું રાખી શુભનું સેવન કરવું, અને અશુભને ત્યજવું. એમ કરવાથી મોહનો જય થઈ શકે છે.

મોહ મનુષ્યને ઊલટું દર્શન કરાવનારો છે. તે હિતને અહિતરૂપ ને અહિતને હિતરૂપ દેખાડે છે, અસારને સારરૂપ ને સારને અસારરૂપ દેખાડે છે, સત્યને અસત્યરૂપ ને અસત્યને સત્યરૂપ દેખાડે છે, ધર્મને અધર્મરૂપ ને અધર્મને ધર્મરૂપ દેખાડે છે, લાભને અલાભરૂપ ને અલાભને લાભરૂપ દેખાડે છે, તથા કર્તવ્યને અકર્તવ્યરૂપ ને અકર્તવ્યને કર્તવ્યરૂપ દેખાડે છે, અને એમ કરીને મનુષ્યપાસે અવળી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. મનુષ્યે એ મોહને પોતાનો મહાશત્રુ માનીને હજુએ જોઈએ. કોઈ કહે કે:—“ મનુષ્ય પોતાનું હિતાહિત સમજે છે, એટલે તે પોતાના હિતમાંજ પ્રવૃત્તિ કરે, અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કેમ કરે? ” ઉત્તર:—આ શંકા ઉચિત નથી. વ્યસનો સર્વપકારે મનુષ્યનું અહિત કરનારાં છે, છતાં ધણા મનુષ્યો તેને અધીન થઈ રહે છે, એ મોહવશતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. દાખલાતરીકે આર્થિકદૃષ્ટિએ, નીતિની દૃષ્ટિએ, ધાર્મિકદૃષ્ટિએ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અને પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં દારૂ મનુષ્યને અતિહાનિકર છે, છતાં તે વત બૂઝીને કેટલાક મનુષ્યો દારૂ પીએ છે. જો કોઈ રાજાને, સત્તાધીશને કે ધનાઢ્યને “તમને અમુક રૂપીઆ આપીએ, અને તમે ગાંડા થઈને કાચના તખ્તા કે હાંડીઓ વગેરે ફાડો” એમ કહેવામાં આવે તો તેમને અપમાન લાગે; પણ કેટલાક રાજાઓ, કેટલાક સત્તાધીશો ને કેટલાક ધનાઢ્યો પેસા ખર્ચી

દાર પીને પોતાની મેળે ગાંડા થાય છે, ને મકાનમાંના તખ્તા ને હાંડીઓ વગેરે ફેડે છે ! કેટલાક રાજાઓને તથા કેટલાક રાજકુલોને દાર તમારા લીવરને-કલેજને-બહુ હાનિ કરનારો છે એમ ડોક્ટરોએ અને વૈદ્યોએ સ્પષ્ટ કહ્યા છતાં, અને દારના વ્યસનથી શરીરનું આરોગ્ય ગુમાવી બેસી બહુ પીડા ભોગવતાં છતાં, તેઓ દારનું વ્યસન છોડી શક્યા નથી, અને મોતને શરણુ થયા છે ! આ કહિત વાત નથી, પણ બનેલી વાત છે. નીતિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ દાર ત્યજવાયોગ્ય છે. દાર પીનારને દારના કેશમાં બોલવાયાલવાનું જ્ઞાન રહેતું નથી. તે ગમે તેમ એકેકેલ બંકે છે. દારડીઆ મોટે ભાગે નીતિબ્રષ્ટ અને દુરાચારી હોય છે. ધાર્મિકરીને જોતાં તો શાઓમાં દારનો ભારે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. સુરા પીનાર બ્રાહ્મણને મોટે મોતવિના બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે. શાસ્ત્રમાં પાંચ મહાપાપી ગણાવ્યા છે, તેમાં સુરા પીનારને પણ એક મહાપાપીતરીકે ગણ્યો છે, અને તેની સાથે ખાવાપીવા આદિનો એક વર્ષસુધી સંસર્ગ રાખનારને પણ મહાપાપી ગણ્યો છે. સુરા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ ગૌડી, ૨ પૈંટી ને ૩ માધવી. મત્ર ૧૧ પ્રકારનું જણાયું છે. સુરાકરતાં મદથી આછો કેશ ચઢે છે. સુરા ને મદ મનુષ્યનાં શરીર, ઇન્દ્રિયોને અંતઃકરણને બગાડનારાં હેવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે. સુસત્તમાની ધર્મમાં પણ દારનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તે ધર્મમાં તો એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પ્રાણીના ચામડાઉપર દારનું ટીપું પડે તેની પણ અવગતિ થાય છે. ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશો જ્યાં સોડા દાર પીએ છે, ત્યાં પણ દારને લોકો સારો ગણતા નથી. સાંનાં વર્તમાનપત્રોમાં “ નોકર જોમએ છીએ ” એવા મથાળાવાળી જાહેરખબરોમાં અમુક જરૂરની હકીકત બતાવીને છેવટ લખ્યું હોય

છે કે “ઉમેદવાર દારૂ પીનાર ન હોયો જોઈએ.” ડોક્ટરો દવાતરીકે દારૂ કચિત્ વાપરે, પણ દારૂનું વ્યસન કરવાની તો તે પણ નાજ પાડે છે. અશીશુ વખતે ઔષધમાં વપરાય તેથી તે સેવવાયોગ્ય પદાર્થ છે એમ નજ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે દારૂનું પણ સમજવું. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે “આપણા ધર્મેમાં જો દારૂ પીવાની મનાઈ છે તો વામમાર્ગીઓ જે શક્તિના ઉપાસકો છે તે કેમ દારૂ પીએ છે ?” આના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવાનું કે:—“શાસ્ત્રનો હેતુ હાનિકર વસ્તુસાથે કોઈને જોડી હેરાન કરવાનો હોય નહિ. એમાં પણ શાસ્ત્રદારોનો હેતુ મનુષ્યને નિયમમાં લાવવાનો અને ક્રમે કરીને તેને શુદ્ધ માર્ગે ચલાવવાનો છે. જે મનુષ્યો સ્વચ્છંદીપણે વર્તે છે, ગમે તે ખાયપીએ છે, ને ગમે તેમ ચાલે છે તેમને પકડમાં (શાસ્ત્રાદિની મર્યાદામાં) લેવાનો છે. દેવીને ધર્યા વિના દારૂ ન પીવાય, દેવીને ધર્યા વિના માંસ ન ખવાય, આમ કહીને શાસ્ત્રો સ્વચ્છંદી મનુષ્યોને પોતાની સાથે જોડે છે, ને નિયમમાં આણે છે. શાસ્ત્રમાં અમુક પ્રસંગે દારૂ પીવાની છૂટનાં જે વચનો હોય તે પરિસ્થિતિ-વિધિવચન જાણ્યાં, અને તેના હેતુ મનુષ્યને પ્રથમ બહુ પાપમાંથી બચાવી અદ્ય પાપપર લાવવાનો, ને છેવટ પાપમાંથી કેવલ જ્યાવવાનો છે.”

વ્યસની સર્વદા સૂતકી છે. અશીશીને પ્રત્યેક કામમાં એટલું બધું આગસ આવે છે કે તેનાથી નહાવધોત્તનું, પૂજપાઠ કરવાનું કે પોતાના ધંધાનું કામ ચલાયોગ્ય થઈ શકતું નથી. તેનાથી આચાર પાળવાનું કામ પણ બની શકતું નથી. વ્યસનીનું નિવાસસ્થાન, શરીર, કપડાં ને મન મલિન હોય છે. તેનું અંતઃકરણ બહુ ભારે તમોઝુણથી ઘેરાયલું ને અપવિત્ર હોય છે, તેથી તેને સદા સૂતકી કહ્યો છે. વ્યસનીનો

વ્યવહાર ને પરમાર્થ બંને બગડે છે. તમાકુ પીવી, ખાવી કે સુંઘવી-
ધસવી એ સારું નથી. તે એક તરહનું દુર્વ્યસન છે. મનુષ્ય દેવનો
બનેલો છે. કુદેવ ન પાડવી એ સહેલી વાત છે, પણ પડેલી
કુદેવ ત્યજવી એ ઘણી કડિન વાત છે. જો બહુ આગ્રહથી હૃદયવડે
પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોજ પડેલી કુદેવ છૂટે. પ્રભુ પ્રત્યેક પ્રાણીના
હૃદયમાં વિરાજી રહ્યા છે, તો તમાકુ પીનાર મનુષ્યે પાનાના
હૃદયમાં ધૂમાડા ભરીને પ્રભુને સુંઝવવા ન જોઇએ. કાષ્ટ દર્શિએ
કહ્યું છે કે:--

“ જો મુખ અમૃત આરોગીએ, જપીએ હરિના જપ;
તે મુખ ધુંવા નીકસે, એ પૂર્વજન્મનાં પાપ. ”

માણસે બીડી, હોકો કે ચલમ પીવાની દેવ પાડી
જંગમજ્વાલામુખીરૂપ નજ બનવું જોઇએ. જેના મુખમાંથી
ને નાકમાંથી વારંવાર ધૂમાડા નીકળ્યા કરે તેને જંગમ-
જ્વાલામુખીની નહિ, તો બીજા કોની ઉપમા અપાય ? જો
ચલમના કે હોકાના ધૂમાડાથી તે પીનારના હૃદયમાં કે વચ્ચે
રાખેલા કપડામાં ડાઘ પડે છે, તો પછી હૃદયજેવા કોમલ સ્થાનમાં
ડાઘ કેમ ન પડે ? ને તેને હાનિ કેમ ન કરે ? વ્યસનીને
વસ્તુના પવિત્રઅપવિત્રપણાનો વિચાર રહેતો નથી. તમાકુનો વ્યસની
એકની પીધેલી એટી બીડી કે હોકો પીએ છે. આથી એકનો
એપી રોગ બીજને લાગવા સંભવ છે. વળી ઉચ્ચ વર્ણનો તમાકુ
પીનાર કદાચ હોકાની ને બદલાવે, પણ ઉલકામાં પાણી તો બીજી
ઊતરતી યાત્રિવાળાનું હોય, તેમાં પવિત્રતા ક્યાં સચવાય ? હોકાની
કે ચલમ પીવામાં પણ આવીજ મલિનતા રહેલી છે.

વ્યસનીને જ્યારે જ્યારે પોતાના વ્યસનની તકબ લાગે છે ત્યારે તેને પોતાના કર્તવ્યકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી. એક વાર એવું બન્યું કે કાઠિયાવાડના એક પ્રાંતના અગાડના એક રાજા શહેર-બહારથી પોતાના શહેરમાં આવતા હતા. ત્યાં તે નગરના દરવાજા-આગળ રૂપેરી હોકાવાળો ને સારો પોશાક પહેરી રત્નપૂતળેવો જણાતો એક માણસ તેમણે જોયો, એટલે તે રાજાએ પોતાને હોકા પીવાનું વ્યસન હોવાથી તેની પાસેથી હોકા પીવામાટે માગ્યો. ત્યારે તે માણસે જવાબ દીધો:—“બાપુ! હું મેઘરાજા (ઢેક) છું!” રાજા આથી શરમાઈ ગયા, ને ત્યારથી તેમણે હોકા પીવાનું વ્યસન ત્યજ દીધું, અને પોતાની કચેરીમાં હોકા પીવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. હજી પણ તે રાજ્યમાં રાજાની કચેરીમાં હોકા પીવાતો નથી. એક દુહામાં હોકાનું સ્વરૂપ આવું વર્ણવ્યું છે:—

“જાંબી વાકી જલભરી, ઉપર ડારી આગ;
જળે બળધ બંસરી, નીકર્યો કારો નાગ.”

(જેનો રાફડો (ઉલ્કો) જલથી ભરેલો છે. તેની ઉપર (ચલમમાં) આગ મૂકી છે. પછી જ્યારે બંસરી (ને-ડાંડી) બળની (વગાડી-ગુડગુડાટ કર્યો) ત્યારે તેમાંથી કાળો નાગ (ધૂમાડો) નીકળ્યો.)

તમાકુના વિશેષ દોષો. હોકાના ધૂમાડાને કાળો નાગ કહ્યો છે તે હેતુપરઃસર છે. એ ધૂમાડો ઝેરી છે. બહુ આકરી તમાકુ હોય તો તે પીનારને ફેર આવે છે. તમાકુનાં બીજાંમાંથી ઝેરી તેલ નીકળે છે. જે તેનાં અમુક ટીપાં ફૂતરાંને કે બીજાંડાંને આપવામાં આવે તો તે મરી જાય છે. તમાકુમાં રહેલા ઝેરથી તમાકુનો ઉપ-

યોગ કરનાર માણસની હોઝરી, ફેફસાં, આંખો ને મગજ બગડે છે. હોઝાનું પાણી ઢોળાય ત્યાં જો જીવડાં હોય તો તે મરી જાય છે. આ પ્રત્યક્ષ હિંસા છે. જ્યારે તમાકુ તૈયાર થાય છે ત્યારે તેનાં પાંદડાંપર અનેક જંતુઓ થાય છે તેને તે પાંદડાંપર જલના કાગળા કરી મારી નાંખવામાં આવે છે. પછી તેનો સોડ નાંખે છે તેમાં પણ ઘણી જીવહિંસા થાય છે. તમાકુ પીનાર મનુષ્ય તમાકુનાં મરેલાં જંતુઓનાં શરીરોનો ધૂમાડો પણ પોતાના ગળામાં ઊતારે છે. કાષ પણ દિવસે આમ કરવું ઉચિત છે ? તમાકુ ખાવાથી પણ મગજ ઉશ્કેરાય છે, ને નજીવું પડે છે. બહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ ઘણો વધી જાય છે. તેના જરૂરાગ્નિપર પણ તમાકુના રસની ખરાબ અસર થાય છે. તમાકુ (છીંકણી) સુંઘનાર માણસ તેનાવડે પોતાનું નાક, કપડાં, આંખો ને મગજ બગાડે છે. છીંકણી સુંઘવાથી તેની ઝેરી અસરથી વારંવાર આંખ ને નાકમાંથી પાણી નીકળે છે, ને એને લઈને આંખની જોવાની શક્તિ કમી થાય છે. વારંવાર તમાકુનો ધૂમાડો લાગવાથી પણ આંખો ખરાબ થાય છે. વળી છીંકણીના વ્યસનીની નાસિકાઈન્દ્રિય બહાર મારી જાય છે. તેને સુંઘદુર્ગંધની જોઈએ તેવી બબર પડતી નથી. તેની અપવિત્રતાનું તો ખૂંચવું જ શું ?

“આય તેનો ખૂણો, પીએ તેનું ઘર;

સુંઘે તેનાં લૂગડાં, એ ત્રણે બરાબર. ”

તમાકુ ખાનાર મનુષ્ય તમાકુને ચૂનો લગાડીને પછી તેના ઉપર ત્રણ ટપલા મારે છે, તેવિષે કાષ રસુજી માણસે કહ્યું છે કે એ ત્રણ ટપલા તે તેના ત્રણ પિતૃઓને-પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહને-પસ્તાળ મારે છે-ધિક્કાર આપે છે !

દેવપૂજનવેદા તમાકુ સુંઘાય, વા તમાકુનો ફાકડો મોઢામાં નંખાય એમાં અપવિત્રતાઉપરાંત દેવનું અપમાન પણ થાય છે. જે પાસે ખેસનારને છીંકણીનું વ્યસન ન હોય તો તેને પણ છીંકણીની ઝડૂ બિડવાથી છીંકા આવે છે, ને ત્રાસ થાય છે.

તમાકુ પીવાથી કે ખાવાથી પાચનશક્તિ વધે છે, તેમજ તેથી દસ્ત સાફ આવે છે એમ કહેવામાં પણ ભ્રમણા રહેલી છે. કુટેવ પડી જવાથી એવી ભ્રમણા મનુષ્યને થાય છે. જે તમાકુના વ્યસની કહે છે એમજ હોય તો પછી જે પુરુષો ને બૈરાં તમાકુ પીતાં ખાતાં નથી તેનું શું થતું હશે ? શું તે મંદાગ્નિવાળાં હોય છે ? ને તેને શું દસ્ત નથી આવતો ? દસ્ત સાફ લાવવો હોય તો તેના ઉપાય ક્યાં થોડા છે ? સવારમાં બિડીને ટુંકું પાણી પીવાથી ને પ્રકૃતિમાં શરદી જણાતી હોય તો તે વેદા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાથી મલશુદ્ધિ સારી થાય છે. જેને હમેશાં કમજીઅત જણાતી હોય તેણે રાત્રિએ સૂતી વેદા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાનું રાખવું, એથી મલશુદ્ધિમાં ઉપકાર થશે.

બહુ બિકાળેલા આમાં ટેનીનનામનું ઝેર પ્રકટ થાય છે. બહુ બિકાળેલા આ પીવાથી, તેમજ વારંવાર આ પીવાથી એ ઝેરની અસરથી માણસની પાચનશક્તિ કમી થાય છે, તેને અનાજ ભાવતું નથી, ને તેને લક્ષને તેનું શરીર નબળું પડે છે. બહુ આ પીનારનું મગજ આવેશવાળું થઈ જાય છે, ને તેના સ્વભાવ ચીડીઆ થઈ જાય છે. આના વ્યસનથી દૂર રહેવું તે સારું છે. તેમાં પણ હોટેલનો આ પીવો એ તો ક્રોધ રીતે ચોગ્ય નથી. એથી તો બેતડું નુકસાન થાય છે. તે આ બિડ્યા કરતા હોવાથી તેમાં ટેનીન વધારે ઉપત્ત.

થાય છે. કેટલાક હોટેલવાળા ચાને રેડ્રોંગ (આકરી) કરવાને ચાની સાથે અશીણના પોસ પણ ઉકાળે છે. આવો ચા જે પીએ તેને પછી બીજો ચા પસંદ આવતો નથી. વળી હોટેલમાં ચા પીવો તેમાં વટાળ તો પ્રત્યક્ષપણે છે. એક ડોલમાં પાણી ભરીને તેમાં ગમે તેણે પીધેલા ખાલા નાંખી, બહાર કાઢી, બીજા ચા પીવા આવનારને ચા ભરીને તે ખાલા આપતા જાય છે. આમાં શુદ્ધિ ક્યાં રહી ? વળી આથી રોગનો પણ ફેલાવો થાય છે. એકા ખાલામાં રહેલા રોગના અંશથી એકબીજાના રોગ માણસને ચોંટે છે. કેટલાક ઉંચ વર્ણના હિંદુ જીવાનીઆઓ તો ધરાનીની હોટેલમાં ચા પીવા જતાં શીખ્યા છે ! આમાં કેટલી ધર્મહાનિ છે ? આવા અનાચારીઓને શાસ્ત્રોક્ત ધર્મમાં શ્રદ્ધા ક્યાંથી રહે ? સમજીએ હોટેલનો ચા કદી પણ નજ પીવો જોઈએ. જે જરૂર જણાય, ને નજ ચાએ તો એકાદ વાર ચા પોતાને ઘેર બનાવરાવીને તે પણ બહુ ઉકાળ્યાવિનાનો પીવો, પણ હોટેલના ચાથી કે હોટેલના નાસ્તાથી સર્વદા દૂર રહેવું. કોઈ કોઈ હોટેલમાં ભજીયાં તળામાં હનુમાનજીને ચઢેલું સિંદુરચાળું ઝેરી તેલ વપરાય છે. માણસના શરીરને આથી નુકસાન થાય છે. ઘેર પણ ત્રણ ચાર વાર ચા ન પીએ. તમે જેટલો વધારે ચા પીશો તેટલી તમારા શરીરને વધારે હાનિ થશે એ બિચારી વાત છે. ચા પીવાથી ચા પીનારના શરીરમાં રહેલી શક્તિ એકડી થઈ તેના મગજને જોડા આપે છે, પણ તેનું પરિણામ તેના શરીરમનની નબળાઈમાં આવે છે.

કોકેન ઘણી ઝેરી વસ્તુ છે. જેને કોકેન ખાવાની ટેવ પડે છે તે પછી મહામુશીબને મૂકી શકે છે. કોકેન માણસને નબળો,

કરી મૂકે છે. સરકારે એના વેપારકર પર ધણો જાપતો રાખ્યો છે, છતાં તેના વ્યસનીઓ ચોરીચુપકીથી વેપારીઓપાસેથી કોકેન મેળવીને ખાય છે, ને હેરાન થાય છે. કેટલીક વાર વર્તમાનપત્રોમાં આ બાબતના કેસો થયેલા પણ વાંચવામાં આવે છે.

ભાંગ, ગાંજો, ચડસ, માજમ ને ભુરકી ઇત્યાદિ પણ ત્યજવાયોગ્ય છે. તે કેશી ચીજો છે. પોતાનું હિત ઇચ્છનાર મનુષ્યે તેના વ્યસનથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. શ્રીશંકર ભાંગ પીએ છે એ અગ્નિ મનુષ્યોની ખેડી કલ્પના છે, છતાં મહાશિવરાત્રિને દહાડે કોઈ મનુષ્યે શ્રીશંકરને ભાંગ ધરાની હોય તેનું પ્રયંગોપાત માત્ર આચમન કરવામાં આવે તો તેમાં વિરોધ ગણાય નહિ. દેવપ્રસાદની તો કલ્પિકાજ જોઈએ. ભાંગને મહાદેવની પ્રસાદી ગણી માનાર્થે લગાર માથે ચઢાવે, પણ વાડકા કે પ્યાલા ભરી ભાંગ પીઓ નહિ તેમાં પછી પ્રસાદીપણું રહેતું નથી. કોઈ હકયોગીઓ પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતામાટે કોઈ કોઈ વાર ભાંગ પીએ છે, પણ તે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. તે ભાંગ તમોશુચ્ચ વધારે છે, ને કર્તવ્યનિષ્ઠા શિથિલ કરે છે. ભાંગ પીવાથી માણસનું મગજ ભમે છે, ને તેની બુદ્ધિ જાડી થાય છે. ભાંગ પીધાપછી મનમાં જે તરંગો ઉપજે છે તે તરંગો રોકવા કઠિન છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ ભાંગ ભખન તો સેલ હૈ લહેરાં મુશ્કિલ હોય. ”

ગાંજો પણ બહુ નુકસાનકારી વસ્તુ છે ગંજેરીને ગાંજના કેદને લઈ જોડ્યાનું બાન રહેતું નથી. તેનું મગજ સાધારણ પ્રતિકૂલ પ્રયંગ પ્રાપ્ત થતાં ઉંડેકરાઈ જાય છે. ગાંજો ફેફસાંને બહુ બગાડે છે. ગંજેરીને કદ વધવાથી અસાધારણ ઊધરસ થાય છે, ને તેનું લોહી ઘટી જાય છે.

પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં પોતાના તનમનને થાક ન લાગે તેમણે પ્રાણાયામના કોઈ કોઈ અભ્યાસીઓ અગાઉ થોડો માંજો પીતા હશે, ને તેપરથી નવરા સાધુવેશધારીઓમાં માંજો પીવાનું વ્યસન ચાલ્યું હશે. પવિત્ર સાત્ત્વિક યોગાભ્યાસીઓએ ને અન્ય મનુષ્યોએ આવા કેશી પદાર્થોથી સર્વદા દૂરજ રહેવું જોઈએ.

માણસને કોઈ પણ કેદી વસ્તુનું વ્યસન પહેલે દહાડે થઈ જતું નથી, પણ અભ્યાસરૂં તે હળવે હળવે મનુષ્યના મનમાં ઘર કરે છે. નદી પોતાના મૂલઆગળ બહુ નાની હોય છે, પણ આગળ જતાં તે મોટાં વહાણ ચાલે તેવી મોટી થઈ જાય છે, તેમ વ્યસનોનું પણ બાણું. એક કંપનીની ઓફિસમાં એક કારકુનના ટેસ્કપર તમાકુની નકસીકામવાળી રૂપાની ડાબલી પડી હતી, તે તે કંપનીના યુરોપીઅન મેનેજરે ધરતાં ધરતાં જોઈ, ને તે કારકુનને તેમણે પૂછ્યું કે:—“ આ ક્યાંની બનાવટ છે ? ” કારકુને કહ્યું:—“ સાહેબ ! એ ભુજમાં બનેલી છે. ત્યાં રૂપાની આવી નકસીકામવાળી વસ્તુઓ બહુ સારી થાય છે. બીજે દિવસે તે નકસીકામવાળી ને ચકચકિત રૂપાની ડાબલીકેપર સાહેબનું મન વચારે ખેંચાયું, ને તેમણે તે હાથમાં લઈને ઊઘાડી તો અંદર તમાકુ જોઈ સાહેબે પૂછ્યું કે:—“ આ શું છે ? ” કારકુને કહ્યું કે:—“ આ છીંકણી છે. તે બહુ સારી ચીજ છે. આથી માથું દુઃખતું મટે છે, ને મગજનો થાક ઊતરે છે.” પછી ત્રીજે દિવસે તે સાહેબે પાછી તે ડાબલી હાથમાં લઈ ઊઘાડી તો અંદરથી સુગંધ આવવા લાગી. તેવિધે તે કારકુનને પૂછતાં તેણે તેમને ખુલાસો કર્યો કે:—“ સાહેબ ! તેમાં ગુલાબના અત્તરનું પુમકું રાખ્યું છે.” સાહેબે “ અચ્છા.” એમ કહી તેમાંથી એક ચપટી લઈ તે સહજ સુંઘી એમ

ચાર પાંચ દિવસસુધી સુંઘવાનું કામ ચાલ્યું, ને અંતે તે સાહેબે પણ છીંકણીની ડાબલી ધારી ! સંગતી એવી અસર છે. મનુષ્ય જો જાગ્રત ન રહે તો તે આ પ્રમાણે દુર્વ્યસનમાં ફસાય છે. વ્યસનો મનુષ્યને પરવશ બનાવે છે. વ્યસનોથી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ને તેને લીધે આજસ આદિ દુર્ગુણોના મનુષ્યમાં વધારો થાય છે. તે માણસનું શરીર ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બગાડે છે, ને ધર્મપાલનમાં તો બહુજ થિથિલતા ઉપજાવે છે. સંક્ષેપમાં દુર્વ્યસનો મનુષ્યનો આ લોક ને પરલોક બંને બગાડે છે, માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનારે તેનાથી સર્વથા સર્વદા દૂરજ રહેવું જોઈએ.

મોહ મનુષ્યને અત્યંત હાનિ કરનારો છે, માટે તેવિષે વિસ્તારથી કહેવું જોઈએ.

મોહથી મનુષ્યો અનેક તરહની કુટેવોમાં ફસાય છે. મોહનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે અવળાનું સવળું દર્શાવે છે. નાટક, સીનેમા ને સર્કસો જેવા આદિનો શોખ પણ દ્રવ્યહાનિ, ઊજાગરા ને કુસંગવડે મનુષ્યને કષ્ટ આપનારો છે; છતાં કેટલાક મનુષ્યો બ્યવહારપર-માર્થનાં પોતાનાં કર્તવ્યોને બાળુપર મૂકી તેમાં ફસાતા જાય છે, ને પરિણામે પાપમાલ થાય છે સખેદાશ્ચર્ય છે કે કેટલાક માણસોને સંધ્યાકાલે ફરવા જવાનું, સેલસપાટા કરવાનું કે ગામગપાટા મારવાનું ગમે છે, પણ તેમને સંધ્યાવંદન કરવાનું, જપ કરવાનું અથવા પ્રભુમંજન કરવાનું ગમતું નથી.

પંચવિષયોપરનો મોહ. વિષય-ત્રિ એટલે વિશેષે કરીને તે જ્ય એટલે બંધન કરનાર. જીવેને વિશેષે કરીને બંધન કરનાર તે વિષય.

એકેક વિષયના મોહથી એકેક પ્રાણીના પ્રાણની હાનિ

થાય છે ત્યારે એકસાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મોહિત થયેલા મનુષ્યની દુર્દશા થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

શબ્દવિષયના મોહથી હરણુ પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે, ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને પડે છે. અગાઉના વખતમાં કેટલાક શિકારીઓ હરણુનો શિકાર આમ કરતા:-તેઓ રાત્રે વનમાં જઈ ઘંટરવાલનામનાં વાજાં વગાડતા, ને દીવીઓસાથે તે વનમાં ચાલતા. વાજાંના મધુર અવાજથી હરણુ તે શિકારીઓની આગળ દોડી આવે છે, ને વાજાંનો શબ્દ સાંભળવામાં લીન થઈ જાય છે. તે વાજાંના આગળ ચાલે એટલે પાછળના ખીખ શિકારીઓ તે હરણુને કાતાંથી કે ખડ્ગોથી કાપતા ચાલે. આમ શબ્દવિષયપરની આસક્તિથી હરણુનું મોત થાય છે. નાગ વાદીની મોરલીના નાદમાં પ્રીતિવળો ઘૂમને રાક્ષસની બહાર આવી ફેણ ચઢાવી ડાલવા માંડે છે, એટલે વાદી તેની નજર ચૂકાવી તેને એકદમ પકડી લઇને તેની ઝેરી દાઢો કાઢી લઈ તેને પોતાની પાસેના કંડીઆમાં પૂરી દે છે. આમ શબ્દવિષયપરના રાગથી તે જન્મપર્યંતનો કેદી થાય છે.

સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. હાથીના દાંતો તથા હાડકાંમાટે હાથીનો શિકાર કરનારા કેટલાક મનુષ્યો વનમાં હાથીઓના જવાઆવવાના માર્ગમાં એક મોટો ખાડો ખોદી તેના ઉપર ઝડતી પાતળી ડાળીઓ તથા પાંદડાં અને ઘાસ વગેરે મૂકી તેપર કાગળની હાથણી બિભી કરે છે. પછી તેને જોઈ કોઈ હાથી તેના તરફ દોડતો આવે છે, ને તે એકદમ તે ખાડામાં પડે છે. ખાડામાં એક મોટો શંકુઆકારનો લોઢાનો ખીસો તે લોકોએ બેસાડેલો હોય છે, તેવડે તેનું શરીર વીંચાઈ જાય છે, ને તે મરણુ પામે

છે. તે હાથી ખાડામાં પડ્યા પછી તેના ઉપર તે લોકો મીકું નાંખે છે. કેટલીક મુદતે તે હાથીનું શરીર સડી જાય છે, ને પછી તેના દાંત તથા હાડકાં કાઢી લઈ તેઓ તેને વેચવામાટે લઈ જાય છે.

રૂપવિષયથી મોહિત થઈને પતંગ અગ્નિમાં પડી પોતાના પ્રાણ ખુએ છે એ સૌના જાણવામાં છે. ચોમાસામાં મનુષ્યોને તેનો વિશેષ અનુભવ થાય છે.

રસવિષયમાં મોહિત થઈને માછલાં મરણ પામે છે. માછલાંનો શિકાર કરનારા મનુષ્યો વાંસની લાંબી લાકડીને છેડે લાંબો દોરો બાંધી તે લાંબા દોરાને છેડે લોઢાને એક ઢાંગો જેને ગજ અથવા બડિશ કહે છે તે બાંધી તેમાં રોટલાનો કે માંસનો નાનો કટકો ભરાવી તેને નદી આદિના પાણીમાં નાંખે છે. તે નદી આદિમાંનાં માછલાં તેને ખાવામાટે પોતાના મોઢામાં તે પકડે છે, એટલે એ ઢાંગો તેના મોઢામાં પેસી જાય છે, ને પછી તે મચ્છીમાર તેને બહાર કાઢી ફેંકે છે, તેથી તે મરણ પામે છે.

ગંધવિષયથી ભ્રમરાનું મૃત્યુ થાય છે. ગંધવિષયના મોહથી “ હમણાં જીકું, હમણાં જીકું ” એમ વિચારતો કોઈ ભ્રમર સત્યકાલ-સુધી કમલમાં બેસી રહે છે, અને સૂર્ય આથમતાં તે કમલ બીડાઈ જાય છે તેથી તેમાં તે ભ્રમર પૂરાઈ જાય છે. અતિકડોર લોકોને પણ સહેલાઈથી કોતરી નાંખવાના બલવાળો તે તે કમલની બહુ કામલ પાંખડીઓને પણ કાપી શકતો નથી. ગંધમાં લુપ્થ થયેલો તે ભ્રમર શું વિચારે છે ? ને તેનું પરિણામ શું આવે છે ? તે જુઓ:-

“ રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રભાતં,
ભાસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे,

हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥ ”

(રાત્રિ હમણાં ચાલી જશે, સુંદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઊગશે, ને કમલો જાગડીને તેની શોભા વધશે. કમલના કાશમાં પૂરાયેલો ભ્રમર આ પ્રમાણે ચિંતન કરતો હતો ત્યાં અરે ! કમલિનીને (કમલના વેલાને) હાથીએ મૂલથી જાગેડી નાંખી !)

રાત્રિએ તળાવમાં જલ પીવા તથા જલક્રીડા કરવા આવેલા હાથીના કે હાથણીઓના ઝપાટામાં ઠાં તો તે ભ્રમર કમલના વેલાસાથે ચગદાધને મરણ પામે છે, અથવા વેલાસહિત તે કમલને હાથી કે હાથણીઓ આઘ જાય છે તો તે તેમના ઉદરમાં વાસ કરે છે ! મોહનું પરિણામ શું ? મોત !

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજનજેટલાજ સેવવાં જોઈએ. મુમુક્ષુ-મનુષ્યોએ વિષયોમાં રહેલા દોષોનું સતત સ્મરણ રાખીને પાંચ વિષયોના શુભામ નજ થવું જોઈએ, પણ તે પાંચ વિષયોને જિતવામાટે સતત પ્રયત્ન આંદરપૂર્વક કરવો જોઈએ, ને અંતે તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સાધક જે વિચેકને બહુ બલવાન કરે ને જાગૃતિ સેવે તોજ તેનાથી મોહને જિતી શકાય છે, અન્યથા તે જિતી શકાતો નથી. વિષયોને ઓસડની પેડે સેવવા જોઈએ. જેમ ઓસડ વાડકા કે પ્યાલા ભરી ભરીને કાઢ પીતું નથી, પણ ઓછામાં ઓછું ને ન ચાલે તેટલુંજ પીએ છે તેમ મુમુક્ષુએ ધર્મને ને અર્થને ખાધ ન આવે એવી રીતે વિષયોના ન ચાલે તેટલોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અને તે કાલે પણ વિષયોનું દુઃખદાતાપણું વિસારવું ન જોઈએ.

જેના અંતઃકરણમાં વિષયદોષદર્શન સર્વદા બન્યું રહે છે તેને વિષયોથી બંધન થતું નથી, ને તેને અલ્પવિષયથી તૃપ્તિ ઉપજે છે:—

“ પરિજ્ઞાયોપમુક્તો हि भोगो भवति तुष्टये ।

विज्ञाय सेवितश्चોरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥ ”

આ ચોર છે એમ જાણીને સેવેલા ચોર જેમ આપણી સ્ત્રી મિત્રપણાને પામે છે, પણ ચોરપણાને પામતો નથી, તેમ વિષયોના દોષો જાણીને આવશ્યક બિહિત વિષયો સેવવામાં આવે તો તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં મોહને કે અતૃપ્તિને ઉપજાવતા નથી, પણ તૃપ્તિને ઉપજાવે છે. જાણખીતો ચોર આપણે ત્યાં ચોરી કરતો નથી. તે જાણે છે કે જે આને ત્યાં હું ચોરી કરીશ તો તે મને જાણખે છે એટલે તરત મને પોલીસમાં પકડાવશે. એ પ્રમાણે તે દબાયેલા રહે છે એટલુંજ નહિ, પણ પ્રયંગે મિત્રની પેઠે કામ પણ કરી આપે છે, તેમ દોષદર્શન-પૂર્વક આવશ્યક બિહિત વિષયોનું સેવન પણ જાણતું.

મોહની ગહન ગતિ. વિષયોને મેળવવામાં શ્રમ, તેના રક્ષણમાં શ્રમ, તેનો અલ્પસમયજ ઉપભોગ, અને જે ભોગમાં અતૃપ્તિ રહે તો તે અતૃપ્તિને પરિણામે દુઃખ. આમ છતાં મનુષ્યો વિષયોથી છૂટી શકતા નથી એ બહુ ખેદની વાત છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

“ अजानन् माहात्म्यं पतति शलभस्तीव्रदहने,

स मीनोऽप्यज्ञानाद्बुद्धिशयुतमश्नाति पिशितम् ।

विजानंतोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्,

न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ ”

“ નહિ જાણી સક્તિ શક્યમ^૧ દીપકાળે પડી બળે,
વળાં થૈ અગ્નિની મલયુતર^૨ પિશિતો^૩ મીન ગળે;
દુઃખોથી ઘેરેલા વિષય જન જાણે તદપિ તે,
નથી દેતા છોડી ગહન મતિ છે મોહતણી એ. ”

વિષયોમાં એકગણું સુખ ને હજારગણું દુઃખ છે, માટે હિતકર-
અહિતકરનો, કર્તવ્યકર્તવ્યનો તથા લાભાલાભનો વિચાર કરી નકારાં
વ્યસનોને તથા નકારા વિષયોને વિવેકી મનુષ્યે છોડી દેવાં જોઈએ.
એ પ્રમાણે સામાન્ય મોહથી મુક્ત થવામાટે સુખેચ્છુ મનુષ્યે શા
ઉપાયો યોજવા જોઈએ તે કહેવાયું.

**વિશેષમોહને-અવિદ્યાને (અજ્ઞાનને)-ત્યજવામાટે જડ-
ચેતનના વિવેકની જરૂર છે.**

પ્રબોધચંદ્રોદયનાટકમાં વિવેક અને મહામોહનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે.
એકતરફ સત્વગુણના ધર્મોર્ષી ને બીજીતરફ રજોગુણના તથા તમો-
ગુણના ધર્મોર્ષી યોદ્ધાઓ છે. બંને પક્ષનું મોટું યુદ્ધ નિરંતર ચાલે છે,
તેમાં અંતે વિવેક મહામોહનો પરાજય કરે છે, ને તેને પોતાના પવિત્ર
પ્રદેશની હદપાર કરી મ્હેન્છોની ભૂમિમાં વાસ કરવા જવાની મહારાજ
વિવેકતરફથી આજ્ઞા થાય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વિવેકનો જય થતાં મહામોહ આદિ
સઘળા દોષો મનુષ્યના હૃદયમાંથી ચાલ્યા જાય છે, ને તેને સ્થાને
વેરાગ્ય તથા સમદ્ભાદિ શુભગુણોનો તેના હૃદયમાં વાસ થાય છે.
જ્યારે સાધકના પુરુષાર્થથી ને શ્રીસદ્ગુરુની તથા શ્રીઈશ્વરની કૃપાથી
એ પ્રમાણે થાય ત્યારે તેને પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન બહુ સહેલાઈથી થાય

છે. પરમતત્ત્વનું દૃઢગ્ધાન જ્યારે મુમુક્ષુને થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ મટી મુક્ત થાય છે, અને તેને પોતાના આત્માથી ભિન્ન સધળું મિથ્યા જણાય છે.

જ્ઞાનીને જગત્ દેખાતાં છતાં તે મિથ્યા શી રીતે લાગે ? એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના પ્રયુક્તરમાં કહેવાનું કે આકાશ આસમાની રંગનું દેખાતાં છતાં પણ વિવેકીને તે આસમાની રંગનું નથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે નહિ ? તમારે કહેવુંજ પડશે કે થાય છે. તેવી રીતે જગત્ દેખાતાં છતાં પણ તેના મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય જ્ઞાનીને થાય છે.

“ ભ્રમસ્ય જાગતસ્યાસ્ય જાતસ્યાકાશવર્ણવત્ ।

અપુનઃસ્મરણં મન્યે સાધો વિસ્મરણં વરમ્ ॥ ”

શ્રીયોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ આ શ્લોક છે. તેનો અર્થ એવો છે કે “હે સાધો !—હે ભરદ્વાજ !—આકાશના નીલવર્ણુની પેઠે બ્રહ્મમાં મિથ્યા ઉપજેલા આ જગત્સુખી ભ્રમનું શરીથી સત્યરૂપે સ્મરણ ન થાય એવું તેનું વિસ્મરણ થાય એ હું શ્રેષ્ઠ (પરમ હિતકર કૈવલ્ય—મોક્ષ) માનું છું.” કોઈ જલાશયને કિનારે જ્યારે આપણે જમા રહીએ છીએ ત્યારે તે જલાશયના જલમાં આપણા શરીરનું પ્રતિબિંબ ઉઘું દેખાય છે, છતાં આપણે તેને મિથ્યા દેખાવ સમજીએ છીએ,—આપણું શરીર જલમાં ઉઘું જેતાં છતાં પણ આપણું શરીર ઉઘું થયેલું છે એમ આપણે માનતા નથી. તેલના વાટકામાં કે કોડીઆમાં રાખેલી સીધી સળીને વાંકી જેતાં છતાં પણ તેને આપણે સીધી માનીએ છીએ,—આ વાંકી નથી, પણ સીધીજ છે એવા નિશ્ચયવાળા રહીએ છીએ. અરીસામાં

પોતાનું મોઢું જોતાં છતાં પણ તે સાચું મોઢું નથી, પણ મોઢું મોઢું (પ્રતિબિંબ) છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે દૃઢ અહ્મવિધાનો પોતાના હૃદયમાં ઉદય થવાથી જ્ઞાનીને જગત્ દેખાતાં છતાં પણ તે મિથ્યા જણાય છે.

એક વસ્તુને બે રૂપે કેમ જોઈ શકાય ? જગતને જગતરૂપે જોવાય, ને પાછું તેને અહ્મરૂપે પણ જોવાય એ કેમ બને ? બને. જુઓ, તમારા ગામમાં નાટકમંડલ આવ્યું છે. એ નાટકમંડલમાંનાં માણસોને તમે ઓળખો છો. હવે તમે એ નાટકનો રાજ હરિશ્ચન્દ્રનો ખેત્ર જોવા ગયા છો. એ ખેત્રવેદના તમે આ હરિશ્ચન્દ્ર ઘણું કષ્ટ વેડતાં છતાં પણ પોતાનું સત્ય કેવું જાળવે છે એમ કહો છો—તેને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે જુઓ છો, ને પાછા કહો છો કે પેપો હઃજીવન આ હરિશ્ચન્દ્ર થઈને આવ્યો છે ! મતલબ કે તમે તેને હરજીવનરૂપે અને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે અર્થાત્ બંને રૂપે જુઓ છો, એજ પ્રમાણે આ વેણીશંકર તારામતી થયો છે એમ કહી, તમે તે તારામતીના વેશમાં છતાં પણ તેને વેણીશંકરરૂપે ઓળખી શકો છો. વળી રોહિતાશ્વ વગેરે તે નાટકનાં બીજાં પાત્રોને પણ તેમના વેશરૂપે અને તેમના મૂલરૂપે તમે નિશ્ચય-પૂર્વક જોઈ શકો છો. જો તમે નાટકનાં પાત્રોને બે રીતે જોઈ શકો છો તો પછી અહ્મજ્ઞાની વિશ્વને અને અહ્મને કેમ ન જોઈ શકે ?

આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરે તોપણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂતતા નથી. જેમ નાટકમાં પ્રહસન(શરસ)સમયે કોઈ હરિશંકરનામનો આહ્વાન મેમણનો વેશ લઈને આવ્યો હોય, તે પોતાનો વેશ ભજવતાં “અસાંકે પાળી સ્વપેતો” એમ કહી પાણી માગે તો તે વેદના આર્યેષ્ટ્રમાં હાજી ગતી હાજી ધસા નામનો

મેમણુ ગૃહસ્થ પ્રેક્ષકતરીકે આવીને એટો હોય તે તેને પોતાની પાસેનો કુંજો આગળ ધરીને કહે કે “ગીનાં શેઠ,” તો તે હરિસ્કંદર તેની સામે જોઈ હસશે. તે તેનું પાણી નહિ પીએ, પણ અંદરથી આહ્વાણી ઉં પાણી આવશે તે પીશે, કેમકે મેમણુના વેશમાં છતાં તેને પોતાના આહ્વાણુપણાનું વિસ્મરણુ નથી. એજ પ્રમણુ જ્ઞાનીને જગતમાં વિચરતાં છતાં, ને જગતનાં કાર્યો કરતાં છતાં પોતાના પરમશુદ્ધ અહ્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણુ થતું નથી. તે બોધ (અહ્મબોધ) દૃઢ હોવો જોઈએ, અદૃઢ બોધવાજાને એમ ન થાય.

જડતા-અવિવેક-મૂઢતા-એ પણ તમોગુણુજન્ય મોહનુંજ સ્વરૂપ છે. કેટલાક મનુષ્યો દેવનાં કે મહાપુરુષનાં દર્શન કરવા જાય ત્યારે, અથવા વિદ્વાન્ આહ્વાણુ આદિ પૂજ્ય જતોને કે વયોવૃદ્ધને મળે ત્યારે પોતાના બે હાથ ઉંચા કરી જે જે એમ બોલે છે, અંતે માથું નમાવતા નથી કોઈ વિવેકી આવી તેમની પ્રવૃત્તિ જોઈને કહે છે કે તેમના વાંસામાં અભિમાનરૂપી વા પાપના સંસ્કારરૂપી કોશ્ચ રહેલી છે તેથી તે કેમ નથી શકે? અથવા કેમ જાણે માથું નમાવવાથી પોતાના માથાપરનો પાપનો પોટલો પડી જાય, ને પોતે હલકા થઈ સંસારસાગર તરી જાય તેની તેમને બીક લાગતી હોય તેથી તે નમતા નથી. દેવાદિને નમવાવડે તમારે તમારા હૃદયનો તેમના પ્રતિ ભક્તિભાવ જણાવવાનો છે. જેઓ દેવને ધરવાની દ્રવ્યાદિ વસ્તુ અભિમાનવડે કે જડતાવડે દેવભણી કેંકે છે, ને દેવને નમતા નથી તે પુણ્યને અલ્પે લીઝડું પાપ બાંધે છે.

મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો જોઈએ. જેનામાં બોલવા આદિનો વિવેક (સમ્યતા) ન હોય તે મૂર્ખની પૂંક્તિમાં ગણાય છે. વાણી જીવાત્માના પ્રતિનિધિરૂપ છે, માટે મનુષ્યે બોલવામાં

બહુ વિવેક રાખવો જોઈએ. માણસના બોલવાઉપરથી તેની કિંમત થાય છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ ન જારજાતસ્ય લલાટમૃગં, કુલપસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મम् ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં, તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ”

(વ્યભિચારથી ઉપજેલા મનુષ્યના કપાળમાં કાંઈ શીંગડું હોતું નથી, અને સારા કુલમાં જન્મેલાના હાથમાં કાંઈ કમલ હોતું નથી; પણ જ્યારે જ્યારે તે મનુષ્ય વચનરૂપી બાણને મૂકે છે ત્યારે ત્યારે તેની જાતિ ને તેના કુલનું પ્રમાણ (જ્ઞાન) થાય છે.)

પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગબોટ છે. તેવડે ભવસાગર સુખપૂર્વક તરી શકાય છે. જો મનુષ્યે જડચેતનનો વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો, તો પછી બીજાં અગત્યનાં સાધનો તેની પાછળ તેને સહેજ આવી મળે છે.

૬ પરનિંદા

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષનું કથન ન કરો. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ પોતાના અંતઃકરણ, ઈંદ્રિયો ને શરીરમાં રહેલા દોષો જોવાને તત્પર હોતો નથી, ને પારકા દોષો જોવામાટે સર્વદા તત્પર હોય છે. બીજામાં દોષ ન હોય તોપણ તેનામાં દોષનો આરોપ કરી તેનું કથન કરવામાં ધણાને બહુ આનંદ આવે છે, પણ પરનિંદા કરતી એ યોગ્ય નથી. મનુષ્યે પારકી ખંચાત ન કરતાં પોતે સુધરવું જોઈએ. એક સંતપુરુષ કહે છે કે:—

“ તુજે દુરાતી કહા પડી, તું અપની નીવેડ;

તેરા નાવ સમુદ્રમે, ખેડ ખેડ અરૂ ખેડ. ”

(તારે બીજાની શી પડી છે ? તું તારું પોતાનું કામ નીવેડ.

તારું વહાણ સમુદ્રમાં છે, તેને તું ચલાવ, ચલાવ ને ચલાવ, અર્થાત તારે પારકી પંચાત શામાટે કરવી જોઈએ ?)

જે મનુષ્ય પર્નિદા કરે છે તે મનુષ્ય મલમૂત્ર ઊસરડનારા ભંગીજેવો છે. ભંગી તો પૈસા લઇને પારકો મલ વહન કરે છે, પણ નિદક તો વગરપૈસે પરના પાપસંસ્કારરૂપ મલ ઊપાડે છે. મલમૂત્રવાળા જગા સાફ કરનાર ભંગીનું, નિષ્પ્રજનું, (વાંઝીઆનું-સંતાનવિનાની સ્ત્રીનું કે પુરુષનું,) અસાધારણ લોભીનું (કંજુસનું) અને ધોખીનું મુખ સવારમાં જોવાનું ઘણું માણસો પસંદ કરતાં નથી. પરનિદક ભંગીના કે ધોખીના જેવું ધામ કરે છે, ને આર્થિકદૃષ્ટિએ તો ભંગી કે ધોખીના કરતાં પણ તે ઊતરતો છે, કેમકે પારકો મલ ઊપાડતાં કે ધોતાં છતાં કાંઈ પેદા કરતો નથી.

જીભ એ પ્રકારે માર મારે છે. જે પ્રવૃત્તિથી પુણ્યસંસ્કારો નાશ પામે, ને પાપસંસ્કારો પડે તેવી પર્નિદારૂપ પ્રવૃત્તિ શામાટે કરવી ? પણ ધણીની જીભને ખોલવાનો એવો કુસ્વભાવ પડ્યો હોય છે કે તે તેને અટકાવી શકતા નથી. જીભમાં હાડકું નથી એટલે તે આમે આમે, ને તેમે ચાલે ! પ્રભુએ આંખકાનને ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, અને જીભને તો ડર દાંતરૂપ પહેરેગીરોની વચ્ચે મૂકી છે, ઉપરાંત હોડરૂપી એ ખારણાવાળા મુખરૂપી કિલ્લામાં તેને પૂરવામાં આવી છે, છતાં તે શાંત રહેતી નથી.

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “જ્ઞાનીનું શરીર છૂટે છે ત્યારે તેમના દ્રવ્યાદિનો વારસો તેના પુત્રને વા શિષ્યને, તેમના શુભકર્મનું ફલ સેવા કરનારને, અને તેમના પાપકર્મનું (અજ્ઞાણે કાંઈ પાપ થઈ ગયું હોય તેનું) ફલ તેની નિંદા કરનારને મળે છે.” આવી રીતે પોતે પાપ નહિ કર્યાં છતાં પણ પોતાની જીભને વશ નહિ રાખવાથી નિદકને અન્યનું પાપ ભોગવવું પડે છે, ને તેવડે તે દુઃખનો અનુભવ કરે છે.

બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારંનરસું જોવું જોઈએ. વ્યવહારનાં બીજાં કામોમાં સારંનરસું જોવાય છે તો બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારંનરસું જોવું જોઈએ. કાપડીઆને ત્યાં કાપડ લેવા જાય ત્યારે માણસ સારુંમાઠું બરાબર તપાસે છે, ભાવ પણ બરાબર પૂછે છે, અને અંતઃકરણથી ખાત્રી કરીને પછી જે જોઈતું હોય તે લે છે. મનુષ્ય શાક લેવા જાય ત્યારે પણ સારંનરસું જોઈને અને ભાવ પૂછીને શાક લે છે, અને વ્યવહારમાં બીજાં કાર્યો પણ માણસ પસંદ કરીને કરે છે, પણ બોલવામાં ઘણાં માણસો સારાનરસાનો વિચાર કરતાં નથી એ કેટલું બોલું છે ? સમજીએ તો તોળીને જરૂરજેટલુંજ બોલવું જોઈએ, અને તે સત્ય, પ્રિય ને હિતકર હોવું જોઈએ. પરનિદા એ બહુ અઘટિત પ્રવૃત્તિ છે. વિવેકી પુરુષો એવી પ્રવૃત્તિ કદી કરતા નથી. ભેંસનાં શીંગડાં ભેંસને બારે એમ તે સમજે છે. વિશાલ વિશ્વમાં અનેક પ્રકૃતિચાળાં માણસો છે. જે કરશે તે ભોગવશે, માટે આપણે આપણું ભાવિ ન બગાડવું. પરનિદા કરવામાં સમયનો દુરુપયોગ ન કરો. બીજાં કામ ક્યાં થોડાં છે ? મનુષ્યે પરનિદા કરવી નહિ, તેમ તે સાંભળી પણ નહિ. “અબ્રહ્મણ્યમ્”—અપવિત્ર-અશાસ્ત્રીય-અયોગ્ય-ગણી પરનિદાને ત્યજો.

સૌથી મીઠું શું ? આશ્ચર્ય છે કે નિદા નરકપ્રાપ્તિ કરાવનારી છતાં પણ કેટલાક માણસને તે મીઠી સાકરજેવી લાગે છે ! એક મહેતાજીએ પોતાના નિશાળીઆઓને પૂછ્યું કે “સૌથી મીઠી વસ્તુ કઈ ?” ત્યારે કોઈ છોકરાએ કહ્યું કે લાડ, કોઈએ કહ્યું કે જલેબી, કોઈએ કહ્યું કે દૂધપાક, ને કોઈએ કહ્યું કે મધ. તે સાંભળી મહેતાજીએ કહ્યું કે:-“ એ બધાં મીઠાં છે ખરાં, પણ લોકોના મોઢા ભાગને સૌથી મીઠી તો પરનિદાજ લાગે છે. ”

જન્યુતિ રાખ્યા વિના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ ન સધાય તો પછી પરમાર્થ તો કેમ સધાય ? પાણીને નીચે જવાનો સ્વભાવ છે તેમ ઇદ્રિયોર્ચંતઃકરણ પણ નીચે જવાના સ્વભાવવાળાં છે. દુકાનદાર કેટલી સાવધાનતાથી કામ કરે છે ? માલ શા ભાવે આગ્યો છે, તેના પર ખર્ચ કેટલું ચઢ્યું છે, અને શા ભાવે વેચીશું તો વધારે નફો થશે, આ બધું જોઈને વેપારી માલનો ભાવ નક્કી કરે છે. વળી બજારમાં અમુક માલની પુરાંત કેટલી છે, નવી આવક કેટલી અને ક્યારે થવાનો સંભવ છે, અને તેની માગણી કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ પણ તે ભાવ ઠરાવવામાં રાખે છે. પરમાર્થમાં તો બે કિનારાને ઘસીને ઘોંઘાળી નીચાણમાં ચાલી જતી નદીના વેગના જેવા ઇદ્રિયોના ને અંતઃકરણના બાહ્યવેગોને રોકવાના છે, અને એટલામાટેજ તેમાં બહુ સાવધાનતા રાખવાની છે.

ધીમે ધીમે ઉપરામતા પ્રાપ્ત કરો. ઇદ્રિયઅંતઃકરણના વેગોને રોકવાનું કાર્ય જિતાવળથી થઈ શકે એવું નથી, માટે શ્રીમદ્ગવાને “શનૈઃ શનૈરુપરમેત્”-ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું-એમ શ્રીમુખે કહ્યું છે. કાંઈ કવિ પણ એમજ કહે છે:—

“ ગોલાંહંદી ગોહંદી, ખાખરહંદી વાડ;

ધીરે ધીરે છાંડીએ, જ્યમ સરોવર છાંડે પાળ. ”

(જેમ ખાખરાની વાડ ધીમે ધીમે જોડી થતી ચાલે છે, અને જેમ સરોવર (સરોવરનું જલ) પાળને ધીમે-ધીમે મૂકતું ચાલે છે, તેમ ગોલાંની (હલકાં માણસોની) મૈત્રી ધીમે ધીમે મૂકી દુઝાળે)

ઇદ્રિયોના ને અંતઃકરણના અયોગ્ય બાહ્યવેગો-વિકારો-કુસ્વભાવો-એ ગોલાંજેવા છે. તેને મનુષ્યથી સત્વર ત્યજી શકાતા નથી, તેથી ધીરે ધીરે તે ત્યજવા જોઈએ. ત્યજ્યા પછી તો કાલે કરીને તેનું સ્મરણ પણ જતું રહે છે.

કાલ એ વિસ્મરણનું ઔષધ છે:-

“ દિન ગણતાં માસ ગયા, વર્ષે આંતરિયાં;
સુરત ભૂલી સાહિબા, નામે વીસરિયાં. ”

કાંઈ વિધવા સ્ત્રીની તેના પતિસંબંધની સ્થિતિ કાંઈ કવિએ ઉપર પ્રભાણે કહી છે. દિવસો ગણતાં ગણતાં મહિના વીત્યા, મહિના વીતતાં વીતતાં વર્ષોનું અંતર પડી ગયું. હવે તો એ સ્ત્રી પોતાના પતિની સુરત-શિક્ષ-મુખાકૃતિ-પણ ભૂલી ગઈ. અરે ! તેનું નામ પણ વીસરી જવાયું ! પોતાના પુત્રના કે પતિના મૃત્યુથી જે સ્ત્રીનું રુદન રોકાયું રોકી શકાતું નહોતું તેજ સ્ત્રી પોતાના નિકટના સગાના વિવાહના સમયમાં “ આજ છડરીઓ ગઢ જિત્યાં રે આનંદ ભર્યા ” એવાં વિવાહનાં ગીતો ગાય છે ! મનુષ્યનું અંતઃકરણ સ્થિતિસ્થાપકસ્વભાવવાળું છે. કાલ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પડેલા સંસ્કારને ધસી નાંખે છે. મનુષ્યના હૃદયનો ધા (દુઃખ) ધીરે ધીરે રુઝાતો જાય છે. મનુષ્ય પોતાના કારી દુઃખને પણ અંતે ભૂલી જાય છે. આ પ્રભાણે મનુષ્ય જે ધારે તો તે પોતાની કુટેવો ધીરે ધીરે છોડી શકે છે.

મુમુક્ષુની મહાજાગૃતિ, જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે સર્વદા જાગૃત રહેવાનું છે, ક્યારે પણ ગાશ્વ રહેવાનું નથી. તેણે પોતાની ઈદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને શત્રુની પેઠે સંભાળવાનાં છે. છેલ્લી ધડીસુધી તેમનો વિશ્વાસ કરવાનો નથી. તેમાં પણ મનુષ્ય જ્યારે પારકે ઘેર જાય ત્યારે તેણે પોતાની ઈદ્રિયોને બહુ વશ રાખવી જોઈએ. તે સમયે તેણે નેત્રકંપર ને વાણીકંપર બરાબર કાળુ રાખવો જોઈએ.

ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષને બરાબર સંભાળે, નહિ તો તે બગી જશે, માળી આંખાનું ઝાડ બિછોરવામટે કેટલી સંભાળ રાખે

છે ? તેને તે સારી વાડ કરે છે, વિશેષ તાપથી તે બળી ન જાય તેને માટે તેને કળોની છાયામાં જાહેરે છે, અને જરૂર પડે તો તેની આસપાસ શુભ્રપાટ બાંધી તેનું જીના વાયુથી રક્ષણ કરે છે. જેના હાથપગ ધૂળથી ખરડાયેલા છે એવો અભણ માણી પણ પોતાને જાહેરવાના વૃક્ષને માટે આવી સંભાળ રાખે છે ત્યારે આપણે જો નિષ્કામકર્મ, પ્રભુ-ભક્તિ, યોગ કે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી કલ્પવૃક્ષને જાહેરવા માગતા હોઈએ તો આપણે તેનું કેટલી સંભાળથી રક્ષણ કરવું જોઈએ ? મનુષ્ય જો વાસ્તવિક અમરતા આપવાના હેતુરૂપ ધર્મનું માહાત્મ્ય સમજતો હોય તો તેણે ધર્મના રક્ષણ અને વૃદ્ધિને અર્થ પોતાની જીભઉપર ઘણો કાળુ રાખવો જોઈએ. અયોગ્ય વાર્તાલાપ કે પરનિંદા કરીને તેણે પોતાનું ધર્મબલ નજી ગુમાવવું જોઈએ.

રામાયણનું ને મહાભારતનું યુદ્ધ જીભઉપર કાળુ ન રાખવાથી થયું છે. જો સીતાજીએ લક્ષ્મણજીને ને દ્રૌપદીએ દુર્યોધનને કટુ વચન ન કહ્યાં હોત તો કદાચ એ બંને યુદ્ધના પ્રસંગો ન ઉપસ્થિત થયા હોત.

સમજીએ અને તેમાં પણ મુમુક્ષુએ તો ખાસ કરીને “ જાતાને જા, ને મરતાને મર ” ન કહેવું જોઈએ, કેમકે અયોગ્ય બોલવામાં લાભ કાંઈ નથી, ને નુકસાન તો થાય છેજ. નિંદાનો વિષય પૂરો કરતાં છેવટ કહેવાનું કે, જીભને ધૈર્ય ને જાગૃતિથી બહુ વશ રાખો, અને પાપના સંસ્કાર પાડનારી પરનિંદાથી બચો.

૭ મય

લય રાખવાથી થતી હાનિ. ભય એટલે ત્રાસ. આ પ્રસંગથી મારું અનિષ્ટ થશે, મને આથી અડચણ થશે, અને મને આથી

દુઃખ આવી પડશે એવા એવા વિચારથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જે ત્રાસ થાય છે તે ભય છે. એ ભયવડે મનુષ્યના શરીરાદિમાં ઓછો-વધતો કંપ ઉપજે છે. વ્યવહારમાં ભય રાખવાથી માણસથી પોતાના ધંધામાં નિષ્કંપ પ્રવૃત્તિ થઇ શક્તી નથી. વળી જે માણસ હાનિ થવાના ભયથી વારંવાર ધંધા બદલે છે તે આગળ વધી શકતો નથી. કહેવત છે કે “ પથ્થર પણ પડ્યો પડ્યો વધે. ” જે વારંવાર ધંધા બદલે છે તેનો જૂના ધંધાનો અનુભવ નકામો થાય છે, ને નવા ધંધાનો અનુભવ મેળવવામાં તેને પુનઃ પુનઃ નવો શ્રમ કરવો પડે છે.

આ વિશ્વમાં કોઇ પણ પ્રાણીને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા હોતી નથી. મનુષ્યે શુભાશા અને નિર્ભયતા રાખવી. આ સંસારમાં સુખ અને દુઃખ બંને રહ્યાં છે. પ્રત્યેક ધંધામાં પણ અનુકૂલતા અને પ્રતિકૂલતા બંને હોય છે. પ્રત્યેક ધંધામાં કાંઈ ને કાંઈ પ્રતિકૂલતા રહેલી હોય છે, તેથી જો મનુષ્ય માત્ર પ્રતિકૂલતાનોજ વિચાર કર્યા કરે તો ધંધોજ ન કરી શકે. વળી કેટલીક વાર પોતાના પૂર્વજન્મના પાપને લીધે મનુષ્ય પોતાના ધંધામાં સફલ થતો નથી. શામળકવિએ કહ્યું છે કે:—“કર્મહીણો જો ખેતી કરે, દુકાળ પડે કે બળદજ મરે.” વિશ્વમાં કોઇ પણ સ્થલ કે સ્થિતિ એવાં નથી કે જેમાં ઓછીવધતી પ્રતિકૂલતા નજ હોય. આમ હોવાથી ધંધાદારી મનુષ્યને જરૂરનું છે કે તેણે પોતાના ધંધામાં શુભાશા, શાંતિ અને નિર્ભયપણું રાખવું. ધંધામાં નિર્ભયપણું અને શાંતિ ત્યારેજ રહી શકે કે જ્યારે માણસ પોતાની શક્તિનો પૂરો વિચાર કરીને ધંધો કરે ત્યારેજ. આગળ સાહસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે સાહસ પણ વિવેકયુક્ત ને હદવાળું હોવું જોઈએ. વિવેકવિનાનું ને હદબહારનું ન હોવું જોઈએ.

જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ નિર્ભય રહો. નિર્ભયપણું-અભય-એ દૈવીસંપત્તિ છે. ભગવાને ભગવદ્ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં છવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં તેને પહેલી દૈવી-સંપત્તિરૂપે મૂકી છે. અમયવિના મનુષ્ય કોઈ પણ કામમાં મન મૂકીને પ્રવૃત્તિ નજ કરી શકે.

“આ તો ભગત થઈ ગયો,” “આનો વ્યવહાર હવે કેમ ચાલશે ?” “આ તો સાધુ થઈ જશે,” એવી એવી અણુસમજી માણસોની વાતો સાંભળીને જો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય પોતાના મનમાં ભય પામે તો તે પરમાર્થનું સાધન શી રીતે કરી શકે ? તેણે તો સત્શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને મહાપુરુષો શું કહે છે તેનાજ વિચાર કરવાનો છે, ને તેવડે તેણે જે કર્તવ્યનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય તેનેજ તેણે નિર્ભયપણે વળગી રહેવાનું છે. બાકી સંસારમાં તો

“બધી જૈસી બુદ્ધિ હૈ, તૈસો કહે બનાય;

વાકો બુરો ન માનીએ, લેન કહાંતેં બાય ?”

અકલ ઉછીની મળતી નથી, માગી મળતી નથી, બાડે મળતી નથી, તેમ વેચાતી પણ મળતી નથી. એ તો જેની પાસે જેવી ને જેટલી હોય તેનો તે ઉપયોગ કરી શકે છે.

પરિણામ વિચારીને વર્તવું, પણ ભય આવ્યા પછી તો તેની સામે થવું. પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ પોતાની શક્તિ, પોતાને સહાય કરનારા ને પોતાની આસપાસની સ્થિતિ આદિ જોઈ પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો તેની ના નથી, પણ પ્રત્યેક કાર્યમાં ઓછાંવધતાં વિઘ્ન કે ભય તો હોય છેજ, અને તે વિઘ્ન કે ભય આવે ત્યારે તેનાથી ડરી ન જવું. એ વેલા તો હૃદયમાં ખૂરતું ધૈર્ય

રાખી પોતાના સઘળા બલથી તેની સામે થવું. વનમાં ચાલતાં સિંહનો અચાનક ભેટો થઇ જાય તે વેલા જે ધૈર્ય રાખી તેની સામે ત્રાટક કરી ચાલવામાં આવે તો તે હરકત ન કરતાં પડખે થઇને ચાલ્યો જાય છે એમ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ધૈર્ય ને ઉદ્યોગવડે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં આવવાના વિધનને પણ ખસેડી શકે છે. ભય પામવાથી કાંઇ આવવાનું વિધન દૂર થઇ જતું નથી. 'ઊત્તરું' તેથી મનુષ્યની કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેથી હાનિ થાય છે. મનુષ્ય જે ભયનાજ વિચાર કર્યા કરે તો તેના શરીરમાં કંપ-ધ્રુજરો-થાય છે, જ્યાં ત્યાં તેને વિધનજ જણાય છે, ને તે પછી કોઇ પણ નાનામોટા કાર્યમાં શાંતિથી પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.

મન એકસાથે બે કામમાં જોડાઇ શકતું નથી. જે મનોવૃત્તિ વિધનના વિચારોમાં રોકાય તો તે ચાલતું કામ કરી શકે નહિ. જે અવકાશના સમયમાં પણ પોતાના ધંધાને લગતાજ વિચારો કર્યા કરે છે તે મનુષ્ય પ્રભુમજન કરવાને સમયે પણ પ્રભુમજન કરી શકતો નથી. પૂજાપાઠ કરતાં પણ તેના અંતઃકરણમાં ધંધાનાજ વિચારો કાઠીઓની પેઠે ઊભરાય છે. દ્વિધાવૃત્તિ કાર્યની વિધાતક છે, માટેજ કોઇ ભક્ત કહે છે કે:-

“ ખંભા એક ગયંદ દોષ, ક્યું કરી બંધિસી વારી ?

માની કરે તો પિયુ નહિ, પિયુ તો માની નિવારી. ”

(મનરૂપી ખીલો એક છે, અને જગતરૂપી ને પરમાત્મરૂપી એમ હાથી બે છે, તો તે એક ખીલે તે પરસ્પર વિરોધવાળા બે હાથી કેમ બંધાય ? મન જે આ બગડી જશે ને તે બગડી જશે એવા ભયથી સંસારકાર્યનુંજ ચિંતન કર્યા કરે તો પછી પરમા-

તમામાં તે નજ રોકાય, પણ જો તે ચિંતન મૂકી દે તો પિયુ જો પરમાત્મા તેના સ્મરણુધ્યાનમાં તે સુખપૂર્વક રોકાઈ શકે. સંસારની તૃષ્ણા કરે તો પ્રભુ ન મળે, અને પ્રભુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે તો સંસારની તૃષ્ણા દૂર કરવી જોઈએ.)

શ્રીકૃષ્ણભગવાનની આરાધા ઉદ્ધવજી ગોકુલમાં ગોપીઓને ઉપદેશ આપવા ગયા. તે વેલા ઉદ્ધવજીએ તેમને કહ્યું કે:—“ પ્રભુએ કહેવરાવ્યું છે કે તમે મારા વિયોગથી દુઃખી ન થાઓ પણ હૃદયમાં મારું ધ્યાન કરો, હું તમારી પાસેજ છું એમ વિચારો. ” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગોપીઓએ તેમને કહ્યું કે:—

“ ઓધો! મન ન ભયે દશમીશ, એક હતો સો ગયો શ્યામસોં અખ કો આરધે ઈશ ? ” (હો ઉદ્ધવ! મનુષ્યને કાંઈ દશમીશ મન પ્રાપ્ત નથી. અમારું મન તો એકજ હતું, ને તે પ્રભુની સાથે ગયું છે. હવે તમે કહો છો તેમ પ્રભુનું ધ્યાન કાણુ કરે ?)

શુભાશા રાખો, ને પ્રભુની કૃપા માગો. એમ કરવાથી કાર્ય સારું થશે. કેટલાક મનુષ્ય એવા ડરકુ હોય છે કે પોતાનો છોકરો જરા માદો થયો કે હાથ હાથ થું થશે ? પોતાની બેરી માંદી પડી તો હવે કેમ થશે ? જો વેપારમાં ખોટ આવશે તો મારો વ્યવહાર કેમ ચાલશે ? આવા આવા ભયના ખોટા ખોટા વિચારો—દુર્ભાવનાઓ—ક્યાં કરે છે. આથી શો લાભ ? થવાનું તો હજી ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે, ત્યાં આગળથી અવળા ભાવનાઓ કરીને વગર-કારણે શામાટે દુઃખી થવું ? વળી અશુભ ભાવના ક્યાં કરવાથી તેનું

પરિણામ પણ ઘણી વાર અશુભ આવે છે, ને તેથી દુઃખ વધે છે. તેથી ઊત્તરું જો શુભાશા ને શુભભાવના રાખવામાં આવે, ને સ્વ-કર્તવ્યનું આચરણ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો વર્તમાનમાં શાંતિ રહે, ને એમ કરવું એ એક પ્રકારનું તપ છે તેથી તે તપવડે પ્રભુની કૃપાથી અનુકૂલ સંયોગો પણ કદાચ આવી મળે. ભવિષ્યની બધી લીંટીઓ ઢંકાયેલી છે. તેને માટે વિપરીત અનુમાન કરી સમજીએ દુઃખી ન થવું જોઈએ.

શુભકાર્ય કરવામાં બીજાનો ભય રાખવો નહિ. એવા નમજા હૃદયના મનુષ્ય પણ હોય છે કે જેમને સંધ્યાવંદન, આસના-બ્યાસ, પ્રાણાયામ કે જપાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતાં પણ બીજાનો ડર લાગે છે ! બીજાઓ મારું હાસ્ય કરશે, મને ભગત ગણશે, મારું વાંકું બોલશે, અથવા મારી નાતમાં મારી ટીકા કરશે એવા એવા ભયના વિચારો તેના હૃદયમાં નિરંતર ઊડ્યા કરે છે. તેમણે વિચારવું જોઈએ કે:--

“વિદ્યતે ન સ્વલુ કશ્ચિદુપાયઃ સર્વલોકપરિતોષકરો યઃ ।

સર્વથા સ્મૃતિમાચરણીયં કિં કરિષ્યતિ જનો બહુજલ્પઃ ॥”

(આ વિશ્વમાં બધાં માણસોને સંતોષ આપનારો કે:છ પણ ઉપાય વિદ્યમાન નથી, માટે સર્વ પ્રકારે પોતાનું કલ્યાણ થાય તેવું શુભ આચરણ કરવું. બહુ બકવાદ કરનારાં માણસો શું કરવાનાં છે ?)

બધાને રાજી નજી રાખી શકાયું ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ, તેમાં પણ સત્ત્વ, રજસૂ ને તમસૂના પેટાવિભાગો હજારો રહ્યા. જેની જેવી પ્રકૃતિ તેને તેવું ગમે. વળી ઘણા તો એવા રહ્યા કે તેમને પોતાનું સારું લાગે, બીજાનું સારું નજી લાગે. ઘૂડને સૂર્ય ન રુએ, ત્રિશુલિણીને

ને ચોરને ચંદ્ર ન ગમે, અને દુર્જનોને સજ્જનો ન ગમે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે. શ્રીરામના અને શ્રીકૃષ્ણના જમાનામાં પણ તેમની નિંદા કેટલાક કરતા, માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનારે વિપરીત વિચારવાળાના વા દુર્જનોના કથનને ન ગણકારી શાસ્ત્ર, સત્પુરુષો ને સદ્ગુરુ શું કહે છે તે જોવું, ને નિષ્કંપપણે શુભમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. બધાને રાજી રાખવાની ઇચ્છા તે લોકવાસના છે, ને તે ભાક્ષમાર્ગથી રોકનારી હોવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે.

અજ્ઞાનીના કથનની ઉપેક્ષા રાખો. કૂતરાના ભસવાની સામે માણસો ભસવા મંડી પડતાં નથી, તેમજ કાગડાની સામાં પણ માણસો કંઈક શબ્દો બોલતાં નથી. શ્રીમધુસૂદન સ્વામી કહે છે કે:—“આમસિંહની (કૂતરાની) સામે વનનો સિંહ અવાજ કરતો નથી.” કૂતરાં ભસે છે તેની સામે હાથી જોતો પણ નથી. માણસો પોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે બોલે છે. માંસ, લસણ, ડુંગળી ને દારૂ ઇત્યાદિ અભક્ષ્ય ને અપેય પદાર્થનું ભક્ષણ તથા પાન કરનારા તે તે પદાર્થને વખાણે તેથી તેમાં આપણને ક્લેશ કરવાનું કારણ નથી, તેમ તે વખાણ સત્ય છે એમ માનવાનું પણ કારણ નથી. આહાર, પોશાક ને ભાષામાં બધાનો એક મત ન થાય. મામને મોઢે ગળણું ન બંધાય, અને નદી, તળાવ કે કૂવાને પણ ગળણું ન બંધાય. સૌ પોતપોતાની બુદ્ધિ-અનુસાર બોલે છે. પતિવ્રતાશિરોમણિ સીતાજીજેવાંની પણ નિંદા કરનાર ઘોષી નીકળ્યો હતો ! સારામાં સારા પુરુષની પણ નિંદા થાય છે, તો પછી મધ્યમસ્થિતિના માણસે બીજની નિંદાથી શામાટે ડરવું ? ઘરમાં પણ આપણને બધાં ન વખાણે. એક ઘરમાં પાંચ માણસ હોય તે બધાંનો અભિપ્રાય એક ન હોય, ને તેથી પરસ્પર જરા જરા.

મન દુઃખાવાના પ્રસંગ આવે, તેમાં સહનશીલતા ને નિર્ભયપણું રાખ્યા વિના છૂટકો નહિ. સંસ્કારની ભિન્નતાથી રુચિની પણ ભિન્નતા હોય છે. પાડોશી, ગામના લોકો ને દેશના લોકોમાં પણ અભિપ્રાયભેદ હોય છે, માટે આપણી પ્રકૃતિ ને આપણા વિચાર સારા ગણાવાજ જોઈએ એવી દુરાશા ન રાખવી. સંતપુરુષો તો પોતાના નિંદકને પણ આશીર્વાદ આપે છે. સંતપુરુષો નિંદાથી ડરતા નથી. તે તો નિંદકનો ઉપકાર માને છે, ને તેને આવા ભાવનો આશીર્વાદ આપે છે:-

“ નિંદક હમારા મત મરો, મરો હમારા પૂત;

અપનેકું પાવન કરે, વો સરજોગા ભૂત. ”

(અમારી નિંદા કરનાર ન મરો, પણ અમારો પુત્ર મરો; કેમકે નિંદક તો અમને પવિત્ર કરે છે, ને તે પોતે તો મરીને ભૂત થશે.)

પાપભીરુ રહો. બાકી બધી વાતમાં નિર્ભય રહો. ઘણું પાપ ભેગું થાય ત્યારે તેના ફલરૂપે ભૂતની યોનિમાં જન્મો જન્મ થાય એ સ્વાભાવિક છે, માટે પાપભીરુ રહેવું. બાકી પોતાનો આ લોક સુધારવાને, પરલોકમાં સુખી થવાને, ને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે ભય ઉપયોગી નથી. એ ત્રણેને માટે સર્વદા નિર્ભય રહી પ્રવૃત્ત થવું.

“ જો ઈશ્વર છે પાંશરા, સત્તુથી શું થાય ?

પથરા ફેંકે પાપી તે, ફૂલ થઈ ફેલાય. ”

જો પુણ્યકર્મ હોય તો નિર્ભય રહી શકાય, માટે પુણ્યકર્મની વૃદ્ધિ કરો. જેવું ધ્યાન તેવો મનુષ્ય થાય. બ્રહ્મ અભયરૂપ છે માટે તેવું ધ્યાન કરનાર નિર્ભય થાય છે. શ્રીયારવલ્ક્યમુનિએ રાજર્ષિ જનકને કહ્યું છે કે:- “ અમયં વૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ । ” (હે જનક ! નિશ્ચય તમે અભયરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છો) જેમ જેમ નિર્ભય બ્રહ્મમાં આપણા અંતઃકરણને

આપણે સ્થિર કરતા જમએ છીએ તેમ તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ નિર્ભય થતું જાય છે. વ્યવહારમાં જેના જેના સંગમાં મનુષ્ય રહે તેના તેના સ્વભાવો જેમ તેનામાં આવતા જાય છે તેમ અહિંના સ્વભાવો પણ ધ્યાન કરનારના અંતઃકરણમાં આવતા જાય છે.

જેમ મનુષ્યને મનુષ્યની અસર થાય છે તેમ મનુષ્યને વૃક્ષોની પણ અસર થાય છે. આમલીના વૃક્ષની નીચે સૂતારૂપ તેના સેવનથી મનુષ્ય માંદો થાય છે, ને લીમડાના વૃક્ષની નીચે સૂતારૂપ તેના સેવનથી તે માંદો હોય તો સાજો થાય છે. આના ઉપર એક દષ્ટાંત અપાય છે. એક વૈદ્યે દૂર રહેનારા બીજા વૈદ્યની પરીક્ષા કરવામાટે એક માણસને કાગળ લખી આપીને તેની પાસે મોકલ્યો. તે કાગળમાં લખ્યું હતું કે જે વેલા આ માણસ અહીંથી રવાના થાય છે તે વેલા આ માણસ સાજો છે, અને ત્યાં આવશે ત્યારે તે માંદો થયેલો હશે. તે શાથી માંદો પડ્યો તે જણાવશો, ને તે વગર દવાએ સાજો થઈને અહીં આવે તેમ કરશો. વૈદ્યે તે માણસને સૂચવ્યા પ્રમાણે તે માણસ રસ્તામાં જ્યાં રાત્રિ પડે ત્યાં આમલીના ઝાડનીચે સૂતો સૂતો તે ગામ ગયો. તે પહોંચ્યો ત્યારે તેનું શરીર રહી ગયું હતું, તેના સાંધા ઝલાઈ ગયા હતા, અને તેને તાવ પણ લાગુ પડ્યો હતો. વૈદ્યને તેણે કાગળ આપ્યો. તે તેણે વાંચ્યો, ને આવનાર માણસનું શરીર તપાસ્યું. પછી કાગળમાં લખી આપ્યું કે આમલીના વૃક્ષનીચે સૂવાથી આ માણસ માંદો પડી ગયો છે. પાછા રસ્તાં રાત્રિએ તે લીમડાના વૃક્ષનીચે સૂતો સૂતો ત્યાં આવશે, ને તેને આપ સાજો થયેલો જોશો. કાગળ લાવનારને વૈદ્ય માર્ગમાં એ પ્રમાણે વર્તવા રૂઝમાં સૂચના કરી, ને તે પ્રમાણે વર્તીને તે સાજો

અમને પોતાને ગામ પોતાને મોકલનાર વૈધપાસે જઈ પહોંચ્યો. એવીજ રીતે મનુષ્ય જેવો જેવો સમાગમ કરે તેવો તેવો તે થાય છે. ભયના વિચારથી મનુષ્ય ભયવાળો થાય છે, ને નિર્ભયતાના વિચારથી તે નિર્ભય થાય છે. સંસારના વિચારોથી મનુષ્યના હૃદયપર સંસારની ઘાટી છાયા પડી તે ઘાટો સંસારી થાય છે, ને પરમાત્માના સ્મરણધ્યાનથી તે નિર્ભય ને નિઃશંકવાળો થાય છે.

છવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિમાં પહેલી દૈવીસંપત્તિ અભય છે. મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખો. ગીતાજ્ઞા ૧૬ મા અધ્યાયમાં ૨૬ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં અમને પ્રથમસ્થાન આપ્યું છે. જે મનને અભય રાખવાનું બલ મેળવ્યું હોય તોજ પરમાર્થનાં બીજાં સાધનો મેળવી શકાય. જે માણસ ધડીએ ને પહોરે ભય પામ્યા કરે છે તે જ્ઞાનમાર્ગમાં શું પ્રાપ્ત કરવાનો છે ? મોક્ષસાધકે તો પોતાના મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખવું જોઈએ. તેણે સાચી શ્રદ્ધાવાળા પ્રભુશરણુ ને પ્રભુભજનવડે તેમજ જગતના પદાર્થોના અસારપણાના, ક્ષણભંગુરપણાના તથા મિથ્યાપણાના વિચારવડે અને આત્માના અસંગપણાના તથા નિર્ભયપણાના વિચારવડે સર્વદા પોતાના અંતઃકરણને નિર્ભય રાખવું જોઈએ.

મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો ભય નિર્જીવ રાધવનામના માણસજેવો છે, તેને બહુપૂર્વક ગળચી પકડીને બહાર કાઢો. કાંઈ નગરમાં ચંદ્રશેખરનામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે દાનધર્મમાં બહુ પ્રીતિવાળો હતો. અતિથિઓના તે ઘણા પ્રેમથી સત્કાર કરતો. તેમને માટે તેણે એક ખસ ઓરડો રાખ્યો હતો, અને અતિથિના

બોજનની ગોઠવણુ તેણે પોતાની સાથેજ રાખી હતી. તેના આવા અતિથિસત્કારની વાત ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ. તે નગરની પ્રસેના ગામડામાં ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો રહેતા હતા. તેઓ યુવાન છતાં પણ ધણા આળસુ ને મૂર્ખ હતા. તેમને ચંદ્રશેખરના ઉદારસ્વભાવનો ખોટો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે મનમાં ધાર્યું કે ચાલો ત્યાં જઈએ. ત્યાં રોજ નવું નવું જમીશું, ને આનંદ કરીશું. તેઓ પોતાના ગામથી નીકળ્યા, ને ચંદ્રશેખરને ઘેર આવી તેના અતિથિઓમાટેના ચોરડામાં બેઠા. નિયમપ્રમાણે ચંદ્રશેખરે તેમને પોતાની સાથે જમાડ્યા. અતિથિ એટલે જેને મધ્યાહ્નના સૂર્યે અથવા આશ્વિનના સૂર્યે મનુષ્યને ઘેર મોકલ્યો છે, ને જે એક તિથિ પૂરી રહેવાનો નથી, અથવા જેના આવવાની તિથિ નિશ્ચિત નથી, તથા જે સગો, ઓગળીતો કે મિત્ર નથી. તે જે જગ્યાએ આવે તો જમીને જાય, ને જે સાયંકાલે આવે તો રાત્રિનિવાસ કરીને સવારે ચાલ્યો જાય. ગૃહસ્થે આવા અતિથિને મધિરતુલ્ય મણીને તેનું પૂજન કરવું, અર્થાત્ તેનો યથાશક્તિ અન્ન, જલ, નિવાસસ્થાન ને પથારી આદિથી સત્કાર કરવો એવી શાસ્ત્રાણ છે. ચંદ્રશેખરનો અતિથિઉપરનો પ્રેમ જોઈ, આવેલા તે ચાર આળસુ બ્રાહ્મણપુત્રોની (બ્રાહ્મણ જેના બાઈ છે તેવા અગાનીઓની-મૂર્ખોની) બને ત્યાંસુધી ત્યાં રોકાઈ જવાની ઇચ્છા દઢ થઈ. તે એક દિવસ રહ્યા, બે દિવસ રહ્યા, ને ત્રીજો દિવસ પણ રહ્યા. “ પહેલે દિ પડેણા, બીજો દિ પડ, ને ત્રીજો દિ રહે તેની અકલ મઈ. ” આમની અકલ તો ગયેલીજ હતી. ચંદ્રશેખરે ધાર્યું કે આ કાંઈ મૂર્ખા છે, પણ મોઢેથી તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. જોખ્ખો છીએ, શું થાય છે, એમ ધીરજ રાખી. પાંચ દિવસ વીત્યા, સાત દિવસ વીત્યા,

પણ આ લપ ખસે જ્ઞાની ? એ તો મેલડીનો વળગાડ ! એક માસ વીત્યો, પણ તેઓ ગયા નહિ. ખાય, સૂએ, ને નકામી વાતો કરે. કર્તવ્ય કાંઈ કરે નહિ. ચંદ્રશેખરની ધીરજ હવે કાંઈક ખૂટવા લાગી. તેણે તેઓ પોતાની મેળે રળ લે એવો ઉપાય રચ્યો. પોતાના પુત્રસાથે તેમને સુવામાટે સાદડીઓ મોકલાવી કહેવરાવ્યું કે:-“અમારે ગાદલાંને ખપ છે માટે આ સાદડીઓ તમે વાપરો, ને ગાદલાં પાછાં આપો.” ધૂળમાં જોમ કાંકરા સારા તેમ ચારમાં એક કાંઈક ઠીક હતો. તેણે ખીજા ત્રણને કહ્યું કે:-“ભાઈઓ ! હવે ચંદ્રશેખરમહારાજની આપણને રાખવાની ઇચ્છા નથી, માટે હવે આપણે અહીંથી નીકળી જવું જોઈએ.” તેઓ બોલ્યા:-“તારે જવું હોય તો જા. સાદડીઓ ઉપર સુવામાં શી અડચણ છે ? અમે તો અહીં રહીશું.” આ સાંભળીને તે એકલો ચાલી નીકળ્યો. પછી ત્રણ રહ્યા. તે ક્યારે જાય, ક્યારે જાય, એમ તેની ચંદ્રશેખર રાહ જોયા કરે, પણ ખીજા એક માસ પૂરો થયા છતાં તેઓ ગયા નહિ, ત્યારે ચંદ્રશેખરે એક ખીજા યુક્તિ રચી. તેણે તેમને કહેવરાવ્યું કે:-“અમારે આ ઝોરડાની જરૂર છે, માટે તમે આ ઝોરડાની સામેના એકઠાળાઓમાં રહો.” ત્રણમાં એક જરાક ઠીક હતો. તેણે ખીજા બેને કહ્યું કે:-“હવે ચંદ્રશેખરની આપણને અહીં રાખવાની ઇચ્છા નથી, તો હવે આપણે અહીં પડ્યા ન રહેવું. જો તમારે આવવું હોય તો આવો, નહિ તો હું તો જાઉં છું.” તે સાંભળી ખીજા બેએ કહ્યું:-“આપણે વળી કેવાક મહેલમાં રહેનારા છીએ ? એકઠાળાઓમાં રહેવામાં શું ફાવે છે ? અમે તો રહીશું, તારે જવું હોય તો જા, આવું ખાવાપીવાનું સુખ મૂકીને અમે નહિ આવીએ.” બે રહ્યા, ત્રીજો ગયો. ચંદ્રશેખર

મનમાં વિચારવા લાગ્યો, આ તો કેવલ નકટા છે. આનું શું કરવું ? આજ જશે, કાલ જશે, એમ કરતાં ત્રીજે માસ વીત્યો, તોપણ તે ગયા નહિ, ત્યારે ચંદ્રશેખરે તે એને ભોજનમાં માત્ર જીવારના રોટલાને અડદની દાળ આપવાનું ધાર્યું, પણ “ ગૃહસ્થઃ પંક્તિભેદેન ”- ગૃહસ્થ પંક્તિભેદ કરવાથી પાગભાગી થાય છે, એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી તેને પંક્તિભેદ કરવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. પછી તેણે વિચાર કરી તેમને કહેવરાવ્યું કે:-“તમારું રહેવાનું તો નિત્યનું થયું. માટે તમે તમારી રસોઈ હાથે કરી લો તો સારું.” પછી તેણે રસોઈમાટે તેમને જીવારનો કોટ ને અડદની દાળ મોકલ્યાં. આ જોઈ તે બેમાંના એકને લાગ્યું કે હવે અહીં નજ રહેવું જોઈએ, પણ રાધવનામનો એક ચોથો બ્રાહ્મણપુત્ર જે બહુ આળસુ ને નફટ હતો, તેણે ધાર્યું કે જીવારનો રોટલો ને અડદની દાળ જો મફતનાં મળે છે તો તે શામાટે મૂકવાં ? આપણે ઘેર આપણે શું સારું ખાવાના છીએ ? ત્રીજે ગયો, પણ એ રાધવ તો ત્યાંજ રહ્યો. ચોથો માસ વીત્યો, પણ તે ખસ્યો નહિ. ચંદ્રશેખર હવે બહુ અકળાયો. તેની ધીરજ કેવલ ખૂટી ગઈ. તેને રાધવઉપર ગુસ્સો આવ્યો. ક્રોધના આવેશમાં તેણે રાધવનું ગળું પકડીને તેને ધક્કા મારતો મારતો તે નગરના દરવાજાસુધી લઈ ગયો, ને કહ્યું કે:-“આલ્સોળ, તારા બાપનું અહીં શું લાગે છે કે તું અહીં નકામો પડ્યો રહ્યો છે ?” પછી છુંડું મોહું લઈને તે ચાલ્યો ગયો. આમ ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણમાં ઘર કરીને રહેલા લાય અને બીજા દાવેને પોતાનું હિત ધ્યાનમાં રાખી ગળું પકડીને બહાર કાઢવા જોઈએ. સેવેલા દાવો (કુસ્વભાવો) તે વિના જાય એવા નથી.

૮ શોક

રામનવમીનું રહસ્ય. હવે શોકનામના તમોગુણના દોષવિષે કહેવાનું છે, પણ આજે રામનવમી હોવાથી પ્રથમ રામનવમીવિષે કાંઈક કહેવાય છે. રામના ત્રણ અર્થ થાય છે. ૧. એટલે રાક્ષસોના, ૨. એટલે મરણમાં જે હેતુબૂત છે તે રામ, યોગીઓનાં ચિત્ત જેમના વિષે રમણ કરી રહ્યા છે તે રામ, અથવા સર્વને જે પોતાના આનંદસ્વભાવવડે રમાડી રહ્યા છે તે રામ. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ એવા જે રામ તે નવમીના એટલે નવના આંકડાજેવા અવિકારી છે. તેમને પોતાના પુરુષાર્થવડે તથા પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાવડે પામીને-તેણે થઈને-હૃદયમાંથી સર્વ પ્રકારના શોકમોહને દૂર કરવા એ રામનવમીનું ખરું રહસ્ય છે.

મોટા પુરુષાર્થવિના કદાચ એ પ્રમાણે ન બને તો પોતાના ઇષ્ટદેવની બહુ શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી ઉપાસના કરી તેમના લોકને (સત્યલોકને) પમાય તોપણ સારું છે. તેમ જો ન બને તો સ્વર્ગલોકથી માંડીને તપલોકસુધીના કોઈ પણ દેવલોકને પમાય તોપણ ઠીક. એમાંનું કાંઈ ન બને તો છેવટ શુભકર્મો કરીને મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થવાય એ પણ ઠીક, પણ એવાં પાપ નજ થવાં જોઈએ કે જેથી મનુષ્યમાંથી પશુપક્ષીની કે વૃક્ષની યોનિ પ્રાપ્ત થાય.

નવનો આંકડો અવિકારી છે. નવને એકે ગુણીએ તો ૯, નવને બેએ ગુણીએ તો ૧૮, તેમાં એક ને આઠ મળીને ૯, ત્રણ નવાં ૨૭ તો ૨ ને ૭ મળીને ૯, ચાર નવાં ૩૬ તો ૩ ને ૬ મળીને ૯ એમ નવને દશમુધીના આંકડાએ ગુણતાં ગુણાકારના જે આંકડા આવે તેના સરવાળો નવ ને નવજ રહેશે. આમ હોવાથી નવના આંકડાને અવિકારી કહ્યો છે.

ગુરુવારનું રહસ્ય. આજે ગુરુવાર છે. ગુરુ એટલે મહાન-
મોટું. મોટું જીવ છે માટે ગુરુ તે જીવસ્વરૂપ. કાવ્યની રીતે પણ ગુરુની
બે માત્રા ને લઘુની એક માત્રા ગણાય છે. લઘુ તે સંસારી જીવો,
ને આ લોકને તથા જીવને જાણનાર તે સદ્ગુરુ-પરમાત્મા-જીવ. જીવે
લઘુ મટીને ગુરુ (જીવ) સ્વરૂપે સ્થિત થવાનું છે. આ ગુરુવાર-
ઉપરથી શીખવાનું છે.

હૃદયમાંથી શોક કેમ દૂર થાય? વેદાદિ અનેક વિદ્યાઓનો
અભ્યાસ કર્યા છતાં હૃદયમાંથી શોકની નિવૃત્તિ નહિ થવાથી
નારદજીએ ભગવાન સનતકુમારને વિધિવત્ (સમિત્પાણિ થઈને
-હાથમાં યથાશક્તિ ભેટ લઈને) શરણે જઈ તેમને પ્રાર્થના કરી
કે:-“ હે પ્રભો ! હું નાનાપ્રકારના શોકથી તપું છું. મને શોક-
નિવૃત્તિનો ઉપાય કહેવા કૃપા કરો. ” “ તમે શું જાણો છો? ” એમ
ભગવાન સનતકુમારે તેમને પૂછ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં નારદજીએ સવિનય કહ્યું
કે:-“ હે ભગવન ! હું ઋગ્વેદ જાણું છું. યજુર્વેદ, સામવેદ ને યોગો
અથર્વણુવેદ પણ જાણું છું. ઇતિહાસપુરાણરૂપ પાંચમો વેદ, વ્યાકરણ,
શાસ્ત્રકલ્પ, ગણિત, ઉત્પત્તિશાસ્ત્ર, નિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, તંત્રવિદ્યા,
ધનુર્વેદ તથા નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને શિલ્પ આદિ ધજા ધણા પ્રકારની
વિદ્યાઓ અને કલાઓને જાણું છું, પણ આ બધું જાણતાં છતાં સોડહં
મગલો મંત્રવિદેવાસ્મિ માડ્ડરમાન્નિહૂતઃ હોવ મે મગલદ્દશો-
ઽયસ્તરતિ શોકમાત્માવિદિતિ સોડહં મગલઃ શોચામિ તં
મા મગલાઃશોકસ્ય પારં તારયતુ ॥ ” (હે ભગવન ! તે હું મંત્ર
(કર્મ) જાણનારજી છું, હું આત્મવેતા નથી, કારણકે આજીવનીના
જેવાથી મેં સાંભળ્યું છે કે આત્મવિત્ પુરુષ મનના પરિતાપરૂપ

શોકનું ઉલ્લંઘન કરે છે. હું તો શોકથી સર્વદા તપું છું, માટે હે પ્રભો ! હું આવો શોકયુક્ત છું તેને શોકના પારને પમાડો.) ભગવાન્ સનતકુમારે તેમની પ્રાર્થના સાંભળી તેમને જણાવ્યું કે:—“ તમે જે જાણો છો તે બધું નામમાત્ર છે. નામથી વાણી શ્રેષ્ઠ છે, વાણીથી મન અધિક છે, મનથી સંકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે, એમ એક એકથી શ્રેષ્ઠ બાવીશ પદાર્થ કહીને તે સર્વમાં અહ્યાબુદ્ધિ કરવા સૂચવ્યું, તથા છેવટે કહ્યું કે સુખજ જાણવા-યોગ્ય છે, ને એમ કહેતાં કહ્યું કે:—“ યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ભૂમૈવ સુખં ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥” (જે ભૂમા-નિરતિશય-જેનાથી બીજું કાંઈ વધારે નહિ તે-અહ્ય-છે તેજ સુખ છે. અલ્પ અધિક તૃષ્ણાનો હેતુ છે, ને તૃષ્ણા દુઃખનું બીજ છે, તેથી સુખ નથી. નિરતિશયરૂપ અહ્ય સુખ છે. તે નિરતિશયજ વિશેષે જાણવાયોગ્ય છે.) પછી ભગવાન્ સનતકુમારે તેમને અહ્યના સ્વરૂપ આદિનો ઉપદેશ કરીને અગાન ને તજ્જન્ય શોકના પારને પમાડ્યા.

સુખ ક્યાં છે ? અહ્યથી (નિરતિશય વસ્તુથી) ભિન્ન જે કાંઈ છે તે દેશ, કાંઈ ને વસ્તુવડે પરિચિત્ત છે. પરિચિત્તમાં વાસ્તવિક સુખ નથી. જેમ ગોલની સર્વે ત્રિજ્યાઓ મધ્યબિંદુમાં એકત્ર થાય છે તેમ સર્વે પરિચિત્ત વસ્તુનું અહ્ય એકજ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, ને તેજ સાચા સુખરૂપ છે, બાકી ચક્રવર્તી રાજને અને મહા-ધનાદ્યને પણ ખરેખરું સુખ નથી. ઊદ્યદ્ધં મોટી ઉપાધિને લઇને તેમને ઘણી વાર વિશેષ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. વ્યવહારમાં “ નાને ભડકે દીવાળી ને મોટે ભડકે હોળી ” એવું અનુભવાય છે. રાજ કે

ધનાદય સત્તાના કે ધનના અભિમાનવડે અલ્પકાલ સુખાનુભવ કરે છે, પરંતુ ખરું જોઈએ તો વ્યાવહારિક મોટી સ્થિતિવાળાના કરતાં મધ્યમસ્થિતિવાળાઓ વધારે શાંતિસુખનો અનુભવ કરે છે. વિચાર-સાગરમાં શુભસંતતિ રાજ કહે છે કે:-

“ ઓર તો ભોગ દુઃખી અપને દુઃખ,
મેં ભુકત્યો જગકલેશ અપારા. ”

વળી અન્ય કવિએ પણ કહ્યું છે કે:-

“ બહુ બણજ બહુ બેટિયાં, દો નારી ભરતાર;
તિનકું કહા મારના ? માર દિયા કરતાર. ”

(જોને ધણો વેપાર હોય, જોને ધણી દીકરીઓ હોય, અને જો બે સ્ત્રીનો ધણી હોય તે બધાને શું મારવા ? તેમને તો પ્રભુએજ મારી દીધેલા છે.)

મરાઠીમાં કહેવત છે કે:-“ જિતકા વ્યાપ તિતકા સંતાપ. ”

(જેટલી જેટલી વ્યાપકતા-ધંધા આદિમાં ફેલાવો-તેટલો તેટલો સંતાપ.) જો આત્માનો ને અનાત્માનો વિવેક ન હોય તો ધન, વૈભવ ને સત્તા આદિ વ્યાવહારિક સુખનાં સાધન હોય તે જાણતાં દુઃખજનક થાય છે, માટે ભૂમા (જ્ઞાન) જે કેવલ સુખરૂપ છે તેની ઉપાસના કરો, તેનું જ્ઞાન મેળવો, ને તેરૂપ થઈ જાઓ. તમે તેરૂપે-જ્ઞાનરૂપે-છો તો ખરાજ, પણ તેવો અનુભવ તમને થતો નથી તો પુરુષાર્થ કરીને તેવો અનુભવ કરો.

પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરો. જો આગળ કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તવિક સુખરૂપ જ્ઞાને પામવું હોય તો પરમ શ્રદ્ધા ને આડમ ઉત્સાહથી સ્વધર્મપાલન કરો, અને તેમ કરતાં આરબ્ધાનુસાર જો

સુખદુઃખો આવે તેને શાંતિથી ભોગવો. “પૂરે હૈ જો મર્દ જો હર હાલમેં खुदा है.” જો પરમાનંદરૂપ વસ્તુને જાણી હોય તોજ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહી શકાય. જો તે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુને ન જાણી હોય તો પછી રાજ, ગૃહસ્થ, યુવાન, વૃદ્ધ કે અન્ય કોઈ સર્વદા પ્રસન્ન ન રહી શકે. તેમના કોઈના ૨૪ કલાક સરખા (આનંદવાળા) ન જાય, માટે બ્રહ્મના અનુભવવડે શોકના પારને પામો. અંધારું માત્ર પ્રકાશથીજ દૂર થાય, બીજા કોઈ ઉપાયવડે—હલેચવાથી, સૂપડે સોવાથી, કે કપડાની ઝાપટો મારીને કાઢવાથી—અંધારું દૂર થતું નથી. કોઈ પુરાણી ગુફામાં લાંબા કાલથી અંધારું કબજેભોગવટો રાખી ધામે નાંખીને પડ્યું હોય, પણ એક દીવાસળી ઝરડી કે ખલાસ ! તેણે ત્યાંથી દૂર થઈ જવુંજ જોઈએ. એવી રીતે હૃદયરૂપ ગુફામાં લાંબા સમયનું અમાનરૂપ અંધારું રહ્યું હોય છે તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય કે તે કાલેજ દૂર થાય છે, અને અમાનરૂપ અંધારું દૂર થયું કે શોકમોહાદિ પ્રેતો તત્કાલ નિત્યને માટે પલાયન કરી જાય છે, ને પરમાનંદરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર છવાઈ રહે છે. અંધારું એક વાર ભગવાન પ્રજ્ઞપતિ પાસે ગયું, ને તેમને તેણે પ્રાર્થના કરી કે:—“હે પ્રભો ! મને એક ભારે દુઃખ છે. તે આપ નિવૃત્ત કરવા કૃપા કરો.” ભગવાન પ્રજ્ઞપતિએ તેને કહ્યું:—“તમને શું દુઃખ છે ?” તેણે કહ્યું:—“સૂર્ય મને બહુ અડચણ કરે છે. તે એવી કે જ્યાં તેના પ્રકાશ આવ્યો કે મારે ત્યાંથી નાસવું પડે છે. મારાથી ત્યાં રહેવાતુંજ નથી.” ભગવાન પ્રજ્ઞપતિ બોલ્યા:—“બહુ સારું. ફરીઆદીની એકલાની વાત સાંભળીને ફેંસલો ન અપાય. પ્રતિવાદીને પણ પૂછવું જોઈએ. તમે જમને સૂર્યને બોલાવી લાવો. તેમનું કહેવું સાંભળી પછી હું ન્યાય કરું.” અંધારાએ કહ્યું:—“પ્રભો ! એજ દુઃખ છે. મારાથી તેમની પાસે

જવાબજ કેમ ? તે હોય ત્યાં હું જમજ ન શકું. ” પછી ભગવાન પ્રજાપતિએ તેને સમજાવ્યું કે:—“ભાઈ ! પરમાત્માનો એ અનાદિકાલનો નિયમ છે કે જ્યાં પ્રકાશ આવે ત્યાંથી અંધારાએ દૂર થવું, માટે એમાં તમારે શોક કરવાજેવું કે ફરિયાદ કરવાજેવું કાંઈ નથી. ”

બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ અનુભવ થાય તોજ શોકભય દૂર થાય. “દ્વિતીયાદૈ મયં મવસિ” (બીજાથી નિશ્ચય ભય થાય છે,) એ શ્રુતિવાક્યનો અનુવાદ હિંદીમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે:—“જો અપનેસે’ દુજો ધારે, ભય તાકું ચહ બેદ પુકારે, ” માટે “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” (અહીં એકજ અદ્વિતીય (જેમાં બીજું નથી એવું) બ્રહ્મ છે,) “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મરૂપ છે,) અને “विज्ञानमात्रं ब्रह्म” (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે) એ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતરાત્માથી અભિન્ન ને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મનો સર્વત્ર અનુભવ કરવાનું બલ મેળવે. જો એમ થશે તો પછી આનંદ, આનંદ ને આનંદજ. તેમ થવાથી તમે સાચા મસ્ત થશો.

સાચા મસ્તોનો આનંદ. “હર આન હસી, હર આન ખુશી, હર અખત અમીરી હે બાબા; જમ આશક મસ્ત ફરીર હુવે, શિર કયા દીલગીરી હૈ બાબા ? ” (હરેક પલે અમને હર્ષ છે, હરેક પલે અમને ખુશી છે, અને હરેક વખતે અમને અમીરી છે. હે ભાઈ ! જ્યારે અમે આશક (ભંકત) મસ્ત (ઉન્મત) ને ફરીર (પરમાત્માના દર્શનવડે આનંદથી ઊછળતા હૃદયવાળા) સંત થયા, ત્યારે અમને શી દીલગીરી છે ?)

સાધુઓ (સત્પુરુષો) અક્રિયનજેના જણાય છે, છતાં તેઓ તો

કહે છે કે:—“ આપું વિશ્વ અમારું છે. શૂંદરથો તો અમારા ટ્રેઝરર-જેવા છે. અમે દ્રવ્યાદિ સાચવવાનો શ્રમ લેતા નથી. અમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે અમે તેમની પાસેથી લઇએ છીએ. ”

હાકોરજીને ત્યાં શોક ન હોય. પૂજારીનો દીકરો મરે તો પણ હાકોરજીનો અન્નકોટ થાયજ, તેમ હાકોરજીને—પરમાત્માને-જેમણે પોતાથી અલિપ્તભાવે અનુભવ્યા છે તેમને સર્વદા આનંદજ છે. શરીર એટલે મુસલમાન સાધુ એવો ઢુંકો અર્થ ન કરવો, પણ જેણે આત્મતત્ત્વને બાણી સર્વ પ્રકારની ચિંતાનો પોતાના હૃદયમાંથી ત્યાગ કર્યો છે તે શરીર એવો અર્થ કરવો. આવા શરીર પોતાનો આનંદ વર્ણવતાં કહે છે કે:—

“ હરરોજ બસંત ઓર હોલી હૈ, હર એક રાત દીવાલી હૈ;
હરરોજ નહ એક સાદી હૈ, હરરોજ મુઆરકબાદી હૈ. ”

(અમારે નિત્ય વસંત અને વસંતમાં આવતા હુતાશનીના ઉત્સવો છે, અમારી પ્રત્યેક રાત દીવાળીજેવી છે, અમારે નિત્ય એક નવા લગ્નના જેવો આનંદ છે, અને અમને રોજ નાનાપ્રકારની મુઆરકબાદી-અભિનંદન-મળે છે.)

પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી અંતઃકરણને રંગી નાંખો. પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી જો અંતઃકરણ રંગાઇ જાય તો પછી શોક, મોહ ને ભય આદિ તેનાથી હજારો ગાઉ વેગળા ચાલ્યા જાય છે. વ્યવહારના કઠિન પ્રસંગોમાં પણ એવા અનુભવવાળા પુરુષો શાંત રહી શકે છે. દીકરાના કે અન્ય પ્રિયજનના મૃત્યુનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેઓ વિચારે છે કે:—

“ હમરા ઉનકા હો રહા, અમલગકા સંગેજ. ”

ધનહાનિનો પ્રસંગ આવે તો, એ બધા માયાના ખેત્ર છે, પ્રારબ્ધાનુસાર બધું થયે જાય છે, લક્ષ્મી ચપલ છે, ને અલ્પધનથી ધણાનો વ્યવહાર ચાલે છે તો અમારો વ્યવહાર કેમ નહિ ચાલે ? વળી આમ થવામાં પરમાત્માનો કાંઈ સારો હેતુ હશે, એ આદિવિચારો-થી તે પોતાના અંતઃકરણની શાંતિ ચુંથાવા દેતા નથી. તે સદા પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. સર્વદા અનુભવાતા પરમાનંદની આગળ વ્યાવહારિક દુઃખો તેમને અસર કરી શકતાં નથી. દશ હજારની કમાઈવાળાને કદાચ ખસો રૂપીઆની ખોટ આવી તો તે શા લેખામાં ?

સંતોનો અડગ નિશ્ચય. સત્પુરુષોનો શુભ નિશ્ચય ક્યારે પણ ડગતો નથી. તેઓ સર્વદા એકધારા વલ્લા કરે છે. સીતાજીને અશોક-વાટિકામાં રાવણે બહુ લોભલાલચ અને છેવટે ભયત્રાસ આદિ દેખાડ્યાં, તોપણ તે પોતાના શુભ નિશ્ચયથી લેશ પણ ચલિત ન થયાં, અને ધૈર્યથી રાવણને પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું કે:—“મારી ત્રીવા(ડાક)-ઉપર કાં તો પ્રભુનો હાથ પડશે, ને કાં તો તારું ચંદ્રહાસનામનું ખૂંગ પડશે, બીજું નહિ થાય. ” પ્રભુ રામચંદ્રજીનો નિશ્ચય પણ અડગ. ઈશ્વરાવતારો ને મહાપુરુષો પરમાનંદપરિપૂર્ણ રહી પ્રાપ્તવ્યવહાર-માં આવતાં સુખદુઃખને ન ગણકારી સ્વર્ત્તત્ત્વમાં કેવા વળગી રહે છે તે લક્ષ્મણજીને યુદ્ધમાં સાંગ વાગી તે વેલા કોઈ કવિએ નીચે પ્રમાણે જણાવેલાં શ્રીરામચંદ્રજીનાં વચનોથી જણાય છે:—

“ અવધ અનાથકો શોચ નહિ, નહિ શોચ પિતા સુરધામ ગયેકો,
રાજ ગયો પુનિ શોચ નહિ, નહિ શોચ પુનિ બનઆસ ભયેકો;
સીતહરનકો શોચ નહિ, નહિ શોચ દશાનનરાર ઈયેકો,
લક્ષ્મણશક્તિકો શોચ નહિ, એક શોચ બિભીષન ખાંદ્ર મહેકો. ”

શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરિતમાંથી મનુષ્યે સહનશીલતા, કર્તવ્ય-
નિષ્ઠા, નિરપેક્ષતા, ન્યાયમુદ્ધિ ને પિતાની આજ્ઞાપાલકતા સીખવાનાં છે.

આત્માનંદ તે પરમાનંદ-અનંતાનંદા-પરમસુખ-સુખનો
અવધિ કોઇને સંકા થાય કે જેવડે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને કળ
થાય એવાં સાધનો સાધીને એટલું બધું શું મેળવવું છે ? તો તેના
પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે બ્યવહારનું અલ્પ સુખ મેળવવામાટે પણ
મનુષ્યો કેટલો બધો પ્રયત્ન કરે છે ? માણસ પોતાનું ને પોતાના
કુટુંબી જનોનું પોષણ ચલાવવાને આખો દિવસ ધૂળ ધાલે છે, ત્યારે
પરમાત્માનો આનંદ તો મહાઆનંદ છે-પરમાનંદ-છે. જેનાથી બીજો
કોઇ આનંદ વધારે નથી તેવો આનંદ છે. તેને પ્રાપ્ત કરવામાટે
પ્રયત્ન કરવો પડે એમાં શું ખોટું ? એ આનંદ-એ રસ-કેવો છે ?
એક સંત કહે છે કે:—

“ યહુ રસકાળ ભયે નૃપ યોગી, છાંડે બિબિધ બિલાસા;
સેજ સિંહાસન ખેડે રહતે, ભરમ લમાઇ ઉઠાસા.
ગોરખનાથ ભરથરી રસિયો, સોધ કપીર અબ્યાસા;
શુરે દાદુપરસાદ કહુ ઇનતે, પાયો સુંદરદાસા. ”

આમ છે, છતાં ઘણા મનુષ્યોને પરમાત્માનો મહિમા સમજતો
નથી, ને તેથી તેમને મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેમને
પરમાત્માને મેળવવાની ઇચ્છાજ ઉપજતી નથી. જેમ પાંચ રૂપીઆના
પગારની ચોખ્ખતાવાળાને પાંચ સો રૂપીઆની જમા મળે તો તે
નિભાવી ન શકે. ચોખ્ખતા ન હોવાથી તેને ત્યાં ગમેજ નહિ, માટે
મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરીને અંતઃકરણમાં ચોખ્ખતા આણવી જોઇએ, ને
શોકરહિત પરમાત્માને પામવાની શુદ્ધ ઇચ્છા ઉપજાવવી જોઇએ.

સંશયી મનુષ્ય વિનાશ પામે છે. ધણાક એવા હોય છે કે પુનઃ પુનઃ પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સાંભળ્યા છતાં તેમને પરમાત્માના સ્વરૂપ આદિના સંબંધમાં સંશયજ રહ્યા કરે છે. એ સંશયાત્માના-સંશયી જીવોના-મનપર શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ કામ કરી શકતો નથી. એના કરતાં વ્યવહારપક્ષે અશ્રદ્ધાલુ સારા છે, કે જે સંસારનાં સુખો ભોગવી શકે છે. સંશયી જીવો ન તો વ્યવહાર સારો કરી શકે છે, ન તો પરમાર્થ સુધારી શકે છે, કારણકે તેને વ્યવહાર કે પરમાર્થ સાધવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચયજ થતો નથી, તેનું મન ડોલ્યા કરે છે. એવા સંશયીને માટે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી આપ્યું છે કે:—“સંશયાત્મા વિનश्यति” (સંશયયુક્ત અંતઃકરણવાળો વિનાશ પામે છે—ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામે છે.) જ્યાંસુધી અંતઃકરણમાં સંશયરૂપ મલ હોય ત્યાંસુધી મનુષ્ય મેળવવાયોગ્ય મેળવી શકતો નથી. રોગીના પેટમાં મલ હોય ત્યાંસુધી તેને વજૂભરમ કે સુવર્ણવસ્ત્રમાલતી આદિ ઉંચાં ઉંચાં ઔષધો અપાય તોપણ તે તેને ગુણ કરતાં નથી, અને એટલામાટે વૈદ્ય પ્રથમ તે રોગીને વિરેચન આપીને પછીજ તેને ઉંચાં ઔષધો ખવરાવે છે. જે તેમ ન કરે તો ઔષધ પણ મલરૂપ થઈ જાય, ને રોગીને કાંઈ લાભ ન કરે. આ પ્રમાણે સંશયીના સંબંધમાં પણ જાણવું. સંશય હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ તેના મનપર કામ ન કરે એટલુંજ નહિ, પણ વખતે શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશથી સંશયીને ઊલટી હાનિ પણ થાય, માટે સંશયી ન રહો. શાસ્ત્રના ને સત્પુરુષોના વચનમાં વિશ્વાસ રાખો, ને તેમની આજ્ઞાનુસાર પ્રયત્ન કરી શોકનો નાશ કરો. “દિનમપિ રજની સ્વાયં પ્રાતઃ શિશિરવસંતૌ પુનરાયાતઃ । કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુંચત્યાશવાયુઃ ॥” (દિવસ, રાત્રિ,

સાંજ ને સવાર ચાલ્યાં જાય છે. શિશિર ને વસંત આદિ ઋતુઓ જઈ જઈને પુનઃ આવે છે. કાલ એ પ્રમાણે કીડા કરે છે, ને આયુષ્ય ચાલ્યું જાય છે, છતાં જીવ આચાર્ય વાયુરોગને છોડતો નથી, ને પરમાર્થના માર્ગમાં નિઃશંકપણે ચલન કરતો નથી. આ તેના હીન ભાગ્યની વાત છે.)

તમે તમારું બરાબર સંભાળો, પારકી પંચાત ન કરો. ઇમ્પિરિયલ ઍક આફ ઇડિયાનાં માત્ર સર્વૈયાંજ વાંચી જવાથી કાંઈ દ્રવ્યજ્ઞાન થતો નથી, પણ જો યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તોજ દ્રવ્યજ્ઞાન થાય છે, તેમ પરમાર્થ સાધવાને સારુ પણ અન્યની વાતો મૂકી દઈ પ્રયત્ન કરો, ને પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ આગળ ન વધી શકતા હો તો તમારા સાધનમાં શી ભૂલ રહે છે તે જુઓ, ને તેને દૂર કરી આગળ વધો. અંતઃકરણમાં તમોગુણ વધવાથી શોક થાય છે, માટે જેમ બને તેમ અંતઃકરણમાંથી તમોગુણ ઓછો કરો. જો તમે તમોગુણના ધર્મરૂપ આક દોષોને (આલસ્ય, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, પરનિંદા, મોહ, ભય ને શોકને) અંતઃકરણમાંથી દૂર કરો તો અવિદ્યાનો જય કરવાનું દશ આના કામ તો થઈ ગયું એમ જણો.

મનને યોધ. મનુષ્યે પોતાના મનને નિરંતર આવો યોધ કર્યા કરવો જોઈએ:—

“ મન હરિપદ અનુરાગ, કરહુ ત્યાગી નાના કપટ;

મહામોહનિશિ જગ, સોવત ખીતે કાલ બહુ. ”

“ ભજ ન દહો તાતેં ભજ્યો, ભજ્યો ન એકહુ પાર;

દૂર ભજન જાતેં દહો, સો તેં ભજ્યો ગંવાર ! ”

(હે મન ! હરિ-ત્રણ પ્રકારનાં હુઁખોને ભક્તોનાં હૃદયોમાંથી હરી લેનાર-જે પરમાત્મા, તેમનાં ચરણારવિંદમાં નાનાપ્રકારનાં કપટ

છોડીને તું પ્રીતિ કર. [જીવના હૃદયમાં અનેક કપટ ને સંસયો ભરેલા છે. તે ત્યજીને તેણે આ દુઃખરૂપ સંસારને તરી જવાને પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી જોઈએ.] હે મન ! મહામોહરૂપી રાત્રિમાં તું જાગ, ને પરમદુઃખરૂપ પ્રદેશમાંથી નીકળી પરમસુખરૂપ પ્રદેશમાં જા. તને મહામોહરૂપી રાત્રિમાં સૂતાં બહુ કાલ પીતી ગયો છે. હવે તારે વધારે વાર સૂઈ ન રહેવું, પણ સત્વર જાગવું, ને તારું પરમહિત છે તે પ્રાપ્ત કરવું.)

(હે મન ! જે પરમાત્માથી ન ભાગવાનું તને કશું તેનાથી તું દૂર ભાગ્યું, અને તે એક વાર પણ તેમને ન ભજ્યા. અરે ! ગમાર મન ! બહુ ખેદની વાત છે કે જેનાથી તને દૂર ભાગવાનું કશું હતું, તે પરમદુઃખરૂપ વિષયોનેજ તે ભજ્યા-ભોગ્યા !)

ખરેખર ! ધણા જીવોનો સ્વભાવજ અવજો છે. જે તેનું પરમહિત કરનાર છે તે તેને અહિતકર લાગે છે, ને જે તેનું પરમ અહિત કરનાર છે તે તેને હિતકર લાગે છે ! જેને કાંઈક પણ સમજ હોય તેણે પોતાના જીવને ત્રિષયભોગરૂપ મોહનિદ્રામાંથી જગાડવો જોઈએ, અને પરમાત્મામાં તેની પ્રીતિ કરાવી, પરમાત્માનું આદરપૂર્વક ભજન કરવું જોઈએ. પ્રભુભજનનું-પ્રભુનામનું-માહાત્મ્ય કેવું છે તે સાંભળો.

“ રામ કહ્યો તિન સમ લહ્યો, સખ સાંજનકો બેદ;

આધે નામે ગનકા તરી, કહાં પહીથી બેદ ? ”

શ્રીરામચન્દ્રજીના અને સીતાજીના ચરિત્રઉપરથી મનુષ્યે ઘણું શીખવાનું છે. રાજ્યાભિષેકના સમાચાર મળતાં તથા વનવાસના સમાચાર મળતાં શ્રીરામચન્દ્રજીનો મુખમુદ્રા એકસરખી પ્રસન્ન રહી હતી, તે ઉપરથી જિજ્ઞાસુએ મુખદુઃખમાં સમભાવ અને પ્રસન્નતા રાખવાનું શીખવાનું છે.

સ્વધર્મપાલન, આત્મવિશ્વાસ, સ્વપરાક્રમ, માતાપિતાની આશ્વનું પાલન, બંધુઓઉપર પ્રેમ, એકપત્નીવ્રત, તપ, સહનશીલતા, સાદાઈ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શુભસંકલ્પને પાર પાડવાનો સદાગ્રહ, કૃતગતા, કરુણુલુતા, નિર્ભયતા, લોકચંચલમાં દૃઢ રુચિ, પ્રજ્ઞવાત્સલ્ય, પરમ ન્યાયીપણું, સરણાગતવત્સલતા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ શુભગુણો શ્રીરામચન્દ્રજીમાં દૃઢ વાસ કરીને રક્ષા હતા. એમના જીવનમાંથી રાય રંક ને મધ્યમ સ્થિતિનાને, બાળક યુવાન ને વૃદ્ધને, ધનિકને નિર્ધનને, સ્ત્રીને તથા પુરુષને દુઃકમાં સર્વને ધણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

સીતાજીના જીવનમંથી સ્ત્રીઓએ સ્વધર્મપાલન, તપ, અમાધ પતિપ્રેમ, પતિવ્રતાપણું, સૌજન્ય, વિનય, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ભોગત્યાગ, સાદાઈ, આનંદી સ્વભાવ આદિ ધણા ગુણો શીખવાના છે, અને પુરુષોએ પણ તેમાંથી પોતાના જીવનને બંધ જેસતું ધણું અનુકરણ કરવાનું છે.

ભક્તોએ કરવાની હાર્દિક પ્રાર્થના. કોઈ ભક્તે ગાયું છે તેમ ભક્તોએ ભવસાગરનો પાર પામવામાટે શ્રીપ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની છે:—

“ ગજ ગનિકા અહલ્યા ગિરધ,^૧ ચંદ્રહાસ ધ્રુવપાલ;
પાંડવતિય^૨ પ્રહ્લાદજ્યુ, સુનિયો પરમપોકાર. ”

રજોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રકટતા દોષો. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, દંભ, અદૃહાસ્ય ને આશ્ચર્ય વા કુતૂહલ એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રકટે છે. એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણને આત્મામાં રિશ્વર થવા દેતા

નથી. એ દોષો અંતઃકરણના મલરૂપ મણાય છે. મલ (વિષા) કાઠ મનુષ્યને મમતો નથી. વસ્ત્ર હુર્મધવાળું હોય તો તેથી આપણને કંટાળો ઉપજે છે, ને તે દૂર કરવાનું મન થાય છે, તેજ પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણના મલ પણ ત્યાગવાયોગ્ય છે.

શરીર એક પ્રકારનું રાજ્ય છે. હવાલદાર બગડે તો રાજાને ને પ્રજાને અલ્પ નુકસાન થાય, પણ જો દિવાન બગડે તો રાજાને અને પ્રજાને બહુ નુકસાન થાય. રાજ્ય સુખ્યવસ્થાથી ચલાવવાને રાજાની પાસે સારો દિવાન જોઈએ.

અંતઃકરણ એ શરીરરૂપ રાજ્યમાં મંત્રિરૂપ છે. તેને બહુ સંભાળવું જોઈએ. અકબરની ચઢતીનું કારણ તેનું મંત્રિમંડલ હતું. અકબર ભણેલા નડોતા, પણ તેમનું મંત્રિમંડલ તેમણે એવું ઉચ્ચ ગોઠવ્યું હતું કે તેથી તેમના રાજ્યની જમાવટ ઘણી સારી થઈ હતી. ભરત-ખંડના હિંદુ ને ખ્રીજ રાજાઓ તેમને વશ થયા હતા એટલુંજ નહિ, પણ પાડોશનાં મુસલમાની રાજ્યોમાં પણ તેમનો પ્રતાપ પડતો. ફૈઝ, અબુલફઝલ, બીરબલ, જગન્નાથ પંડિત, જશવંતસિંહ અને ટોડરમલ વગેરે અકબરના માનીતા હતા. અકબરના રાજ્યમાં ટોડરમલે જમાખંદીની પદ્ધતિ બાંધી હતી. તેના નિયમો એટલા સારા હતા કે હાલ પણ સરકારી રાજ્યમાં લગભગ તેને અનુસરીને જમાખંદીનો વહીવટ ચાલે છે. અકબરે સારા મંત્રીઓની સલાહપ્રમાણે વર્તી મોગલાઈ રાજ્યને પાયો મજબૂત કર્યો, નહિ તો તેમની બાલ્યાવસ્થામાં તો તેમની બહુ કંફેડી સ્થિતિ હતી. તેમના જન્મકાલે તેમના પિતા હુમાયુ સિંધમાં ફરખી હાલતમાં રખડતા હતા, એ વાત ઇતિહાસપરથી જાણવામાં આવે છે. હિંદુઓનાં મન મેગવી લઈ અકબરે ત્યારે મોગલાઈ રાજ્યની ધમારત દઢ કરી, ત્યારે ઔરંગઝેબે કુર્મંત્રીઓને વશ

વર્તી તે ધમારતને શિથિલ કરી નાંખી. ઔરંગઝેબ ઘણું બહેસો અને પ્રવીણ પુરુષ હતો, પણ તેના મંત્રીઓ સારા નહોતા. મોગલાધ રાજ્યની પડતીનો તેના વખતથી પ્રારંભ થયો, અને છેલ્લા પાંદશાહ બહાદુર-શાહના (ઝહરના) સમયમાં મોગલાધ અસ્ત પામી. જેમ રાજાને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવાને સારા મંત્રીની જરૂર છે તેમ જીવાત્માને પોતાનો વ્યવહારપરમાર્થ રૂઢી રીતે કરવાને સારા અંતઃકરણની બહુ જરૂર છે. મનજી બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-

“ મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ ”

(મનુષ્યના બંધનું અને મોક્ષનું કારણ તેનું મન છે. વિષયાસક્ત મન મનુષ્યના બંધને માટે છે, અને વિષયરહિત મન મુક્તિમાટે કહ્યું છે.)

વિષયાસક્ત એજ જીવને બંધ છે. જે મનુષ્યનું મન સારું હોય તો તેના જીવાત્માને બહુ સુખ થાય છે, ને જે તેનું મન અનેક વિષયમાં બટક્યા કરતું હોય, ને તેને માટેજ તરફડીયાં મારતું હોય તો તે જીવાત્માને બહુ દુઃખી કરે છે. મન વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થવાથી મનુષ્ય મહત્તા પામે છે. સોક્રેટીસ જે ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થઈ ગયા, તેને કોઈએ પૂછ્યું કે:-“ઈશ્વરતા એટલે શું ?” તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે:-“ નિરૂપદ્રહતા એ ઈશ્વરતા છે.” કોઈ પણ દસ્ય વસ્તુની ઇચ્છા ન થાય, મન કોઈ પણ વિષયમાં ન ખેંચાય, ને સર્વે તૃષ્ણાઓનો ક્ષય થાય તેરી અંતઃકરણની સ્થિતિ જીવને પરમસુખ આપનારી છે; અને બિન બિન વિષયોની ઇચ્છા એ જાતેજ કંમાલિયત છે. વિષયાસક્તિ-વિષયતૃષ્ણા-દરયાસ-

એ ધણી ખરાબ છે. આશાથી કંટાળીને એક કવિએ તેને કહ્યું છે કે:-

“ કિયો બ્રહ્મતેં જીવ, અમ કરવો ચાહે કહા ?

કહા કરીહૈ નિર્જીવ, આશે ! તવ આશય કવન ? ”

इदं मे स्यात् । इदं मे स्यात् ।-મને આ હો, મને

આ હો, અર્થાત્ મને સ્ત્રી મળો, મને પુત્ર મળો, મને ધન મળો, હું વિવિધ પ્રકારે સુખ ભોગવું, એવી એવી અનેક ઇચ્છાઓ જીવના હૃદયમાં જિંદગી કરે છે. તે ઉપરથી કવિ કહે છે કે:-“હે આશે ! તું બ્રહ્મમાંથી મને જીવ તો બનાવ્યો, હવે શું કરવાની તારી ઇચ્છા છે? શું તું મને નિર્જીવ બનાવવાનો વિચાર રાખે છે? તારો શો અભિપ્રાય છે તે મને કહે. ” તૃણા આવી દુષ્ટ છે. આ વિષે લોભના વ્યાખ્યાનમાં વિશેષ કહેવાશે, અત્યારે તો સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલુંજ કે વિપયોની તૃણાને વશ થયેલો જીવ પોતાને ભૂલી જાય છે. તે અત્યંત દીન થઈ જાય છે-વિપયાધીન થઈ જાય છે. વિપયો પશુ તેને એવા વળગી જાય છે કે પછી તે ધારે તોપણ મોટા પ્રયત્નવગર તેની જાળમાંથી મોકળો થઈ શકતો નથી. એક વાર ચોમાસામાં નદીના પૂરમાં એક રીંછ તથાષ્ટ જતું હતું. તેનો ઉપદેશ ભાગ કાળા ધાળગાંજેનો જણાતાં “ ચાલ આ ધાળગો કાઢી લઉં ” એમ ધારી એક સિંધી તે લેવામાટે નદીમાં પડ્યો. રીંછ નદીના પૂરમાં તથાતાં ચાકી મથું હતું, ને આધાર શોધતું હતું. તે સિંધી જોઈ તેને પકડવા ગયો કે તરતજ તેણે સિંધીને પોતાના આમથ્યા પગોથી પકડી લીધો. સિંધી તેનાથી છૂટવામાટે ધમપછાડા કરવા મંડ્યો, પણ તે તેને મૂકે શાનું ? કાંઈ જાહેલા ખીજ સિંધીઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે:-“ છડ છડ હણે કયો છડ. ” (છોડ, છોડ, હવે ધાળગો છોડી દે.) નદીમાં તથાતો સિંધી જોઈયો કે:-“ આંઉં છડું પણ કયો ન છડે ! ”

(હું છોડું છું, પણ ધાબળો છોડતો નથી !) જે સંભાળ ન રાખે તો આ પ્રમાણે મનુષ્ય વિષયોના પાશમાં ફસાઈ જાય છે, ને પછી તેમાંથી છૂટવું તેને કડણ પડે છે. આમ છતાં મનુષ્ય જો હૃદયથી ધારે, ને દૃઢતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે વિષયપાશમાંથી છૂટી શકે છે.

વિષયો સ્વભાવથી જડ છે, ને મનુષ્ય ચેતનરૂપ છે. ચેતનને જડ પકડી શકેજ નહિ. જડમાં પકડવાની શક્તિ નથી. મનુષ્ય પોતેજ સુખની લાક્ષણિકતા તેને વગળી રહે છે, ને મૂકતો નથી. એ સંબંધી એક ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ હતા. તે ગુરુપદને યોગ્ય હતા. ગુરુનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ આવું કહેવાય છે:—

“ સમદર્શી શીતળ સદા, જાડી અહલુત ચાલ;

ઐસા સદ્ગુરુ કીજીએ, [જો] પલમેં કરે નિહાલ.”

તે સંતપુરુષને તેમનો એક ભક્ષો જિજ્ઞાસુ શિષ્ય વખતે વખત કહેતો કે:—“મહારાજ ! મને સંસારનો ત્યાગ કરવાની બહુ ઇચ્છા થાય છે, પણ સંસાર મને છોડતો નથી. હું શું કરું ? મને ઉપાધિ જરાએ ગમતી નથી, પણ તે મને છોડતી નથી.” ગુરુ તેને પ્રત્યુત્તરમાં કહેતા કે:—“ભાઈ ! જે આપણું મન દૃઢ હોય તો સંસાર આપણને ક્યાં પકડી રાખે છે ? ” પણ તે વાત શિષ્યના માન્યામાં આવતી નહિ. આમાં તેના મનની નમજાઈજ કારણરૂપ છે એવું તેને પ્રત્યક્ષ બતાવવાને ગુરુ એક વાર જંગલમાં દિશાએ જવા ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવતાં પોતાના આશ્રમથી થોડે દૂર આવેલા એક બાવળને બાથ ભરીને ખૂસો પાડવા લાગ્યા કે:—“ દોડજો, દોડજો, આ બાવળે મને પકડી રાખ્યો છે. ” પેલો શિષ્ય એ વેલા આશ્રમભણી જતો હતો, તે પોતાના ગુરુનો પોકાર સાંભળીને એકદમ તેમની સમીપ ગયો, ને વિનયથી

તેમને પૂછવા લાગ્યો કે:—“ મહારાજ ! શું છે ? શું છે ? ” ગુરુએ કહ્યું:—“ આ બાવળે મને પકડી રાખ્યો છે તે મને મૂકતો નથી.” શિષ્ય હાથ જોડીને બોલ્યો કે:—“ દેવ ! એવું તે ક્યાંઈ હોય ? બાવળ આપને કેમ પકડી શકે ? આપેજ બાવળને બાથ ભરી છે. તે મૂકી દો તો તુરંજ આપ છૂટા થઈ જાઓ.” ગુરુ હસ્યા, ને બાવળને છોડી દઈ બોલ્યા કે:—“ બેટા ! તું પણ આમ સંસારને વળગી રહ્યો છે. જો તું તે મૂકી દેવા ધારે તો આ પ્રમાણે હમણાંજ તેને મૂકી શકે. ” શિષ્ય પોતાના મનની નબળાઈ સમજી ગયો, ને પૈરાગ્ય વધારવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

તમોગુણથી ઉપજતા આળસ આદિ દોષો જેમ મલરૂપ છે તેમ રજોગુણથી ઉપજતા કામક્રોધાદિ દોષો પણ અંતઃકરણના મલરૂપ છે, તેથી એ દોષો પણ ત્યાગવા જોઈએ. અગાઉ કહેવામાં ગયેલા ઉપાયોવડે પ્રથમ તમોગુણજન્ય આળસ આદિ દોષોને બહુ આગ્રહથી દૂર કરો, કેમકે આ વિશ્વમાં તમોગુણ મનુષ્યની ઉત્તતિમાં અને મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં ભારે રોધ કરનારો છે. તમોગુણપછી રજોગુણનો જય કરવાનો છે. થોડો ને બહુ નહિ લાગ્યો હોય એવો મેલ કપડામાંથી માત્ર પાણીવડે ધોવાથી તુરંત દૂર કરી શકાય છે, ને વધારે લાગેલો મેલ દૂર કરવામાટે પાણીની સાથે ખારો કે સોડા અથવા સાબુ જોઈએ છીએ, અને ચીકાશવાળો તથા બહુ ઘાટો લાગેલો મેલ દૂર કરવા કપડાને બકરાની લીંડીઓમાં અથવા ખારામાં સોડામાં કે સાબુમાં બાકવું પડે છે—તેને બફીડિપર ચઢાવવું પડે છે; તેમ અંતઃકરણના ન્યૂનાધિક દોષોને દૂર કરવામાટેના પ્રયત્નમાં પણ સમજવું. દીલ દબને પ્રયત્ન કર્યા વિના આ કામ થાય તેમ નથી.

હવે રજોગુણજન્ય પહેલો દોષ જે કામ તે વિષે કહેવાય છે.

૧ કામ

કામનો સાધારણ અર્થ કોઇ પણ પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા એવો થાય છે, પણ આ સ્થત્રે પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા ને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા તેને કામ સમજવો. આ કામ જીવનો પ્રબલ વેરી છે. ગૃહસ્થને માટે પ્રજોત્પત્તિના હેતુવાળો કામ વિહિત ગણાય છે, પણ પ્રજોત્પત્તિના હેતુથી ભિન્ન માત્ર સુખભોગના હેતુવાળો કામ નિષિદ્ધ કહ્યો છે. ઇન્દ્રિયસુખની લાલસાથી અનિયમિતપણે બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાત્ત્વિકબલ ઘટે છે, ને એથી ધાર્મિક અભ્યાસમાં મનુષ્યને વિશેષ હાનિ થાય છે. જેની ઇન્દ્રિયો વશ નથી તેનો વ્યવહાર પણ બગડે છે. કોઇ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ વશ ઇન્દ્રિયો જો નહિ, દુઃખનો તે કે'વાય;

વશ હોય તો સુખનો, ફાવે ત્યાં પછી જાય. ”

દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ બદ્ધાઓ જીવાત્માને વળગી છે. તેની વચ્ચે રહીને તેણે પોતાનું હિતકર કામ કરી શેવાનું છે. જો તેને છૂટી મૂકવામાં આવે તો તે બહુ વિપત્તિ આપે તેવી છે, માટે તેને તો બહુધા અંતર્મુખ રાખવી જોઇએ.

કાળીનાગનું રહસ્ય. ઇન્દ્રિય અંતઃકરણને કેવી રીતે વશ કરવાં? શ્રીકૃષ્ણભગવાને દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ ફણાવાળા બહિર્મુખ અંતઃકરણરૂપ કાળીનાગને વિવેકરૂપ પાદુ મારી, તેમ સાધકે પોતાની દશ ઇન્દ્રિયોને તથા અંતઃકરણને દબાવી રાખવાં જોઇએ. તેમને ઉંચું માર્યું કરવા નજ દેવું જોઇએ. ઇન્દ્રિયોને તથા મનને તેમના પ્રચ્છિન્ન વિષયો આપ્યા કરવાથી તે કદીપણ શાન્ત થતાં નથી, પણ

ઊલટાં તે વધારે વ્યગ્ર ને વધારે તૃષ્ણાયુક્ત થાય છે, માટે તેને વિવેકવડે અંતર્મુખ કરવાં જોઈએ. ભગવાન મનુએ પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ ”

(મસ્તિષ્ઠ ભોગોવડે કામ કદાપિ પણ શાંત થતો નથી, પણ અગ્નિમાં હવિષ્ નાખવાથી જેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ઊલટો મસ્તિષ્ઠ ભોગોથી કામ વૃદ્ધિ પામે છે.) જેમ તરણો મનુષ્ય ખારું પાણી બહુ પીએ તોપણ તેની તરફ છીપતી નથી, પણ તે વધતી જાય છે, અને પરિણામે તે માણસ ગાંડો થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોઃ-અંતઃકરણને માગ્યું આપ્યા કરવાથી તે બહેંકી જાય છે ઇન્દ્રિયાદિરૂપ છોકરાંને કેળવવામાં “ દૂધ ને ડાંગ ” એકતો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એકપક્ષે પ્રેમ ને બીજે પક્ષે દાખ. તેમને ખાત્રી થઇ જવી જોઈએ કે સારી વાતને તેઓ (પિતા કે અન્ય વડીલ) અનુમોદન આપશે, ને અપરાધ નહિ કરીએ ત્યાંસુધી તે કદી કાંઈ નહિ કહે—નહિ વહે; અને તે સાથે એ પણ તેમના મનમાં નિશ્ચિત હોવું જોઈએ કે જો ભૂલ કરીશું તો જવા પણ નહિ દે,—ચોક્કસ કાંઈ કહેશે, વા શિક્ષા કરશે. જ્યાં આ એક વાતની બાળકને અને ઇન્દ્રિયાદિને ખાત્રી હોય ત્યાંજ તે સુધરી શકે છે, અન્યથા તે બગડે છે. ચિરાટ ભગવાન પણ સૂર્યચંદ્રપી ઢળું ને શીતલ એવી બે આંખો રાખી એમ શીખવે છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણને તેમના વિહિત વિષયો આપવા, અને નિષિદ્ધ વિષયોથી તેમને અપ્રકાવવાં. આથી તેઓ શક્ત અને પ્રસન્ન રહી ઇષ્ટમાર્ગે વળશે. જેને શુભાશુભનો વિવેક હોતો

નથી તેનાં ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ બહુ ઉન્માર્ગગ્રામી થઈ જાય છે, ને તેમ થતા પછી તેમને વશ કરવાનું કામ બહુ કઠિન થઈ પડે છે. ધણાં માણસો નાટક કે સીનેમા વારંવાર જોતાં છતાં ધરાતાં નથી. તેઓ પોતાનું દ્રવ્ય ને આરોગ્ય બગાડે છે એટલુંજ નહિ, પણ કુસંગવડે નહારા સંસ્કારો પાડી પોતાનું અંતઃકરણ પણ બગાડે છે. અંતઃકરણ બગડ્યું એટલે તેનો વ્યવહાર પણ બગડે છે. આવા માણસો ધર્મસાધન કરી આત્મકલ્યાણને ક્યાંથીજ સાધી શકે ? આમ આંખની પેટે બીજી ચારે જાનેન્દ્રિયોને પણ પોતપોતાના વિષયના સંબંધમાં ભસ્મક રોગ થયો છે. અજ્ઞાનીના કાન નવા નવા પ્રકારનાં શૃંગારી ગાયનો સાંભળવાને આતુર રહે છે. જીભ આ ખાઉં ને તે ખાઉં એમ નવા નવા પ્રકારના સ્વાદ લેવામાટે વલખાં માર્યા કરે છે. સ્પર્શેન્દ્રિય નાનાપ્રકારના સ્પર્શમાટે આતુર રહ્યા કરે છે, અને નાસિકાઇન્દ્રિય જાતજાતની સુગંધી લેવાને ચંચલ રહ્યા કરે છે. એ પ્રમાણે પાંચ જાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો કામના પાગીઆ છે, માટે તેને નબળા કરવા જોઈએ.

અંતઃકરણરૂપ સર્પની તુજ્જારૂપ ઝેરી દાહો વિવેકરૂપ ચીપીઆવડે કાઢી નાંખવી જોઈએ. એમ કરવાથીજ અંતઃકરણ વશ થાય છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ પણ આવા ભાવવાળું કહે છે:-

“ વિવેકે સાધેક્ષો શમ જનમ પામે મનવિષે,
તૃપ્તા શાંતિ પામે પણ વિષયશું સંગ કરવે;
ધીમે વૃદ્ધિ પામી અસર મનમાં એવી કરશે,
થઈ તેને તાણે સુરપતિ તૃપાપાત્ર બનશે. ૧
ધણા દાડા ધારી સુખદય દેવાધિપતિનું,
થયું છે આક્ષેપે મન કૃપણ જેનું અતિદુર્લભ. ” ૨

કામના જયનો ઉપાય. એ પ્રકારના વિવેક. વિવેક એટલે બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત્ મિથ્યા છે એવી સમજ. આ મુખ્ય વિવેક છે. આ મુખ્યવિવેકવડે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ્ઞેને ભોગવે છે તે પાંચ વિષયો મિથ્યા છે એમ સાધકે નક્કી કરવું જોઈએ. હિતાહિતની સમજ તે ગૌણ વિવેક છે. આરંભમાં આવા ગૌણવિવેકવડે વિષયોના દોષો જોઈ અહિતકર વિષયોને ત્યજવા જોઈએ. દાખલાતરીકે ખીડી લ્યો. ખીડીની ખરાબી. ખીડી પીનાર માણસનું મગજ તમાકુમાં રહેલા ઝેરવડે ગરમ થાય છે, ને તેથી તેનાથી ઘણી વાર બોલવા-ચાલવામાં ને કામ કરવામાં યોગ્ય વિવેક રાખી શકતો નથી. ખીડીનાં પાંદડાં ગમે તેવા પાણીમાં પલાળેલાં હોય તેથી, અને એકબીજાની એડી ખીડી પીવાથી, અનાચાર થાય છે, અને તેથી તેવા માણસની બુદ્ધિ બગડે છે. ખીડી પીનારને ઊધરસ થાય છે, ને ઊધરસમાંથી વખતે ક્ષય પણ લાગુ પડે છે. વારંવાર ખીડીનો આકરો ધૂમાડો આંખપર લાગવાથી તે પીનારની આંખો નબળી પડે છે ને જતે દિવસે કેટલાકને અંધાપો આવે છે. ખીડી પીનાર મનુષ્યનું મોટું ગંધાયા કરે છે. સારા પવિત્ર માણસને તેની પાસે બેસવું ગમતું નથી. ખીડી પીનારાઓથી આગગાડીમાં બેઠેલા પવિત્ર નિર્વ્યસની માણસોને ઘણો ત્રાસ થાય છે, એ તમારામાંના ઘણાને જાતિઅતુભવથી જાણીતું હોવું જોઈએ. મુંબઈનાં પરાંની ગાડીઓમાં ખીડી પીવાનો ડબ્બો જૂદો રહે છે. તેમાં ખીજથી જૂદા પડીને ખીડી પીનારને બેસવું પડે છે. ખીજ ટ્રેનોમાં પણ કર્ટ ને સેંકડ કલાસવાળાને માટે એવો શિષ્ટાચાર છે કે પાસે બેઠેલા ખીજની રજાવગર ખીડી ન પીવાય. આમ ખીડી પીવી તે હલકું કામ ગણાય છે. વળી તમાકુની ઉત્પત્તિમાં હિંસા થતી હોવાથી ખીડી પીનાર તે પાપનો ભાગી થાય છે. આવી રીતે ખીડી

આદિ વ્યસનોના અને ખીજા ત્યજવાયોગ્ય વિષયોના દોષોનું અવસોકન કરીને તે ત્યજવાનો મનુષ્ય યુક્તિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તેને ત્યજ શકાય, અન્યથા ન ત્યજ શકાય.

યુક્તિનું બલ. ખાટું દહીં ખાનાર રાજકુમારનું ઉદાહરણ. એક રાજકુમારને નિત્ય પુષ્કલ ખાટું દહીં ખાવાની કુટેવ પડી હતી, તેથી તેને તાવ લાગુ થયો. શરીરમાં નમજાઇ આવવા લાગી, ઝાઝરસ પણ થઇ, ને અસ્પાંશે ક્ષયનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. તેમના પિતાને આથી પોતાના કુંવરને માટે ઘણો ચિંતા થવા લાગી. દહીં છોડાવવામાટે તેમણે કુમારને ઘણી શીખામણ આપીઅપાની, ને ખીજા વિવિધ ઉપાયો યોજ્યા, પણ બાસ્વાવસ્થાથી મોઢે ચઢાવેલ એટલે કોઇનું કશું તેણે માન્યું નહિ, ને દહીં છોડ્યું નહિ. ઘણા ઘણા વિદ્વાનો અને વૈદ્યોએ પણ કુમારને દહીં છોડાવવામાટે પ્રયાસ કર્યા, પણ તે બધા પ્રયાસ નિષ્ફલ ગયા. એથી રાજા બહુ કંટાળ્યા, ને તેમણે કુમારના પ્રારબ્ધઉપર એ વાત છોડી દીધી. બિહારીલાલનામના કોઇ દૂરદેશના બહુશ્રુત, કવિ ને વૈદ્ય ત્યાં આવતાં તેમના જાણવામાં આ વાત આવી, ને તેણે મનમાં હિંમત કરી કે મારે ગમે તેમ કરીને પણ કુમારને ખાટા દહીંનું વ્યસન છોડાવવું. તે શ્રેષ્ઠ કવિ કે મોટો વૈદ્ય નહોતો, પણ તે ઘણો પ્રતિભાશાલી બહુશ્રુત ને વ્યવહારકુશલ માણસ હતો. બણ્યાકરતાં તે વધારે ગણ્યો હતો, ને જે પાણીએ મગ ચઢે તે પાણીએ ચોડવી દે તેવો હતો. તે એક ધર્મશાલામાં જતર્યો હતો. તેણે કોઇ આલાક છોકરો શોધી તેની સાથે દિવાનજીઉપર નીચે પ્રમાણે ચિઠ્ઠી લખી મોકલી:—

સૌજન્યસુધાસાગર વિદ્યાવિદ્યાસી નામદાર દિવાનજી સાહેબ

જય પરમાત્માપૂર્વક વિનતિ કે યાત્રાર્થે તથા સત્પુરુષોના અને

વિદ્વાનોના સમાગમને અર્થે હું કેટલાક સમયથી ભરતખંડમાં ફરું છું, ને થોડા દિવસો થયાં અહીં આવ્યો છું. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપ વિદ્યારસિક ને વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા છો; એટલે મારા મનમાં આપની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા થાય છે. જોકે હું એક સાધારણ ભણેલો માણસ છું તોપણ આપના જેવા વિદ્વાનુરાગીના સમાગમમાટે આતુર છું. શહેર-બહારની સિદ્ધનાથમહાદેવની જગામાં આ સેવક જાયો છો. ત્યાંથી આપ જે સમય આપવા કૃપા કરશો તે વેલા તે આપની સેવામાં હાજર થશે.

વિદ્વદનુચર
ખિહારીલાલશર્મા.

છોકરે તે ચિટ્ટી દિવાનજીને આપી. રાજ્યનાં ધણાં કાર્યોમાંથી પણ વિદ્યાવિલાસી રાજ્યાધિકારીઓ વિદ્યાવિલાસમાટે ગમેતેમ કરીને સમય કાઢે છે. વળી ખિહારીલાલની નાનકડી પણ ભાવભરી ચિટ્ટીએ પણ ખિહારીલાલભણી દિવાનજીનું મન આકર્ષ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—

વિદ્વદ્ય પંડિત ખિહારીલાલજી

જય પરમાત્મા. આપની ચિટ્ટી મળી. જે વાંચતાં મને સ્વાભાવિકરીતે આનંદ થયો. રાજ્યનાં ધણાં કાર્યોમાં જોકે અવકાશ મેળવવો કઠિન પડે છે, તોપણ આપના જેવા વિદ્વાનની આનંદભરી મુલાકાત લેવી, અને તે દ્વારા રાજપ્રજાના હિતપર બની શકે તેટલો નવો પ્રકાશ પાડવો એ હું મારું આવશ્યક કર્તવ્ય સમજું છું. આજે સાંજના પાંચ વાગે દિવાનઆદ્રિસના શિરસ્તેદાર ઘોડાગાડી લઈને આપને તેડવામાટે આવશે. આપ તેની સાથે પધારવા કૃપા કરશો.

ભવદીપ

મહાદેવપ્રસાદ

છોકરો ઉપરનો જવાબ લઈ બિહારીલાલપાસે આવ્યો, ને તેને બિહારીલાલે મહેનતાણના બે આના આપી વિદાય કર્યો. બાદ પાંચ વાગે દિવાનજીતરફથી થોડાગાડી આવી. તેમાં તેમના શિરસ્તેદારસાથે બિહારીલાલ દિવાનજીને મળવા તેમની હવેલીએ ગયા. દિવાનજીની હવેલી આવી. માડીમાંથી સાવધાનતાથી ઊતરી નિઃશંકપણે શાંતિથી બિહારીલાલ હવેલીના દાદરઉપર ચઢ્યા, ને દીવાનખાનામાં જઈ દિવાનજીને મળ્યા. દિવાનજીએ અને તેમણે પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા, ને પછી બતાવેલે આસને બિહારીલાલ બેઠા. ત્યારપછી વાતચીત ચાલી. તેમાં કાવ્ય-સાહિત્ય, રાજનીતિ, ધર્મ ને ચવહાર આદિ વિષયોઉપર બિહારીલાલે આનંદી ચહેરે દિવાનજીની સાથે એવી છટાથી વાતચીત કરી કે જેથી દિવાનજીઉપર તેની અપૂર્વ અસર થઈ. તેમને લાગ્યું કે બિહારીલાલ કોઈ અસાધારણ પ્રતિભાશાલી કાર્યદક્ષ પુરુષ છે, ને રાજ્યમાં રાખવાલાયક છે. મનમાં ને મનમાં તેમણે વિચાર્યું કે આમની યોજના રાજકવિતરીકે કરી હોય તો સારું. રસબરી મુઝાકાત પૂરી થઈ. બિહારીલાલ ઊઠ્યા. તેમને વળાવવામાટે બિહારીલાલે ના પાડ્યા છતાં દિવાનજી હવેલીના દ્વારમુધી આવ્યા. આ ઉપરથી તેમજ દિવાનજીની મુખમુદ્રા અને વાર્તાલાપના અંતમાં તેમણે કાઢેલા ઉદ્દેશોથી દિવાનજીના હૃદયઉપર પોતાને માટે થયેલી ઉત્તમ અસરને બિહારીલાલ-જેવો પ્રતીણ પુરુષ સહજ સમજી જાય એ સ્વાભાવિક હતું; તથાપિ જાણીએછને તેમણે દિવાનજીથી છૂટા પડતાપહેલાં તેમને પૂછ્યું કે:—“હું આવ્યો ત્યારે આપે મને સામાન્ય માન આપ્યું હતું, ને જે યોગ્ય હતું, અને હવે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ આપને શામાટે લેવો પડ્યો?” દિવાનજીએ પ્રત્યુત્તરમાં મંદ હસીને કહ્યું કે:—“આવનાર માણસ પોતાના પોશાકવડે માન પામે છે,

ને જનારે માણસ તેના બુદ્ધિબલવડે માન પામે છે.” એ સાંભળી બિહારીલાલે પ્રસન્નતા દર્શાવતાં દિવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને યોગ્ય સમય જોઈ જામાં જામાં પણ વાત આગળ લંબાવી. “ મેં સાંભળ્યું છે કે અહીંના શ્રીમાન્ રાજકુમારને ખાતું દહીં ખાવાનું બારે વ્યસન વળાયું છે, ને તેથી તેઓ જ્વરાદિ વ્યાધિથી પીડાય છે. જો આપ મને તેમનું તે દુર્વ્યસન છોડાવવાનું કામ સોંપાવો તો હું હિંમતથી કહું છું કે પ્રભુકૃપાથી સો વસા તે કામ હું પાર પાડીશ, ને તેથી પ્રજ્ઞના ભવિષ્યના રાજા સુખી થવાસાથે આપને મોટો યશ મળશે. ” આજની મુલાકાતમાં જણાયેલા બિહારીલાલના બુદ્ધિબલથી ને વાક્યપટુતાથી તથા બિહારીલાલે રાજકુમારને દહીંનું વ્યસન મૂકાવવા- વિષે દંઢપણે ઉચ્ચારેલા શબ્દોઉપરથી આ કામ બિહારીલાલ અવશ્ય કરી શકશે એમ પોતાની ખાત્રી થયા છતાં દિવાનજી મુખપર જરા ઉદાસીનતાની છાયાપૂર્વક બોલ્યા:—“ પંડિતજી ! ખરેખર ! આપ એ કામ કરી શકવા સમર્થ છો એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, પણ હું દીલ્લગીર છું કે અનેક પંડિતો ને પ્રવીણ વૈદ્યો એ કાર્યમાં નાસીપાસ થયાથી રાજાજી હવે કંટાળી ગયા છે, ને મને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે કે હવે કોઈ પણ પંડિત કે વૈદ્યને મારી પાસે એ નિમિત્તે લાવશો નહિ, એટલે હું તે માટે આપને વચન આપી શકતો નથી, પણ હું આપને રાજાજીની મુલાકાત કરાવીશ, અને આપે કરવા ધારેલા શુભ કાર્યમાટે આપની યોજના કરાવવાને મારાથી બની શકશે તેટલો પ્રયાસ કરીશ આપની શુભેચ્છા કે જે શ્રીમાન્ યુવરાજને, અમારા અન્નદાતા રાજાજીને, મને અને રાજ્યની સર્વ પ્રજાને પણ ઉપકારક છે, તે પરમાત્માની કૃપાથી પાર પડે ! ” પંડિતજીએ મુખનેત્રની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાવડે તથા યોગ્ય મધુર શબ્દોવડે દિવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને તેમની રજા લઈ તે

છૂટા પડ્યા. તૈયાર રાખેલી ઘોડાગાડીમાં નિયત કરેલ કારકુને તેમને ધર્મશાલામાં તેમના ઊતારાપર પહોંચાડી દીધા, અને તેમના ભોજનાદિની વ્યવસ્થા દિવાનજીની આજ્ઞાનુસાર કરી આપી.

નિયમપ્રમાણે રાત્રિએ ખાનગી બેઠકવેલા દિવાનજી રાજજીપાસે ગયા, અને ત્યાં અગત્યની રાજકીય વાતો થઈ ગયા પછી પ્રસંગ કાઢી તેમણે પરદેશથી આવેલા પંડિત ગિહારીલાલનું અસાધારણ બુદ્ધિબલ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કાવ્યજ્ઞાન, વાક્યપટુતા, પ્રતિભાશક્તિ અને વ્યવહારકૌશલ્ય આદિવિષે જણાવવાયોગ્ય જણાવી તેમને રાજ્યમાં રાજ-કવિતરીકે રાખીએ તો એ રાજ્યના એક ભૂપશુર્ય થઈ પડે, અને કદાચ યુવરાજશ્રીને ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવવામાં પણ આપણને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ પણ જણાવ્યું. રાજજીએ કહ્યું:-“ભણે તેમને આવતી કાલે સાંજની કચેરીને સમયે બોલાવજો, પણ તેમને યુવરાજને દહીં ખાવાનું છોડાવવાનું કામ સોંપવાવિષે આપ મને બલામણુ ન કરો તો સારું. હું હવે એ વાતથી કાયર થયો છું. આપણી પાસે એવાં ઘણાં માણસો આવી ગયાં, ને રાજ્યને ફેકટનો ખર્ચ કરાતી, આપણને નિરાશ કરીને ચાલ્યાં ગયાં, છતાં છેવટ એક વાર પ્રયત્ન કરી જોવો હોય તો આપની ઇચ્છા.”

ગોઠવણપ્રમાણે બીજે દિવસે પંડિત ગિહારીલાલ દિવાનજીની સાથે સાંજની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યા. રાજજીએ દિવાનજીનો ને ગિહારીલાલનો વિનય સ્વીકારી ગિહારીલાલને યોગ્ય શબ્દોમાં માન આપ્યું. ગિહારીલાલે સહર્ષ પ્રેમભરેલ નેત્રે રાજજીને યોગ્ય શબ્દોમાં આશીર્વાદ આપતાં કેટલાંક વિનયવચ્ચનો કહ્યાં. પછી પ્રસંગ આવતાં ગિહારીલાલે પ્રસિદ્ધ ઝવેરી જેમ પ્રસંગ આવતાં ગ્રાહકને જાતજાતનાં રત્નો દેખાડવા લાગે તેમ અનેક અપૂર્વ સુંદર વાતો

રાજગુપ્તાસે નિવેદન કરી. ખિહારીલાલની ઓગસમરી, ભવ્ય અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ રાજગુપ્તા મનપર પ્રથમથીજ સારી અસર કરી હતી, અને “ જો બાત કરી જાને તો બાત કરામાત હે ” એ પ્રમાણે તેમની પ્રમોદને અનુસરતી કહેવાની છટા અને સુમધુર મનોરમ વાણીએ, તથા તેમના વિશાલ જ્ઞાનભંડારે રાજગુપ્તા મન હરી લીધું. પછી રાજગુપ્તા સહર્ષ બોલ્યા:—“ પંડિતજી ! આપને કંઈ પ્રતિકૂલતા ન હોય તો આપ અહીં રોકાઈ જાઓ, ને આવો આશંક અમને નિત્ય આપો. અહીંના રાજકવિના પદને આપ શોભાવો, અને અહીંના વિદ્યાનુરાગી મંડલમાં નિત્ય નવીન નવીન રસ રેડતા રહો, તથા વિદ્યાવિલાસી જનોનાં મનનું રંજન કરો.” ખિહારીલાલે ઉપકારસહિત તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. બાદ સમ્રાજ્યપરમાર ન થઈ, ને દિવાનજીએ રાજગુપ્તાની આસપ્રમાણે રાજકવિની જગાનો રીતમરનો હુકમ લખાવી સહી કરાવીને તેમને આપ્યો, તથા તેમના નિવાસમાટે દરબારી જતારામાં બોડવણ કરાવી આપી, ને તેમના ભોજનનો તથા નોકરચાકરનો બંદોબસ્ત પણ સમયને માટે કરી આપ્યો. મછી રદ્દિએ દિવાનજીસાથે ખિહારીલાલ રાજગુપ્તાને એકાંતમાં મળ્યા, ને તેમને યુવરાજને પડેલા ખાટા દહીંનું વ્યસન છોડાવવાનું કામ પણ સોંપાયું. ખિહારીલાલે આ કાર્યસિદ્ધિને માટે રાજગુપ્તાને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે:—“ હું સદાગ્રહ-પૂર્વક મારા ભાથામાંનાં સધળાં બાણો ફેંકીશ, પણ પરિણામ તો પ્રભુના હાથમાં છે. તે દીનદયાળુની કૃપાથી થોડા દિવસમાંજ હું તે કાર્યની સિદ્ધિ જોઉં છું, તથાપિ કોઈ દુષ્ટ પ્રારબ્ધવશાત્ તે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું તો આપ મનમાં હુ:ખ ન લગાડશો. વિદ્વાનો પણ એમજ કહે છે:—“યત્ને કૃતે યદિ ન સિદ્ધયતિ તત્ર કો દોષઃ” (યત્ન કરવા છતાં જો કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો તેમાં શો દોષ ?) હવે આપ રાજાધિરાજની

પાસે મારી એક નવ્ર પ્રાર્થના છે કે આપણી આ ગોઠવણ કેવલ મુમ રહેવી જોઈએ. વળી મારા આ કામમાં હું જે પ્રવૃત્તિ કરું તેમાં વચ્ચે આપ નામદારે કાંઈ શંકા ન કરવી, તેમ કોઈએ તેમાં દખલગીરી પણ ન કરવી. આમ થાય તોજ એ કામ મારાથી થઈ શકે.” તેના ઉત્તરમાં રાજાજીની વતી દિવાનજીએ કહ્યું:—“રાજ્યના કેટલાક અગત્યના મંત્રીની પેઠે તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે આ વાત પણ કેવલ મુમજ રહેશે.” પછી મહારાજાની રજા માગીને દિવાનજી તથા બિહારીલાલ પોતાપોતાના નિવાસસ્થાનપર ગયા.

જીજે દિવસે બિહારીલાલે પોતાને માટેના નવા સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો, ને નિત્ય નિયમિત સમયે સાંજની જાહેર કચેરીમાં જઈ નવનવી વાતોથી તેઓ રાજાજી વગેરેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આ વાત પવનની પેઠે શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ, અને યુવરાજના કાનપર પણ તે વાત આવી. તેમણે રાજાજીપર ચિઠ્ઠી લખી બિહારીલાલને પોતાની પાસે મોકલવા વિનંતિ કરી. મહારાજાએ બિહારીલાલને યુવરાજપાસે જવાની રજા આપી. બિહારીલાલને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. નક્કી કરેલે સમયે તે યુવરાજને મળ્યા, ને તેમને ગમે તેવી વાતચીતોવડે તેમના મનને એવી તો ગમત કરાવી કે તે તો પાણીપાણીજ થઈ ગયા. યુવરાજે તેમને રાજ પોતાની પાસે આવવાનું કહેતાં બિહારીલાલે તેમને જણાવ્યું કે:—“ જો બાપુની આજ્ઞા થશે તો હું કોઈ કોઈ દિવસ આપની પાસે આવીશ, માટે આપ બાપુની રજા મેળવશો.” જીજે દિવસે રાજાજીઉપર યુવરાજની ચિઠ્ઠી આવી, જેમાં બિહારીલાલે પોતાને બહુ આનંદ આપ્યાની હકીકત જણાવી તેમને નિત્ય સાંજે એ ત્રણ કલાક પોતાની પાસે આવવામાટે રજા આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી. રાજાજીએ પ્રત્યુત્તરમાં તેમને કહેવડાવ્યું કે:—“ પંડિતજી

રાત્રિએ કાંઈ કાંઈ દિવસ તમારી પાસે આવતા જશે. ” પછી મહારાજની આજ્ઞાથી પંડિતજી એકાંતરે રાત્રિએ યુવરાજની પાસે જવા લાગ્યા. ત્રણ ચાર મુલાકાતમાં તે યુવરાજ બિહારીલાલને વશ થઈ ગયા, ને તેમને કહ્યું કે:—“ પંડિતજી ! ખરેખર તમે તો મને નવું જીવન આપો છો. તમે આવવા મંજૂ ત્યારથી મારો બાધિ આછો થવા લાગ્યો છે, ને મારા શરીરમાં જાણે નવું લોહી આવતું હોય એમ મને જણાય છે, માટે હું આવતી કાલે બાપુને મળીશ, ને પછે પડીને માગી લઈશ કે જે મારો રોગ મટાડવો હોય તો હમણાં એક માસ તો પંડિતજીને મારી પાસેજ રહેવા લેા; પછી આપની ઇચ્છાપ્રમાણે કરજો. ” બિહારીલાલે તેમના સ્નેહનો સત્કાર કરતાં કહ્યું કે:—“ જે બાપુ મને આજ્ઞા કરશે તો તેમ કરવામાં મને કાંઈ અડચણ નથી. ” બીજે દિવસે કુમાર રાજજીને મળ્યા, ને પંડિતજીને એક માસને માટે નિત્ય બપોળે કલાક પોતાની પાસે રહેવા દેવાની પરવાનગી મેળવી. પશ્ચાત્ બિહારીલાલ બપોરે બપોળે કલાક યુવરાજ-પાસે જવા લાગ્યા, ને યુવરાજ પંડિતજીને વધારે ને વધારે આહવા લાગ્યા. તેમના તરફથી ખાનગી ઇનામઅકરામનો પણ પંડિતજીને આગ્રહ થવા લાગ્યો, પણ બિહારીલાલ નિઃસ્પૃહ રહી તે સ્વીકારતા નહિ. આઠ દશ દિવસમાં તો યુવરાજને બિહારીલાલની સાથે ઘાટી મિત્રતાજેવું થઈ ગયું. પછી યુવરાજે એક વાર પંડિતજીને પૂછ્યું કે:—“ આપને ભોજનમાં કંઈ વસ્તુ વધારે પ્રિય છે ? ” પંડિતજીએ જરા થોભીને કહ્યું:—“ મને ભેંસનું ખાટું દહીં વધારે પ્રિય છે. ” તે સાંભળી કુમારે આનંદમાં આવી જઈ કહ્યું કે:—“ મને પણ આપની થેંડે ભેંસનું ખાટું દહીં વધારે પ્રિય છે, ને મારે માટે નિત્ય ભેંસનું ખાટું દહીં તૈયાર થાય છે. બાપુ તો મને ખાટું દહીં મૂકી દેવાનુંજ કહ્યા કરે

છે. તે સારુ તેમણે આજસુધીમાં મારી પાસે ઘણા વિકાસોને અને વૈદ્યોને મોકલ્યા હતા. તેમણે મારી સાથે બહુ માથાઝીક કરી હતી, પણ મેં ખાટું દહીં ખાવાનું છોડ્યું નથી. એ ખાટું દહીં ખરાબજ હોય તો આપના જેવા ડાહ્યા પુરુષ તે કેમ ખાય ? માટે તે બધાની વાતને હું વહેમ માનું છું.” બિહારીલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ખાટા દહીંનો સ્વાદ અને ગુણ તો એના જે ભોગી હોય તેજ જાણે, બાકી ખાખરાની ખીસકોલી આંખના રસમાં શું જાણે?” યુવરાજે બિહારીલાલને કહ્યું:—“ખરે એમજ છે. જેને જેનો અનુભવ નહિ તેને તેની શી ખબર પડે ?” પછી બિહારીલાલને યુવરાજ નિત્ય ખાટું દહીં મોકલવા લાગ્યા. રાજજી પંડિતજીની પ્રવૃત્તિઉપર ખાનગી માણસદ્વારા તપાસ રાખતા, એટલે તેમને આ વાતની બે ત્રણ દિવસમાં ખબર પડતાં મનમાં ખેદ થયો, અને બિહારીલાલને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે:—“પંડિતજી ! તમે શું કરવા માંડ્યું છે ? તમને કુમારનો ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવવા રાખ્યા છે કે એ કુસ્વભાવ વધારવા ? મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ખાટા દહીંનાં વખાણ કરી કુમારનું મોકલેલું ખાટું દહીં ખાઓ છો, ને તેથી કુમાર ઊલટા ખાટું દહીં ખાવામાં ચઢી ગયા છે.” બિહારીલાલ ગંભીરપણે બોલ્યા:—“ મહારાજાધિરાજ ! એ ખાટું દહીં છોડાવવાનીજ રમત થાય છે. એકાદ અઠવાડીઆમાં હવે ખાટા દહીંનો નિકાલ થયો સમજાજે. મારો પ્રયોગ દેખીતી રીતે ઊલટા છે, તેથીજ મારી વાતમાં કાંઈએ વચ્ચે નહિ આવવું એવી મેં હજુરશ્રીની પાસે પ્રથમથીજ પ્રાર્થના કરી હતી. મારી ને કુમારશ્રીની પ્રકૃતિમાટે હજુરને ચિંતા ન થાય તેથી જણાવું છું કે હું ખાટું દહીં ખાતોજ નથી, ને કુમારશ્રીને ખબર ન પડે તેવી રીતે તાંજાવવિહારને બહાર

ગરમદવા પાનમાં આપું છું, એટલે તેમની પ્રકૃતિ વિશેષ બગડવા સંભવ નથી. શિક્ષણ આપવાનાં ત્રણ શાસ્ત્રીય પગથિયાં છે:-૧ જેમને શિક્ષણ આપવાનું હોય તેમના સ્વભાવનું અવલોકન કરવું, ૨ કેટલોક સમય નિર્દોષ પ્રસંગમાં તેમને અનુસરવું, ને ૩ પછી તેમને દોરવા. પ્રથમ પગથિયાપ્રમાણે મેં યુવરાજશ્રીની પ્રકૃતિનું અવલોકન કરી લીધું, હાલ બીજા પગથિયાપ્રમાણે કામ ચાલે છે, એટલે હું તેમને અનુસરવાનો દેખાવ કરું છું, ને હવે ત્રીજા પગથિયાપ્રમાણે એકાદ અડવાડીઆમાં તેમને શુદ્ધ માર્ગઉપર દોરી જઈશ-પ્રભુકૃપાથી તેમનો ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવી દઈશ.” તે સાંભળી રાજા શાંત થયા.

એકાદ દિવસપછી બિહારીલાલે યુવરાજને કહ્યું કે:-“ એક વેલા હું સિદ્ધેશ્વરનાં દર્શન કરવા ગયો હતો. ત્યાં એક પરમહંસ ઝિતરેલા હતા. તે કેટલાક માણસપામે કોઈ વાતના પ્રસંગમાં કહેતા હતા કે ખાટું દહીં ખાવામાં ચાર ગુણ રહેલા છે, જે મેં કાતોકાન સાંભળ્યું. મારે તેમને તે વિષે વધારે પૂછવું હતું, પણ તેઓ તુરત ત્યાંથી ચાલતા થયા, એટલે મારાથી તેમને પૂછી શકાયું નહિ. ” યુવરાજે હર્ષપૂર્વક કહ્યું:-“ અહો ! આ તો ઘણી ઉપયોગી વાત. ખાટું દહીં ખાવાના એ ચાર ગુણો કયા કયા તે આપ તે મહાત્માને મળીને જાણો, ને બને તો તે મહાત્માને અહીં તેડી લાવો, એટલે તેમને ખાપુની પાસે તેડી જઈએ, ને ખાપુની પણ ખાટા દહીંના લાભની ખાત્રી કરાવીએ, કે જેથી હમેશાંની એ ખટપટ મટી જાય. ” બિહારીલાલે યુવરાજના આગ્રહથી તે વાત સ્વીકારી, ને જમીને પરમહંસનો શોધ કરવાને બહાને સિદ્ધેશ્વરના દેવાલયતરફ જવા નીકળ્યા. તે સિદ્ધેશ્વરનાં દર્શન

કરી, તથા પ્રસિદ્ધ સંતોની જે ચાર જગામાં આંટા મારી મોડામોડા પાછા આવ્યા. કુમારે તેમને આતુરતાથી પૂછ્યું:—“ શં પંડિતજી ! મહારાજ મળ્યા ? તેમણે શું જણાવ્યું ? ” બિહારીલાલ થાકી ગયાનો ડાળ કરી બોલ્યા:—“ મેં તો સિદ્ધેશ્વરમાં ને બીજે સ્થલે જ્યાં જ્યાં તેમને મળવાનો સંભવ હતો ત્યાં ત્યાં તે મહાત્માને બહુ શોધ્યા, પણ તેમનો ક્યાંય પત્તો ન મળ્યો. એ તો રમતા રામ. એમનો પત્તો ક્યાંથી મળે ? ” કુમારે કહ્યું:—“ પંડિતજી ! આમાં થાક્યું કામ બાવે તેમ નથી. તમે મારી વતી આપુપાસેથી રજા લઇ, મારી પાસેથી સો રૂપિયા લઇ આસપાસનાં ગામડાંમાં તે મહાત્માની શોધ કરવા જાઓ, ને તેમને પ્રસન્ન કરી અહીં તેડી લાવો, વા ખાટું દહીં ખાવામાં ક્યા ક્યા ચાર ગુણે રહ્યા છે તે જાણી આવો.” પછી બિહારીલાલ રાજની રજા લઈ ગામડાંમાં ફરવા નીકળી પડ્યા. ઉપર જણાવેલા મહાત્માને મળવાનું તો હતુંજ નહિ, એટલે વિનોદની ખાતર ગામડાંનાં અગત્યનાં સ્થલો જોઈ ત્રણેક દિવસે પાછા આવ્યા, ને યુવરાજને મળ્યા. મળતાંજ યુવરાજ તેમને આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યા કે:—“ પંડિતજી ! આપ તે મહારાજપાસે જઇ આવ્યા ? મહારાજ મળ્યા ? તેમને કેમ તેડી ન લાવ્યા ? તેમણે તમને તે ચાર ગુણોની વિગત કહી ? ” બિહારીલાલે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું:—“ મહારાજ મને મળ્યા. મેં તેમને સઘળી હકીકત જણાવી આપની પાસે પધારવા બહુ વિનંતિ કરી, પણ તેઓએ માન્યું નહિ, ત્યારે મેં તેમને જે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી ખાટું દહીં ખાવાના ચાર ગુણે કહેવા વિનવ્યા. મારી પ્રાર્થના સાંભળી તેમણે ખાટું દહીં ખાવાના ચાર ફાયદા આ પ્રમાણે કહ્યા:—‘ ૧ ખાટું દહીં ખાનારને કૂતરું ન કરડે, ૨ તે પગપાળો ન ચાલે, ૩ તેને ઘેર ચોર ચોરી ન કરી શકે, ને ૪ તે ધરડો ન થાય.’ એ ચાર ફાયદાની

વિગત તેમણે આ પ્રમાણે કહી:-“ખાટું દહીં ખાનારને ઊધરસ ને તાવ લાગુ પડે છે, ને તેથી તે એવો નખજો થઇ જાય છે કે તેનાથી લાકડીવિના ચલાતું નથી. લાકડી તેની પાસે હોય એટલે તેને ફૂતરું શી રીતે કરડી શકે?” ખીજા ફાયદાનો ખુલાસો તેમણે એ કયો કે ‘જો તે ખાટું દહીં ખાવાનું ચાલુ રાખે, તો ઊધરસ ને તાવથી તે એવો નખજો થઇ જાય છે કે પછી તેને બહાર જવું હોય તો તે પગપાજો ચાલી ન શકે-તેને વાહનમાંજ જવું પડે.’ ત્રીજો લાભ તેમણે એ કહ્યો કે ‘તેને આખી રાત ઊધરસ આગ્રા કરે, એટલે રાત્રે કોઇ ચોર ચોરી કરવા આવે, તો તેને ઊધરસ ખાતો સાંભળી, ઘરમાં માણસ જાગે છે એમ જાણી પાછો ચાલ્યો જાય-ચોરી ન કરી શકે.’ ચોથા લાભની વાત તેમણે એમ કરી કે ‘જો તે ખાટા દહીંનું વ્યસન ન છોડે તો તેને ક્ષય થઇ તે જીવાનીમાંજ મરી જાય, એટલે ધરડો ક્યાંથી થાય?” યુવરાજ આ વાત સાંભળી ઢીલા થઇ ગયા હતા-ખાટા દહીંપર તેમને તિરસ્કાર છૂટ્યો હતો; ત્યાં બિહારી-લાલે ઉમેર્યું કે:-“મને તો આ ચાર વાતો સાંભળી ઠાઠ વણ્ટી, ને મેં તો એજ વખતે ખાટું દહીં ન ખાવું એમ પાણી મૂક્યું.” યુવરાજ તે સાંભળી આવેશમાં આવી જઇ બોલી ઊઠ્યા:-“જો તમારે ખાટું દહીં ન ખાવાનું પાણી તો મારે પણ આજથી ખાટું દહીં ન ખાવાનું પાણી છે.-ખાટું દહીં ખાવું હરામ છે.” યુવરાજનું ખાટું દહીં ખાવાનું આ પ્રમાણે છૂટી ગયું, અને રાજ તેથી બિહારીલાલપર બહુ પ્રસન્ન થયા, ને તેમને બહુ ધન્યવાદ આપી ખાનગી રીતે તેમને સારું પારિતોષિક આપ્યું.

આ દષ્ટાંતમાં રાજકુમારની ખાટું દહીં ખાવાની પ્રવૃત્તિ જણાવી

તે પ્રમાણે મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોની ને અંતઃકરણની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે. તે જીવનું અત્યંત અહિત કરનારી છે, તેને શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, સદાચરણસંપન્ન ને પરમકૃપાલુ આચાર્ય યુક્તિવડે દૂર કરાવે છે, -તેનો હિતાહિતની સમજરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરાવે છે.

બ્રહ્મમાર્ગમાં કામીનું કામ નથી. કામને વશ થયેલો પુરુષ આ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ ચાલી શકેજ નહિ. ઇન્દ્રિયોનો ને અંતઃકરણનો સંયમ એજ આ માર્ગમાં આગળ વધવાનું મુખ્ય સાધન છે, તેથી મનુષ્યને આ માર્ગ આરંભમાં કંટાળો આપનારો છે, પણ પરિણામે તે મનુષ્યને પરમાનંદમાં સ્થિર કરનારો છે, માટે જો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો આરંભમાં સ્થૂલશરીરમાં રહેલી મલિન વસ્તુઓનો વિચાર કરો. મલિન હાડચામમાં કાંઈ પણ સાર નથી. માયાની ભૂલવણીથી સ્થૂલશરીર અરમ્ય છતાં રમ્ય જણાય છે. વિષયોમાં રહેલા દોષો જુઓ, અને સર્વત્ર તમારું પરમાનંદસ્વરૂપજ વિલસી રહ્યું છે એવી ભાવના કરો. આમ વસ્તુવિચારવડે-સ્થૂલશરીરમાં રહેલી તુચ્છ વસ્તુઓના વિચારરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરવાવડે-તથા સર્વત્ર બ્રહ્મભાવના કરવારૂપ મુખ્યવિવેકવડે કામનો જય કરી શકાય છે, ને પરિણામે શ્રવણાદિના વિશેષ અભ્યાસવડે બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત્ મિથ્યા છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામ નરકનું દ્વાર છે. કામ ઘણો બલવાન શત્રુ છે, ને તેને વશ થયેલા મનુષ્યની નહારી ગતિ થાય છે. શ્રાભગવાન ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં કામાદિવિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

“ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥”

(જીવાત્માનો નાશ કરનારાં એટલે તેની અધોગતિ કરનારાં નરકનંદ્ર આ ત્રણ દ્વાર (બારણાં-સાધન) છે. ૧ કામ, ૨ ક્રોધ ને ૩ લોભ. તેટલામાટે એ ત્રણને ત્યજવા.)

એ કામ મનુષ્યપાસે પરાણે પાપકર્મ કરાવનારો છે. અર્જુન શ્રીભગવાનને ગીતાજીમાં નીચેના શ્લોકવડે એ વિષે પૂછે છે:—

“અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાર્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥”

(હે વૃષ્ણિકુલમાં પ્રકટેલા પ્રભો ! આ પુરુષ ઇચ્છતો નહિ છતાં પણ કોણે પ્રેરેલો અલાતકારે જોડેલાની પેઠે પાપનું આચરણ કરે છે ?)

પ્રભુ તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

“કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥”

(આ પાપમાં પ્રેરનાર કામ છે. એ કામને ક્રોધ અડચણ કરે તો એ કામ ક્રોધરૂપે થાય છે. આ કામ રજોગુણથી ઉપજનારો છે. તે અત્યંત અકરાંતીઓ ને મહાપાપશ્ચ છે. તેને જ્ઞાનમાર્ગમાં તું વેરી જાણ.)

એ કામને વશ થયેલો પુરુષ શું પાપ ન કરે ? એ કામ મનુષ્યપાસે અનેક જૂઠાણાં ને પ્રપંચો કરાવે છે—અનેક ન કરવાયોગ્ય કામો તે માણસપાસે કરાવે છે. દેખીતા અદૃશ્યભને માટે તે અવિચારી

મનુષ્યોપાસે મનુષ્યહત્યાઓ-ખુનખરાખી-સુધાં કસવે છે. વધારે શું ? જીવને પુનઃ પુનઃ જન્મમરણના ફેરામાં ફેરવનાર ને બહુ બહુ કષ્ટ આપનાર એ કામ છે, અને તેટલામાટેજ એક સંતે આમ કહ્યું છે:-
 “ દુશ્મન છુઝોજી કપટી કામ. ”

કામનું બીજું પ્રકટ સત્રુને પહોંચાય, પણ ગુપ્ત હિતસત્રુને ન પહોંચાય. કામ ગુપ્ત હિતસત્રુ છે. ઉપરથી તે સુખકર જણાય છે, ને ગુમરીતે તે અત્યંત અહિતકર છે. જીવને પરમસુખરૂપ પરમાત્માથી તે અત્યંત દૂર રાખનારો છે, અને એટલામાટેજ શ્રીભગવાને તેને જ્ઞાનમાર્ગનો પરમ વેરી કહ્યો છે. તે બહુ બળિયો છે. પ્રમોધચંદ્રોદય-નાટકમાં આરંભમાં નાન્દી કરતાં સૂત્રધાર પોતાની સ્ત્રી નટીને કહે છે કે:-“ મહારાજા વિવેકે મહામોહનો પરાજય કર્યો એ વિષયનું નાટક આપણે આજે ભજવવાનું છે, ” વગેરે. આ સાંભળી મહામોહનો સુખ્ય સેનાપતિ કામ એકદમ નીકળી આવે છે, અને તે પ્રયંડ ઘેષ કરી બોલી જાય છે:-“ અરે ! જ્યાંસુધી હું જીવતો છું ત્યાંસુધી મહારાજા મહામોહનું નામ લેનાર કોણ છે ? મારા ભયથી ઘણા લંજોટીઓ પહેરી ફરે છે, મારા ભયથી ઘણા નાગા ફરે છે, મારા ભયથી ઘણા અલ્પાહાર કરે છે, વા ઉપવાસ કરે છે, અને કેટલાક મારા ભયથી ગુફાઓમાં ને વનમાં વસે છે. ” આમ બોલતો બોલતો કામ પોતાની સ્ત્રી રતિ, જે પોતાના રાજા મહામોહના પરાજયની વાત સાંભળી પોતાના સ્વામીનું ને પોતાનું શું થશે એવી ચિંતાથી થરથરતી હતી તેને ધીરજ આપે છે, ને કહે છે કે:-“ આ સિંહને દેખતાંજ વિવેકની સેનાના યોદ્ધાઓ બકરાની પેઠે ભય પામી નાસી જશે. તેમનાથી કાંઈ થવાનું નથી, માટે તું નચિંત રહે. ” અરેખર !

શ્રીના પંજમાંથી બચવું બહુ કઠણ છે. જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એ પ્રકટે છે તેને તે અસાધારણ તપાવે છે. કેટલીક વેલાએ કામને તાપ પામર મનુષ્યોના તામનપર ૧૦૪ કે ૧૦૫ ડીગ્રીજેટલા તાવના તાપથી પણ વધુ દુઃખદ જણાય છે. માણસ એ વેલા ગાંડા-જેવો થઈ જાય છે. કામના બંધનું વર્ણન કરતાં એક કવિ વ્યામ કહે છે:—

“ ગરુડની સાથે ઊડવું, વજૂને હાથથી ઊપાડવું, શૈષનાગને છંછેડવો, અશ્મિતે ખાવો, ઇત્યાદિ દુષ્કર કામો પાર પાડવાં જેવાં કઠણ છે તેવુંજ કામનું દહન કરવું કઠણ છે. ” પછી છેવટમાં તે આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ રહે સારધાર વાકોં સસામાં હજાર વાર,
પાર.વાર જિતે સો તો દુસરો પરમ. ” *

* કામસંબંધી ચારણીભાષાના ગીતનો એ એક કટકો છે. તે આખું ગીત નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પંથાં ધાહીઓ ખગેશજોડાં, ઊઠાહીઓ પખિપાણ,
ખીજીઓ પત્રગનાથ, ખાહીઓ પતંગ;
ધોમઝાળ નાહીઓ, જગાહીઓ ખ્યાલધીશ,
એસો એક મરદાં, હઠાહીઓ અનંગ. ૧
એસીઓ ચોધારાં ખંડાં, બ્રહ્માંડાં ગ્રહેખી બાથ,
શકમજૂ સહીઓ, લહીઓ દધિસોજ;
કહીઓ કનિકારેણુ, એસીઓ કેસરીકંધાં,
મહાશરવીર એસો, દહીઓ મનોજ. ૨

જે શત્રુ દેખાય એવી રીતે બહારથી થઈ આવે તેને હણવો સુલભ છે, પણ જે શત્રુ અંદરથી ગમે ત્યારે નીકળી આવે તેને મહાત કરવાનું કામ કઠણ છે. અનુકૂલ સામગ્રી મળતાં કામ મનમાંથી ઉપજે છે, એટલામાટે એનાં મનોબળ, મનોભવ ને હૃદયશય એવાં નામ છે. વળી તે અન્યના સાહાય્યની કે સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્મૃતિ-માત્રથી ઉપજનારો છે તેથી તેને સ્મર કહેવામાં આવે છે. ભગવાન હૃદયમાં સર્વદા વિરાજતા હતાં મુક્તપણે રહે છે, ને આ પાપા કામ તો નફ્ટપણે હૃદયમાંથી વારંવાર આવિર્ભાવ પામી જીવાત્માનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને ભારે કષ્ટાનુભવ કરાવે છે. મુમુક્ષુએ

આખાઓ હલાહલકો, નાંખીઓ રેવતાં ચમુ,

નરાંજંત્ર ભેદીઓ, ખીસણું મંત્ર નામ;

કોધવંત અહિરાજ, ધંખીઓ મનિકે, કાજ,

કામની પેખીયાં ભાંત, રાખીઓ સો કામ. ૩

અઠ્ઠાશી હઝર ઋષિ, ગૃહાચાર કીતો આગે,

ધરે અવતાર જકે, કરે નારધરમ;

રહે સારધાર વાકોં, સલામાં હઝર વાર,

પારાવાર જિતે, સો તો દુસરો પરમ. ૪

અર્થ:—આકાશરૂપ માર્ગમાં મરુડની સાથે જીડવું, વજૂને હાથથી કોપાડવું, શેષનાગને ખીજવવો, સૂર્યનું કે અગ્નિનું ભક્ષણ કરવું, અગ્નિની જ્વાલામાં નહાવું, અને સૂતેલા સર્પરાજ વાસુકીને વા શેપને જગાડવો એવું હે મરદો ! કામને હટાવવો એ કામ છે. ૧

ચોધારી તરવારઉપર બેસવું, અહ્લાંડને બાથ ભરતી, (બાથમાં ભેવું,) ઈંદ્રના વજૂને સહન કરવું, સમુદ્રના તળીઆને કુખડી

એનાથી ક્ષણેક્ષણે બીવાનું ને ચેતતા રહેવાનું છે. તેમાં પણ યુવાવસ્થાવાળાં પુરુષોએ તથા સ્ત્રીઓએ સાવધાનતા સેવવાની ખાસ અગત્ય છે.

જીવાની દિવાની. “જીવાની છે દિવાની, પ્રસિદ્ધ ત્રણ લોકમાં,
યોગ્ય સોખતીવિના, નખાવનારી શોકમાં;
જોગી જંગલે જપે, શ્રીબ્રહ્મનામ જપથી,
તોય તે ડગે જીવાનીના અસહ્ય તાપથી.”

કામના જયમાટે વસ્તુવિચારરૂપ મુખ્યવિરોધ. કામના જયમાટે વસ્તુવિચાર કરો. વસ્તુવિચારવડે સર્વ બ્રહ્મરૂપ ઈર્થ્યુ તો રાગ

મારીને શોધ કરવો, (પાર પામવો,) રેતીના કણોને ગણીને કહેવા, અરણ્યના કેસરીની (કેસરીસિંહની) ખાંધઉપર બેસવું એવું કહણ્યુ કામ મહાશૂરવીર કામને બાળવાનું છે. અથવા હે મહાશૂરવીર ! કામને બાળવાનું કામ એવું કહણ્યુ છે. ૨

હસાહસવિધે ચાખવું, શત્રુના સૈન્યમાં પોતાના ઘોડાને દોડાવી મૂકવો, વીર પુરુષોના મંત્રનું (વિચારનું) અનુસંધાન કરીને વેધને માટે ઉપર મનુષ્યાકૃતિ કરી હોય તેનો નીચી દૃષ્ટિ રાખીને વેધ કરવો, ક્રોધવાળા ઝેરી મોટા સર્પને તેના મણિને માટે (તેનો મણિ લઈ લેવા) ખીજવવો, એવી રીતે રૂપવતી યુવાન રાગી સ્ત્રીને જોઈને કામને વશ રાખવો એ કાર્ય કહણ્યુ છે. ૩

આગળ અઠ્યાશી હજાર ઋષિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો હતો, ને વિષ્ણુ જ્યારે અવતાર ધરે છે ત્યારે તે પણ નારીધર્મ (ગૃહસ્થાશ્રમ) કરે છે. જે શુદ્ધભાવથી એક પત્નીવ્રત પાળે તેને હજાર વાર પ્રણામ છે, અને જે સંસારને (સંસારના હેતુજ્ઞ કામને) જિતે તે તો ખીજે પરમેશ્વર છે. ૪

કાના ઉપર કરવાનો રહ્યો ? અમાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુવિચારવડે કામનો જય થઇ શકે છે. પ્રમોધચંદ્રોદયમાં વસ્તુવિચારનામના યોદ્ધાએ કામનો પરાજય કર્યો છે. એ વસ્તુવિચાર એ પક્ષે કરવો. ૧ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, ને ૨ અન્ય સર્વ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. જે શરીરો દેખાય છે તે સર્વ પોતાના મનમાં રહેલી વાસનાવડે પ્રતીત થાય છે, તેથી તે મિથ્યા છે. સ્થાવરજંગમ સર્વ બ્રહ્મ છે. “તાણ્યો વેશે થડે આવે” તેમ જગતનું મૂલ્ય જોતાં અંતે બ્રહ્મ આવે. અહીં બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજું કંઇજ નથી. “સર્વે સ્થલિવદં બ્રહ્મ”—આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે, ને “તત્ત્વમસિ” (તે પરમાત્મસ્વરૂપ તું છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને “વાસુદેવઃ સર્વમિતિ” (આ બધું વાસુદેવસ્વરૂપ—પરમાત્મસ્વરૂપ—છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ આ વાતને સ્પષ્ટપણે બોધે છે. શ્રીરામાયણમાં શ્રીતુલસીદાસજી અનન્યમક્તનું લક્ષણ કહેતાં

“સો અનન્ય જાકે અસિ, મતિ ન ટરઈ હનુમંત ।

મેં સેવક સચરાચર, રૂપરાશિ ભગવંત ॥૬”

આ વચનવડે સચરાચર વિશ્વને બ્રહ્મરૂપ કહે છે. વળી

“સિયારામમય સબ જુગ જાની, કરૌં પ્રનામ જોરી જુગ પાની”

આ વચનથી પણ સર્વ જગતને સીતારામમય જણાવે છે. કદાચ ભક્તિને મારે દેહભાવે તમે તમને પ્રભુના દાસ માનો, પણ જો તમે બીજાને પ્રભુ માનો, તમારા દીકરાને પણ પ્રભુ માનો, તો પછી તમે કેમ પ્રભુ નથી ? તમે પોતે પણ પ્રભુ છોજ. તમારે તે માનવુંજ

* “હે હનુમાન ! સચરાચર વિશ્વ રૂપના ભંડારરૂપ પ્રભુસ્વરૂપ છે, ને હું સેવક છું, આવી બુદ્ધિ જેને ટળતી નથી તે અનન્યમક્ત છે.”

પડશે. જો તમે તમને પ્રભુરૂપ નહિ માનો તો તેમની વ્યાપકતામાં ખામી આવશે, ને એમ ઘટે નહિ. તેના ઉપર દૃષ્ટાંત:—એક રાજાએ પોતાની પ્રજાના કેટલાક મનુષ્યોને ભેગા કર્યા. તેમાં બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયને માનનારા લોકો હતા. તેમાંથી પ્રથમ એક સંપ્રદાયવાદીને પ્રભુની વ્યાપકતાવિષે પૂછ્યું કે:—“ તમે તમારા પ્રભુને વ્યાપક માનો છો ? ” તેમણે હા કહી. પછી બીજા સંપ્રદાયવાદીને પણ તેવીજ રીતે પૂછ્યું, તો તેમણે પણ એ પ્રમાણેજ કહ્યું. એમ સૌએ પોતપોતાના પ્રભુને વ્યાપક જણાવ્યા. ત્યારપછી પોતાના સંપ્રદાયપ્રમાણે ને અન્યના સંપ્રદાય-પ્રમાણે પોતાસુધાં સૌ પ્રભુરૂપ છે એમજ નક્કી થયું. પ્રભુને વ્યાપક માનો, ને પોતાને પ્રભુરૂપ ન માનો એ કેમ બને ?

“ અग्निर्देवો द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।

प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥ ”

(દ્વિજોને અગ્નિ એ દેવ છે. મુનિઓને હૃદયમાં પોતાના દેવ છે, બહુ થોડી બુદ્ધિવાળાને મૂર્તિ એ દેવ છે, અને આત્માને જાણનાર જ્ઞાનીને સર્વત્ર પોતાના દેવ છે.)

જીવબ્રહ્મની એકતામાં શંકા ને તેનું સમાધાન. જીવબ્રહ્મનો અભેદ સમજવવા એક દૃષ્ટાંત અપાય છે. ગંગાજના રાજધાટપર એક આશ્રમમાં એક મહાપુરુષ રહેતા હતા. તેમની પાસે એક જિજ્ઞાસુ કપિલધારાથી સત્સંગભાટે આવતો હતો. કેટલાક સમયસુધી સત્સંગ કર્યા છતાં તે જિજ્ઞાસુને જીવબ્રહ્મની એકતાના સંબંધમાં શંકા રહ્યા કરતી. તે તે મહાપુરુષને વખતોવખત કહેતો કે:—“ મહારાજ !

આપ ભલે કહો, પણ પરિચ્છિન્ન, પરતંત્ર, અલ્પશક્તિમાન ને અલ્પશ જીવની વ્યાપક, સ્વતંત્ર, સર્વશક્તિમાન ને સર્વશ એવા ઈશ્વરની સાથે એકતા કેમ થતી શકે ? ” મહારાજ તેને જીવશિવ બંનેની ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં એવનરૂપે તેમની એકતા થતી શકે એમ ઘણીવાર સમજાવતા, પણ તે તેને ગળે ઊતરતું નહિ. મહારાજે વિચાર કર્યો કે આને પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે જતાવ્યા વિના એ નહિ સમજે, માટે તેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સમજાવવો. પછી એક દિવસ તેમણે તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું કે:—“ આજ તો કપિલધારાભણી જવાનો વિચાર થાય છે. ” જિજ્ઞાસુએ કહ્યું:—“ પ્રભો ! મારાં અહોભાગ્ય ! મારું ઘર પાવન થશે. ” મહાત્માએ કહ્યું:—“ તારે ઘેર જવાનું ધાર્યું નથી, પણ એ તરફ માત્ર જવું છે. ” પછી તે મહાપુરુષ ને જિજ્ઞાસુ બંને રાજધાટથી કપિલધારાભણી જવા નીકળ્યા. આદિકેશવ તથા ખર્જૂવિનાયક થઈને આગળ વધ્યા પછી માર્ગમાં વિશ્રાંતિ લેવા મહારાજ એક વૃક્ષનીએ બેઠા, ને તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું:—“ તૃષા લાગી છે, માટે તમે ગંગાજી-માંથી જલનો લોટો ભરી આવો તો સારું. ” તેણે કહ્યું:—“ અહુ સારું, મહારાજ ! હું હમણાં ભરી લાવું છું. ” એમ કહી તે જિજ્ઞાસુ ઊતાવળેા ગંગાજીતરફ ચાલ્યો. ત્યાંથી ગંગાજી જરા દૂર પડતાં હતાં, એટલે તે ગંગાજીમાંથી લોટો ભરે છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય એમ નહોતું. થોડી વારમાં તે ગંગાજીલનો લોટો ભરી લાવ્યો, ને મહારાજને વિનંતિ કરી કે:—“ પ્રભો ! હ્યો આ ગંગાજલ. ” મહારાજે કહ્યું:—“ ગંગાજલ હોય તોજ તે પીવું છે. ઊતાવળ જાણીને તું કોઈ કૂવાનું જલ તો નથી ભરી લાવ્યો ? ” તેણે કહ્યું:—“ ના મહારાજ ! નિશ્ચય આ ગંગા-જલજ છે. ” મહાત્માએ કહ્યું:—“ આ ગંગાજલ છે એની ખાત્રી

શી ? આમાં ક્યાંઈ માછલાં કાચબા સુષસ* આદિ જલચર પ્રાણીઓ જણાતાં નથી, વહાણ મછવા કે હોડીઓ જણાતાં નથી, ગંગાજીપરના ઘાટ પણ દેખાતા નથી, પુરુષો ને સ્ત્રીઓ સ્નાન કરતાં જણાતાં નથી, ઘાટીઆ (સ્નાન કરનારા જત્રાણુઓને ગંગાપૂજન કરાવનારા બ્રાહ્મણો) કે જાત્રીઓ દેખાતા નથી. જે આ ગંગાજલ હોય તો તેમાં બધું હોવું જોઈએ, પણ આમાં તો તેમાંનું કંઈ દેખાતું નથી, આને ગંગાજલ કેમ કહેવાય ? ” તે જિજ્ઞાસુએ કહ્યું:—“ પ્રભો ! આપ કહેા છો તે બધું ગંગાજીવું પાત્ર મોહું છે તેથી તેમાં ઘટે. આ નાના લોટામાં તે કેમ ઘટે ? પણ કૃપાનાથ ! આ ગંગાજલ છે એ હું સત્ય કહું છું. ” મહાત્મા બોલ્યા:—“ ભાઈ ! ગંગાજીની પેઠે ઈશ્વરની માયાનામની ઉપાધિ મોટી હોવાથી ઈશ્વરમાં વ્યાપકપણું, સર્વશ્વપણું, સર્વશક્તિમાનપણું ને સ્વતંત્રપણું એ ધર્મો સંભવી શકે છે; અને લોટાની પેઠે જીવની અવિધાનામની ઉપાધિ નાની હોવાથી તેમાં એ ધર્મો સંભવી શકતા નથી. બાકી ગંગાજીનું જલ અને લોટાનું જલ જેમ ગંગાજલરૂપે એકજ છે તેમ ઈશ્વરમાં રહેલું ચેતન ને જીવમાં રહેલું ચેતન એકજ છે. બોલ, હવે તું ચેતનરૂપે બ્રહ્મ છે કે નહિ ? હા કે ના કહે. ” જિજ્ઞાસુ સહર્ષ બોલ્યા:—“ મહારાજ ! હું હવે સમજ્યો. આપ કહેા છો તે પ્રમાણે હું શુદ્ધસ્વરૂપે બ્રહ્મજ છું. હે કરુણાલુ પ્રભો ! આપે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ ઊઠાવ્યો ! દીનનાથ ! અઘાપિપર્યત મેં

* એ પ્રાણી જલમાંથી માયું બહાર કાઢી કુબકી મારે છે ત્યારે સુષસ એવો અવાજ કરે છે, માટે હિંદીમાં તેને સુષસ કહે છે. કાઠિયાવાડમાં બંદરદાંડે તેને મલારિયાં કહે છે. સંસ્કૃતમાં તેનું શિયુમાર એવું નામ છે.

આપને આ વાતને માટે વારંવાર શંકા કરી બહુ શ્રમ આપ્યો છે. કરુણાસાગર ! ક્ષમા કરશે. ” આમ બોલતો બોલતો તે જિજ્ઞાસુ તે મહાપુરુષના અરુણાવિદમાં લોટી પડ્યો. પછી તે મહાપુરુષે તે જિજ્ઞાસુના મસ્તકપર હાથ મૂકી તેને જણાવ્યો, અને તેમણે તેનાથી જૂદા પડી સ્વસ્થાને પ્રયાણ કર્યું.

સત્ય એકજ છે, ને તેને જાણવામાટે શાસ્ત્રો અધિકાર-પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. માણસ માતે કે ન માને પણ સત્ય એકજ છે. પછી તેને બ્રહ્મ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ, વાસુદેવ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ કે સૂર્ય વગેરે, અથવા સિદ્ધ, બુદ્ધ, અલ્લા, ગોડ કે જીહોવા વગેરે ગમે તે નામ અપાય, પણ તે વસ્તુ બીજી નથી. સત્ય એ ન હોઈ શકે. છેલ્લું તત્ત્વ એકજ છે. માયા ને માયાનાં કાર્ય મૂકી દૃષ્ટએ તે છેવટ એકજ અક્ષતત્ત્વ રહે, અને તે “ વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ ” એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. પુત્ર અક્ષરસ્વરૂપ છે, સ્ત્રી અક્ષરસ્વરૂપ છે, અને અન્ય સર્વ પણ અક્ષરસ્વરૂપજ છે. ભોક્તા અને ભોજ્ય એવા ભેદ માનવામાં આવે છે તે ઉપાધિજન્ય હોવાથી મિથ્યા છે. તે ભેદનું મૂલ બ્રમ છે. એ બ્રમ ટાળવામાટે ને સત્યસ્વરૂપ સમજવામાટે વેદાદિ શાસ્ત્રો કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાનનો મનુષ્યને તેમના અધિકારપરતે બોધ કરે છે. તેમને અસત્ય કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેમ એક પિતાને ચાર પુત્રા છે. તેમાં મોટાનું શરીરમન ખેતીને લાયક છે, બીજે વ્યાપારમાં રુચિવાળો ને તેવી આવડતવાળો છે, ત્રીજે નોકરીને ચોખ્ખો છે, ને ચોથો નાનો પુત્ર હજી વિદ્યાભ્યાસને લાયક છે. મોટા પુત્રને તે ખેતીમાં લાભો જણાવશે, ને વ્યાપાર નેધરી કે વિદ્યાભ્યાસ-જાણી તેનું મન ન ખેંચાય તે સારુ તે ત્રણ પંધાની તેની પાસે નિહા

કરશે, એજ પ્રમાણે તે બીજાને વ્યાપારના લાભો ને અન્ય ત્રણ ધંધાના અવગુણ કહેશે, ને ત્રીજાને તથા ચોથાને પણ તેની યોગ્યતા-પ્રમાણેના ધંધામાં જોડવાને તે ધંધાના લાભ ને બીજા ધંધાના દોષો કહેશે, અને તેમ કરવાથી ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા તે ચારે પુત્રો પોતપોતાને માટે યોગ્ય એવી પ્રવૃત્તિમાં લાગશે, ને સુખેથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. ચારે પુત્રોને એકબીજાથી વિપરીત ભિન્ન ભિન્ન બોધ કરવામાં પિતાનો હેતુ જેમ અશુભ નથી, પણ શુભજ છે, તેમ વેદાદિ સાત્રો પણ અંતઃકરણાદિની ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા મનુષ્યોને આમળ વધારવામાટે તેમના અધિકાર(યોગ્યતા)પ્રમાણે બોધ કરે છે. ઉદા. મહેલપર ચઢવું હોય તો સ્ત્રીડીને પગથિયે પગથિયે ચઢાય; ને ભણવામાં પ્રથમ પહેલી, પછી બીજી, પછી ત્રીજી એમ ક્રમે કરીને ચોપડીઓ ભણાય, તેમ શાસ્ત્ર ને સદ્ગુરુ ઉપદેશ કરે તે પ્રમાણે ક્રમે કરીને ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય. નિષ્કામકર્મોવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ, ને નિષ્કામ ઉપાસનાવડે અંતઃકરણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ વેદાંતના શ્રવણમાટે અધિકારી થાય છે; અને શ્રવણાદિ સાધનોવડે તે આત્મ-જ્ઞાને સારી રીતે જાણે છે.

આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ, નિર્ભેદ ને નિઃશોક થાય છે. બ્યારે પુરુષ આત્મજ્ઞાની થાય છે ત્યારે તે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની

“ આત્માનં ચેદ્ વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ”

(જે પુરુષ આ આત્મા હું છું એમ સારી રીતે જાણે, તો પછી તે કયા બોક્તાની કામનામાટે શેને ઇચ્છેતો છતે શરીરની પાછળ ચંતાપને પામે ?) આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તે દુઃખથી મોકળો થાય

છે. આત્મરૂપે થયેલો તે પોતાના આત્માના પરમાનંદને અનુભવતો હતો, ને પોતાથી અન્ય ભોગ્યને નહિ જોતો હતો. અન્ય કોઈ પદાર્થની કામના કરતો નથી. જ્યાં પોતાથી ભિન્ન અન્ય કંઈ ન રહ્યું ત્યાં કામના કરનાર (ભોક્તા) ને કામ્યપદાર્થ (ભોગ્ય) ક્યાં રહ્યાં? ભોક્તા ને ભોગ્ય બંને પરમાર્થરીતે મિથ્યા છે. જે ભોક્તા ને ભોગ્ય બંનેના મિથ્યાપણાની ને સર્વત્ર સ્વાત્માની ભાવના કરવામાં આવે તો ક્રમેક્રમે કામદોષ ત્યજી શકાય છે. એ પ્રમાણે વસ્તુવિચારવડે કામની નિવૃત્તિ થઈ શાંતિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્માબ્યાસવડે શાંત થયેલાં ઈન્દ્રિયઅંતઃકરણ પછી વિષયોભણી દોડતાં નથી. કુખીર-સાહેબને એક અપ્સરાનાં દર્શન થયાં, ને તેણે તેમને મોહ ઉપગમવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, તે વેલા તેઓ નીચેનો મતલબનું બોધ્યા હતા એમ કહેવાય છે:—

“ જો તુમ જોર કરો બહુ તોયે, પાણી આગ ન લાગે;

સુંદરી ક્યા નેનાં ફરકાવે ? તેરે હાથ કુખીરા નાવે. ”

અભ્યાસ કરનારો જિજ્ઞાસુ પણ અભ્યાસની પરિપક્વતાએ વિષયોનાં ઉષકરણોભણી એવા ઉદ્દગારો કાઢવા ભોગ્યશાત્રી થઈ શકે છે. જે આપણે પરમાનંદરૂપ છીએ તો પછી આપણે બીજા ક્યા પ્રાણિપદાર્થને ખમીને શો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો હતો ? ચિંતામણિવાળો પુરુષ કોયલાની દલાલી શમાટે કરે ?

વિષયોમાં દોષદર્શન કરો, તેથી પણ કામનો જય થશે. જે સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ સુખ્યવસ્તુવિચાર કરવાનું અંતઃકરણમાં પૂરું બલ ન હોય તો વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ ગૌણવસ્તુવિચાર સુખ્યપણે કરો; અને સાથે સાથે બીજી શક્યા પ્રમાણે સર્વત્ર આત્મભાવના પણ કરતા રહો.

મનુષ્યશરીરનું અશુચિપણું. મનુષ્યશરીરમાં શું ભર્યું છે તેનો વિચાર કરો. હાડકાં, લોહી, માંસ, વસા, મજ્જા, સ્નાયુ, નાડીઓ, મલ, મૂત્ર, કફ, લાળ, ચામડી ને વાળ આદિ અતિ અપવિત્ર પદાર્થો વિના શરીરમાં બીજું શું ભર્યું છે ? જો પ્રભુએ મનુષ્યશરીર-ઉપર ચામડીનું આચ્છાદન ન કર્યું હોત તો તેનો નિભાવ થવો બહુ કઠણ પડત. જો સ્થૂલશરીરપર ચામડી ન હોત તો તેને જોધને ગીધ આદિ પક્ષીઓ તેના ઉપર પડત, કૂતરાં તેના ભણી માંસ ખાવામાટે દોડત, ને માખીઓ તેના શરીરપર બમણ્યા કરત, અને તેને બહુ દુઃખી કરત. પંખો ને લાકડી રાખ્યા વિના તેનાથી ચલાત કે ખેસી શકાત નહિ. શરીરમાં એવા મલિન પદાર્થો રહ્યા છે કે જો તેને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેના જૂઠા જૂઠા ઢગલા કરવામાં આવે તો તેને જોધને મનુષ્ય ત્રાસ પામીને ભાગે.

દૃઢ દોષદર્શન થાય તો વિરાગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. દૃષ્ટાંત:- એક રાજા હતો. તેમના પ્રધાનપદઉપર એક ઉંચા કુલનો વૈશ્ય હતો. તેને એક રૂપચુલવતી પુત્રી હતી. એ પુત્રીઉપર રાજાના પાટવીકુમારને મોહ થયો, પણ લજ્જાને લીધે તે વાત તે કોઈને કહી શકે નહિ. પ્રધાનપુત્રીને પરણવાની તેની ઇચ્છા વર્ણુમર્યાદાથી જલડી હતી, એટલે તે મનમાં મુંઝાવા લાગ્યો, અને તેને પરિણામે તેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું.

યુવરાજનું શરીર નબળું પડતું જોઈ રાજાએ તેમના મિત્રોદ્વારા પૂછાછ કરાવી તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ જાણી, અને પછી પોતાના પ્રધાનને એકાંતમાં તે વિષે વાત કરી, તેમની પુત્રીને યુવરાજ-બેરે આપવા જણાવ્યું. પ્રધાને પ્રત્યુત્તરમાં રાજાને કહ્યું કે:-“ મહારાજા-

ધિરાજ ! એ વાત વર્ણવવારથી વિરુદ્ધ છે, માટે હું તે વિષે વિચારીને તથા કુટુંબમાં પૂછ્યાછ કરીને આપને જણાવીશ. ” પ્રધાનને જો હું મહારાજનને ચોકખી ના પાડીશ તો મહારાજનતરફથી મને હરકત થશે એવો ભય લાગતો હતો, અને શાંતિરીવાજપ્રમાણે આ વાત બની શકે એમ નહોતી, એટલે શું કરવું ને કેમ કરવું તેની પ્રધાનને ચિંતા થવા લાગી.

“ ચિંતાસે ચતુરાધ ઘટે, ઘટે રૂપગુણગાન;
ચિંતા બડી અભાગણી, ચિંતા ચિંતાસમાન. ” ૧

“ ચિંતા જવાલ શરીરમેં, દવ લાગી ન ખુઝાય,
બાહિર ધુંવા ન નીકસે, ભીતર રહી ધુંધવાય;
ભીતર રહી ધુંધવાય, જલે જ્યું કાયકી ભઠ્ઠી,
લોહી માંસ જલ જાય, રહે પિંજરકી ઠઠ્ઠી;
કયે સુકવિયાં કાન, સુનો હો મેરે મિતા,
સો નર ક્યું જીવંત ? જાહીકે ઉરમેં ચિંતા. ” ૧

પોતાના પિતાને ઉદાસ રહેતા જોઇ પ્રધાનને તેમની ડાહી પુત્રીએ એકાંતમાં પૂછ્યું કે:—“ પિતાજી ! આપ કેટલાક દિવસથી આટલા બધા ઉદાસ શામાટે રહો છો ? ” પ્રધાને કહ્યું:—“ એટા ! કંઈ નહિ. એ વાત તને જણાવવાથી કંઈ ફલ નથી. તારું બાલક-નું તેમાં કામ નથી. ” તે સાંભળી તે ચતુર પુત્રીએ કહ્યું:—“ નહિ પિતાજી ! નાનાનો વિચાર પણ કોઈક વખત ઉપયોગી થાય છે, અને ચર્ચા કરવાથી વખતે યોગ્ય માર્ગ પણ નીકળી આવે છે. કહ્યું છે કે:—

‘ ચર્ચા કરે તખ ચાર, શાન કરે તખ દો;
ધ્યાન ધરે તખ એકલા, જબહીં લાગે બો. ’

માટે આપ કૃપા કરીને નિઃશંકપણે કહો. ” પુત્રીનું આવું હઠાપણુભર્યું બોલવું સાંભળીને પ્રધાને રાજનો ને પાટવીકુંવરનો વિચાર, તેને બહાર મોકલી, તેની માતાદ્વારા તેને જણાવ્યો. તે સાંભળી પ્રધાનપુત્રીએ જરા વિચાર કરી પ્રત્યુત્તરમાં પોતાની માતા-સાથે પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કે:-“ આપ એમાં મુંઝાઓ છો શામાટે ? એનો ઉપાય તો સહેલ છે. રાજકુંવરનો મોહ નાશ પામે, ને તે વાત પોતાની મેળેજ મૂકી દે એવી યુક્તિ હું કરીશ. આપ નિશ્ચિત રહો, ને રાજજીને કહો કે:-“ ભલે રાજકુંવર એક વાર મારા મકાનઉપર આવે, ને મારી પુત્રીનો વિચાર જણે, પછી તેમનાં લગ્નમાટે જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશું. ” આદ્યાવસ્થાથીજ ડાહી હોધ બણીગણને તૈયાર થયેલી પોતાની પુત્રીના નિશ્ચયયુક્ત બોલવાપર પ્રધાનને વિશ્વાસ આવ્યો, ને રાજજીને તે પ્રમાણે તેમણે વાત કહી, કુમારને પોતાની હવેલીપર પોતાને મળવાને બહાને આવવાનું ઠરાવ્યું.

કુમારને આવવાના દિવસની આગલી રાત્રિએ પ્રધાનપુત્રીએ નેપાળીનો એટલે જેને જમાલગોટો કહે છે તેનો રેશ લીધો, ને પોતાનું દિવાનખાનું ખાલી કરાવી ત્યાં એક સાધારણ ખાટલાઉપર મેલાજેવું વસ્ત્ર પહેરીને સૂતી. તેના વાળ વીખરાયેલા હતા. સ્નાન ન થવાથી તેનું મુખ મલિન ને રેશની પીડાથી ઊતરી ગયું હતું, દિવાનખાનામાં ઠેકઠેકાણે શેઠ જવાથી તથા વમન કરવાથી આખું દિવાનખાનું મલમૂત્રથી ગંધાધ ઊડયું હતું, તથા થુંક, લાળ, લોટ, ને કંઈ પણ ચારે તરફ પડ્યાં હતાં. બીજે દિવસે ઠરાવેલે સમયે સુવરાજ તે સ્થલે આવ્યા, ને યોજનાપ્રમાણે પ્રધાનને મળી તેમની પુત્રીને મળવા

દિવાનખાનામણી પરિચિત દાસીસાથે ગયા. તેમને માટે દિવાખાનાના દ્વારપાસે એક સારું આસન ગોઠવી રાખ્યું હતું. તેઓ દિવાનખાનામાં પેડા તો ખરા, પણ ઉપલ્થો બધો પ્રકાર જોધને અને દુર્ગંધથી ત્રાસ પામીને નાકે રૂમાલ લગાવી એકદમ પાછા હટ્યા, ને ચાલવા માંડ્યા. પ્રધાનપુત્રીએ તેમને બોલાવીને કહ્યું કે:—“કાં? કાં? આપ કેમ ચાલ્યા જાઓ છો? જેના ઉપર આપને મોહ થયો હતો તે આ બધું છે! આ સર્વ મારા શરીરમાંથીજ નીકળ્યું છે!” રાજકુંવર શરમાઈ ગયા, ને કાંઈ પણ વિશેષ વાત ક્યાં વગર સાંથી ચાલી નીકળ્યા. પ્રધાનપુત્રીકપરનો તેમનો મોહ ઊતરી ગયો.

જેમાં તમને સ્પષ્ટ દોષદર્શન થયું છે તેને તમે સ્વપ્નમાં પણ સ્વીકારતા નથી. માંસ ને મદિરા પવિત્ર ને સદાચારી મનુષ્યને જેવાં ખણુ ગમતાં નથી. તેને લાત મારતાં પણ તેને અપવિત્ર થવાનો ભય રહે છે. જન્મમરણાદિરૂપ મહાદુઃખને આપનારા વિષયોમાં તમે આવું દૃઢ દોષદર્શન કરો.

સંસ્કારપ્રમાણે ભાવના થાય, ને ભાવનાપ્રમાણે ફલ થાય. માંસાહારીને કુકરું કે બકરું જેવામાં આવતાં તેની મનોવૃત્તિ તેના માંસમણી જાય, પણ જેઓ માંસબક્ષણ કરતા નથી તેમને તેવી વૃત્તિ નજ ઊડે. જેવું પોતાના અંતરમાં હોય તેવું મનુષ્ય બહાર જુએ છે:—

“અંતઃ શીતલતાયાં તુ લઘ્વાયાં શીતલં જગત્ ।

અંતસ્તૃષ્ણોપનસાનાં દાવદાહમિદં જગત્ ॥”

(જેણે અંતરમાં શીતલતા મેળવી છે તેને જગત્ શીતલ જણાય છે, ને જે અંતરમાં વિષયતૃષ્ણારૂપ તાપથી તપેલા છે તેને આ જગત્ દાવાનલજેવું લાગે છે.)

જો અંતઃકરણ મોહરૂપ દોષવાળું (અવિવેકી) તો ભાવના દોષવાળી, ને તેને પરિણામે દુઃખ; અને જો અંતઃકરણ વિવેકી તો ભાવના નિર્દોષ-શુદ્ધ, ને તેને પરિણામે સુખ. માટે અંતઃકરણને વિવેકવાળું કરો, ને દોષને દોષરૂપે ઓળખીને તેને દૂર કરો. વિષયો-માં સ્પષ્ટ દોષદર્શન કરો, ને તેને જાગૃત રાખો. શરીર કેટલું અપવિત્ર છે? આંખ, કાન, નાક ને મુખ આદિમાંથી તથા શરીરમાં રહેલાં આશરે સાડા ત્રણ કરોડ રૂંવાડાંમાંથી મલ ઝર્યા કરે છે! જેવું પોતાના શરીરનું છે, તેવું અન્યના શરીરનું પણ છે. શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં “**શૌચાત્ સ્વાંગજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ**” એ સૂત્રથી પવિત્રતાના પાલનથી પોતાના શરીરમાં ઘૂણા (તુચ્છપણની બુદ્ધિ) ઉપજે છે, ને અન્યના શરીરના સંસર્ગની ઇચ્છા નાશ પામે છે એમ કહ્યું છે. વિવેકવાળા શાયનું આ ૧૬ છે.

શારીરશૌચમાં અતિશયતા ન કરે. કાળું કૂતરું અડી મથું, દોરો અડી ગયો, આ અડી ગયું, ને તે અડી ગયું, એમ કરી કરી-ને પુનઃ પુનઃ નહાવામાંજ સમય ગાળે તો તેથી કાંઈ લાભ નથી. પણ ઊલટી હાનિ છે. એ તો “આંધળીને પાથરતાં વહાણું વાય” એના જેવું છે. વહાણું વાતાંસુધી ઝિઝાનું શોધવામાં ને પાથરવામાં સમય જાય તો પછી સૂવાનો વખત ક્યાંથી રહે? એવી રીતે વખતો વખત નડાયાં કરે તો પ્રભુનું ભજન ક્યારે કરે? નહાવું તો પ્રભુના પૂજનમાટે ને ભજનમાટે છે. હવે જો નહાવા આડે પ્રભુનું પૂજન ને ભજન કરવાના સમયજ ન મળે તો પછી નહાવું શા કામનું છે? એ તો બ્યાજ લેવા જતાં સુડી ગુમાવવાજેવું છે. આત્મા સર્વદા શુદ્ધ છે, ને શરીર સર્વદા અપવિત્ર છે-મલમૂત્રની

ખાણુ છે. શાસ્ત્રાનુસાર સ્નાનાદિવડે શરીરને પવિત્ર રાખવા યથા-
શક્તિ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરો, પણ બીજું આવશ્યક કર્તવ્ય ભૂતી,
માત્ર શારીરશૌચનો દુરાગ્રહ ન સેવો.

અવિવેકીઓ શૌચનો મિથ્યા દંભ કરે છે. તેના સંબંધમાં
દૃષ્ટાંત:-એક માણસે જન્મતી વેલા પોતાનો ડાબો હાથ જન્મવાના
ચોકાની બહાર રાખ્યો હતો. તે જોઈ ત્યાં બેઠેલા કોઈ માણસે તેને
પૂછ્યું કે:-“ આ હાથ કેમ બહાર રાખ્યો છે ? ” પેલાએ કહ્યું:-
“ શૌચ જતી વખત મલવાળો ભાગ સ્વચ્છ કરવામાં તે વપરાય છે,
માટે તેને અપવિત્ર જાણી દૂર રાખ્યો છે. ” આ સાંભળી પૂછનારે તેને
હસીને કહ્યું:-“ ક્ષમા કરશો. આપ કહો છો કે ડાબો હાથ અપવિત્ર
પદાર્થનો સ્પર્શ કરતો હોવાથી તેને ચોકાની બહાર રાખ્યો છે, પણ
જેમાંથી મલ નીકળે છે તે મલદ્વાર તો ચોકામાં વચ્ચે બેઠું છે તે કેમ
બહાર રાખતા નથી ? ” પેલાએ પોતાની ભૂલ જાણી, ને તે સરમાઈ
ગયો. કહેવાનો સાર એ કે શરીરની પવિત્રતા રાખો, પણ પવિત્રતાનો
ખોટો ડાળ ન કરો. શરીરની પવિત્રતાકરતાં મનની પવિત્રતાપર
વધારે લક્ષ આપો.

કામનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ
જોણુવિવેકવડે વા જોણુવસ્તુવિચારવડે તથા સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ
ને વિષયોના મિથ્યાપણની ભાવનારૂપ મુખ્યવિવેકવડે વા મુખ્ય-
વસ્તુવિચારવડે કામનો જય કરવા સર્વ મુમુક્ષુએ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૨ ક્રોધ

આણે મારું લુંકું કયું એવા આવેશવાળા વિચારથી મનુષ્યાદિના અંતઃકરણને પ્રજ્વલિત કરતી અપકાર કરનારપર વેરવાળવાની જે વૃત્તિ અંતઃકરણમાં વેગથી જાડે છે તે ક્રોધનું સ્વરૂપ છે. રીસ ને દ્વેષ પણ ક્રોધનાજ પ્રકાર છે. એ ક્રોધ રજોગુણમાંથી ઉપજે છે. રજોગુણ ચંચલ-સ્વભાવવાળો છે. જ્યાંસુધી અંતઃકરણ રજોગુણવડે ચંચલ કે હોલતું રહે છે ત્યાંસુધી મનુષ્યને આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. જ્યાંસુધી દર્પણ કે જલ હાલતું હોય ત્યાંસુધી તેમાં મુખનું કે સૂર્યચંદ્રાદિનું પ્રતિબિંબ યોગ્યરીતે ન પડે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. જ્યારે અંતઃકરણ ક્રોધાદિ વિકારરહિત થાય ત્યારે તે સ્થિરપણાને પામે છે, ને ત્યારેજ તેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે, માટે મુમુક્ષુએ ક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવો જોઈએ.

ક્રોધ અંતઃકરણને બહુ ક્ષોભ પમાડે છે, ને તેમ થતાં અંતઃકરણમાં પડતું સ્વાભાવિક આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ અદૃશ્યજેવું થાય છે, ને તે અદૃશ્યજેવું થયું કે આનંદનો અનુભવ દૂર થઈ તત્કાલ ભારે તાપનો અનુભવ થાય છે.

ક્રોધનો પિતા ક્રામ છે. “કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે”-ક્રામથી ક્રોધ ઉપજે છે, -એ ગીતાવચન પણ આપણને એમજ કહે છે કે મનુષ્યાદિના અંતઃકરણમાં જે ક્રામ, ઇચ્છા કે તૃષ્ણા હોય તે પાર ન પડે એમ ક્રોધના તરફથી આકર્ષણી-અડચણ-પ્રતિકૂલતા-થતાં ક્રોધ પ્રકટી આવે છે-ક્રામ ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે. ગીતાશ્રમાં અન્ય સ્થલે પણ “કામ યષ્ ક્રોધ યષ્ રજોગુણસમુદ્ભવઃ”

(રજેશુભથી ઉપજનારો કામ મનુષ્યને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. એજ ક્રોધ છે.) આ વચનવડે પણ ક્રોધની ઉત્પત્તિ કામમાંથી કહી છે. જ્યાં ધ્રુષ્ટા હણાય છે ત્યાં ક્રોધ ઉપજે છે, અને જ્યાં ધ્રુષ્ટા હણાતી નથી અથવા હોતી નથી ત્યાં ક્રોધ ઉપજતો નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જ્યાં ક્રોધ થાય છે ત્યાં જાણે અજાણે ધ્રુષ્ટા હોવીજ જોઈએ. જ્યાં ધ્રુષ્ટા-રાગ-તુષ્ટા-ન હોય ત્યાં ક્રોધનો સંભવ નથી, માટે જો ક્રોધનો-દૂષનો-જય કરવો હોય તો કામનો-રાગનો-અવશ્ય જય કરો. જો કાર્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો હોય તો તેના કારણનો નાશ કરવોજ જોઈએ, કેમકે જો બીજ રહેશે તો તેમાંથી અનુકૂલ સામગ્રી મળતાં અવશ્ય વૃક્ષાદિ થશે.

ક્રોધનાં માઠાં ફલ. જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ક્રોધ પ્રકટે છે ત્યારે તે માણસનું બાન ભૂલાવી નાંખે છે. એ સમયે હું કાણ છું ? મારું શું કર્તવ્ય છે ? મારાથી આમ ન થાય, આ વગેરે વિચારો માણસ ભૂતી જાય છે. તે આંધળો બનીત થઈ જાય છે. આથી મારું અનિષ્ટ થશે, એ વિચારસરખો પણ તેને આવતો નથી, તે ક્રોધમાંને ક્રોધમાં પોતાનું કે અન્યનું ગમે તેમ કરી નાંખે છે. આટલામાટે ક્રોધને ચંડાલ, રાક્ષસ કે પિશાચ કહ્યો છે. એ પાપી જ્યારે બહુ વેગથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે મનુષ્યને ગાંડો કરી મૂકે છે. એ વેલા પિતાપુત્રનો, માદાકરાનો કે પતિપત્નીનો સંબંધ લોપ થઈ જાય છે. ક્રોધના ગાંડપણમાં પુત્ર પિતાને સાળો કહે છે, ને પિતા પુત્રને સાળો કહે છે; પુત્ર માતાને સાળો કહે છે, ને માતા પુત્રને મુઓ વાંઝીઓ છત્યાદિ અયોગ્ય શબ્દો કહે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ પરસ્પર માર પણ મારે છે. પતિ પત્નીને ક્રોધના આવેશમાં રાંડ કહે છે. જે શબ્દો

તેઓ ક્રોધને વશ થઇને કહે છે તેના અર્થો ને તેથી પ્રતિપાદન થતી સ્થિતિ જાણે તેમને ક્રોધ બૂઝાવી નાંખતો હોય નહિ એમ જાણાય છે. પિતાપુત્ર પરસ્પર સાળા શી રીતે થાય ? મા સાળા શી રીતે હોઇ શકે ? કદા ત્રિરાશિથી એ વાત બંધ એસાડી શકાય ? માતા પુત્રને મુએલો જોવાને કે વાંઝીઓ બનાવી પોતાના વંશનો નાશ કરવાને કેમ ઇચ્છે ? પતિ સ્ત્રીને રાંડ બનાવવામાટે પોતે મરવાને કેમ ઇચ્છે ? પરસ્પરના ઉપકારતળે દબાયેલાં તે સામસામાં માર મારવાને કેમ ઇચ્છે ? ચિત્તની શાંત સ્થિતિમાં તો કદી તેઓ તેમ ન ઇચ્છે, પણ ક્રોધરૂપ પિશાય જ્યારે તેમના મનમાં આવે છે ત્યારે તે સધળી અતિ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ તેમની પાસે કરાવે છે. ક્રોધમાં માણસ ગમે તેવું કુવચન બોલે છે, ને એથી ખ્યાલ વરસતો નાતો હોય તે એક મિનિટમાં ત્રુટી જાય છે. સમય જતાં હથિયારનો ધ્વંસ થાય, પણ કુવચનનો ધા રૂઝાતો નથી.

“ છરાતણે છેદ ઉપાય સૂઝે, કુવાચનનો કાપ કદી ન રૂઝે. ”

“ કુંપો ભાંગ્યો કાચનો, ભાંગ્યું વેણુ કવેણુ;

મોતી ભાંગ્યું વીંધતાં, [એનો] સઘો ન લીયે સેણુ ! * ”

કુવચન માણસને બાણકરતાં પણ વધારે સાહે છે. જે પોતાના મનને શાસ્ત્રીય સમજવડે શાંત ન કરી શકે તેને તેથી જીવનભર ક્લેશ થાય છે, પરિણામે તેનું શરીર ગળવા માંડે છે, ને વખતે ક્ષયાદિ વ્યાધિઓ લાણુ પડી તે મૃત્યુ પામે છે.

ક્રોધમાં માણસ પોતાના પ્રિય સંબંધીનું પણ ખૂન કરી નાંખે છે, ને આપઘાત પણ કરે છે. તેના ઉપર દક્ષાંતરૂપે,

* સેણુ !—હે સજ્જન !

કાઠિયાવાડમાં બનેલી એક વાત કહેવાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક કાઠી તાલુકદાર હતા. તેને એક નાના ભાઇ હતા. બંને ભાઇએને પરસ્પર સાધારણ પ્રીતિ હતી. બંને યુવાન હતા. નાના ભાઇએ કોઇ બાબતમાં ફેાજદારને આકરાં વચનો કહેવાથી તેણે તેના મોટા ભાઇ જે તાલુકદાર હતા તેમની પાસે જઇ ખાનગીમાં ફરીઆદ કરી. એ સાંભળી તથા વાડીની તકરાર હતી તે સંભારી તેમને એવો ગુસ્સો આવ્યો કે તે રીવોલ્વર લઇને વાડીમાં જ્યાં તેમના નાના ભાઇ હતા ત્યાં ગયા. ત્યાં વાડીમાં કામ કરતા ખેડુતનું સાંતી નાના ભાઇએ સ્વેચ્છાથી છોડાવી નાંખ્યું હતું, તે અયોગ્ય જણાતાં તેને તુરત પાછું જોડાવવા- માટે તેમને વેગ પ્રકટયો. ખેડુતને મોટા ભાઇએ સાંતી જોડવાનું કહ્યું, તે સાંભળી થોડે છોટે ઊભેલા નાના ભાઇ ક્રોધમાં આવી જઇ એમ નહિ થાય, નહિ થાય, એમ બોલતા લાકડી ઊગામી મોટા ભાઇતરફ આવવા લાગ્યા. મોટા ભાઇનો ક્રોધ આથી વધ્યો. તેમણે તેને આવવાની ના પાડી, છતાં નાના ભાઇ તો આવવાજ લાગ્યા, એટલે મોટા ભાઇએ ક્રોધાવેશમાં તેના પર રીવોલ્વર ફેાડી. તે લાગ્યા છતાં તે આવવા લાગ્યા, એટલે બીજી ગોળી છોડી ! તે વાગતાં નાના ભાઇ પડી ગયા, ને મરવાની અણીપર આવી ગયા ! પોતાના વહાલા બન્ધુને મૃત્યુ પામતા જોઇ તેમનો ક્રોધ તુરત શમી ગયો. ને તેમને પોતાના કુકર્મનું બાન થઇ આવ્યું. તેમના અંતઃકરણમાં એથી ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા માંજો સરકારને ખબર પડતાં રાજ્ય જવાનો ને ફાંસીની શિક્ષા થવાનો પણ તેમને ભય લાગ્યો. એવા વિચારોથી તેમનું અંતઃકરણ ઘેરાઇ ગયું, ને જીવન મૃત્યુકરતાં તેમને વધારે ખરાબ લાગ્યું. પોતાની જાતઉપર તેમને ભારે ધિક્કાર છૂટ્યો. મરણ પામતા નાના ભાઇભણી જોઇ તે બોલ્યા:—“ તને મારીને મારે ગરાસ

મેળવે નહોતો, પણ તું મારવા આવતો હતો, માટે મેં તને માર્યો; હવે મારે જીવવું નથી.” એમ બોલતાં પુનઃ આવેશમાં આવી જઈ તેમણે પોતાના શરીરઉપર રીવોલ્વર ફાડી આપઘાત કર્યો ! રાજ્ય રાજ્યને ઠેકાણે રહ્યું, ને થોડીજ વારમાં એ યુવાન કાઠીકુમારો પૃથ્વીપરથી ચાલી નીકળ્યા ! પાછળથી રાજ્યપર સરકારની જમિ આવી, અને બંને ભાઈને પુત્ર ન હોવાથી રાજ્ય કોષ કુટુંબીને સોંપાયું. ક્રોધરૂપી પિશાચ શું ન કરાવે ? ગીતાજીમાં ક્રોધને નરકના દ્વારરૂપ કહેવામાં આ હેતુ છે. ક્રોધનાં આવાં અનિષ્ટ પરિણામ જાણીને વિચારવંત મનુષ્યે તેને પોતાના અંતઃકરણમાં ઉપજવા ન દેવો જોઈએ, ને ઉપજે તો રોકવો જોઈએ.

ચારે પુરુષાર્થનો નાશ કરનારા ક્રોધઉપર ક્રોધ કરો, ને તેને હણો.

“અપકારિણિ કોપથેત્ કોપે કોપઃ કથં ન તે ।

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં પ્રસન્ન પરિપંચિનિ ॥”

અપકાર કરનારઉપર ક્રોધ થયા વિના કેમ રહે ? એમ જો કોઈ કહે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કોઈ કવિ કહે છે કે:-ક્રોધઉપર તમે કેમ ક્રોધ કરતા નથી ? એ દુષ્ટ ક્રોધ તો તમારું સૌથી વધારે હુંકું કરનારો છે. તે તમારા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોના બલાકારે નાશ કરનારો મહાશત્રુ છે.

જો આ વાત તમને સત્ત્વ લાગે તો તમે તમારા હૃદયમાં વાસ કરીને રહેલા એ શત્રુનો અવશ્ય નાશ કરો.

ક્રોધ ધર્મનો અને મોક્ષનો નાશ કેવી રીતે છ કરે છે ? વિશ્વમાં કોઈ મનુષ્ય પોતાનો વેરી હોય તો તે ધર્મમાં ને મોક્ષમાં

અડચણ ન કરી શકે. તે સીધી રીતે તેનો એક દેશ (ભાગ) પણ બગાડી ન શકે, માત્ર તે અર્થનો ને કામનો (ઇચ્છિત સુખભોગનો ને તેનાં સાધનોનો) એક દેશ બગાડી શકે. પોતાના હૃદયમાં પ્રભુભજન કરી મોક્ષ મેળવવામાટે કોઈ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરતો હોય તેમાં તેને બહારનો વેરી શી અડચણ કરી શકે ? પણ ક્રોધનામનો આંતરશત્રુ તો ધર્મને ને તેથી પ્રાપ્ત થતા મોક્ષને અવશ્ય હણે છે.

હૃદયરૂપ ઈશ્વરના મંદિરમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને પેસવા ન દે. સ્ત્રીએ કે નોકરે સંધ્યાનાં વાસણો બરાબર ન માંજ્યાં હોય તો તેમને શાંતિથી કહેવાને બદલે સંધ્યાવંદનના આરંભમાં ક્રોધ કરી પંચપાત્ર કે તરભાણી તેમના ભણી ફેંકવામાં આવે, વા અયોગ્ય શબ્દો બોલવામાં આવે, તો તેથી સંધ્યાવંદનવડે જે ધર્મ સાધવો છે તેની હાનિ થાય છે તેનું તે વેલા કેટલાકને ભાન રહેતું નથી. દેવપૂજન કરતાં પૂજના બે ત્રણ ઉપચાર થયા હોય તેટલામાં છોકરાંએ કાંઈ ગડબડ કરી તેથી, કે ઘરમાં કોઈની ભૂલથી કાંઈ વસ્તુ પડી ગઈ ને તેથી અવાજ થયો તેથી, ક્રોધ કરવામાં આવે, ને ન બોલવાના શબ્દ બોલી બેસાય, તો તેથી પુણ્યને બદલે બિલકું પાપ બંધાય છે. આ વાત ઘણાના સ્મરણમાં રહેતી નથી. એ વેલા તો ક્રોધરૂપ ચાંડાલને અંતઃકરણમાં પેસવા નજ દેવો જોઈએ. કાંઈ પણ ઉચ્ચ વર્ણનો હિંદુ ચાંડાલને પોતાના રહેવાના ઘરમાં પેસવા ન દે, ત્યારે ઈશ્વરને બિરાજવાના મુખ્યમંદિરરૂપ હૃદયમાં, ને તે પણ ઈશ્વરનું પૂજન કરતી વેલા ક્રોધરૂપ ચાંડાલને આવવા દેવો એ કેટલું અઘટિત છે ? “**ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति**” એ વચનથી ગીતાજીમાં પ્રભુ સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહે છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પ્રભુભજન કરતી વેલા તો મારે અવશ્ય શાંતિ બળવવી

જોઈએ એ વાત ઘણાને ધ્યાનમાં રહેતી નથી. એ વેલા પણ કોઈ ઘણાને વ્યથા બનાવી તેની પાસે અઘણિત પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તે ઉપર એક દષ્ટાંત કહેવાય છે.

એક ગૃહસ્થને ત્યાં ૪૫ વર્ષે પુત્રજન્મ થયો. પોતાના પિતાને પુતામના નરકથી પોતાના પુણ્યકર્મોવડે તારનાર તે પુત્ર કહેવાય છે. વર્તમાનમાં એવા પુત્ર બહુ જ થોડા જણાય છે. હાલ તો પુત્ર જો પોતાનાં માતાપિતાને અડચણ ન કરે તોએ ઘણું સારું ગણાય ! મોટી બિમરે પુત્રપ્રાપ્તિ થવાથી તે ગૃહસ્થને પોતાના તે પુત્રપર બહુ પ્રીતિ હતી કેને ખબર છે કે પોતાનો પુત્ર મોટો થશે, ને તે કમાઈને પોતાને ખવડાવશે ? પણ પ્રભુની માયાનો મહિમાજ ક્ષંધ એવો છે કે માણસો પુત્રમાટે ઘેલાંજેવાં થાય છે. માણસોજ નહિ, પણ પશુપક્ષીઓ પણ પ્રભુની માયાને વશ થઈ અસુક સમયસુધી પોતાનાં ખર્ચાઓમાં બંધાયેલાં જોવામાં આવે છે. ગાયને પોતાનાં વાછડાંપર કેટલો બધો પ્રેમ હોય છે ? પક્ષીઓ પોતાનાં ઇંડાંને કેટલી સંભાળથી સેવે છે ? માયાનો કાંઈ અદ્ભુત પ્રભાવ છે. જેની વાત થાય છે તે ગૃહસ્થ એક વાર દેવપૂજન કરતો હતો. છ સાત ઉપચારસુધી તેનું પૂજન ચાલ્યું હતું એવામાં તેનો છોકરો રોવા લાગ્યો. તેની માતાએ તેને જાતો રાખવામાટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, ધવરાવવા માંડ્યો, પણ તે જાતો રહ્યો નહિ. તે છોકરાના રડવાથી પેલા માણસને પોતાની સ્ત્રીના ઉપર ઘણો ક્રોધ આવ્યો. પૂજા અધુરી મૂકી બેસીને તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:—“આને જાતો રાખ, જાતો રાખ, કેમ જાતો રાખતી નથી ?” સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ઘણાંજે જાતો રાખું છું, પણ જાતો રહેતો નથી.” તેના પતિએ તેને કહ્યું:—“ત્યારે ધવરાવ, ને જાતો રાખ.” સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ખારની

ધવરાવું છું, પણ તે ધાવે છે ક્યાં ? ” છોકરો મોટા ધાંટા પાડીને રડતો હતો તેથી તે માણસને વધારે ક્રોધ આવ્યો. ક્રોધના આવેશમાં તે બોલી ઊઠ્યો:-“કેમ ન ધાવે ? તેનો બાપ પણ ધાવે.” સ્ત્રીએ આ સાંભળી જરા મોટું મલકાવ્યું. પેલા માણસને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. ક્રોધમાં માણસ આવી રીતે ઝોડનું ઝોડ વેતરી નાંખે છે.

આલે ત્યાંસુધી દેવપૂજનવેલા અન્ય ક્રિયા ન કરવી જોઈએ, ને દેવની સ્તુતિ આદિવિના અન્ય બોલવું પણ ન જોઈએ. તેને બદલે ગમે તેમ બોલાય, અને તે પણ દેવની સાંનિધ્યમાં, એ કેટલું બધું જોડું ? એ તો દેવનું અપમાન કર્યા જરાબર છે. માણસની પાસે તેનું ક્રોધ મોટરું કે સારો ગૃહસ્થ બેઠો હોય તો તે ગમે તેમ બોલતાં અચકાય, દબાય, તેને સ્મરમ લાગે, પણ દેવપાસે તે બ્યારે ગમે તેમ અયોગ્ય બોલે ત્યારે તે ત્યાં દેવની હાજરી નથી માનતો એમજ કહેવાય, ને એમ માનતો હોય ત્યારે તેને દેવપૂજનનું ફલ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ફલ ન થાય એટલુંજ નહિ, પણ તેથી ઊલટું પાપ બંધાય, ને એ પાપ તો વળી બારે થાય. તીર્થક્ષેત્રમાં કરેલા પાપનું ફલ આ પ્રમાણે કહેવાય છે:-

“ અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં તીર્થક્ષેત્રે વિનશ્યતિ ।

તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ ॥ ”

(અન્ય સ્થલે કરેલું પાપ તીર્થક્ષેત્રમાં નાશ પામે છે, પણ જો તીર્થક્ષેત્રમાં પાપ કરાય તો તે વજ્રલેપ જેવું થાય છે.) સંધ્યાવંદન ને દેવપૂજન આદિ ધર્મકાર્ય કરવાનું સ્થલ, ત્યાં દેવ બિરાજતા હોવાથી, તીર્થક્ષેત્રજેવું છે, માટે તે સ્થલે તો ક્રોધ નજ પ્રકટ થવા દેવો, ને જો પ્રકટે તો સહનશીલતા સમી તેને અટકાવે.

ધર્મ-ધૃ-ધારણ કરવું તે પરથી ધારણ કરનારો, જીવને ઉચ્ચે લઈ જનારો, તેને પાપથી અચાવનારો ને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ કરાવનારો તે ધર્મ. મનુષ્યે એ ધર્મનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. “ ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ” (નિશ્ચય હજીલો ધર્મ મનુષ્યને હજી છે, ને રક્ષણ કરેલો ધર્મ મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે,) માટે ધર્મનું આગ્રહથી પાલન કરવું આવશ્યક છે. ધર્મપાલનમાં કોઈની ભૂલ થતી હોય તો ધર્મની રક્ષાને અર્થે તેને વિવેકપૂર્વક કહેવું જરૂરનું છે, પણ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી. ક્રોધ કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે એ ભૂલવું નહિ.

સ્થૂલ ને અદ્ય સાધનને માટે મહામુદ્યવાન ને સૂક્ષ્મ સાધ્યને ખોઈ નાંખો નહિ. ચિત્તની શાંતિ ને ચિત્તનો સમભાવ પ્રાપ્ત થાય એ ધર્મપાલનનું ફલ છે. ચિત્તની શાંતિ ને ચિત્તનો સમભાવ એ સાધ્ય છે, ને ધર્મ એ તેનું સાધન છે. સાધનકરતાં સાધ્યનું મહત્ત્વ વધારે છે, ને જ્યારે એમ છે ત્યારે ધર્મનાં પરંપરાનાં સ્થૂલ સાધનોને માટે મુખ્યધર્મરૂપ સાધ્ય ખોઈ નાંખવું, - ધર્મની સ્થૂલ વાતને માટે ક્રોધ કરી પોતાના ચિત્તની શાંતિ ને તેનો સમભાવ ખોઈ નાંખવાં-એ કોઈ રીતે યોગ્ય નજ ગણાય.

આવી રીતે ક્રોધ ધર્મનો ને ધર્મપાલનવડે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનનો તથા મોક્ષનો નાશ કરે છે, માટે ક્ષમા, સહનશીલતા ને દયાવડે તેને આગ્રહથી ત્યજો.

અર્થનો નાશ ક્રોધ કેવી રીતે કરે છે ? અર્થ એટલે પૈસા એવો ટુંકો અર્થ ન કરવો, પણ અર્થ એટલે સર્વ પ્રકારનું દ્રવ્ય એવો બહોળો અર્થ કરવો. ખેડ, વ્યાપાર, નોકરી, વહીવટ, વૈદ્ય, કંદાકટ, દલાલી, ક્ષિત્પ્રકામ ને મજૂરી ઇત્યાદિ જે જે ધંધાથી મનુષ્યને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તે બધા ધંધામાં મનુષ્યે પોતાના ચિત્તની શાંતિ બળવવાની તથા

મીઠી જીભ રાખવાની બહુ આવશ્યકતા છે. કોઈ પણ ધંધામાં માયાણ અને મીઠો માણસ કાવે, પણ ક્રોધી માણસ ન કાવે. જો ખેડૂત ખીજીજી ને કડવાબોલો હોય તો તેને ત્યાં સાથી રહેવા કે મજૂરી કરવા કોઈ ન ઇચ્છે. તેનું ભાગીદારી કરવાનું પણ માણસને મન ન થાય. ક્રોધી ખેડૂતની સાથે કોઈ કામ ન પાડે. વ્યાપારીએ પણ મીઠા-બોલા રહેવું જોઈએ. તેણે પોતાની જીભ જોળ, ખાંડ કે સાકરજેતી મીઠી રાખવી જોઈએ. મીઠાબોલો વ્યાપારી સારી રીતે કમાય. ક્રોધી ને કડવાબોલા વ્યાપારીને ત્યાં જવાનું માણસને મન ન થાય. પછી ભલે તે બરાબર ભાવે આપતો હોય.

વ્યવહારમાં મીઠી વાણી બોલવાની અગત્ય.

“ તુલસી મીઠે બચતે, સુખ ફેલત ચહુ ઓર; ”

બચીકરને ચહ મંત્ર હૈ, પરિહરુ બચન કહોર. ૧

કૌઆ કિરકા લેત હૈ, કાયલ કિરકું દેત ?

મીઠી બોલી બોલકે, જગ અપના કર લેત. ” ૨

વળી પણ કહ્યું છે કે:—

“ પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યન્તિ જંતવઃ ।

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચને કા દરિદ્રતા ॥ ”

(મધુર વચનો સંભળાવવાથી સર્વે જીવો સંતોષ પામે છે તેટલા- માટે મધુર વચનજ બોલવું. વચનમાં દરિદ્રતા-સંકપણ્ય-થું રાખવું ? વચન બોલવામાં તો મધુરતારૂપ ઉદારતાજ વાપરવી.)

કાચળો કરવાના કે ગંધિયાણાના નાનામાં નાના વેપારથી માંડીને ઠેક સોનારૂપાના કે હીરામાણેકના મોટામાં મોટા વેપારસુધીમાં અંતરથી ભલે ને મીઠો માણસ વિશેષ કમાય, ને ક્રોધી તથા કડવા-

ખોલો ઓછું કમાય, ને બહુ ક્રોધી હોય તો વખતે ધંધામાં નુકસાની પણ ભોગવે.

નોકરી કરવામાં પણ માણસે મધુરભાષી ને પ્રસન્ન સુખવાળા રહેવું જોઈએ. કડવાખોલા ને ક્રોધી વાણીતર કે મહેતાને કોઈ શેડ પસંદ ન કરે. કદાચ તે ઠીક કામ કરતો હોય તો તેને બલો શેડ કાઢી ન મૂકે, પણ શેડને રાજી કરીને તે માણસ આગળ ન વધી શકે. સરકારીદરબારી નોકરીમાં જો કોઈ કારકુન ક્રોધી ને કટુભાષી હોય તો ચાલે ત્યાંસુધી ઉપરિ તેને ન બોલાવે. પણ એ હુકુમલા પોતાની પાસેથી જાય તો કીક એમ તે ઇચ્છે. ગ્રેડેશનમાં પણ એવેા માણસ પ્રાયશઃ પાછળ રહી જાય. ખીમઓને પગારમાં આગળ વધારવામાં આવે ત્યારે ક્રોધી માણસ તેના ક્રોધરૂપ દોષથી પાછળ રહી જાય. વકીલાતમાં પણ મીઠી વાણીવડે શાંતિથી વાત કરનાર વકીલપાસે અસીસ વધારે જવા કરે. વાણીવડે બટકાં બરનાર વકીલ-પાસે માણસ ન છૂટકેજ જાય. વૈદને માટે પણ એજ પ્રમાણે જાણવું. કંટાકટર પણ જો કડવાખોલો હોય તો તેને સારાં અનુભવી માણસો નોકરતરીકે ન મળે. કદાચ બિનઅનુભવી માણસ મળે તો તેથી નુકસાન થવાનો સંભવ ઊભો થાય; ને નોકર વારંવાર બદલાવવાની જરૂર પડે, તેથી અંતે કામ બગડે, ને જોઈતી કમાઈ ન થાય, અથવા ખોટ જાય. દલાલને સોદો કરાવવો રહ્યો. એ જો ક્રોધી ને કડવાખોલો હોય તો એનો તો ધંધોજ ન ચાલે, કેમકે એને તો મધુર ને યુક્તિયુક્ત વાણીવડે બંને પક્ષને ગળે વાત ચિતારવાની રહી. આ પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધંધાઓનું પણ સમજવું. જો ધંધામાં કમાઈ કરવી હોય તો મનુષ્યે અવશ્ય નિષ્ક્રોધ ને મધુરભાષી રહેવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

ક્રોધે કસવેલાં કેટલાંક બહુ ભુંડાં કામ. ક્રોધે આ સંસારમાં

કેવાં કેવાં ભુંડાં કામો માણસોપાસે કરાવ્યાં છે ? પરશુરામપાસે એકવીશ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરાવનાર એ છે. ભદ્રવાસ્થળી કરાવનાર પણ એ છે. જેમાં ક્ષત્રિયોનો મોટો નાશ થયો તે પાંડવકૌરવોનું યુદ્ધ કરાવનાર પણ એજ છે.

કામ(પ્રીતિ)નામના ત્રીજા પુરુષાર્થનો ક્રોધ કેવી રીતે નાશ કરે ? પરસ્પર પ્રીતિ નભાવવામાં તો મીઠાં વચનોની બહુ આવશ્યકતા રહે છે. સ્ત્રીપુરુષ વારેવારે ક્રોધમાં આવી જઈ એકબીજાને કટુ વચન કહે તો તેમની પ્રીતિનો ભંગ થાય, ને તેથી તેમના વ્યાવહારિક સુખનો-આનંદનો-ભંગ થાય એ પ્રસિદ્ધ છે. પતિ કડવાબોલો હોય તો ભત્રી સ્ત્રીને પણ પુનઃ પુનઃ ત્રાસ થવાથી ક્રોધ વાર એમ બોલવાનો વખત આવી જાય કે, “એ તો ક્ષમારો કર્યા કરશે.” તેના કુસ્વભાવનું તેને સ્ત્રીતરફથી આ સર્ટિફિકેટ મળ્યું ! છોકરાઓ કહે કે “આપાને બડબડાટ કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે !” એવો માણસ સગાં-વહાલાંનો પ્રેમ પણ ન મેળવી શકે, કેમકે દીલબર દીલ છે. આપણા મનમાં પ્રેમ હોય તો સામાના મનમાં પ્રેમ થાય. આપણે જો બીજાને માટે માદા વિચાર કરી બીજા કરીએ તો તેના મનમાં પ્રેમ શી રીતે ઉપજે ? ક્રોધ અથવા ખીજ, અને તે દ્વારા નીકળતાં કટુ વચનો મનુષ્યના મનપર કેટલી ખરાબ અસર કરી નાંખે છે તે પર એક બનેલી વાત કહેવાય છે:—

પોરબંદરમાં એ પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓને પરસ્પર સારો પ્રેમ હતો. તેમાંનો એક જણ એક વાર પોતાના મિત્ર બીજા વેપારીપાસે ક્રોધ ધર્માદાના કામનો શબ્દ લઈને ગયો. શબ્દો જ્ઞેતાંજ તેને ખીજ ચઢી, અને ખીજમાં ને ખીજમાં તે બેલી બોલ્યો:—“તમે તો જ્યારે હોય ત્યારે આવી લખોજ બધા આવો છો.” જે સ્થલેથી આવું ન સાંભળવું

જોઈએ તે સ્થિતિથી-પોતાના સ્નેહીના મુખમાંથી-આવું કઠોર વચન ક્રોધાવેશમાં બોલેલું સાંભળતાં તેને ધણું મારું લાગ્યું, ને પુનઃ તે જીવતાં-સુધી તેની દુકાને ન ગયો, ને પોતાને માટે માલ ખરીદવાની તેની સાથે આડત હતી તે પણ તે દિવસથીજ તેણે બંધ કરી. પ્રેમ નભાવયો અતિકઠિન છે.

“ તેહ નભાવન અતિકઠિન, સખસેં નબ્યો ન જાય;

ચહનો મોમતુરંગપેં, ચલનો પાવકમાંય. ”

(મીથુના ઘોડાપર ચઢીને અગ્નિમાં ચાલતું તેના જેવું સ્નેહને નભાવવાનું કામ અતિકઠિન છે. બધાથી સ્નેહ નભાવી શકાતો નથી.)

જો પ્રેમનામનો પુરુષાર્થ સફલ કરવો હોય તો તમારાં પ્રેમપાત્રોના અપરાધોને ક્ષમા કરો. તેમના પ્રતિ વારંવાર ક્રોધ ન કરો. ક્રોધનો જય ક્ષમાથી થાય છે. એક આમ થાય તો બીજાએ પાણી થતું જોઈએ. એમ થાય તોજ સ્નેહ નભે. સંમંધવાળા મનુષ્યોએ પરસ્પર ખમી ખાવું જોઈએ. જો એમ ન થાય, ને ક્રોધને વશ થઈ મિથ્યા-ભિમાન કે દુરાગ્રહવડે પ્રેમનો ભંગ કરવામાં આવે તો પછી તે સંધાવો કઠણ છે:—

“ તરિયા !* ધણું ન તાણીએ, તાણે તુટી જાય;

તુટ્યા પછી જે સાંધીએ, તો વચમાં ગાંઠ વળાય ”

અન્યની ભૂલના પ્રસંગમાં મનુષ્યે એવી ભૂલ પોતાનાવી થાય છે કે નહિ ? અથવા પોતાથી એવી ભૂલ થઈ જાય કે નહિ ? તેનો વિચાર કરી શાંતિ પકડવી જોઈએ. અંતઃકરણને તપવા ન દેવું જોઈએ. શાંતિનો ભંગ ન થવા દો. “ ધૈર્યં યસ્ય પિતા ક્ષમા ચ જનની શાન્તિચિરં મોહિની ”—ધૈર્ય એ સંતપુરુષનો પિતા છે,

* હે સ્ત્રી !

ક્ષમા તેની માતા છે, ને શાંતિ તેની સાથે લાંબો સમય રહેનારી સ્ત્રી છે, એ વચનનો વિચાર કરો. શાંતિરૂપી સ્ત્રી જે સંતપુરુષને પરમ સુખ આપનારી છે તેનું રક્ષણ સંતપુરુષનાં ધૈર્ય ને ક્ષમારૂપી માતૃપિતા કરે છે. અન્યભણીથી પ્રતિકૂલતા થાય ત્યારે જે ધૈર્ય રાખી ક્રોધને ન ઉપજવા દેવામાં આવે, અને ઉપજે તો વિવેકવડે રોકીને સામા માણસને તેના અપરાધની ક્ષમા આપવામાં આવે તોજ શાંતિ સચવાય. જો તેમ ન થાય તો નિશ્ચય શાંતિનો લંગ થાય, ને શાંતિનો લંગ થાય તો પછી સુખ ક્યાંથી ? શ્રીકૃષ્ણભગવાન પણ કહે છે કે:-
“ અજ્ઞાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ” (અજ્ઞાંત મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી ?)

ક્રોધ મોક્ષ સાધવામાં પણ બહુ અડચણ કરે છે. દુઃખ-રહિત નિરતિશય આનંદસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તે બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી એ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. **“ વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ ”** (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે,) એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની આનંદરૂપતા વર્ણવી છે. જે પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો અંતઃકરણ તરી પડેલા મહાસાગરજેવું શાંત રાખવું જોઈએ. શાંતિની પછવાડે સુખ છે. જે મોક્ષરૂપ શાશ્વતી શાંતિ જોઈતી હોય તો ક્રોધને પોતાના હૃદયમાંથી દૂરજ રાખો. ધર્મનું અંતિમ ફલ મોક્ષ છે. ક્રોધ કરવાથી ધર્મ હણાય છે. જે ધર્મ હણાય તો મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

એવી રીતે ધર્માદિ ચારે પુરુષાર્થને ક્રોધ હણે છે. એક જૂની ગુજરાતી ગાહામાં (ગાથામાં) ક્રોધના દોષો જણાવતાં આમ કહ્યું છે:-

“ રૂઢ લોચેવિ કોવો સરીરસંતાવ કલહ વૈરાંડ ।

કુળડ પુજો પરલોચે નરમાય સુદારુણં દુઃખમ્ ॥ ”

(ક્રોધ આ કોકમાં શરીરવિષે સંતાપ, કલહ ને વેર ઉપજાવે

છે. પુનઃ તે ક્રોધ પરલોકમાં પણ નરકને માટે ને ભયંકર દુઃખને માટે હેતુરૂપ થાય છે.)

ક્રોધની શરીરઉપર થતી માઠી અસર. જ્યારે ક્રોધ આવે છે ત્યારે નાડીના ધબકારા વધી પડે છે, ને શરીરમાં ગા વા ગા ડીઝીન્ટેસો તાવ અવશ્ય ચઢી આવે છે. એ વેલા મગજ તપી ઊઠે છે, ને સુખપર ને આંખમાં લોહી ચઢી આવે છે. ક્રોધવેલા આખો લાલ થઈ જવાનું કારણ એ છે. એ સમયે મૂછો ભમર ને હોડ કંપવા માંડે છે, ભમર ઉચી ચઢે છે, ને રોમરોમમાં જાણે એક તરફનો દાહ થનો હોય એમ લાગે છે. ઘોડાપર ખીજ્યા પછી જો તેની નાડી તપાસવામાં આવે તો તેનો વેગ વધેલો અનુભવાય છે. ખીજ્જા પ્રાણીઓઉપર મનુષ્યના ક્રોધની જ્યારે આવી અસર થાય છે ત્યારે મનુષ્યઉપર અન્ય મનુષ્યના ક્રોધની અસર કેટલી થતી હશે તે વિચારવાજેવું છે. આમ ક્રોધ પોતાને ને પરને અપકાર કરે છે.

ઇંદ્રિયાદિના સંયમની આવશ્યકતા. ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ. જો મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો તેણે પોતાની ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણઉપર દાખ રાખતાં શીખવું જોઈએ. જે તેમના ઉપર દાખ ન રાખતાં કુસંસ્કારવાળું મન કહે તે પ્રમાણે વર્તે છે તે દુઃખી થાય છે. આ સંસારમાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે જે આરંભમાં જરા દુઃખવાળાં જણાય, પણ પરિણામે તે બહુ સુખ આપે છે. જપ, તપ, વ્રત ને ધ્યાન આદિ સંયમપાલનને લાભતાં કાર્યો એ પ્રકારનાં છે. એમાં ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણને રોકવાં પડે છે, તેથી પ્રથમ કષ્ટ જણાય છે, પણ પાછળથી તેનું પરિણામ શાંતિસુખમાં આવે છે. તે કર્મો આ લોક પરલોક બંને સુધારે છે, ને મોટા પુરુષાર્થ થાય તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતાદ્વારા તેમાં બ્રહ્મગાનદ્વારા મોક્ષની યોગ્યતા

આવે છે. બીજાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે આરંભમાં તે સુખકર જણાય છે, પણ પાછળથી ભારે કष्टનો અનુભવ કરાવે છે. ઇદ્રિયોના વિષયોને યથેચ્છપણે ભોગવવા એ આ પ્રકારમાં આવે છે. શબ્દરૂપરૂપાદિ વિષયોમાં આસક્તિવાળા ઇદ્રિયોને અને અંતઃકરણને આરંભમાં વિષયનો ઉપભોગ સુખનજક જણાય છે, પણ પરિણામે તેથી તેમને સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. વિષયો પરાધીનતા, ક્ષણભંગુરતા, અપવિત્રતા ને સાતિશયતા આદિ દોષયુક્ત હોવાથી જીવને તે છેવટ અસંતોષ ને દુઃખજ આપે છે. ત્રીજા પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે કે જે આરંભમાં શરીર, ઇદ્રિયો ને અંતઃકરણને તપાવે છે, ને પરિણામે પણ દુઃખાનુભવ કરાવે છે. ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારો એ વર્ગમાં આવે છે. મનુષ્યે પ્રથમ પ્રકારનાં ધાર્મિક કર્મો આગ્રહથી કરવાં, બીજા પ્રકારનાં કર્મોમાં—વિષય-ભોગોમાં—વિહિતનિષિદ્ધનો વિચાર કરી વિહિત વિષયો પરિમિતપણે ધર્મને પ્રતિકૂલ ન થાય એવી રીતે ભોગવવા, ને તેમાંથી ધીમે ધીમે આસક્તિ ઓછી કરતા જવી. ત્રીજા પ્રકારનાં ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોને અધીન થવારૂપ નિષિદ્ધ કર્મો જે વર્તમાનમાં ને ભવિષ્યમાં મનુષ્યને કष्ट આપવાર છે તેને સમજીએ સદાગ્રહ રાખીને ત્યજવાં.

ક્રોધની ભારે ભુંઠાઇ. આમજ કહ્યા પ્રમાણે ક્રોધ મનુષ્યને તેના જીવનમાં અશાંતિ, અપકીર્તિ ને વ્યાવહારિક અનેક પ્રતિકૂલતાઓ ઉપજાવી કष्ट આપે છે, ને મરણપછી નરકનાં દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે. એ કેટલો ખૂરો છે ? મનુષ્યનું ખૂડું કરવું, ને તેને તાપ આપવો એજ તેના દુષ્ટ સ્વભાવ છે. અરે ! તેના જેવો બીજો કોઇ કૃતધની નથી. સામાન્યરીતે નહારો મનુષ્ય પણ પોતાને આગ્રય આપનારનું ખૂડું ન કરે. પણ આ તો પોતાને આગ્રય આપનાર અંતઃકરણનું પ્રથમ ખૂડું કરે છે,—તેને ખાલે છે, ને પછી બીજાને પણ ખાલે છે. જેણે ઊતારે

આપો તેને ત્યાં આગ લગાડવી એ એનું પ્રથમ કામ છે. તે એવો ખૂરો છે એટલામાટેજ એક કવિ વિનોદમાં તેને કહે છે કે:-“ નમોઽસ્તુ ક્રોધદેવાય સ્વાશ્રયજ્વાલિને મૃગમ્ ” (પોતાને આશ્રય આપનારને અત્યંત આજનાર હો ક્રોધદેવ ! તમને મારા નમસ્કાર હો.) એ ક્રોધને તો દૂરથીજ નવ ગળના નમસ્કાર કરવા જોઈએ. એક મહાત્માને કોઇ માણસે પૂછ્યું કે:-“ મહારાજ ! ક્રોધની ટુંકી વ્યાખ્યા કહેા. ” તેમણે તેને કહ્યું:-“ અપરાધ ક્રોક કરે, ને તેની શિક્ષા ક્રોક ભોગવે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરનાર મનોવિકાર તે ક્રોધ. ” નોકરે કે દીકરીએ ચીમની ફાડી, ને ક્રોધ તેની શિક્ષા ભોગવાવે શેકપાસે કે પિતા પાસે, કેમકે શેકનું કે પિતાનું ચિત્ત ક્રોધ કરવાથી મળે. ક્રોધ કૃતધ્ની હોવાથી પોતાને આશ્રય આપનાર અંતઃકરણને બાળે છે, અને તે પણ તેના વાસ્તવિક અપરાધવિના ! આવા ક્રોધને સમજીએ પોતાના અંતઃકરણમાં શામાટે આશ્રય આપવો જોઈએ ? નજ આશ્રય આપવો જોઈએ. મનુષ્યે ક્ષમાશીલ રહેવું જોઈએ. જેકે પ્રતિકૂલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ક્ષમાશીલ રહેવું કઠણ પડે છે તોપણ સર્વ વાત અભ્યાસથી સિદ્ધ થઇ શકે છે, માટે અંતઃકરણને સમજવી ક્ષમાનો અભ્યાસ કરવો.

ધર્મસાધનોનું ક્રોધથી રક્ષણ કરો:-માણને કોઇ સારું વૃક્ષ ઊછેરવું હોય તો તે તેને કેટલું સંભાળે છે ? સારી જાતનો આંખો ઊછેરવો હોય તો તેને કેળતી છાયામાં રાખે છે, ને તેને આથમણો ખારવાળો પવન ન લાગે માટે તેની આસપાસ તે ગુચ્છમાટ બાંધી રાખે છે. જ્યારે સામાન્ય યુદ્ધિનો અમણ માણી પણ પોતાને ઊછેરવાના વૃક્ષમાટે સંભાળપૂર્વક આવી ગોડવણ કરે છે ત્યારે સમજી ને શિક્ષિત મુમુક્ષુએ પોતાના હૃદયમાં ઊછેરવાના ભક્તિ, યોગ કે ચાતુર્ય કલ્પ-વૃક્ષનું કોષાદિ વિકારોથી કેટલી પાછી ગોડવણ ને કેટલી સંભાળથી

રક્ષણ કરવું જોઈએ? તે વિચારવાનું છે. જો ક્રોધદિ અયોગ્ય વિકારોથી બકિત આદિ ઊગતા કામલ કલ્પવૃક્ષનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો તે સદગત્વારમાં બળી જાય છે, તે સાધકનો લાંબા સમયનો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે.

શંકા:—ક્રોધ તો વ્યવહારમાં બહુ કામનો છે. તેવડે ઘણું કામ સારી રીતે થાય છે.

સમાધાન:—ક્રોધ વ્યવહારમાં ઉપયોગી-લાભપ્રદ-નથી, પણ તે વ્યવહારમાં બારે હાનિ કરનારો છે, એ વાત અગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે. ક્રોધ કરવાથી નોકર, સ્ત્રી ને બાલક આદિ વશ વર્તે છે, ને તેથી વ્યવહારમાં અનુકૂલતા થાય છે એ માન્યતા બર્થ છે. ક્રોધ-વિના પણ પ્રાગલ્ભ્ય-કડપ-રૂઆબ-પ્રતાપબલ-થી કામ વધારે સારું થાય છે. પરિમિત બોલવાથી ને કાર્યમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવાથી રૂઆબ સારો બેસે છે વળી શાસ્ત્ર ક્રોધ કરવાની ના પાડે છે, કુદાડો રાખવાની ના નથી પાડતું.

વ્યવહારમાં માત્ર કુદાડો રાખવો જોઈએ. અયોગ્ય માણસો પોતાની મેળે સમજીને પોતાના કામમાં બગૃતિ રાખી શકતાં નથી. તેમને ટોકનાર જોઈએ, માટે પ્રયોજનજેટલો ઉપરનો કુદાડો રાખવો, પણ ક્રોધ કરીને પોતાનાં અને પરનાં શરીરમનને બાળવાં નહિ. કુદાડો રાખવાઉપર એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક ગામમાં એક સંત પુરુષ કેટલોક સમય રહ્યા, ને જિજ્ઞાસુઓને તેમણે પોતાના સત્સંગનો અપૂર્વ લાભ આપ્યો. પછી તેઓ યાત્રાનિમિત્તે ને મુમુક્ષુઓના કલ્યાણાર્થે ત્યાંથી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઈ નીકળ્યા. ત્યાંના લોકો તેમને વળાવવામાટે તેમની પાછળ ચાલ્યા. તે ગામનો દરવાજો આવ્યો, એટલે મહારાજે તેમને રોકાઈ જવા કહ્યું,

પણ પ્રેમને લઈ તેઓ ન રોકાતાં તે સંતપુરુષની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. પછી તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યું કે:—“હવે તમે સૌ રોકાઈ જાઓ. શાસ્ત્રપ્રમાણે ને શિષ્ટાચારપ્રમાણે તમારો વિવેક પૂર્ણ થયો. પૂજ્ય કે પ્રિયને સામા લેવામાટે અનુકૂલતાપ્રમાણે ને ઇચ્છાનુસાર જેટલું જઈ શકાય તેટલું જવું, પણ વળાવવા તો ગામના દરવાજા-સુધી જવાય તો પૂર્ણ છે. કદાચ બહુમાં બહુ તો ગામના સીમાડાસુધી જવું, પણ તેથી આધે ન જવું.” ભાવિક લોકોએ તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું:—“પ્રભો ! સીમાડો હવે નજીક છે, ને ત્યાંથી આપને પધારવાને માર્ગ દેરાય છે, તે બતાવીને અમે પાછા વળશું. ત્યાંસુધી આપ કૃપા કરીને આવવા દો.” સીમાડો આવ્યો ત્યારે તે લોકોમાંના એક અગ્રેસર માણસે એક બીજો માર્ગ બતાવીને હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે:—“કૃપાનાથ ! આપને આ માર્ગે પધારવું હીક પડશે. જોકે આપ જે માર્ગે જવા ઇચ્છો છો તે માર્ગે દુંકો છે, પણ તે માર્ગ બહુ ભયવાળો છે. અહીંથી આશરે ૧૧ ગાઉપર એક મોટો વડ આવે છે, તેની પાસે એક રાક્ષસમાં મોટો ઝેરી સાપ રહે છે, તે પ્રવાસીઓને અને ત્યાં જનાર અન્ય પ્રાણીઓને એવો ત્રાસ આપે છે કે કેટલાક સમયથી એ માર્ગે બંધ પડી ગયો છે. જે ત્યાંથી નીકળે તેને તે ડુંગડો મારીને કરડવા દેડે છે. વળી તે એટલો બધો ઝેરી છે કે તેનું શીણ જે પ્રાણીઓના ઉપર પડે તે પ્રાણીઓને પણ ઝેર ચઢે છે, માટે જોકે થોડો ફેર પડશે, પણ આ માર્ગે નિર્ભય છે, તેથી આપ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કરો તો સારું.” તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યું:—“એટલો બધો લાંબો માર્ગ લેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. આ દુંકો માર્ગે હીક છે. જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. તમે નયિત રહેશો.” લોકોએ તેમને વિનયપૂર્વક પુનઃ ના પાડ્યા છતાં પણ મહારાજ તો

તેમને ધીરજ આપી સર્પવાળે કુંડે માઝે ચાલ્યા. સ્વરૂપાનુસંધાન કરતા કરતા તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. એવામાં સર્પવાળું સ્થાન આવ્યું. મહારાજને દૂરથી જોઈ તે સર્પ પુંકાડો મારીને દોડતો દોડતો મહારાજપાસે તેમને કરડવામાટે આવ્યો; પણ જેવી મહારાજની વેધક દૃષ્ટિ તેના પર પડી કે તે ત્યાં થીજી ગયો, ને તેમની પાસે આવી તેમને કરડી શક્યો નહિ. પછી મહારાજે પોતાના કમંડલુમાંથી થોડું જલ લઈ તેના પર છાંટી તેને ગંભીરવાણીવડે કહ્યું:—“તું શામાટે અહીંથી નીકળનાર વા અહીં આવનાર પ્રાણીઓને ત્રાસ આપે રહ્યો છે? તેમણે તારું શું બગાડ્યું છે કે તેમના જીવ લેવાની પાપ પ્રવૃત્તિ તું કરે છે? પૂર્વનાં મોટાં પાપવડે તને આ સર્પની અધમયેનિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હજી પણ તું તારું પાપ વધારતોજી જાય છે, તે અંતે તારી કેવી ખૂટી મતિ થશે તેનો તને લભારે વિચાર થતો નથી? અને તને પ્રભુનો લેશ પણ ડર લાગતો નથી? શું તને તારા પાપને માટે કાંઈ પણ શરમ આવતી નથી?” આટલું કહેતામાં તે સર્પ પ્રથમ તો કોપી ઊઠ્યો, પણ પછી તે મહારાજના પ્રતાપથી પોતાની ફેણ નીચી નમાવી વિનયથી બોલ્યો:—“મહારાજ! હું મોટો પાપી છું. આજસુધી મેં ઘણાં પાપ કર્યાં છે. પ્રભો! મને બચાવો.” તે સંતપુરુષે તેને કહ્યું:—“તને તારો નિર્માણ થયેલો આહાર કરવાની છૂટ છે, પણ તારે આજથી કોઈને કરડવું નહિ. હરતાંફરતાં તારે પ્રભુ સ્મરણ કરવું.” સર્પે આ આજ્ઞા સાંભળી મહારાજને ફેણવડે ત્રણ વાં નમન કર્યું, ને પછી તે બોલ્યો કે:—“પ્રભો! આજથી હું આપની આજ્ઞા-પ્રમાણે વર્તીશ, ને કોઈને હરકત નહિ કરું.” મહારાજ નિર્વિઘ્ને ત્યાંથી પસાર થઈ ગયાના સમાચાર આસપાસનાં ગામડાંમાં ફેલાતાં કોઈ કોઈ વાર ગોવાળીઆ ને ખેડુતો ત્યાં પોતપોતાનાં ઢોરોને ચારવા લા

જવા લાગ્યા. અગાઉ તો માણસને દેખતાં તે સર્પ ઘુંઝાડો મારી કરડવા દેડતો, પણ હવે તો તે તેમને શાંત થઇ મથેલો જણાવા લાગ્યો. લોકોને આ વાતની વિશેષ ખબર પડતાં તેમણે વિચાર્યું કે નિશ્ચય મહારાજ સમયે પુરુષ હતા એમાં સંશય નહિ. તેમણે આ સર્પને નક્કી શાંત કરી દીધેલો જણાય છે. સમીપનાં ગામોમાં જેમ જેમ વધારે વધારે ખબર પડતી મઠ તેમ તેમ લોકો સુખેથી ત્યાં આવવા લાગ્યા. સર્પ બેઠો હોય કે દરતો હોય, પણ કાંઈને કાંઈ અડચણ ન કરે. પછી તો અટક્યાળા જોવાળાઓ તેને લાકડીના ઘોંકા મારવા મંડ્યા, ને તેની નીચે લાકડી બરાબી તેને ઉંચે કરવા મંડ્યા, તોપણ તે કાંઈને કરડે નહિ. તોશાની છોકરાઓને આ વાતની જાણ થતાં તેઓ તેને લાકડીથી ઝાઝાળી સતાવવા મંડ્યા. હવે તો તેને પોતાના આરામદે દિવસે રાફડાબહાર નીકળવું પણ ભારે પડવા લાગ્યું. મૂર્ખ છોકરાઓના ને અણસમજી મનુષ્યોના ત્રાસથી તે મુંઝવા લાગ્યો, ને શરીરે પણ નબળો થઇ ગયો. આશરે છ માસે મહારાજ યાત્રામાંથી પાછા વળ્યા, ને એ રસ્તે નીકળ્યા. ત્યારે તે સર્પને દુર્ગત ને ઉદાસીન જોઇ મહારાજે તેને પૂછ્યું કે:—“તું આવો નબળો કેમ થઇ ગયો છે?” સર્પે કહ્યું:—“મહારાજ! આપે કહ્યું તે પ્રમાણે હું વર્તું છું, કાંઈને કરડતો નથી, તેમ કાંઈને કાંઈ અડચણ પણ કરતો નથી, એટલે હવે તો લોકો મને બહુ હેરાન કરે છે.” મહારાજે કહ્યું:—“તારે કાંઈને કરડવું નહિ, પણ ઘુંઝાડો રાખવો.” સર્પે કહ્યું:—“બહુ સારું કૃપાનાથ! હવે તે પ્રમાણે કરીશ.” પછી તેને હરકત કરવા કાંઈ આવતું તો તે ફેણ ઉઘી કરી જોરથી ઘુંઝાડો મારવા લાગ્યો, એટલે લોકોએ જાણ્યું કે આ સર્પ પાછો પોતાના મુલતવભાવપર આવી ગયો છે. હવે તેનાથી દૂરજ રહેવું સારું છે. આથી સર્પનું હમેશાંનું દુઃખ દૂર થયું.

વ્યવહારમાં ડુંકાડાની (પ્રાગલ્ભ્યની) આવશ્યકતા છે, પણ ક્રોધને વશ થઈ ક્રોધનું અનિષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા નથી. વ્યવહારકુશલ માણસો કહે છે કે:—“એવા કડવા ન થવું કે બધા થુંકી નાખે, ને એવા મીઠા ન થવું કે બધા આપ્પા ને આપ્પા કરડી ખાય.” મતલબ કે મધ્યમ માર્ગ ચાલવું. જે મધ્યમ માર્ગ ચાલે છે, ને સમયે ઉપરથી જરા રૂઆળ દર્શાવે છે તેના કામમાં અડચણ આવતી નથી, ને તેને ક્રોધ કરીને અસાંતિ ઉપજાવવી પડતી નથી, તથા પાપના ભાગી થવું પડતું નથી.

ક્રોધ આવે ત્યારે શું કરવું? આ પ્રશ્ન સાહજિક છે. ઘણા મનુષ્યો કહે છે કે:—“ક્રોધને રોકવાની અમારી ઇચ્છા હોય છે, છતાં તે આવે છે ત્યારે અમારાથી રોકી શકાતો નથી. એનો તીવ્રચાલુના જેવો વા પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવો વેગ અમે અટકાવી શકતા નથી, ને તેથી કાંઈક ટાંઈ ઓલી જવાય છે, અથવા અવળું કામ થઈ જાય છે.” આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે:—“પુરુષાર્થવિના કાંઈ બની શકે એવું નથી. ક્રોધ આવે ત્યારે ક્રોધમાં રહેલા દોષોનું અને ક્રોધ ત્યજી દેવાયોગ્ય છે એવાં શાસ્ત્રનાં ને મહાપુરુષોનાં વચનોનું ઓછું વધતું સ્મરણ રાખી, તથા ક્રોધ ન કરવાના પોતાના નિશ્ચયનું સ્મરણ કરી, મૈત્ર ધારણ કરવું; અથવા મનને ખીજે શુભ માર્ગે ચલાવી દેવું. મરાઠીમાં કહેવત છે કે ‘ક્રોધ આલા તર કામર મોજ’ (ક્રોધ આવે ત્યારે સો ગુણો.) ઇંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે ‘કાઉન્ટ ટેન’—જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે દશ ગણો. એમ કરવાથી મન ક્રોધરહિત થઈ કાંઈક સાંત થાય છે. એ વેલા ઇષ્ટમંત્રનો માનસિક જપ કરવા મંડી પડવું, અથવા પ્રભુના ક્રોધ, પણ નામનું મનમાં વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરવું, વા મોટે સાદે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગવું. વળી એ વેલાએ જગતના મિથ્યાપણાની ને પોતાના આત્માને ક્રોધ પણ મનુષ્યથી કે ક્રોધ પણ

પ્રતિકૂલ પ્રસંગથી કાંઈ પણ હાનિ થઈ શકે એમ નથી એવી સુદૃઢ જાવના આદરપૂર્વક કર્યા કરવી. મનમાં ક્રોધનો વેગ બહુ વધી ગયો હોય, ને તેથી એ બધું ન થઈ શકે, તો એ વેલા જે બને તો હંડા જલથી સ્નાન કરવું, અથવા હંડા જલથી પોતાનું માથું ને પોતાના હાથપમ ધોવાં. જે બને તો થોડા દીર્ઘ શ્વાસ પણ એ વેલા લેવા, અથવા થોડા પ્રાણાયામ કરવા. ઉપર જણાવેલા ઉપાયોમાંનો કોઈ એક ઉપાય પ્રીતિપૂર્વક કરવાથી ક્રોધની શાંતિ થવાનો સંભવ છે.”

ક્રોધમાં કાંઈ અયોગ્ય કરી એસો નહિ, પણ વચ્ચે થોડો સમય જવા દો. ક્રોધમાં તાત્કાલિક ઠાંડ પણ અયોગ્ય ન કરી એસાય તેની બહુ સંભાળ રાખો. વચમાં થોડો સમય જવા દેશો તો તમારો ક્રોધ ધીરે ધીરે શાંત થઈ જશે, અથવા ઘણો ઓછો થઈ જશે. દિવસો જશે તેમતેમ તમારા ક્રોધવાળા વિચાર અદલાતા જશે. કોઈ વેલા માણસ ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં આકરો કાગળ લખી નાંખે, પણ તે રવાના ન કર્યો હોય તો બીજે દિવસે તેને અવશ્ય તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું મન થાય, ત્રીજે દિવસે સાધારણ ઠપકો લખવાની ઇચ્છા થાય, ને વધારે દિવસો જાય તો એમ પણ થાય કે કાંઈ નહિ, એનું એ જાણે-એનાં કર્યા એ ભોગવશે, આપણે કાંઈ લખવું નથી; પણ જે તુરત અયોગ્ય વચન બોલાઈ ગયું હોય, કે અયોગ્ય લખાઈ ગયું હોય તો પછી તેનો ઉપાય માણસના હાથમાં નથી રહેતો. અયોગ્ય બોલાઈ જવાયું કે અયોગ્ય લખાઈ જવાયું એ હાથમાંથી છૂટી ગયેલા ખાણ-જેવું છે, અને એટલામાટેજ ઉર્દુમાં કહ્યું છે કે “કમ ખાનાં એાર ગમ ખાનાં” કમ એટલે ઓછું ખાવું, ને ગમ એટલે કાંઈએ અપકાર કર્યો તો તે સહન કરી લેવો. જે આરોગ્ય સાચવવું હોય તો પથ ને પરિમિત ભોજન કરવું જોઈએ. રોગ થયો હોય ત્યારે

જેમ ઔષધ ખાવું જોઈએ, તેમ પથ્ય પણ પાળવું જોઈએ. તાવ આવતો હોય છતાં દહીં, ખાટી છાશ, આંબલીની ચટણી ને કેરીના અથાણાવિના ન ચાલે તો તાવ જિતરે શી રીતે? જેમ શારીરિક રોગના સંબંધમાં તેમ માનસિક રોગના સંબંધમાં પણ જાણવું. ક્રોધ અને ખીળ મનોવિકારો એ માનસિક રોગો છે. તે મટાડવામાટે શાસ્ત્ર ને મહાપુરુષો જે ઉપદેશરૂપી ઝોસડ આપે છે તે ખાવું જોઈએ, -તે ઉપદેશને આચરણમાં મૂકવો જોઈએ, ને જે જે અયોગ્ય વિચારોથી ને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓથી બચવાનું કહે છે તે તે વિચારો ને તે તે પ્રવૃત્તિઓથી બચવારૂપ પથ્ય (કરી) પણ પાળવું જોઈએ.

“ઔષધ ખાય ન પથિ* રહે, નિષિષમ ખ્યાધિ ક્યું જય ?

દાદુ રોગી યખાવરા, દોષ બેદકું લાય.”

વેર, મૈત્રી, વ્યવહાર, આહાર ને નિદ્રા વધાર્યો વધે છે, ને ઘટાડ્યાં ઘટે છે. સમજી માણસ સમય વિચારીને વર્તે છે, ને આવેલ ક્રોધને રોકીને જે ઉચિત હોય તે કરે છે. “ફટાટોપો મયંકરઃ” (ફેણ ચઢાવવી તે પણ ભય ઉપજાવનારી છે,) એ વચનમાં દક્ષા પ્રમાણે ઉપરનો ટુંકાડો પણ સામા માણસને ભય ઉપજાવનારો થાય છે, ને તેથી ખીળના અપરાધને લઈ જ્યાં દક્ષા વિના છૂટકો ન હોય ત્યાં તેમ કરીને પણ દક્ષા માણસો પ્રસંગને વીતાવે છે. ક્રોધ વાર એવો પ્રસંગ પણ આવી પડે કે જ્યાં ટુંકાડો જતાવવાની તક હોતી નથી, તેમ ખીળું કરતાં વિશેષ હાનિ થવાં સંભવ હોય છે તો ત્યાં ઉપેક્ષા કરવી-જવા દેવું, ને સાંત રહેવું-એજ ઉચિત મણાય છે, અને સમજી માણસો તેમ વર્તે છે પણ ખરાં. એવા પ્રસંગમાં વિશેષ વધારવામાં સાર નહિ. મુંઝમુંઝ એક બેરિસ્ટર

*પથિ-પથ્ય-કરી પાળવી તે. નિષિષમ-ભયંકર. યખાવરા-માંડો,

જોપાડીપર ફરતા હતા, ત્યાં એક છુચ્ચો માણસ તેમની ટોપી જોપાડી-
ને દોડી મયો. તેમની સાથે તાબળ બી. એ. એલ.એલ. બી. ચચેલા
એક પરિચિત વકીલ હતા. તેમણે તે એરિસ્ટરને કહ્યું:—“આપણે
આવતી કાલે તે છુચ્ચો માણસપર ફરિયાદ દાખલ કરવી, ને તેની
પાસેથી તે ટોપી મેળવવી, તેમજ તેને શિક્ષા કરાવવી.” તે સાંભળીને
એરિસ્ટરે તેમને કહ્યું:—“ટોપી મધ્ય એટલુંજ બસ છે. હવે જો મારે કોટ
ને ખાટલુંન રાખવાં હોય તો કોર્ટને બારણે ન ચડતું એ સારું છે.”
જેમ બાપારી વેચવાની વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી કરવામાં બાપારમાં પોતાનું
ફલ્ય રોકાય તેનું બાજુ ગણે છે, તે કામમાં રાખેલા પોતાના નોકરાને
પમાર ગણે છે, ને દુકાનનો બીજો ખર્ચ પણ ગણે છે; તેમ સમજી
માણસ પોતાને કોઈ પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં રહેલાં હાનિ-
લાભનો પૂરો વિચાર કરીને વર્તે છે. તે ક્રોધને વથ થઈ એકદમ
આંધળીમાં ફરતો નથી.

ક્રોધને રોકવાથી થતો લાભ, જે ગમ ખાઈએ તો આપણી
સાંતિ ચુંથાતી નથી, એ મોટો લાભ છે, અને તેટલામાટે ગ્રીધંધર,
શાસ્ત્ર અને અનુભવી મહાપુરુષો પ્રતિકૂલ સંસ્મરણમાં ગમ ખાવાનો બોધ
કરે છે. આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. એક સંત-
પુરુષકેપર તેમની બકિત અને શુભ રહેણીકરણથી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હતા,
ને પ્રસન્નજોપાત તેઓ આકાશવાણીદ્વારા તેમની સાથે વાત કરતા હતા. તે
સંત એક વાર જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં આકાશવાણી થઈ.
કે:—“હે સંત! આવતી કાલે સવારે તમે ઉત્તરદિશામાં ચાલજો, ને
તે ભણી ચાલતાં તમને પ્રથમ જે મોટી વસ્તુ જણાય તેને તમે ગળી
જાઓ; અને પછી આમળ ચાલતાં જે બીજી નવી વસ્તુ તમને જણાય
તેને તમે કાઢી દેજો.” તે સંતપુરુષ તેના પ્રત્યુત્તરમાં બે હાથ જોડી

વિનયપૂર્વક બોલ્યા:-“ હે પ્રભો ! હું તે પ્રમાણે અવસ્થ કરીશ.” બીજો દિવસે સવારે પ્રભુની આરાપ્રમાણે તે ઉત્તરદિશામાં ચાલ્યા, તો તેમને સુરમાનો એક મોટો પહાડ જણાયો. તેને જોઈ તેમના મનમાં થયું કે અરે ! મારાથી આને કેમ ગળી શકાશે ? પણ તુરતજ તેમને વિચાર આવ્યો કે આવો વિચાર કરવામાં મેં ભૂત્ત કરી. હજુ મારા મનમાં પાપસંસ્કારો છે. જે મારા મનમાં પાપસંસ્કારો ન હોય તો પ્રભુની આરામાં મને શંકા કેમ ઉપજે ? જે મારાથી તે ગળી શકાય એમ ન હોય તો મને તે ગળવાનું પ્રભુ કહેજ કેમ ? માટે મારે પ્રભુની આરામાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, ને આ પહાડને ગળવા જવુંજ જોઈએ. તે આગળ ચાલવા મંડ્યા. જેમ જેમ તેઓ તે પહાડમણી જતા ગયા તેમ તેમ તે પહાડ નાનો થતો ગયો, ને તેઓ તેની સમીપમાં ગયા ત્યાં તો તે પહાડ એક સોપારીજવડો થઈ ગયો. તે મંતે તેને હાથમાં લીધો, ને પ્રભુનું નામ લઈ મોઢામાં મૂક્યો તો તે મીઠો સાકરજેવો લાગ્યો, ને ઝડ તેને ગળી ગયા. તે ગળવાથી તેમને ખડુ આનંદ થયો. “ ધન્ય પ્રભો ! ધન્ય દીનદયાલો ! ધન્ય ભક્તવત્સલ ! જા પ્રભો ! ” એવા શબ્દો તે બાવાવેશમાં આવી જઈ બોલવા લાગ્યા. તેમનાં નેત્રામાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, ને પ્રભુનું ગુણમાન કરતા કરતા તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા. ત્યાં થોડીજ વારમાં એક સોનાની મોટી સુંદર જાળી પોતાને ચાલવાના રેતાળ પ્રદેશમાં માલમ ડાટી. તે સંતપુરુષે પ્રભુની આરાપ્રમાણે તે સોનાની થાળી રેતીમાં ડાટી દીધી, ને આગળ ચાલી પાછું વાળી જોયું તો પુનઃ તે જમીનપર દેખાઈ, એટલે પાછા વળી ત્યાં જઈ પુનઃ પણ તેને ડાટી દીધી. વળી આગળ ચાલતાં પુનઃ પાછું વાળી જોયું તો ત્રીજી વાર તે થાળી જમીનપર જોવામાં આવી, એટલે પાછા વળી ત્રીજી વાર પણ ઉઠો

ખાડો બોદી તેને ડાટી દીધી. પછી તેમણે પોતે પોતાના અંતઃકરણમાં વિચાર્યું કે પ્રભુએ મને એક વાર થાળીને ડાટી દેવાનું કહ્યું હતું, પણ મેં તો ત્રણ વાર ડાટી, હવે મારે પાછું વાળીને બેવાની કાંઈ જરૂર નથી. પશ્ચાત્ તે શાંત થઈ ચાલવા લાગ્યા, પણ આ સુરમાનો પહાડ તે શી વસ્તુ હતી? ને આ સોનાની થાળી તે શી વસ્તુ હતી? અને આમ કરાવવામાં પ્રભુનો શો હેતુ હશે? એમ તેમના મનમાં થવા લાગ્યું. વિચાર કરતાં છતાં પણ તેમને તે વિષે કાંઈ ન સમજવાથી તેમણે એક સ્થલે બેસીને તેને માટે પ્રભુની બહુ બહુ પ્રકારે દીનભાવે પ્રાર્થના કરી, એટલે પ્રભુએ આકાશવાણીદ્વારા તેમને કહ્યું કે:—“હે સાધો! એ સુરમાનો પહાડ ક્રોધ સમજવો. તે તમને આરંભમાં બહુ મોટો જણાયો, પણ તમે તેના બણી ચાલવા માંડ્યું, ને જેમ જેમ તમે તેની નજીકમાં પહોંચતા ગયા તેમ તેમ તે નાનો ને નાનોજ થતો ગયો, ને અંતે તમે તેને અનાયાસે ગળી શકો તેટલો નાનો તે થઈ ગયો, તેમ ક્રોધનું સ્વરૂપ આરંભમાં બહુ મોટું જણાય છે, પણ મનુષ્ય ધૈર્ય રાખી જેમ જેમ તેના બણી જાય છે—તેમાં રહેલા દોષોનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે—તેમ તેમ તે ક્રોધ નાનો—નજીક દારણથી ઉપજેલો—જણાય છે, અને આરંભમાં ‘તેને આમ કરી નાંખું ને તેને તેમ કરી નાંખું’ એમ જે તે મનુષ્યના મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે હવે તેને માટે કંઈજ કરવાજેવું નથી એમ તેને લાગે છે. તે ક્રોધને ગળી જવાનું—કેવલ શાંત થઈ જવાનું—તેને ઈષ્ટ જણાય છે, માટે જો ક્રોધ ઉપજે તો એ પ્રમાણે વિચાર કરી ક્ષમાવડે તેનું શમન કરવું. ક્રોધને ગળી જવાનો—અપરાધી—ને ક્ષમા કરવાનો—આર્દ્ર કંઈ જોરજ છે. જે સુવર્ણની થાળી તમને દેખાઈ તે શુભકર્મવડે ઉત્પન્ન થતી મનુષ્યની કીર્તિ જાણવી. સુમુક્ષુએ કીર્તિની ઇચ્છા ત્યજીને, પોતે પોતાની કીર્તિને બલકી દાંકવી જોઈએ.

આત્મશ્લાઘા તેણે કદીપણ નજ કરતી જોઈએ. જો મનુષ્ય કીર્તિની ઇચ્છા ત્યજે, ને સ્વર્કર્તવ્ય મધ્યાયોગ્ય રીતે કરે, તો તેના ઢાંકવાનો ચત્ત છતાં પણ તેની કીર્તિ તે સુચર્ણની ઢાળીની પેઠે વારંવાર બહારજ આવ્યા કરે છે. બવહારપરાયણ સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાની કીર્તિની ઇચ્છા રહે એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેમ પણ હોય. મનુષ્ય તેથી કેટલાંક સારાં કામ કરી શકે છે, પણ તેણે જાતે તો પોતાની કીર્તિ કદી ગાતી નજ જોઈએ. પોતાનું સ્વધર્મપાલન તથા અન્ય સત્કર્મ તેણે સ્વમુખે પ્રકટ નજ કરતાં જોઈએ, કેમકે તેમ કરવાથી તો કીર્તિ વધવાને બદલે ઊલટી ઘટે છે, ને પુણ્યનો ક્ષય થાય છે તે તો જુદું.”

આત્મશ્લાઘા નજ કરે.

“આપ બડાઇ આપ મુખ, ગંડુ* હોય સો ખાય.”

“બડા બડાઇ ના કરે, બડા ન બોલે બોલ;

હીરા મુખસે ના કહે, લાખ હમારા મોલ.”

સૂરજ સૌને પ્રકાશ આપે છે, પણ હું સર્વને પ્રકાશ આપું છું એમ મુખથી તે કદી કહે છે? તે વાત સૌ પ્રાણી પોતાથી સમજે છે. ચયાતિરાજ્ય દેવોની આગળ પોતાની કીર્તિ સ્વમુખે પ્રકટ કરી તો સ્વર્ગમાંથી તેનું પતન થયું, માટે આત્મશ્લાઘા ભૂલથી પણ ન કરવી. આ વાત તો દર્શાવના અંગમાં કહેવાઈ, પણ અત્યારે તો મુખ્યત્વે કોષના સંયંત્રમાં કહેવાનું છે. જેમ અગ્નિમાં લાકડાં હોમ્યા કરીએ તો અગ્નિ વધે છે તેમ મનુષ્ય જો પરસ્પર કુવચન કલા કરે, અથવા મારવા આદિની કુપ્રવૃત્તિ કરે તો યંત્રેનો ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે છે, ને તેનું પરિણામ અનિષ્ટ આવે છે; માટે એમ ન કરતાં કોઈએ આપણા સંયંત્રમાં કોઈ ભૂલ કરી તો આપણે તે વેલા શાંત રહેવું. સંસારમાં

આગપાણી થયા વિના સુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલતો નથી.

ક્રોધના એ પ્રકાર, તેની દુષ્ટતા ને તેના શમનના ઉપાય. ક્રોધ એ પ્રકારનો છે. ૧ સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને ૨ પરનિષ્ઠ સ્વવિષય. પોતામાં રહેલો ને બીજાને વિષય કરનારો ક્રોધ તે સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને બીજામાં રહેલો ને પોતાને વિષય કરનારો ક્રોધ તે પરનિષ્ઠ સ્વવિષય. સંસારમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે જો તે સફલ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો તે અફલ થાય તો ક્રોધ આપે છે. વિદ્યા મેળવવાની ને આજીવિકામાટે કરવાના ધંધાની પ્રવૃત્તિઓ એ વર્ગમાં આવે છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે તે જો અફલ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો સફલ થાય તો ક્રોધ આપે છે, જેમકે બૂલચી ઘેર ખવાઈ ગયું કે પીવાઈ ગયું હોય, ને જો તે અફલ થાય-બીલડી થઈ તે નીકળી જાય-તો તે માણસને સુખ આપે છે, નહિ તો તે તેને ક્રોધ આપે છે, પણ આ ક્રોધ તો સફલ થયો છતો ને અફલ થયો છતો એમ બંને પ્રકારે ક્રોધ કરનારને ક્રોધ આપે છે. જો ક્રોધ સફલ થાય, અર્થાત્ ક્રોધને વશ થઈ જો અન્યને હાનિ કરવામાં આવે તો સામા જાહેરાત કૃત્રી કાર્ટમાં ફરિયાદ થતાં બચાવમાટે વકીલ રાખતાં ખર્ચ કરવું પડે, ને ધરમેજે સમાધાન થાય તોપણ તેનું મન મનાવતાં તેને દ્રવ્ય આપવું પડે, અને એવા કામથી ચક્ષુનો ને ધર્મનો પણ નાશ થાય. એમ સફલ થયેલો ક્રોધ અપકાર કરે છે. જો તે અફલ થાય તો ક્રોધ કરનારને પોતાને મારાથી વેર ન લેવાયું એવા વિચાર પડે તેના મનમાં દાહાદિ ઉપજવી ક્રોધ આપે છે.

જો બીજાં માણસો આપણા વાંક જોઈ આપણા પર ક્રોધ કરે તો આપણે માફ ન જગાડતાં આપણે પોતે પણ આપણા વાંકઉપર ક્રોધ કરવો, ને તે વાંકને આગ્રહથી મન અદિકમાંથી

દૂર કરવો. જો આપણા પ્રત્યક્ષ વાંક ન હોય, છતાં બીજાએ આપણા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય તો તે વેલા પણ આપણે ગત-જન્મમાં પુરુષાર્થ કરીને મોક્ષ ન મેળવ્યો, ને જન્મ ઉપજાવી કષ્ટ આપનાર પાપ કર્મો બાકી રાખ્યાં તેમાં આપણાજ વાંક છે એમ વિચારવું, ને નિષ્ક્રોધપણું જે મોક્ષનું એક સાધન છે તેને રક્ષવું.

મહાપુરુષોનું નિષ્ક્રોધપણું. તેમના હૃદયની પરમ ઉદારતા. સાધુ પુરુષો તો અન્યબણીથી પોતાને કષ્ટ થાય ત્યારે યોગ્ય વિચારવડે પોતાના અંતઃકરણને લેશ પણ દુઃખાવા દેતા નથી. તેઓ સર્વદા પોતાની શાંતિ જાળવી રાખે છે. એક મહાપુરુષને તેમના ઓળખીતા કોઇએ કહ્યું કે:—“હારાજ ! ફલાણાં માણસો આપની બહુ નિંદા કરે છે.” ત્યારે તેમણે તેને પ્રત્યુત્તર રૂપે જણાવ્યું કે:—

“આત્માનં यदि निन्दन्ति स्वात्मानं स्वयमेव हि ।

शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्तं जना मम ॥”

(જો કોઇ મારી નિંદા કરતા હોય તો મારા સ્વરૂપના જે ભાગ છે, એક આત્મા અને બીજું શરીર. જો તેઓ મારા આત્માની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ પોતેજ પોતાના આત્માની નિંદા કરે છે, કેમકે મારે ને તેમનો આત્મા એકજ છે; અને જો તેઓ મારા સ્થૂંઘ્રશરીરની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ મારા સાહાયકો છે, કેમકે હું પણ આ મહામૂત્રાદિથી ભરેલા ને અનેક કષ્ટ અનુભવાવનાર સ્થૂંઘ્રશરીરની નિંદા કરું છું. એમ બંને રીતે વિચારતાં મારે કલેશ પામવાનું લેશ પણ કારણ નથી.

વળી સત્પુરુષો પોતાની નિંદા કરનારના સંબંધમાં દયાભાવથી આવો વિચાર કરે છે:—

“सततसुखमन्ये निःसुखे जीवलोके,

યદિ મમ પરિવાદાત્ પ્રીતિમાપ્નોતિ કશ્ચિત્.

પરિવદતુ યથેષ્ટં મત્સમક્ષ તિરો વા,

જગતિ હિ બહુદુઃખે દુર્લભઃ પ્રીતિયોગઃ ॥ ”

(જેમાં દીનતા એટલે વિષયેચ્છાથી ઉપજતું અનેક પ્રકારનું કંઠાલ-પણું નિરંતર સુલભ છે એવા આ વાસ્તવિક સુખરહિત મનુષ્ય-લોકમાં જે મારી નિંદાથી કોઈ પણ માણસ પ્રસન્નતાને અનુભવ કરતું હોય તો તે માણસ મારી સમક્ષ અથવા મારી પાછળ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે જલે મારી નિંદા કરે, કેમકે આ દુઃખમહુલ જગતમાં પ્રસન્નતાનો યોગ-જોગવાઈ-દુર્લભ છે.)

પુનઃ સમતાને પ્રાપ્તેલા મહાપુરુષો પોતાના નિંદકાવિષે આવા ઉદ્દગાર પણ કાઢે છે:—

“ મચ્છિન્દયા યદિ જનઃ પરિતોષમેતિ,

નન્વપ્રયત્નજનિતોઽયમનુગ્રહો મે ।

શ્રેયોઽર્થિનો હિ પુરુષાઃ પરતુષ્ટિહેતોર્,

દુઃસ્વાર્જિતાન્યપિ ધન્યાનિ પરિત્યજન્તિ ॥ ”

(મારી નિંદાથી જે કોઈ માણસ પરિતોષ (સંતોષ) પામતું હોય તો તે મારા પર મોટી કૃપા કરે છે એમ હું સમજું છું, ને તે પણ મારા કોઈ પણ જાતના પ્રયત્નવિના કરે છે એમ હું માનું છું; કારણકે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરુષો ખીજને સંતોષ આપવાના હેતુથી દુઃખે કરીને મેળવેલા ધનનો પણ દાનાદિવડે ત્યાગ કરે છે. મારે તો આમાં અલ્પ પણ શ્રમ લેવો પડતો નથી, તેમ કોઈ જાતનો વ્યય કરવો પડતો નથી, એટલે મારી નિંદાથી કલેશ પામવાને બદલે હું હર્ષ પામું છું; કેમકે ખીજ જીવો થોડી ક્ષણો પણ મારી નિંદા કરીને સુખાનુભવ કરે છે.)

જો સાચો ક્રોધ કરવામાં ન આવે તો અન્યનો ક્રોધ રાખે. સ્ત્રીપુરુષનું ક્રોધયુક્ત સ્વભાવવાળું એક જોડું હતું. ધણી કજીઆળો ને બાપ પણ કજીઆળો! ક્રોધ ક્રોધનું લગારે સાંખે નહિ. સ્ત્રી બાપને ઘેર મોઢં ચઢાવેલી હતી. બાપને ઘેર દીકરી કાંઈક છૂટ લે તો ચાલે, પણ સાસરામાં ગયા પછી તેમ નજ ચાલે. જો ત્યાં વિવેકથી ન વર્તે, ને ગમે તેમ વર્તે તો તેનો વફર નીકળી જાય. વ્યવહારમાં કહેવત છે કે “આવતી વહુ ને ઊડતો બકાક્ષી,” અથવા “આવતો હાકેમ ને ઊડતો બકાક્ષી” જેવી છાપ પાડે તેવી છાપ પડે. જો બકાક્ષી સંધ્યાકાલે દુકાન ખંત કરતી વેલા શાક બગડી જવાની ખીકે પોતાની પાસેનું શાક સોંઘું વેચી નાંખે તો પછી તેને જાણી ગયેલા લોકો નિત્ય તેજ વેલા સોંધે બાવે શાક લેવા આવે. એથી દિવસે પણ તેને ખપત ઓછી થઈ જાય, ને તેને લાઈ નિત્ય સાંજે સોંધે બાવે શાક વેચવાનો વખત આવે; પણ જો દુકાન ખંત કરતી વેલા પણ દહતા રાખી યોગ્ય ભાવજ લે તો તેને ખોટ ખાવાનો સમય ન આવે. તેજ પ્રમાણે હાકેમ ચાજ સંભાળતાંજ નિયમસર કામ કરવા માંડે, ને રૂઝાંઝાથી વર્તે તો તેની છાપ સારી પડગથી તે રહે ત્યાંસુધી તમાના નોકરો યોગ્યરીતે વર્તે, ને તેથી તે પોતાના કામમાં યશ મેળવે. સ્ત્રી પણ જો આજુ વળીને આવતાંજ પોતાનું કામકાજ ધ્યાન રાખીને બગબર કરે, પતિની તથા સાસુસસરાની આજ્ઞા પાળે, વાણી મીઠી રાખે, ને ઘરમાં સૌને પોતાના વર્તનથી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેની ઘરમાં ને સગાંવડાલાંમાં રૂઢી છાપ પડે, ને તેમ સ્વતાં તેનું જીવન સુખમાં જાય. પોતાની પુત્રીને જેવી રીતે વર્તવામાટે સીતાજીને તથા પાર્વતીજીને તેમની માતાએ સાસરે જઈ કેમ વર્તવું જોઈએ તે વિષે જેવી શીખામણો આપી હતી તેવી શીખામણો આપ-

નાર માતાઓ વર્તમાનસમયમાં ધણી યોડી છે, ને તેને પરિણામે ધણાના સંસાર બગડે છે. હાલ તો કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ દીકરીને આવી વાત શીખવે છે કે તારી સાસુ જો તને આમ કહે તો તું આમ જવાબ દેજે, ને જો આમ કહે તો આમ જવાબ દેજે; મુંગી થઇને બેસીશ માં. જ્યાં આવું હોય ત્યાં શું સારું પરિણામ આવે? જેની વાત કહેવાય છે તે ઘર પણ આવા કારણને લઇને ક્ષેત્રમય થઇ ગયું હતું. સ્ત્રીપુરુષ બે જણ મળે કે લડાઇ ચાલીજ છે! જ્યારે ધણી બહુ ખીજાય ત્યારે તે પોતાની જાંતે શિક્ષા પણ કરે. અંતે તે સ્ત્રી બહુ કંટાળી, ને તે શરીરમાં એક એથી વર્ષનાં સમગ્ર ડોસી રહેતાં હતાં તેમની પાસે ગઇ, ને તેમને પગે લાગી કહેવા લાગી:—“મુંદરમા! હું બહુ દુઃખી છું. તમારો દીકરો મને બહુ દુઃખ દે છે. મને પૂરું ખાવા દેતા નથી, જોઈતાં લૂગડાં લેતા નથી, જરા જરા વાતમાં વઢે છે, અને વારંવાર મને માર મારે છે. મા! મારાં હાડકાં હવે તો બહુ કળે છે. હું બહુ મુંઝાઇ ગઇ છું. અમારે એકે દિવસ કજીઆવિનાનો જતો નથી. મા! મારાં દુઃખ દૂર થાય એવો કાંઈક ઉપાય બતાવો.” આમ કહેતાં કહેતાં તે રોઇ પડી. તે સાંભળી તે અતુભવી વૃદ્ધ ડોસીએ તેને કહ્યું:—“વહુદીકરા! રજો માં. એનો ઉપાય તો સહેજ છે. પ્રભુની કૃપાથી જરૂર તમારું દુઃખ મટી જશે. કાલે સવારે નાહીધોઇ, માલા ફેરવીને તમારા પતિ ધંધાપર ગયા પછી એક બરાબર સાફ કરેસો સીસો લઇને મારી પાસે આવજો.” પેલી સ્ત્રી બોલી:—“માજી! મારું દુઃખ મટાડો તો હું આપનો મોટો પાડ માનીશ. પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરશે.” પછી ખીજે દીવસે સવારમાં વહેલી બિડી, નાહીધોઇ, માલા ફેરવીને તેણે એક સીસો સાફ કર્યો, અને પોતાનો ધણી બહાર મથા પછી તે સીસો લઇ મુંદરડોસીપાસે ગઇ. ડોસીમાએ પરમાત્માનું

સ્મરણ કરતાં કરતાં તે સીસો પુનઃ ઘોઘ તેમાં ચોવડે ગળણે ગાળીને પાણી ભર્યું, ને તેનાં એક મીઠાની ગાંઠડી નાંખી. પછી પેટી વઢકણી સ્ત્રીને કહ્યું કે:—“તમારે આજની પેઠે નિત્ય વહેલાં ઊઠી નાહીધોમને માલા ફેરવવી, ને સાંજે પણ અને તો નાહીને, નહિ તો હાથપગ ઘોઘને પણ પ્રભુના નામની માલા ફેરવવી, ઘરનું કામકાજ બરાબર કરવું, તમારો સ્વામી બહારથી આવે ત્યારે તમારે પ્રથમથી બધી તૈયારી બરાબર કરી રાખવી, ને જોમ અને તેમ તમારે તમારા સ્વામીના વાંકમાં ન આવવું. સાંજે જ્યારે તમારા ઘણી ઘરમાં આવવાના હોય ત્યારે આ સીસામાંથી થેડું પાણી લઈ મોઢામાં રાખી ઓસરીના એક ભાગમાં બેસવું. જો તમારો ઘણી ઘરમાં આવી તમારા ઉપર ખીજે તો તે વેલાં તમારે કાંઈ ન બોલવું; જ્યાંસુધી તમારો સ્વામી શાંત થાય ત્યાંસુધી તમારા મુખમાંથી પાણીનો ટાગળો બહાર કાઢવો નહિ. તે શાંત થાય ત્યારપછી તે બહાર કાઢવો, ને તમારા પતિને પગે લાગવું. તમારે માલા ફેરવવા શિવાયના ખીજ સમયમાં પણ હરતાં ફરતાં પ્રભુનું નામ લીધે રાખવું. જ્યારે તમારો સ્વામી તમારા ઉપર ખીજે ત્યારે તમારે તમારા મોઢામાં આ પાણીનો ટાગળો છાની રીતે ભરીને ખાસ સાવધાનતા રાખીને પ્રભુનું ધ્યાન કરવું. જો આમ વર્તશે તો આ સીસો પૂરો થશે તે પહેલાંજ તમારો સ્વામી શાંત થઈ જશે, ને તમારી સાથે પ્રીતિથી વર્તવા લાગશે. આથી તમે બંને સુખી થશો.” તે સ્ત્રી બોલી:—“માણ! હું ઘરનું કામકાજ બરાબર કરું છું, પણ હવે વિશેષ કાળજી રાખીશ, ને આપના કહેવા પ્રમાણે બધું કરીશ.” સુંદરડોસીએ તેને જો કહ્યું તે ઉપર એ ખામને વિશ્વાસ બેઠો હતો. સાંજના છ વાગ્યા પછી તેને સ્વામી બહારથી આવ્યો, ને તેના સ્વભાવપ્રમાણે તે સ્ત્રીનાં કાંઈ કાંઈ વાંક બતાવી

તેને ખીજવા મંજ્યો. સ્ત્રી નિત્ય સામે ક્રોધ કરીને પ્રત્યુત્તર આપતી, પણ આજે ક્રોધ આવ્યા છતાં પણ મોઢામાં પાણીનો કોગળો ભરેલો હોવાથી તે કાંઈ પણ ન બોલી; તેને બોલવાનું ધણું મન થાય, પણ મોઢામાં પાણી એટલે બોલાય શી રીતે? બનતે પ્રયત્ને તે પ્રભુનું ધ્યાન પણ કરતી હતી. પુરુષે ઉપગ્રહપરિ તેને કડોર વચન કહેવા માંડ્યાં, પણ તે સ્ત્રી કાંઈ ન બોલી. પછી તે થોડી વારમાં શાંત થઈ ગયો. ક્રોધની સામે ક્રોધ આવે ત્યારે તેને જોર મળે છે. લોકમાં પણ “જેંચ પકડ, મેરેકું જોર આતા હૈ,” એવી કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. નિત્ય સ્ત્રી ખીજાને સામું બોલતી ત્યારે પુરુષનો ક્રોધ વધી પડતો, ને કજ્જો લાંબો ચાલતો, પણ આજે તો કજ્જો ટુંકામાં પતી ગયો. તે સ્ત્રીએ બાણ્યું કે ડોસીમાનો ઉપાય સાચો જણાય છે. તેની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામી. દિવસે કે રાત્રિએ જ્યારે તેનો ધણી તેના ઉપર ખીજવા મંડે ત્યારે પણ તેણે એ ઉપાય અજમાવ્યો, ને તેવડે તેના ધણીને તુરતજ શાંત થઈ જતો તેણે જોયો; એટલે તેને એ વાતની વધારે ખાત્રી થઈ. ચાર પાંચ દિવસસુધી તે સ્ત્રીએ એ પ્રમાણે કર્યું. આમ થવાથી તેના ધણીના મનમાં થયું કે આ તો હવે ડાહી થઈ જણાય છે. લાવ, એને માટે એક સારું છાયલ લઈ જાઉં. તે નવી બાનકનું એક છાયલ તેને માટે ઘેર લઈ ગયો, ને તેને કહ્યું કે:—“લે, તારે માટે હું આ છાયલ લાવ્યો છું.” સ્ત્રી તે જોઈ રાજ થઈ, ને ડોસીમાનો ઉપાય તેને સફલ થયેલો જણાયો. માર મારવાનું તો કેવલ બંધ થઈ ગયું હતું. પુરુષનો પ્રેમ જણાતાં સ્ત્રી પણ મધુર વચનથી સામે પ્રેમ દર્શાવવા લાગી, ને તેની સેવા બહુ સંભાળથી કરવા લાગી. આમ થતાં પરસ્પર પ્રેમ વધવા લાગ્યો. ધણી પોતાના સ્વભાવને વશ થઈ વખતે ખીજાય તો સ્ત્રી ડોસીમાનો કહેલો ઉપાય કરતી, એટલે થોડી વારમાં

તે શાંત થઇ જતો. દશ બાર દિવસ એમ ચાલ્યું, ત્યારે તેના સ્વામીના મનમાં એકસ થયું કે આ તો બહુ સારી થઇ ગઇ. આવી બધી જાતે ખીજવું એ ઠીક નથી. એમ થતાં તે પોતાના સ્વભાવને વશ વર્તાવવા લાગ્યો, ને પરિણામે ધરમાં કુસંપ, કલહ ને દુઃખને સ્થલે સંપ, શાંતિ ને આનંદ વર્તવા લાગ્યાં. સ્ત્રીને માટે તેણે તેની ધ્વજા બાણી, શક્તિ-પ્રમાણે ખીજાં જરૂરનાં સારાં કપડાં લીધાં, ને એકદ દાગીનો પણ કરાવ્યો. પંદરેક દિવસમાં સીસો ખાલી થતાં તે બાઇ સુંદરડોસીપાસે ગઇ, ને તેમને પત્ર લાગી બોલી કે:-“ માણ! તમે અમારું દુઃખ ટાળ્યું છે. હવે હું બહુ સુખી છું. તમારા દીકરાનો સ્વભાવ ટાઢો પડી ગયો છે, ને તે મારા પર હેત રાખવા લાગ્યા છે. માણ! પ્રભુ તમારું સારું કરશે. હવે કૃપા કરીને ખીજે સીસો તમે ભરી આપો.” ડોસી બોલ્યાં:-“ વહુએટા! સીસાના પાણીમાં કાંઇ ખાસ કરામત નહોતી. સાચી વાત તો આ છે:-તમે શ્રદ્ધા રાખીને પ્રભુનું સ્મરણ કરો છો, ને મોઢામાં પાણી રાખો છો, એટલે તમારાથી તમારા સ્વામીસામું બોલી શકાતું નથી, તેથીજ તે શાંત થયા છે. હવે તમેજ તમારી મેજ સીસામાં પાણી ભરી રાખો, ને પ્રસંગ પડે ત્યારે તેમાંથી મોઢામાં ફાગળો ભરતાં જાઓ. પછી જ્યારે તમને શાંત રહેવાની બરાબર ટેવ પડે ત્યારે તમારે તમારા મોઢામાં પાણી રાખવાની જરૂર નથી. તમે શાંત રહેશો તો તમારા સ્વામી શાંત થયા છે, તે વિશેષ શાંત થશે, ને તમે બંને વધારે ને વધારે સુખી થશો. દીકરી! ડાહી સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે પોતાના સ્વામીને ક્યારે પણ પગવવા નહિ, પણ જાતે કષ્ટ વેડીને પણ તેમની બરાબર સેવા કરવી, ને તેમને જેમ સુખ થાય તેમ વર્તવું. જે ધરમાં આવી ડાહી સ્ત્રી હોય છે, તે ધરમાં સ્વર્ગના જેવું સુખ થાય છે.” પછી તે સ્ત્રી સુંદરડોસીને વારંવાર બોલો અમરી પત્રે

લાગી, ને તેમની શીખામણપ્રમાણે વર્તવાનું જણાવી પોતાને ઘેર મઠ. પરિણામે તે સ્ત્રીપુરુષ આનંદમાં દિવસ નિર્જનન કરવા લાગ્યાં.

આ દૃષ્ટાંતમાં કલા પ્રમાણે તાબેદારની ભૂલને લઈ ઉપરિ તેના પર ખીજે ત્યારે તાબેદારે ખમી ખાવું જોઈએ, ને પુત્રની ભૂલને લઈને તેના પિતા તેના પર ખીજે ત્યારે પુત્રે પોતાના પિતાના સામે ક્રોધ ન કરતાં સહનશીલતા રાખવી જોઈએ, અને તે બંનેએ પોતાની ભૂલો સુધારવી જોઈએ. આમ જો સાથે વસનારાં અથવા એ કુખીજના સંબંધમાં આવનારાં માણસોમાંથી પ્રસંગોપાત્ત એક ક્રોધ કરે તે વેલા જો બીજું શાંતિ પકડે તો ક્રોધ કરનાર વેલાસર શાંત થઈ જાય એટલુંજ નહિ, પણ તે શરમાઈને વખતો વખત ક્રોધ કરવાનો પોતાનો કુસ્વભાવ છોડવા પ્રયત્ન કરે, ને એમ થવાથી વણ-જેતી ધણી પીડાઓ મટી જાય.

સહનશીલતા ને દયાવડે ક્રોધને જિતાય. વિશ્વમાં બધાં માણસોની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) મળતી આવતી નથી. મનુષ્યોની પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી, તેમના વિચાર જૂદા જૂદા, ને તેથી તેમની પ્રવૃત્તિ પણ જૂદી જૂદી જોવામાં આવે છે. મનુષ્ય જો પોતાની પ્રકૃતિને લઈ પોતાના વિચારને મળતુંજ બધાની પાસેથી ઇચ્છે તો તેને ચોવીસે કલાક ક્રોધ કરવો પડે; મારે જો જગતમાં સ્વાભાવિકરીતે સંસ્કારાનુસાર બધું ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે તો મનુષ્યે પોતાના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિથી પોતાના પ્રસંગમાં આવતા અન્ય મનુષ્યના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિ ભિન્ન જોવામાં આવે તો તેને સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિમાં ને તેમના ભિન્ન ભિન્ન વેલાક આદિમાં માણસ જેમ મોટું મન રાખે છે, —બધાનાં તે

એકજ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ એમ કોઈ ડાહ્યો માણસ ધ્યક્ષતો નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ માણસે મોટું મન રાખતાં શીખવું જોઈએ. આ ત્રિગુણાત્મક સંસારમાં બધાં માણસો આપણા વિચારને મળતાં થઈ શકતાં નથી, વા આપણા જેવાં થઈ શકતાં નથી. તમારા તાબાના નોકરો કે તમારા પ્રસંગમાં આવતાં માણસો જો વારંવાર ભૂલ કરે, ને તેઓ પોતાની મેળે સમજીને ન સુધરે, તો તેમને તમે સુખેથી યોગ્ય શબ્દોમાં શીખામણરૂપે કહો,—શાંતિથી—તમારા અંતઃકરણને તપાવ્યા વિના—મધ્યસ્થભાવે સમજવીને—કહો. વાસ્તવિકરીતે જોઈએ તો જે રીતે વર્તવું જોઈએ તે રીતે નહિ વર્તનારાં ને પોતાના સ્વ-ભાવને વશ વર્તી અસાવધાનતાવડે વારંવાર ભૂલો કરનારાં માણસો દયાપાત્ર છે. એવાં માણસો વ્યવહાર કે પરમાર્થ એકેમાં આગળ વધી શકતાં નથી, એજ એને મોટી શિક્ષા છે. વળી માણસ પોતાના હૃદયમાં જેવા સંસ્કાર હોય તેવું વાણીદ્વારા બહાર કાઢે, ને આચરે. તે નવું ક્યાંથી લાવે ? માટે જ્યારે કોઈ મનુષ્ય તમારા વિચારથી જૂદો વિચાર દર્શાવે ત્યારે તમારે શાંત રહેવું જોઈએ. કોઈ મનુષ્ય જો તમારા માટે અયોગ્ય વિચાર અન્યની આગળ જણાવે, કે તમારા પ્રતિ અયોગ્ય વર્તન કરે તોપણ તમે શાંત રહેતાં શીખો, કેમકે અકલ્પ કાંઈ ઉછીતી, માગી કે વેચાતી મળતી નથી. સમજી મનુષ્યનો ધર્મ છે કે જેમ બને તેમ તેણે બીજાના અપરાધની ક્ષમા આપવી, અને સહનશીલ તથા દયાળુ રહેવું.

અહાક્ષમાવાન અહ્યાનંદસ્વામી. સામાન્ય મનુષ્યો જ્યારે સહેજ સહેજ વાતમાં તપી જાય છે ત્યારે જેમણે અહારૂપ વસ્તુના વિચારવડે ક્રોધનો જન્મ કર્યો હોય છે તેવા સાધુ પુરુષો અહુ

કલેશજનક પ્રસંગમાં પણ પૂર્ણ શાંત રહી શકે છે. તેના સંબંધી એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. બ્રહ્માનંદનામના એક પરમહંસ હતા. તે બહુ ક્ષમાવાળા હતા તેથી ઘણા લોકોએ તેમને ક્ષમાસાગર એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. ખરેખર તે ક્ષમાસાગર હતા. તેઓ એક વાર એક બંદરથી વહાણમાં બેસીને અન્ય બંદરે જતા હતા. તે વહાણમાં તે પરમહંસની પાસે એક દુષ્ટ માણસ બેઠો હતો. તે જોને તેને નકામી હરકત કર્યા કરતો હતો. વહાણ ઉપર પછી કેટલીક વારે તે બ્રહ્માનંદજીની પાસે આવીને બેઠો, ને તેમને ધીરે ધીરે ધક્કા મારવા લાગ્યો. સ્વામીજી તો શાંતજ રહ્યા, એટલે થોડી વાર પછી તે સ્વામીજીને ઝોંટીઆ ભરવા મંડ્યો, તોપણ સ્વામીજી તો કાંઈ બોલ્યા નહિ; એટલે તે સ્વામીજીને વધારે ને વધારે મતાવવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ આગલે દિવસે ક્ષેપ કરાવેલું હતું, ને તેમનું મસ્તક ખુલ્લું હતું, તેમાં તે માણસ ટકોરા મારવા મંડ્યો. આટલું થતાં છતાં પણ સ્વામીજી તો કાંઈ પણ બોલતા નહોતા. તેઓ તો આ શરીરનું આ પણ એક મંદ પ્રારબ્ધ છે તે ભોગવી છૂટવું એમ ગણી શાંતિથી તે દુઃખ સહન કરતા હતા. સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા ત્યારે પેલા દુષ્ટ માણસે પોતાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ વિશેષ આગળ ચલાવી. તે પોતાની પાસેની છરી કાઢી તેવડે સ્વામીજીના શરીરપર નાના નાના છેદ કરવા લાગ્યો, છતાં પણ સ્વામીજી તો પરમશાંતજ રહ્યા; પણ પરમકૃપાળુ પ્રભુથી આ સહન ન થયું. તુરંતજ આકાશવાણી થઈ કે:—“ બ્રહ્માનંદસ્વામીચિનાં આ બધું વહાણ સમુદ્રમાં ડુબી જશે. ” તે સાંભળી સ્વામી જિના થઈ એકદમ બોલી ઊઠ્યા:—“ કૃપાસાગર પ્રભો! ક્ષમા!! ક્ષમા!!! હું શું એવો પાપી કે હું આ વહાણમાં બેઠો તેથી આ આખું વહાણ નાશ પામે? ” તત્કાલ જીજી આકાશવાણી થઈ:—“ સ્વામીજીને મતાવનાર દુષ્ટ માણસ જીડીને

સાગરમાં પડેા. ” આ સાંભળતાં સ્વામી આર્તસ્વરે પુરત બે હાથ જોડે બોલ્યા:—“ દીનદયાળ ! ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો. હું શું એટલો બધે અધમ છું કે મારી પાસે બેસનાર મનુષ્યનું આ પ્રમાણે મૃત્યુ થાય ? ” પ્રભુએ આકાશવાણીદ્વારા પુનઃ તે સ્વામિપ્રતિ કહ્યું:—“ ત્યાં તમારી શી ઇચ્છા છે ? ” સ્વામીજીએ કહ્યું:—“ કૃપાર્જુવ પ્રભો ! અ મનુષ્યના જે દુષ્ટ સ્વભાવથી આપ કોપાભાસયુક્ત થયા છો તે દુષ્ટ સ્વભાવ તેના હૃદયમાંથી નીકળી આ સાગરમાં પડે એવી કૃપ આપશ્રી કરો. ” પ્રભુએ કહ્યું:—“ તેમ થાઓ. ” પ્રભુની આજ્ઞાથી તે પાપી માણસનો દુષ્ટ સ્વભાવ તેના અંતઃકરણમાંથી નીકળી ગયો અને તેમ થતાં તે સુવિચારવાળો થયો; ને સ્વામીજીને વારંવાર પરે લાગી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યો વહાણપરનાં સૌ માણસો સ્વામીનાં પવિત્ર ચરણારવિંદમાં ઢળી પડ્યાં ને તેમની શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યાં. ક્ષમાનું ફલ શાંતિ છે, ને તે આવ પુરુષો મેળવી શકે છે. આવા પુરુષે વિશ્વવંશ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

સદાઅહવાળા પ્રયત્નથી ક્રોધનો જય થાય. કાંઈ કહે : બ્રહ્માનંદસ્વામીના જેવા શાંત કેમ થવાય ? એ તો ન બને, તો કહેવાનું કે જે મનુષ્ય સાચા મનથી પ્રયત્ન કરે તો કાળા માથાનો માનવ શું ન કરી શકે ? આ વિશ્વમાં પ્રયત્ન કરનારની પાસે અશક્ય એ કાંઈ નથી. “ ~~અર્થ~~ સાધયामિ કિંવા દેહં પાતયामિ ”—કાં તે શુભ પ્રયત્ન કરીને હું મારો ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરું છું, વા તે અર્થ સાધવાના શુભ પ્રયત્નમાં ભલે મારો દેહ પડી જાય-એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સતત દ્વિસાદકરે જે મનુષ્ય પ્રયત્નશીલ રહે છે તે મનુષ્ય

પ્રભુકૃપાર્થી પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને અવશ્ય પામે છે. કાર્ય બહુ મોટું હોય તો કર્તા આ જન્મે નહિ તો અન્ય જન્મે પણ તે કાર્યસિદ્ધિને પામે. “ માણસ કોઈની પછવાડે ન થજો. ” મતલબ કે જેને મારે આ કાર્ય અવશ્ય કરવું છે એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે, તે જે તદ્દન કુલ પ્રયત્નશીલ રહે છે તે પોતાનું ધાર્યું અવશ્ય મેળવે છે. આ વિશ્વમાં ઉપમન્યુ, ભગીરથ ને વિદ્યામિત્ર આદિ ધણા પ્રયત્નશીલ પુરુષો થઈ ગયા છે. સોક્રેટિસે પણ પ્રયત્નથીજ પોતાના કોઈ સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો હતો. સોક્રેટિસ ગ્રીસ અથવા જેને અગાઉ યુનાન-દેશ કહેતા ત્યાંના સમર્થ વિદ્વાન ને તત્ત્વચિંતક હતા. એમના સમયમાં ગ્રીસમાં એથેન્સ વગેરે શહેરોમાં ન્યાયની ને તત્ત્વની ચર્ચા બહુ ચાલતી. એ સોક્રેટિસના શિષ્ય પ્લેટો અથવા જેને કેટલાક લોકો અર્ષલાતુન કહે છે એ પણ તત્ત્વચિંતક ને વિદ્વાન હતા. સોક્રેટિસના સંબંધમાં કહેવાય છે કે એ પ્રથમ બહુ ક્રોધી હતા. એક વાર પ્રસંગ આવતાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને તેમને કહ્યું કે:—“ આપના જેવા વિદ્વાન પુરુષમાં ક્રોધ ન ધટે. ” આથી તુરત તેમને ચટકી લાગી, ને પ્રયત્ન કરીને શાંત-નિષ્ક્રોધ-થવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પછી પોતાના મિત્રોને તેમણે જણાવ્યું કે:— “ મારે હવે ક્રોધનો જય કરવામાટે અભ્યાસ કરવો છે. મને લાગે છે કે જો હું છ એક માસસુધી સંભાળથી પ્રયત્ન કરીને શાંત રહેવાની ટેવ પાડીશ તો હું અવશ્ય શાંત થઈ શકીશ, માટે ત્યાંસુધી મારી પાસે વારાશતી તમારામાંનો એકેક મિત્ર હાજર રહેા તો સારું. જ્યારે હું મારો શાંત રહેવાનો નિશ્ચય ભૂલી જઈ, ને ક્રોધ કરવા માંડું ત્યારે તમે મને તમારી તર્જની આંગળી ઉંચી કરીને એતાવજો, એટલે હું ચેતી જઈશ, ને શાંત પડી જઈશ. ” તેમના મિત્રોએ તે વાત સ્વીકારી, ને સોક્રેટિસે પોતાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. લાંબા સમયના સ્વભાવને વશ થઈ સોક્રેટિસ બૂલથી જ્યારે

કોષમાં આવી જતા ત્યારે હાજર રહેનાર મિત્ર તેમની સચનાપ્રમાણે તેમને જાગૃત કરતા, ને તે તુરત પોતાના કોષને દબાવતા. આવા સ્ટેડ પ્રયત્નને પરિણામે છ એક માસ થયા ત્યાં તો તે બદલાઈ ગયા—બહુ શાંત થઈ ગયા, અને બધા મિત્રોને એથી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પછી કેટલેક સમયે એક નવા મિત્રની સાથે સોક્રેટિસ ફરવા ગયા હતા, ત્યાં તેમને મનુષ્યના શરીરના અવયવો જોઈને તે મનુષ્યનાં લક્ષણ તથા તેના જૂતબવિષ્યને કહેનારો, જેને આપણે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જાણનારો કહીએ છીએ તેવો એક મનુષ્ય મળ્યો. તેને સોક્રેટિસની સાથેના નવા મિત્રે પૂછ્યું કે:—“ આ પુરુષનો સ્વભાવ કેવો છે તે કહો. ” આ સ્થલે કહેવું જોઈએ કે સોક્રેટિસ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ હતા, પણ શરીરે કુરૂપ હતા. તેમના સામું જોઈને પેલા માણસે કહ્યું કે:—“ આ પુરુષ ઘણા કોપી હોવા જોઈએ. ” આ સાંભળી સોક્રેટિસનો તે નવો મિત્ર હસી પડ્યો, ને તે સામુદ્રિકવિદ્યા જાણનારને કહેવા લાગ્યો કે:—“ તમારી વાત તદ્દન ખોટી છે. આ પુરુષ તો ઘણા શાંત છે ” સોક્રેટિસે તેને બોલતા અટકાવી કહ્યું કે:—“ નહિ, તેમનું કહેવું સાચું છે. એ તો મારા રહેરાઉપરથી કહે છે. હું પૂર્વે ઘણો કોપી હતો એ તમે જાણતા નથી. હું મારો સ્વભાવ બદલાવી શકું, પણ મારો રહેરા ન બદલાવી શકું. ” પૂર્વના મહાકોપી સોક્રેટિસ હવે કેટલા બધા શાંત થયા હતા તે કહેવાય છે. તેમણે બહુ પ્રયત્ન મેળવેલા શાંતસ્વભાવની વખતો વખત કસોટી કરે એવી કંઈકશા સ્ત્રી તેમને તેમના મંદભાગ્યે મળી હતી. એનું નામ એન્ડ્રીપી હતું. તે જરા જરામાં ચીકારી જતી, ને સામું બોલી સોક્રેટિસનું અપમાન કરતી; છતાં સોક્રેટિસ એ બધું શાંતિથી સહન કરતા હતા. એક વાર સોક્રેટિસ પોતાના ઓરડામાં બેઠા હતા, તેમાં ત્યાં એન્ડ્રીપી

આવી, ને ધરની નકામી વાતો કાઢી સોફ્ટેસિને સતાવવા લાગી. સોફ્ટેસિ કાંઈ બોલ્યા નહિ, તોપણ તે વધારે ને વધારે બડબડવા લાગી, ને કઠોર વચનો કહેવા લાગી. પોતાની વાતનો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી એન્ડ્રીથીનો ક્રોધ વધી પડ્યો, ને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં એઠા પાણીનું કુંડું લઈ આવી સોફ્ટેસિપર તેણે ઢાળ્યું. આથી સોફ્ટેસિનાં કપડાં ખરાબ થયાં, તોપણ તે કેવલ શાંતજ રહ્યા; ને બોલ્યા કે:-“ ભારે ગડગડાટની પાછળ થોડો વરસાદ પણ થવો જોઈએ ! ” એક વેલા તે પોતાના મિત્રોની સાથે ચાલ્યા જતા હતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ તેમના ડગલાની ચાળ પકડી તેમને ખેંચવા માંડ્યા ત્યારે તેમના મિત્રોએ તેમને કહ્યું કે:-“ આવી કુભારજનને તો સોડીથી ફટકાવી કાઢવી જોઈએ. ” સોફ્ટેસિ એક મંદ મંદ હસતાં હસતાં તેમને કહ્યું:-“ અમે જે લડીએ ને તમે એ વગર પૈસાનું નાટક જુઓ એવું ભારે નથી કરવું ! ” સ્ત્રી કે જોણે પતિસાથે વિનયથી વર્તવું જોઈએ, ને આજ્ઞા ઊઠાવવી જોઈએ, તે ઊઠીને કઠોર વચન કહે, ને અપમાન કરે, એ વેલા શાંત રહેવું કેટલું કઠણ છે તે વિચારી જુઓ. એક બહુ ક્રોધી માણસ આટલો બધો શાંત થઈ જાય એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે, તથાપિ પ્રયત્ન શું નથી કરી શકતો ? સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે:-

“ નિર્વિઘ્નાઙ્ગલર્ચિ તરન્તિ મનુના વધ્નન્તિ વન્યં ગજમ્,
વિદ્યાનામુપયાન્તિ પારમુપરિ શ્રામ્યન્તિ રજ્જોરપિ ।
યોમાભ્યાસરતા જિતેન્દ્રિયગણા મિત્વા સમીરં શનૈર્,
દુર્લભ્યં પરમં પદં સુમનસઃ પશ્યન્તિ નિર્વિઘ્નિનઃ ॥ ”

(આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્યો સમગ્રને તરી બળ્ય છે, વનના હાથીઓને બાંધીને વશ કરે છે, વિદ્યાના મારને પામે છે, અને દોરડાની ઉપર ચાલી શકે છે. ઉદ્રિયોના સમુદ્રને જેમણે જિત્યો છે એવા, યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળા ને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા આગ્રહ-યુક્ત પુરુષો પોતાના પ્રાણવાયુનો ધીમે ધીમે ન્ય ન કરીને દુર્લ્લક્ષ્ય એવા પરમ પદને જીએ છે—પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.)

સદાગ્રહવાળો મનુષ્ય સઘળું કરી શકે છે. દીટાડાજેવા નાના પ્રાણીએ પણ જે પ્રાણાન્તનિશ્ચયવાળો પ્રયત્ન કર્યો તો તેણે સમુદ્રજેવા મહાન્તની પાસેથી પણ પોતાનાં ઇંડાં પાછાં મેળવ્યાં હતાં, તો મનુષ્ય જે સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે શું ન કરી શકે ? એ દીટાડાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:—એક દીટાડો ને એક દીટાડી સમુદ્રકિનારે રહેતાં હતાં. દીટાડી ગર્ભવતી થઇ હતી. એ પક્ષી માળો અંધતાં નથી. તે પોતાનાં ઇંડાં રેતીમાં મૂકે છે. દીટાડીએ દીટાડાને કહ્યું કે:—“હવે મારે પ્રસવકાલ નજીક આવ્યો છે, તો ઇંડાં મૂકવામાટે આપણે કોઇ સારું સ્થાન શોધીએ, કેમકે જે હું અહીં ઇંડાં મૂકીશ તો વખતે સમુદ્ર છોળો નાંખી મારાં ઇંડાંને તાણી જશે. ” આ સાંભળી દીટાડો બોલ્યો:—“ તારે શી ચિંતા છે ? તું અહીંજ ઇંડાં મૂક. ખીનું સ્થાન શોધવાની કશી જરૂર નથી. તારાં ઇંડાં જે સમુદ્ર તાણી જશે તો હું તેની પાસેથી તારાં ઇંડાં પાછાં લેવા સમર્થ છું. ” દીટાડી બોલી:—“ હું સ્વામી ! એ કામ કરવાજેવું નથી. સમુદ્ર ક્યાં ? ને આપણે ક્યાં ? જે તે આપણું ઇંડાં લઇ ન્ય તો આપણે તેને શું કરી શકીએ ? ” દીટાડો આવેશ-માં આવી બોલ્યો:—“ તું તારે હું કહું છું તેમ કરને. જે તારાં ઇંડાં સમુદ્ર તાણી જશે તો પછી એ છે ને હું છું. ” દીટાડી વિનયથી બોલી:—“ આપ આવો આગ્રહ કરોમાં. આપણું ને તેની શક્તિનો

વિચાર કરો. એ કેટલો મોટા શરીરવાળો છે ? ને આપણે કેવાં નાના શરીરવાળાં છીએ ? વળી એના સાહાય્યકે જખરા છે. એમાંથી નીકળેલાં રત્નો ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓને મળેલાં છે, તેથી દેવતાઓ એના આભારમાં હોધ તેના પક્ષમાં છે, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી એનાં પુત્રી છે, ને શ્રીવિષ્ણુભગવાન એના જમાધ છે. આવા મોટાની સાથે વૈર બાંધીને આપણે શે લાભ કાઢવાનાં હતાં ? વૈર, મૈત્રી ને વિવાહ સમાનમાં યોગ્ય ગણાય, વિષમમાં યોગ્ય નજ ગણાય. સમુદ્રમાં ને આપણામાં તો આકાશપાતાળજેટલું અંતર છે. આપણે તેની પાસે કંઈ વિસાતમાં છીએ ? મને તો લાગે છે કે જો હું અહીં ઈંડાં મૂકીશ તો જરૂર તે મારાં ઈંડાં તાણી જશે, ને હું બચ્યાંવિનાની થઈશ. ” ટીટોડો ક્રોધ કરીને બોલ્યો:-“ ઝાઝો બડબડાટ ન કર, હું કહું છું તેમ કર. તારો ધર્મ શો છે તે વિચાર. જો સમુદ્ર તારાં ઈંડાં લઈ જશે તો હું તેને જોઈ લઈશ. ” આ પ્રમાણે ટીટોડે ટીટોડીનું કહું નજ માન્યું, ને આખર ટીટોડીને ટીટોડાની ધમ્મજાને વશ થવું પડ્યું. તેણે સમય આવે સમુદ્રકિનારે પોતાનાં ઈંડાં મૂક્યાં. સમુદ્રના અભિમાની દેવ આ પક્ષીના જોડાની વાત સાંભળતા હતા. તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે આ મૂકીજેટલા ટીટોડાનો ગર્વ કેટલો બધો છે ? જોઈએ તો ખરા, તે શું કરી શકે છે ? થોડી વાર પછી બંને પક્ષી ચરવા ગયાં, ત્યારે સમુદ્રે પોતાના તરંગો વધાર્યા, ને તેમાં ટીટોડીએ મૂકેલાં ઈંડાં તાણી લઈ એક નિર્જન બેટમાં સંભાળીને રાખ્યાં. ઈંડાંનો તેમણે નાશ ન કર્યો. મોટા પુરુષો વગરવિચારે અધટિત કામ કરતા નથી. થોડી વાર પછી ટીટોડી ને ટીટોડો આવીને જો સ્થલે ઈંડાં મૂક્યાં હતાં તે સ્થલ જુએ છે તો ત્યાં ઈંડાં ન મળે. ટીટોડી રહતી રહતી ટીટોડાને કહેવ લાગી:-“ હું નહોતી કહેતી

કે ઉન્મત્ત સમુદ્ર જરૂર આપણાં ઇંડાં તાણી જશે, ને તમે મને બચ્ચાંવિનાની કરશો. હવે આપણે શું કરશું ? ” તે સાંભળી ટીટોડો બોલ્યો:—“ તું ધીરજ રાખ, આપણાં ઇંડાં સમુદ્રથી રાખી શકાશે નહિ. હું તેને ઉલેચી નાંખીને તેની પાસેથી જરૂર આપણાં ઇંડાં પાછાં લઇશ.” એમ કહી ટીટોડાએ દર્ભની એક નાની સળી પોતાની ચાંચમાં લીધી, ને તે સમુદ્રમાં બોળાબોળીને તેમાં આવતું અદ્ધ જલ તે સમુદ્રથી બહાર નાંખવા લાગ્યો. એમાં તે કેટલુંક જલ આવે ? ને શું બહાર નાંખે ? પૂરું એક ટીપું જલ પણ એમાં આવતું નહોતું. ટીટોડો આ જોઇ ટીટોડાને કહેવા લાગી:—“ આપ આ શું કરો છો ? આમાં તમારું કાંઇ વળવાનું નથી. આવી ખાલી મહેનત આપ ન કરો. દર્ભની આ નાની સળીવડે સમુદ્રનું જલ બહાર કાઢવાથી શું આ મહાન સમુદ્રને તમે ઉલેચી શકશો ? કદાચ કરોડો વર્ષપર્યંત તમે આવી રીતે સમુદ્રને ઉલેચવાનું કામ કરો તોપણ આ કામ થઇ શકે એવું નથી. આપ આ વાત છોડી દો. હું બચ્ચાંવિનાની થઇ એટલુંજ બસ છે. આપ જો આવી મહેનત કર્યા કરશો તો મને આપના સ્તરીરને માટે ભય લાગે છે. સમજીને ધર્મ છે કે પરિણામ વિચારીને કામ કરવું. જો વગરવિચારે કામ થાય, તો ફલ કાંઇ નહિ, ને મહેનત માથે પડે, માટે કૃપા કરીને આપ આ પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ.” ટીટોડો બોલ્યો:—“ તું સ્ત્રાંનતિ છે. તારું હૃદય નબળું છે, અને તારી દષ્ટિ ટુંકી છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિ દેખીતી રીતે તને અવળી લાગે એ સ્વાભાવિક છે; પણ હું મારા દૃઢ મિશ્નને ને તેના ઇચ્છિત પરિણામને જોઇ શકું છું. માટેજ આ પ્રવૃત્તિ કરું છું. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું મારી પેઠે પ્રયત્ન કરવા લાગ, ને જો તેમ ન કર તો તું શાંત રહે ” ટીટોડો બોલી:—“ ગ્રાણનાથ ! આપ

કહેા છે તે ઠીક છે. જીવે દૈ નિશ્ચયવાળા રહેવું જોઈએ એ વાત સાચી, પણ એ નિશ્ચય પણ કાર્યની યોગ્યતાનો, પોતાના ને પ્રતિ-પક્ષીના બલાબલનો, ને તેના પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો જોઈએ. મારી અદ્ય બુદ્ધિ તો મને કહે છે કે આપનો આ હઠ ને આ પ્રવૃત્તિ કેઈ રીતે યોગ્ય નથી. આનું પરિણામ આપણી હાંસી, નિરાશા ને કષ્ટવિના હું બીજું જોઈ શકતી નથી. મને ક્ષમા કરજો, પણ આ પ્રવૃત્તિ તો એક જાતની ગાંડપજીવી મને જણાય છે.” આ સાંભળી ટીટોડો આવેશમાં આવી બોલ્યો:-“ મૂર્ખા ! વધારે બોલ નહિ, તારું ડહાપણ ડાળ માં, મનસ્વી પુરુષના હૃદયને સમજી શકવાનું તારામાં બલ નથી. અગ્નિ ઉષ્ણને બદલે શીતલ થાય, સૂર્ય પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાં ઊગે, ને મેરુ ચક્ષાયમાન થાય, પણ હું મારા નિશ્ચય-માંથી ચક્ષાયમાન થઈ તેમ નથી. મારાં ઇડાં સમુદ્ર રાખી શકેજ નહિ. આ જન્મે હું કદાચ તેને નહિ સૂકવી શકું, તો આવતા જન્મમાં અગસ્ત્ય થઈને તેને પી જઈશ, ને ઇડાં લીધે તેનો છૂટકા કરીશ.” ટીટોડી બય પામી, છતાં જો મારો સ્વામી આ પ્રવૃત્તિ નહિ છોડે તો નિશ્ચય તેમનું શરીર આ મોટા ને સતત પરિશ્રમથી પડી જશે એવા વિચારવડે તેનું અંતઃકરણ ઘેરાઈ જવાથી તે નમીને બહુ વિનયભાવેથી બોલી:-“ પ્રભો ! હું અંબલા આપને વિશેષ શું કહું ? આપને બહુ પરિશ્રમ પડે છે તે મારાથી જોવાતો નથી. આપ મારા સૌભાગ્યનું રક્ષણ ઇચ્છો, ને આ બંધકર પ્રવૃત્તિથી સાંત થાઓ.” ટીટોડો મારે આવેશમાં આવી ટીટોડીપ્રત્યે બોલ્યો:- “ આમાં તું શું સમજે ? સમુદ્રે મારા પ્રતિ આતંતાયીનું કામ કર્યું છે. વ્યાવહારિકશાસ્ત્રપ્રમાણે આતંતાયીને હણવોજ જોઈએ, ને તું પણ

મને મેં આરંભેલા કામથી નિવૃત્ત થવાનું કહી આતતાપીના પક્ષમાં જોડે છે. માટે મારે તને પણ હણવી જોઈએ; પણ તું જી છે માટે મધને યોગ્ય નથી. વળી ‘સતાં સસપદી મૈત્રી’ (સત્પુરુષોની સાથે સાત ડગલાં આલવાથી અથવા સાત જુદાં જોલવાથી તેની સાથે મૈત્રી થાયછે.) એમ લોકમાં કહેવાય છે. તું મારી સાથે સાતથી ધણું વધારે ડગલાં ચાલી છે, ને સાતથી ધણું વધારે જુદાં જોડી છે, માટે તું મારી સાથે મિત્રતાને મામેલી હોવાથી તું હણવાયોગ્ય નથી. તું અહીંથી ચાલી જ. તારા પતિતરફનો જાકારો એજ તારું મૃત્યુ સમજ. હવે તું મને મોહું ન જતાવ. મારા કામમાં વિદ્વ ન કર. અહીંથી ચાલી જ.”

દીટાડી આ વચ્ચે સાંભળી બહુ ગમરાધ ગમ, ને કાંઈ ન જોડી. જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. મારે મારા સ્વામીની ઇચ્છાને અનુસરવું એ મારો ધર્મ છે એમ વિચારી પોતે કંઈ દર્શનું એક તારણ ચાંચમાં લઈ દીટાડાની પેડે સમુદ્રનું જલ ઉલેચવાની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી. કેટલીક વારે તેમની જાતનાં બીજાં દીટાડાં ત્યાં આવી ચડ્યાં, ને તેમને આવી પ્રવૃત્તિ કરતાં જોઈ તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યાં. દીટાડો કાંઈ જોડ્યો નહિ. તે તો પોતાના કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યો. દીટાડીએ તે દીટાડાંએને અત્યુત્તરમાં બનેલી વાત સંક્ષેપમાં કહી બતાવી, એ કહ્યું કે:—“મેં મારા સ્વામીને આ કામથી ઉપરામ થવા બહુ બિનબા. તોપણ તે પોતાની લીધી વાત મૂકતા નથી, તેથી હું પણ મારા ધર્મપ્રમાણે તેમને અનુસરું છું. આપ સૌ તેમને સમજાવો તો ધણું સારું.” આવેલાં દીટાડાંએ તે દીટાડાને પોતાને અશક્ત જણાતી તેની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવા બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા, પણ તેણે માન્યું નહિ, એટલે અસપાસનાં સ્વર્ગનાં દીટાડાંએ આવી વિચાર કર્યો કે સમુદ્રે આના ઉપર અન્યાય કર્યો છે. આ

આપણો શાંતિબંધુ છે, ને તેમાં ઇંડાં જવાથી તેનું મન બહુ ક્ષેણ પામ્યું છે, માટે આપણે તેના કાર્યમાં સાહાય્ય કરવું એ આપણો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સઘળાં દીટોડાં એકમત થઈ સમુદ્રકિનારે તે દીટોડાને સાહાય્ય કરવા આવ્યાં, ને તેઓ પણ દર્લેનાં તરણુંવડે સમુદ્રમાંથી જલ લઈ બહાર નાંખવા મંડ્યાં. પછી બીજાં પક્ષીઓના જોવામાં આ પ્રકાર આવતાં. તેમણે પેલા દીટોડાને ધણું ધણું સમજાવ્યો, પણ તે એકનો એ ન થયો; એટલે દીટોડાને પોતાની પક્ષિજાતનો જાણી આસપાસનાં સઘળાં પક્ષીઓ એકઠાં મળી તેને મદદ આપવા આવ્યાં, ને જેમ જેમ ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ દૂર દૂરથી પક્ષીઓનાં બીજાં ટોળાં પણ આવવા લાગ્યાં, ને સૌએ મળી દીટોડાને બહુ બહુ સમજાવ્યો. દીટોડાએ સૌને વિનયભાવે કહ્યું કે:—“ ગમે તેમ થાય તોપણ હું મારો નિશ્ચય ફેરવી શકું તેમ નથી. મારે સમુદ્રને ઉભેચવોજ છે, ને સમુદ્રપાસેથી મારે મારાં ઇંડાં લેવાં છે. દીટોડાનો અચ્ચલ નિશ્ચય જાણી, સૌ પક્ષીઓ શાંત થયાં, ને પોતાનો ધર્મ જાણી તેના કામમાં સાહાય્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયાં. આવી રીતે સમુદ્રકિનારે પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાયો હતો, અને તે સઘળાં પક્ષીઓ દૃઢ નિશ્ચયવાળા દીટોડાને અનુસરી દર્લેનાં તરણુંવડે સમુદ્રને ઉભેચી સૂકવી નાંખવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં હતાં. એવામાં શ્રીનારદજી દરતા દરતા આકાશમાંથી યાત્ર્યા જતા હતા તે પક્ષીઓના આ મોટા સમૂહને જોઈ આકાશમાંથી નીચે જિતરી તેમના બહુ આવા, ને તેમને પૂછ્યું કે:—“તમે આટલાં બધાં પક્ષીઓ અહીં કેમ ભેળાં થયાં છો ? ને આ શું કરો છો ? ” મુખ્ય મુખ્ય પક્ષીઓએ વિનયપૂર્વક શ્રીનારદજીને સર્વ વાત વિદિત કરતાં કહ્યું કે:—“ જોકે અમે સમજીએ છીએ કે આ અમારી પ્રવૃત્તિ બયર્થ છે તોપણ આ દીટોડો, કે

જે અમારો જાતિબંધુ છે તેને સાહાય્યતા આપવી એ અમારો ધર્મ છે એમ જાણીને અમે તેના સંતોષની ખાતર આ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. આપ જો એને સમજાવો તો આ બહુ શ્રમ આપનારી અને પરિણામે નિષ્ફલ દેખાતી પ્રવૃત્તિથી અમે સઘળાં પક્ષીઓ મુક્ત થઈએ.” આ વાત સાંભળી શ્રીનારદજીએ પેલા દીટોડાને પોતાની યાસે બોલાવતાં તે આવ્યો, અને તેણે શ્રીનારદજીને નમન કર્યું. નારદજીએ તેને કહ્યું કે:—“ તું આ શું લાઇ બેઠો છે ? તું પોતે દુઃખી થાય છે, અને આટલાં બધાં પક્ષીઓને વ્યર્થ દુઃખી કરે છે. આમ તે ક્યાંઈ સમુદ્રને સૂકાવી શકાતો હશે ? તમારાં તરણાંમાં પૂરું એકેક દીપાજેટલું જલ પણ આવતું નથી, તો આટલાં તો ઠીક, પણ મૃત્યુપરનાં સઘળાં પક્ષીઓ મળીને આ કાર્ય કરવા માંડે તોપણ અખળવધિ વર્ષોએ પણ આ કાર્ય થઈ શકે એવું નથી; માટે તું શાંત થા, અને આ બધાં પક્ષીઓને દુઃખી ન કર તો સારું.” દીટોડાએ પ્રત્યુત્તરમાં દીનભાવે કહ્યું:—“ પ્રભો ! આપની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણી મારે તેને ઊઠાવવી જોઈએ, પણ આ કાર્યમાટે મેં મારા મનથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાંસુધી મારાં ઇંડાં સમુદ્ર પાછાં ન આપે ત્યાંસુધી મારે આ કાર્યથી નિવૃત્ત ન થવું, એટલે કૃપા કરીને મારી પ્રતિજ્ઞાનો લંગ કરવાનું આપ મને ન કહો. મારે નિશ્ચય છે કે હું પ્રભુની કૃપાથી મારા કાર્યમાં વિજય મેળવીશ, કેમકે સમુદ્રે મારા ઉપર અન્યાય કર્યો છે, ને મારી પ્રવૃત્તિ ન્યાયવાળી છે. પ્રભુ સત્યના બેલી છે. તે કાષ્ટ રીતે પણ મારું કષ્ટ અવશ્ય મટાડશે એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે.” નારદજી આ સાંભળી કાંઈ વિશેષ ન બોલતાં ત્યાંથી પરભાર્યા વિષ્ણુલોકમાં ગરુડજીપાસે ગયા, ને તેમને પોતે જોયેલા બનાવની વાત કહેતાં કહ્યું કે:—“ એક દીટોડા-

નાં ઘંડાં સમુદ્રે લઇ લેવાથી તમારી પક્ષિગતનો બહુ મોટો સમૂહ સમુદ્રકિનારે બહુ દુઃખી થાય છે. તમે પક્ષીઓના રાજ હોવાથી એ પક્ષિસમૂહને તમારે સાહાય્ય કરવું જોઈએ. ગરુડજી તે સાંભળી ઊઠ્યા, ને ભગવાનની આજ્ઞા મેળવી પવનવેગે નારદજીએ કહેલે સ્થાને સમુદ્ર-કિનારે આવી પહોંચ્યા, ને પોતાની બહુ વિશાલ ને બલવાળી પાંખો-વડે સમુદ્રનું જલ સૂકવવા માંડ્યું. સમુદ્રે જાણ્યું કે બહુ થઇ. હવે જે હું આ ટીટોડાનાં ઘંડાં પાછાં નહિ આપું તો મોટો ઉત્પાત થશે. મારી અંદર રહેલાં જલચર પ્રાણીઓ ખીચારાં વિનાશપરાધે નાશ પામશે, ને બીજા અનેક અનર્થ આમાંથી થશે. મારે ભગવાનના વાહનરૂપ ગરુડજીનું માન પણ રાખવું જોઈએ. આમ વિચારી સમુદ્રે નિર્જન બેટમાં સંભાળી રાખેલાં ટીટોડાનાં ઘંડાં તુરત લઇ આવી ટીટોડાને આપી દીધાં. સઘળાં પક્ષીઓ હર્ષ પામ્યાં. ટીટોડાએ તથા અન્ય સઘળાં પક્ષીઓએ ગરુડજીનો બહુ બહુ આભાર માન્યો. સર્વે-એ ટીટોડાની મેરુના જેવી અચલ દૃઢતાની બહુ સ્તુતિ કરી. “મનુષ્ય-યત્ન, ઈશ્વર કૃપા” એ વાક્ય સત્ય છે. આ પ્રમાણે જો નરકના સીધા માર્ગરૂપ ક્રોધનો જય કરવા મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણના સાચા આગ્રહથી પ્રયત્ન કરે તો તે અવસ્ય ક્રોધનો જય કરી શકે. જો મનુષ્યનો સન્નિશ્ચય હોય તો તેને પણ ટીટોડાની પેઠે સદ્ગુરુરૂપ નારદજી, ને ઈશ્વરકૃપારૂપ ગરુડજી અવસ્ય મળી આવે, ને તેનું કાર્ય સિદ્ધ થાય. યોગ્ય પ્રયત્નવિના પ્રભુ કૃપા ન કરે.

“સાહેબકે દરબારમે, કમી કછુકી નાંહી;
બંદા મોજ ન પાવહી, ચૂક ચાકરીમાંહી.”

(પ્રભુના દરબારમાં કોઈ વાતની ન્યૂનતા નથી. ભક્ત પ્રભુની

કૃપારૂપ પારિતોષિક (ધનામ) નથી મેળવતો તેમાં તેની ભક્તિમાં કાંઈ દોષ છે એમ જાણવું.)

શ્રીગૌડપાદમુનિ પણ મનનો નિગ્રહ કરવાના સંબંધમાં ઉપરનું દર્શાવે આપી કહે છે કે:—

“ ઉત્સેક ઉદ્ધેર્યદ્વત્કુશાગ્રેણૈકવિંદુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્વદ્ભવેદપરિચ્છેદતઃ ॥ ”

(કુશના (દર્બના) અગ્રભાગવડે એકેક વિંદુ જલ બ્રહ્મ સમુદ્ર-
નું બહુ જલ બહાર કાઢી નાંખવાના ટીટોડાના પ્રયત્નની પેઠે જે ધીમે
ધીમે ખેદ પામ્યા વગર મનનો નિગ્રહ કરવામાં આવે તો તે થાય.)

ક્રોધથી થતી વિશેષ હાનિઓ. ક્રોધ અલ્પ સમયમાં મિત્રોની
અને સગાંવહાલાંની સાથે વિરોધ કરાવે છે. તે પોતાના શરીર અને
મન બંનેને બાળે છે. ક્રોધ આવે ત્યારે શરીર તપી જડે છે, બોહીનો
વેગ વધવાથી હૃદયના ધબકારા વધે છે, માથે બોહી ચઢવા માંડે છે,
એટલે માથું દુઃખવા આવે છે, ને વખતે મગજપર બોહી ચઢી જવાથી
અથવા હૃદયને અતિશય ધક્કો લાગવાથી હૃદય બંધ પડી જવાથી
મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે. ક્રોધ આવે ત્યારે મનુષ્યના શરીરમાં એક જાતનું
વિષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વિષની તેના બોહીપર પણ ખરાબ અસર
થાય છે. એક સ્ત્રીએ ક્રોધાવેશવેશ પોતાના બાલકને ધવરાવ્યું, તેને
પરિણામે દૂધમાં ઉપજેલા વિષથી તે બાલક મરણ પામ્યાનું સાંભળવા-
માં આવ્યું છે. હમેશાં કદાચ એવું ન થાય, પણ મા બાલકને
ક્રોધમાં ધવરાવે તો બાલકની પ્રકૃતિને ઓછીવધતી હાનિ તો અવશ્ય
થાયજ. જ્યારે આમ છે ત્યારે પોતાને અને પરને હાનિ કરનારા
ક્રોધ બીપ્રભોએ શામાટે સેવવો જોઈએ ?

કોધરૂપ દુષ્ટ ભંગીથી દૂર રહો. દિવનને ધપચ-ચંડાલ-ભંગી-નો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે. શાસ્ત્રને કે વિદ્વાનોને ભંગીની સાથે કોઈ પ્રકારનું વૈર નથી. શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો તો પોતાના ઉપદેશવડે સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. શાસ્ત્રે ધૂલિકા-ધૂળેટી-ને દિવસે ભંગીને અડવાની છૂટ આપી છે, કેમકે તે દિવસે ધૂળેટીના ઉત્સવમાં (વસંતોત્સવમાં) ભાગ લેનારને છેવટ સચેલ (પહેરેલાં વસ્ત્રસહિત) સ્નાન કરવાનું હોય છે. દિવનને નિત્ય ચંડાલનો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે તેનું કારણ એ છે કે આહ્યાદિ ઉચ્ચવર્ણના લોકો તેમને અડે તેથી તે ચંડાલ દિવ-આહ્યા, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય-થઈ જવાના નથી, પણ ઊલટા દિવને તેમને અડકવાથી પોતાના આચાર-વિચારમાં ઊતરી જશે, ને પરિણામે તેથી સૌને હાનિજ થશે. ધર્મશાસ્ત્ર અંત્યજસ્પર્શની ના પાડે છે તેનો હેતુ ન્યાયબુદ્ધિથી વિચારવો જોઈએ. જે ક્રિયાથી મનુષ્યના આચાર વિચાર બગડે, ને પરિણામે તેનાં શરીરમન બગડે તે ક્રિયા પાપ છે. અંત્યજસ્પર્શ એટલામાટે પાપરૂપ છે. પાપનું ફલ દુઃખ છે. જો પાપનું ફલ સુખ થતું હોય તો પછી પુણ્યનું ફલ શું થાય ? અંત્યજનો ખંતે પ્રકારનો ઉદ્ધાર કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડતું નથી, પણ આપત્કાલવિના અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાની તે ના પાડે છે. અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાથીજ તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકે, ને અન્યથા તે ન થઈ શકે એમ માનવું ભ્રમરૂપ છે. જેમના આતુવંશિક-વંશપરંપરાના-સંસ્કાર તથા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર મલિન છે તેઓ માત્ર સ્નાન કરે તેથી શુદ્ધ થઈ જતાં નથી, ને દિવને તેમના સ્પર્શ-દિવડે તેમના સંગમાં આવે તો તેમનાં મન બગડે, માટે ધર્મશાસ્ત્ર તેમને તેમનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડે છે. ધર્મશાસ્ત્રને કોઈના પર લેશ પણ દ્રેષ નથી. અંત્યજોની સાથે પણ યોગ્ય સમભાવથી વર્તવાનાં

ધર્મશાસ્ત્રદિમાં વચનો જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમર્્યાદાનુસાર સ્વધર્મ-પાલન કરવું, ને સૌનું ભલું ઇચ્છવું, તથા બની શકે તેટલું સૌનું ભલું કરવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પાપ બહુ હુંડું છે. તેનાથી ભય પામો, ને દૂર રહો. પાપનું પ્રત્યક્ષ ફલ, પાપકર્મ કરનારના મનનું બળવું છે. ચિત્રમુખનો ચોપડો ભૂલવાળો નથી. કોઈ પણ વિચાર કે કોઈ પણ ક્રિયા તેમના ચોપડામાં લખાયા વિના નહીં શકતી નથી. શરીર, ઇન્દ્રિયો કે અંતઃ-કરણથી જે શુભાશુભ કર્મ થાય તે બધું તેમાં નોંધાય છે, ને તેનો બદલો તે કર્મનો પરિપાક થયે કર્તાને મળ્યા વગર રહેતો નથી. નજીર કહે છે કે:—

“કલજુગ નહિ કરજુગ હૈં થે, ઇહાં દિનકું દે ઓર રાત લે;
ઇહાં યુગ સોદા નગદ હૈં, ઇસ હાથ કર ઉસ હાથ લે. ”

(આ કલજુગ (કલિયુગ) નથી, પણ કરયુગ (હાથવડે કરવા-નો ને તેનું ફલ પામવાનો યુગ-સમય) છે. અહીં તો દિવસે સ્નાને રાતે લ્યો એવું છે. અહીં બરાબર રોકડો સોદો છે. આ હાથે કરો, ને બીજે હાથે તેનું ફલ લ્યો.)

આમ છે માટે બની શકે એટલું પુણ્ય કરો, ને બહુ જાગૃતિ રાખીને પાપથી બચો; કેમકે પાપનો માર બહુ આકરો છે. તે ભોગવતાં મનુષ્યને બહુ કડવો અનુભવ થાય છે. શ્રીપીપ્પી ભક્ત એટલામાટેજ કહે છે કે પુણ્ય થાય તો મયાશક્તિ કરો, પણ પાપ તો નમ્ન કરો.

“પીપા પાપ ન કીજીએ, [તો] પુણ્ય કીજી સો વાર;
જો કીસીકો ના લીયો, [તો] દીયો ભ્રમ હબાર. ”

(હે પીપા ! જો પાપ ન કરાય તો સો વાર પુણ્ય કર્યું એમ જાણ. જો કાંઈનું કાંઈ અયોગ્ય રીતે ન લીધું તો જાણે હજારો ને લાખો રૂપિયાનું દાન કર્યું એમ સમજ.)

નાની નાની વાતમાં પણ જગૃતિ રાખો, અને ક્રોધાદિ વિકારો-વડે તમે તમારા મનને કલુષિત ન થવા દો. અલ્પ દોષનું પરિણામ મોટો દોષ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે સ્મરણમાં રાખો. લાકડાં વેચનારી અબણુ બાઈ પણ પોતાના લાકડાંના ભારાના જે તણ વાચાર આના ઠર્યા હોય તેમાં એક પાઈ પણ ખોટી આવી જાય તો જોઈને કાઢી નાંખે છે, તથા અલ્પ જ્ઞાનવાળો પરચુરણીઓ વેપારી પણ પૈસા, આની કે બે આની ખોટી આપો તો તે વગરજોયે એમને એમ પોતાના હડકામાં મૂકી દેતો નથી. પણ તે તુરત તમને પાછી આપી દે છે. જેને કાંઈક પણ સમજ છે તે પ્રત્યેક માણસ વ્યવહારની પ્રત્યેક સ્થૂલ વાતમાં એવી સાવધાનતા રાખે છે, તો પછી મનુષ્ય પોતાના હૃદયરૂપી હડકામાં ખોટા વિચારોરૂપી, ને ખોટા વિચારવડે ઉપજેલી ખોટી ક્રિયાઓના સંસ્કારોરૂપી પૈસા વગરજોયે ભરી દે એ કેટલું ખોટું કહેવાય ? આ કથન સાંભળી કોઈ પૂછે કે પ્રત્યેક સમયે કેમ વર્તવું તેના નિશ્ચય કરવો ઘણી વાર કઠણ થઈ પડે છે માટે કયો માર્ગ સાચો ? ને કયે માર્ગે ચાલવાથી ધ્વજિત સુખને પ્રાપ્ત કરી શકાય ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે—કઃ પન્થાઃ—માર્ગ કયો ? એવો પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુને ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્ર તેના નીચે પ્રમાણે નિર્ણય આપે છે:—

“ શ્રુતયો વિધિન્નાઃ સ્મૃતયોઽપિ મિન્ના,
નૈકો ઋષિર્ઘસ્ય મતં પ્રમાણમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યાયં, મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥ ”

(વેદવચનો પ્રસંગોપાત્ત ભિન્ન ભિન્ન વિચાર દર્શાવનારાં છે, સ્મૃતિઓ પણ કોઇ વાર જૂઠું જૂઠું કહે છે, એવા એકે ઋષિ નથી થયા કે જેનો મત સર્વને પ્રમાણરૂપ (માન્ય) હોય, અને જ્ઞાનનું તત્ત્વ હૃદયરૂપી બહુ જાડી ગુફામાં રહેલું છે; ત્યારે શું કરવું?—તે આત્મ-તત્ત્વને પામવાને કયે માર્ગે ચાલવું? તો કહે છે કે મોટા પુરુષો (શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો) જે માર્ગે ચાલ્યા તે માર્ગને પોતાને માટે ચાલવાયોગ્ય માર્ગ જાણવો.)

મહાપુરુષને માર્ગે ચાલવું એ વાત સાચી, પણ મહાપુરુષ અથવા મોટા પુરુષ કોને ગણવા? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કોઇ કઠિન પ્રશ્નનો નિર્ણય પોતાથી કે લાગતાવળગતા મનુષ્યોથી ન થઇ શકે ત્યારે પરિષદ મેળવીને તેનો નિર્ણય કરવો એવી પ્રાચીન શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. તે પરિષદ અથવા સભામાં બે એક હજાર મનુષ્યો ભેળા થાય, પણ તે વેદાદિ શાસ્ત્ર જાણનાર ન હોય—મૂર્ખ હોય—તો તે પરિષદ ન ગણાય, પણ ચાર વેદને જાણનારને અભાવે પોતપોતાના એકેક વેદને વા તે વેદની પોતપોતાની શાખાને અર્થતાત્પર્યસહિત જાણનાર સદાચારી ચાર વિદ્વાન્ મળે તોપણ તે પરિષદ ગણાય. પોતપોતાના એકેક વેદને વા પોતપોતાના વેદની પોતપોતાની શાખાને જાણનાર એવા ચાર પુરુષને અભાવે માત્ર શ્રોત્રિય એટલે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોને સારી રીતે જાણનારા ને બ્રહ્મનિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર-પૂર્વક તેમાં પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિવાળા પુરુષ કોઇ સંદિગ્ધ (શંકાવાળા) પ્રશ્નનો શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા યુક્તિથી, અને શાસ્ત્રપ્રમાણ

ન મળી શકે તો શિષ્ટાચાર ને યુક્તિથી જે નિર્ણય આપે તે આસ્તિકો-
ને માન્ય ગણાય છે. આવા શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તે ખરેખરા
મહાપુરુષ છે, અને તેમણે કરેલો જે નિર્ણય તે સર્વોત્તમ નિર્ણય
ગણાય છે. સ્વાધિકારપ્રમાણે એમને ચાલેલે માર્ગે કે એમણે
ઉપદેશેલે માર્ગે ચાલવાથી શ્રદ્ધાલુ જીવેનું કલ્યાણ થાય છે. એવા
મહાપુરુષોને અલૌકિક મહાપુરુષો કહેવા જોઈએ. તેઓ શાસ્ત્રરહસ્ય
જાણવામાં પરમનિપુણ ને પરમન્યાયી હોય છે, એટલે તેમનો નિર્ણય
સર્વદા અખાધિત હોય છે. જેમનાં હૃદય ધર્મપરાયણ હોય તેવા રાતા
પુરુષો પરમન્યાયી હોય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજન યુધિષ્ઠિરનું
એના મંત્રેથી એક ઉદાહરણ અપાય છે.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો ધર્મનુસાર ન્યાય-પાંડવો જે
વેલા વનવાસમાં હતા તે વેલા એક સમયે એક ઋષિનું યગમાં
ઉપયોગી એવું, જે અરણીકાષ્ઠસહિત અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું યંત્ર એક
હરણના શીંગડામાં ભરાઈ ગયું. તે લઈને તે હરણ દોડ્યો જતાં તે
ઋષિની માગણીથી તેની શોધ કરવામાટે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ભીમાદિ
આર ભાઈઓસહિત અરણ્યમાં ફરતા હતા. ત્યાં તેમને તૃણા લાગવાથી
પ્રથમ નકુલ, પછી સહદેવ, પછી અર્જુન ને પછી ભીમ એ
ભાઈઓ ક્રમે કરીને એક તળાવપર જલ પીવા તથા જલ લેવા જતાં
કાંઈ યક્ષના પૂછેલા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિનાં બહુ તંરષ લાગવા-
થી તે તળાવના જલનું પાન કરવાથી તે યક્ષના કહેવા પ્રમાણે
મૃત્યુવશ થયા હતા. યોગ્ય સમયસુધી તેમની રાહ જોયા છતાં
તેઓ ન આવવાથી મહારાજ યુધિષ્ઠિર તેમને શોધવામાટે નીકળ્યા,
ને તેઓ પણ તે તળાવપર જઈ ચઢ્યા, અને તેમાંથી જલપાન
કરવા તૈયાર થયા, એટલામાં પેલા યક્ષે તેમને જલપાન કરતાં અટકાવી

કહ્યું કે:—“જો તમે મારા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિના જલપાન કરશો તો તમારા આ ચાર ભાષ્યોની પેઠે તમારું પણ મૃત્યુ થશે.” એટલે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યાં. યક્ષ એથી પ્રસન્ન થયો, અને તેમને કહ્યું કે:—“હવે તમે સુખેથી જલપાન કરો, ને તમારા ચાર મૃત્યુન્ધુઓમાંથી ગમે તે એકને સજીવન કરવાનું માગો, એટલે તે તમારો એક ખંધુ સજીવન થશે.” યુધિષ્ઠિરની કસોટીનો આ પ્રસંગ હતો. તુરંતજ તેમણે વિચાર્યું, ને બોલ્યા કે:—“ મારી માતા કુંતીના ત્રણ પુત્રોમાંથી હું એક જીવતો છું, એટલે મારાથી ભીમ કે અર્જુનને સજીવન કરવાનું ન માગી શકાય; કેમકે મારી અષરમાતા મારીનો એક પુત્ર પણ જીવતો રહેવો જોઈએ; માટે ધર્મ અને ન્યાયની ખ તર નકુલ જે નાનો છે તે જાહે.” યક્ષના રૂપમાં આવેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની આવા કઠિન પ્રસંગમાં ધર્મયુદ્ધિ, ન્યાયયુદ્ધિ, સ્વાર્થરહિતતા અને સમભાવ જોઈ ધણા પ્રસન્ન થયા, ને નકુલઉપરાંત ભીમ, અર્જુન તથા સહદેવને પણ જોમણે સજીવન કર્યાં. ધર્મ, ન્યાય, સમભાવ ને નિઃસ્વાર્થપણનો આવી રીતે સર્વદા જય થાય છે.

કેવળ અભિપ્રાય માન્ય ગણાય ? હમેશાં વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેમાં જાતા અને પ્રામાણિક પુરુષનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય છે. વળી જે જેનો વિષય તેમાં તેમનો અભિપ્રાય યોગ્ય ગણાય છે. એક વૈદ્યકને લગતો જાંડો પ્રશ્ન હોય તેમાં સૌ બેરિસ્ટરોનો અને સૌ અભણ ખેડુતોનો અભિપ્રાય સરખો અપ્રમાણ છે. બેરિસ્ટરો પોતાના કાયદાના વિષયમાં ગમે તેટલા કુશલ હોય, તોપણ વૈદ્યકના વિષયમાં તો તે એક અભણ ખેડુતજેવાજ છે. એ પ્રમાણે કાયદા-સંબંધી એક બારીખીનો સવાલ હોય તો તેમાં વૈદ્યો ને ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય નકામો છે. એવીજ રીતે ધાર્મિક વિષયનો કોઈ કઠિન

પ્રથમ હોય—એકજ સાત્ત્વનાં એ વચનો પરસ્પર વિરોધી જણાતાં હોય, જેમકે એક શ્રુતિવચનમાં “ન હિંસ્યાત્સર્વાણિ ભૂતાનિ” (કોઇ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો,) એમ કહ્યું છે, ને અન્ય સ્થલે બીજા શ્રુતિવચનમાં “અગ્નિષોમીયં પશુમાલમેત” (જેના દેવતા અગ્નિ અને ચંદ્ર છે એવા પશુનું યજ્ઞમાં હનન કરવું,) એમ કહ્યું છે. ત્યાં વાસ્તવિક નિર્ણય આપવો એ વેદાદિ સાસ્ત્રોરૂપ પ્રમાણનું બલાબલ જાણનારા તથા અધિકારીઓનો ભેદ જાણનારા વિવેકી પુરુષથી બની શકે, અન્યથી ન બની શકે. “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” (અહિંસા પરમ-ધર્મરૂપ છે,) માટે પહેલા વચનમાં કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાની ના પાડી છે, અને બીજા વચનમાં અગ્નિ ને સોમ (ચંદ્ર) જેના દેવતા છે એવા પશુનું આલબન (વધ) કરવાની માત્ર યજ્ઞના પ્રસંગમાં સ્વર્ગની કામનાવાળા રાજસ પુરુષોને માટે આજ્ઞા આપી છે. હિંસા તે હિંસાજ છે, ને તે પાપરૂપ છે, અને પાપનું ફલ દુઃખ થાય, એ વાત પણ નિશ્ચિતજ છે; પણ યજ્ઞમાં દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો ને દીનજનો આદિને આહુતિઓ, અન્નદાન ને દક્ષિણાદિથી તૃપ્તિ પમાડવાવડે પુણ્ય ધણું થાય છે, તેથી ધણું પુણ્ય સંપાદન કરવામાટે અલ્પ પાપ કરવું પડે તો તે કરવાની તેવા સકામ પુરુષોને છૂટ આપી છે એમ જાણવું. એવાં યજ્ઞાદિ કર્મોનો હેતુ પણ અંતે પુરુષને તે કર્મવડે ઉપજતી ચિતશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષમાર્ગમાં જોડવાનો છે, પણ પશુહનનરૂપ પાપકર્મનું ફલ ન મળે એમ કહી મનુષ્યને હિંસામાં જોડવાનો નથી. યજ્ઞમાં થતા વિશેષ પુણ્યનું ફલ જેમ વિશેષસુખરૂપે મળે છે તેમ યજ્ઞમાં થતા અલ્પ પાપનું ફલ જે તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો અલ્પ-દુઃખરૂપે મળે છે. વળી “અગ્નિષોમીયં પશુમાલમેત” એ વચનનું

આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિચારીએ તો અગ્નિ જેના દેવ છે એવા કુવાણીરૂપ પશુનું, અને ચંદ્રમા જેના દેવ છે એવા સ્થૂલમનરૂપ પશુનું જ્ઞાનયજ્ઞમાં હનન કરવું, મતલબ કે કુવાણી અને સ્થૂલમનને મારવાં, - તેનો નિગ્રહ કરવો-એવો તે શ્રુતિનો અર્થ થાય છે. એમાં પાપ થવાનો પ્રશ્નજ રહેતો નથી, ને મોક્ષેચ્છુને ખરી રીતે એજ અર્થ વિશેષ ઉપયોગી છે. સ્થૂલમનને મારવું-મનનો નિગ્રહ કરવો, એટલે તેને ક્રોધાદિ વિકારને વશ ન થવા દેવું, અને કુવાણીને મારવી-વાણીનો નિગ્રહ કરવો, એટલે ક્રોધાદિ વિકારને વશ થઇ અયોગ્ય વચનો ન બોલવાં, અને આવી રીતે સ્થૂલમનને અને કુવાણીને આત્મામાં હોમવારૂપ જે જ્ઞાનયજ્ઞ છે તેજ મુખ્ય યજ્ઞ છે.

હૃદયરૂપ પવિત્ર સ્થાનમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને ન પેસવા દેા. પવિત્ર ધાર્મિક દિગ્ગે પોતાના ધરના આંગણમાં પણ ચંડાલને આવવા દેતા નથી, ત્યારે ધરમાં અને તેમાં પણ ધરના રસોડામાં કે ધરના દેવમંદિરમાં તો કેમજ આવવા દે? નજ આવવા દે. ધરના આંગણના કરતાં ધર, ને ધરમાં પણ રસોડું કે દેવમંદિર વિશેષ પવિત્ર રાખવાયોગ્ય ગણાય છે; અને રસોડાના કરતાં પોતાનું શરીર, ને શરીરમાં પણ પોતાનું હૃદય કે જે પરમાત્માનું પુરાતન મંદિર છે, તે વધારે પવિત્ર રાખવાયોગ્ય છે. એ હૃદયને ક્રોધરૂપ ચંડાલને (ભંગીને) પેસવા દઇને અપવિત્ર કરવું એ ક્રોધ પણ રીતે યોગ્ય નથી. એક બ્રાહ્મણ નાહીને સાંધ્યે આવતો હતો. તેના ભણી એક ભંગીઆણી માર્ગમાં વાળતી હતી તેની ધૂળ જાડી, તેથી તે ક્રોધમાં આવી જઇ તેને ગાળો દેવા મંડચો; એટલે ભંગીઆણીએ તેની પાસે આવી તેનો હાથ પકડ્યો. રસ્તે ચાલનારાં બીજાં માણસો તે

ભંગીઆણીને કહેવા લાગ્યા કે:—“ આ બ્રાહ્મણને અડ માં, અડ માં, મૂઠી દે એનો હાથ.” ભંગીઆણી બોલી:—“ તેમના હૃદયમાં મારો ધણી (ક્રોધરૂપ ચંડાલ) આવ્યો છે તો હું તેમને કેમ ન અડું ? હું એમાં શું ખોટું કરું છું ? હું એમને મારે ઘેર લઈ જઈશ.” બ્રાહ્મણ આથી શરમાઈ ગયો, ને ઠંડો પડી પુનઃ સ્નાનમાટે ચાલતો થયો.

એક રાજાના દરબારમાં કોઈ પરદેશી પંડિત રાજાના પંડિતો-સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યો હતો. ઠરાવેલે દિવસે રાજસભામાં પંડિતોનો શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ થયો. થોડી વાર શાસ્ત્રાર્થનું કામ શાંતિથી ચાલ્યું, પણ પછી પેલો પરદેશી પંડિત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો. તેમને રાજાના મુખ્ય પંડિતે કહ્યું:—“ તમે ક્રોધરૂપ ચંડાલના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયા. અપવિત્ર શરીરવાળાની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થાય નહિ, માટે તમે સ્નાન કરી આવો. પછી શાસ્ત્રાર્થ કરો.” આ સાંભળી પંડિતજી ઝંખવાણા પડી ગયા, ને બીડીને ચાલતા થયા.

ક્રોધી મનુષ્ય રાક્ષસથી પણ અધમ ગણાય છે. રાક્ષસ મનુષ્યાદિનું લોહી પીએ છે, પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી પીતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધ કરીને પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી પણ પીએ છે—ક્રોધાગ્નિવડે પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી તપાવી તેને શોષે છે. રાક્ષસ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો કોઈ વેલા આપ-ઘાત કરીને પોતાનો પણ નાશ કરે છે. રાક્ષસના માયા રાત્રિએ ફેલાય છે, અને ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધને વશ થઈ દિવસના કે રાત્રિના સર્વ સમયમાં પોતાની માયા ફેલાવવારૂપ સ્વપ્નરતું અહિત કરે છે. કાઠિયાવાડના એક શહેરમાં એક મનુષ્યે ક્રોધને વશ થઈ

આપઘાત કર્યો હતો તે વાત કહેવાય છે. એક જૈન વલ્લિક પોષધવ્રત (પોસો) કરવા અપાશ્વરામાં બેઠો હતો. પોષધ એ જૈનગૃહસ્થોને માટે એક કે વધારે દિવસસુધી ઉપવાસ કરી સાધુના જેવા ધર્મ પાળવાનું વ્રત હોય છે. એ પોષધનું વ્રત ધારણ કરીને બેઠેલ તે વલ્લિક બહાર લઘુશંકા કરવા ગયો. બહારથી આવીને તે પોતાના આસનપર જીએ તો ત્યાં પોતાની નોકરવાળી (માલા) ન મળે; એટલે તે ક્રોધયુક્ત થઈને મોટું બગાડી ત્યાં બેઠેલા ખીજ ગૃહસ્થોની સાથે અયોગ્ય શબ્દો બોલવા લાગ્યો. આ સાંભળી જેણે તેની માલા લીધી હતી તેણે તે માલા તેને પાછી આપી. પછી ખીજ ગૃહસ્થોએ ક્રોધ કરનાર વલ્લિકને ઠપકો આપ્યો કે:—“ તમે આ પોષધને સમયે ક્રોધ કર્યો એ બહુ ખોટું કર્યું. આથી તમારું વ્રત તુટ્યું. ” આવાં વચનો સાંભળી પોતે ક્રોધ કર્યો તેમાટે તેને ઘણો પસ્તાવો થયો, ને તે કૂવે પડવા તૈયાર થયો. સાધુઓએ અને ગૃહસ્થોએ તેને તે કામ ન કરવા બહુ સમજાવ્યો, છતાં તે ન માન્યો, ને થોડી વાર પછી ક્રોધાવેશમાં ને ક્રોધાવેશમાં તેણે છાનામાના નજીકને કૂવે પડી આપઘાત કર્યો.

રોગનું નિદાન પ્રથમ, ને પછી તેની ચિકિત્સા. રોગનું નિદાન કર્યા વિના રોગીને તુરત ઓસડ આપી દેવા કરતાં રોગનું પૂરું નિદાન કરીને એટલે તે માણસને તે રોગ કયા કારણથી ઉપજ્યો છે તે બરાબર જાણીને જે તેને ઔષધ આપવામાં આવે તો તે રોગ સહેલાઈથી ને વેલાસર નિવૃત્ત થાય. હમેશાં રોગનું નિદાન પહેલું કરવું જોઈએ, ને પછી તેની ચિકિત્સા (ઔષધાદિ ઉપાય) કરવી જોઈએ. નિદાન કરવામાં એ રોગ સ્વાભાવિકરીતે ઉપજ્યો છે કે કેમ આગંતુક કારણથી ઉપજ્યો છે તે ખાસ કરીને જોવું જોઈએ.

અહર્ણુથી જો તાવ આવે તો તે સ્વાભાવિકરીતે આવ્યો ગણાય, ને જો ગુમહના દુઃખાવાથી કે શરીરના અતિપરિશ્રમથી તાવ આવે તો તે આગંતુકકારણથી આવ્યો ગણાય. એ બંને પ્રકારના તાવના ઉપાય ભિન્ન ભિન્ન કરવા જોઈએ એ દેખીતુંજ છે. જે કુવૈધ નિદાન કર્યા વગર રોગીને જોમ આવે તેમ ઔષધ આપ્યે રાખે તે કુવૈધ શતઘ્ની—સો મનુષ્યને હણનારો—ગણાય. એવા કુવૈધો કે ઉટવૈધો વૈધના નામને પાત્ર નથી. ઉર્દુમાં કહેવત છે કે “નામ હકીમ કલે આમ”—અર્થો વૈધ લોકોની કતલમાટે છે. એજ પ્રમાણે ધર્મસંબંધી એક બીજી કહેવત છે કે “નીમ ઇમામ ખતરે ઇમાન”—અર્થો ગુરુ મનુષ્યોની શ્રદ્ધાના નાશને માટે છે. મતલબ કે એવા ઉટવૈધો ને લેભાગુ ગુરુઓ લોકને દુઃખી કરે છે. એ પ્રમાણે સ્થૂલશરીરના રોગનું કારણ શોધવાની જો આવશ્યકતા છે, તો સૂક્ષ્મશરીરના રોગરૂપ ક્રોધ ઉપજવાનાં કારણોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

ક્રોધ ઉપજવાનાં કારણો ને તે દૂર કરવાના ઉપાયો શરીરની અને મગજની નળગાદ ક્રોધ ઉપજવામાં ખાસ કરીને કારણરૂપ મનાય છે. અશક્ત, માંદાં ને કેટલાંક ધરડાં માણસોમાં ક્રોધ વધારે જોવામાં આવે છે તે એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. ક્રોધી મનુષ્યના સંગમાં રહેવાથી મનુષ્યને ક્રોધ કરવાની ટેવ પડે છે. “સંગ-પ્રમાણે લાગે રંગ” એ ઊઘાડી વાત છે. બીજાના દોષો જોવાનો સ્વભાવ રાખનારી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વારંવાર ક્રોધ આવે છે. તામસ આહાર લેવાથી મનુષ્ય ક્રોધી થાય છે. જેનું હૃદય તરોણ-પ્રધાન હોય તે વધારે ક્રોધી હોય છે. નવરા માણસને જોમ બીજા વિકારો ઉપજે છે તેમ ક્રોધ કરવાના વિશેષ પ્રસંગો આવે છે. આ પ્રમાણે ક્રોધનામના વ્યાધિનું નિદાન થયું. હવે તેની ચિકિત્સા

એટલે ક્રોધ ઉપજવાનાં કારણો કેવી રીતે દૂર કરવાં તે કહેવાય છે. શરીર અને મગજની નબળાઈ ક્રોધ ઉપજવામાં મુખ્યકારણરૂપ છે એમ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. ઉર્દુમાં પણ કહેવત છે કે “ કમ જોર ગુસ્સા ખોત ”—નબળા માણસને ગુસ્સો બહુ. એ નબળાઈ એ શકારની છે. પહેલી મગજની એટલે મનની, ને બીજી શરીરની. કેટલાંકનાં મગજ સ્વાભાવિકરીતે નબળાં એટલે તમોગુણના વધારાથી મૂઢતાવાળાં હોઈ પૂરતીરીતે વિચાર કરવાને અશક્ત હોય છે, અને કેટલાંકનાં મગજ રજોગુણને લઈ અતિચંચલ હોઈ ધૈર્ય રાખી કાર્યકારણનો વિચાર કરવાને શક્તિમાન હોતાં નથી. શારીરિક રોગોથી ઉપજતી શારીરિક નબળાઈવડે પણ મગજ નબળું થાય છે. વારંવાર ક્રોધવિચારો ઉપજવતી ને ક્રોધાદિ વિકારોને વેગ આપતી મગજની નબળાઈ દૂર કરવામાટે સતપુરુષોના અને સતશાસ્ત્રોના સત્સંગવડે મનને સુવિચારવાળું કરવું જોઈએ, અને શરીરના વ્યાધિવડે મગજ નબળું રહેતું હોય તો આયુર્વેદમાં જણાવેલા યોગ્ય ઉપચારવડે શરીરના વ્યાધિને દૂર કરવો જોઈએ.

તમોગુણ તથા રજોગુણ કેમ ઘટે ? પ્રાણાયામના લાભ. અંતઃકરણનો તમોગુણ ઘટાડવામાટે કુંગળી, લસણ, ગાજર, રાતનું રાખી મૂકેલું ટાકું ભોજન અને અતિ ખારા ખાટા ને તીખા પદાર્થો ન ખાવા જોઈએ; અને સ્નાન, સંધ્યા, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય આદિ પોતાનું શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ બરાબર કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તમોગુણ દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામથી રજોગુણની વૃદ્ધિવડે ઉપજતી નકામી ચંચલતા પણ દૂર થાય છે. યોગશાસ્ત્રોક્ત બધા પ્રકારના કુંભકમાંથી કોઈ યોગવિત પુરુષ જે કુંભકનો અભ્યાસ કરવાનું કહે તે કુંભકનો અભ્યાસ તેવા મનુષ્યે કરવો જોઈએ.

સામાન્યરીતે અનુલોભવિલોભ ને ભસ્ત્રિકા પ્રાણાયામ તેવા મનુષ્યને અને સાધકોને વિશેષ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં પૂરકવડે જીવનપ્રાણ અથવા અંગ્રેજીમાં જેને ઓક્સિજન કહે છે તે બહારથી ફેફસાંમાં આવે છે, ને તેથી અંતઃકરણ શાંત ને આનંદી થાય છે. એ ઓક્સિજનથી શરીરનું મલિન થયેલું લોહી પણ સુધરે છે, અને તેથી શરીરનું આરોગ્ય સુધરે છે. પૂરક જેમ લાભકર્તા છે તેમ રેચક એટલે શરીરમાંથી ધીમે ધીમે વાયુ બહાર કાઢવાની ક્રિયા પણ બહુ ઉપયોગી છે. રેચકદ્વારા શરીરમાંના દૂષિત વાયુસાથે (કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસસાથે) તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાંના મલિન સંસ્કારો અને ઝેરી રજકણો, જે મનને તથા શરીરને બગાડ કરનારાં હોય છે તે બહાર નીકળી જાય છે. ઉપાદાનકારણ દૂર થવાથી તેનાથી ઉપજતું કાર્ય પણ દૂર થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રાણાયામના યોગ્ય રીતના અભ્યાસથી મનુષ્યના શરીરમનને ભારે રાખનારા કે તેને બહુ ચંચલ રાખનારા તમોગુણના તથા રજોગુણના સૂક્ષ્મ અંશો દૂર થવાથી તે અભ્યાસીના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં રહેલો વધારે પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ દૂર થઈ તેના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં યોગ્ય શાંતિ તથા સ્ફૂર્તિ પ્રકટે છે. જે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ યથાવિધ કરવામાં આવે તો શરીરમાં ઉપજતો શરીરનો ક્રોધ એવો બ્યાધિ નથી કે જે તેનાથી દૂર ન થાય.

સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મનું મહાફલ સાધારણ મનોબલવાળાં અને નખળા મનનાં માણસો કુસંગમાં રહે તો તેને બગડતાં વાર લાગતી નથી. જે ક્રોધથી બચવું હોય તો જિજ્ઞાસુએ ક્રોધી મનુષ્યના સંગમાં ન રહેવું જેમજે. બ્યાવહારિક મનુષ્યથી સતત કુસંગથી બચી શકાય તેમ જણાતું નથી. તેને આજીવિકાનાં સાધનાદિમાટે ભિન્ન

બિન્ન સ્થલે બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિના અનેક મનુષ્યોના, ક્યારેક બીજા પ્રાણીઓના, અને પ્રસંગોપાત્ત સારામાઠા અનેક પદાર્થોના પ્રસંગમાં આવવું પડે છે, એથી તેમના પ્રાણની વા તેમની આસપાસના વાતાવરણની સારીમાઠી અસર તેના અંતઃકરણ, પ્રાણ અને શરીરકંપર થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યને સારી અસરના કરતાં માઠી અસર વધારે થાય છે. જડ પદાર્થની આસપાસ પણ એનું વાતાવરણ હોય છે. મોટે ભાગે પ્રવૃત્તિવાળાં સ્થલોનું વાતાવરણ દૂષિત હોય છે. તેમાં પણ ગામડાના કરતાં શહેરનું વાતાવરણ વધારે દૂષિત હોય છે. મુંબઈ જેવા બહુ મોટા શહેરના વાતાવરણમાટે તો પૂછવું જ શું? જે જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ નિત્ય શ્રદ્ધાભક્તિથી બરાબર કરે તો તેના અંતઃકરણમાં ને શરીરમાં રહેલો તમોગુણ તથા રજોગુણ એછો થવાકેવરાંત તેને બહારની જે નકારી અસરો થઈ હોય તે પણ તેથી બહુભાગે દૂર થાય છે. આવી નકારી અસરો દૂર કરવામાટે, તેમજ પરમાત્મામાં પોતાનું અંતઃકરણ જોડવામાટે વિશ્વના ધણા, લગભગ બધા ધર્મોમાં સવારસાંજ તેમના ધર્મને અનુસરતી ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનું ઠરાવેલું હોય છે. આપણામાં જે ત્રિકાલ સંધ્યાવંદન કરવાનું કહ્યું છે તેનો હેતુ પણ એજ કહી શકાય. સ્નાનથી વિશેષે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, ને સંધ્યાવંદનાદિથી વિશેષે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. સંધ્યાવંદનમાં કરાતા પ્રાણાયામથી તથા જપથી શરીરનો પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે. પ્રાણની શુદ્ધિથી મનની પ્રસન્નતા ને શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જપવડે આપણે ધામે ધામે પરમાત્માની પાસે જતા જઈએ છીએ, અને પરમાત્મામાં પ્રધાનપણે શુદ્ધસત્વગુણ છે, તેથી આપણે તમોગુણ તથા રજોગુણ ધરી આપણા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે.

જપના લાભ ને તેના ચાર પ્રકાર. જપ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ વાચિક, ૨ ઉપાંશુ, ૩ માનસ ને ૪ ધ્યાનસહિત માનસ. રાજ્યમાં હવાલદાર, વહીવટદાર, વસુલાતી અધિકારી ને દિવાન જેમ સત્તામાં ને પગારમાં એકેકથી ચઢીઆતા અધિકારીઓ હોય છે તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પણ એકેકથી ચઢીઆતા ગણાય છે. વર્તમાન જમાનો યુક્તિપ્રધાન છે, એટલે તે વાત દષ્ટાંત ને યુક્તિથી કહેવાય છે. હવાલદારના કરતાં વહીવટદાર, વહીવટદારના કરતાં વસુલાતી અધિકારી ને વસુલાતી અધિકારીના કરતાં દિવાન ક્રમે કરીને ઉપર કહેલી રીતે પોતપોતાના અધિકારવડે રાજની વિશેષ વિશેષ સમીપ છે, તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પોત-પોતાની યોગ્યતાવડે પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપતા ધરાવે છે; અને તે તે જપના કરનારને પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપ કરે છે, -પરમાત્માના વિશેષ વિશેષ અનુગ્રહને પાત્ર કરે છે. પોતાની પાસે એકેક અન્ય મનુષ્ય સાંભળે તેવી રીતે મંત્રનો સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચાર કરવો તે વાચિક જપ, જપ કરતી વેલા હોઠ હાલે, પણ મંત્રનો ઉચ્ચાર બીજાને ન સંભળાતાં ગળામાં અને મુખમાંજ રહે તે ઉપાંશુ જપ, મંત્રનો મોઢેથી ઉચ્ચાર ન થાય, તેમ હોઠ આદિ અવયવો પણ ન હાલે, ને બહાર બીજાને અદ્ય પણ ઉચ્ચાર ન સંભળાય તેવી રીતે મનમાં જપ કરવો તે માનસ જપ કહેવાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટદેવના ધ્યાનસહિત તેવો માનસ જપ કરવો તે ધ્યાન-સહિત માનસ જપ કહેવાય છે. “યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ” એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞને શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કહ્યો છે, માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ઇષ્ટમંત્રનો જપ કરવારૂપ જપયજ્ઞ નિત્યપ્રતિ અવશ્ય કરવો જોઈએ. એ જપયજ્ઞથી

અંતઃકરણમાંના વિશેષ પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઘટે છે, ને તેમ થવાથી અંતઃકરણમાંના ક્રોધદોષ ઓછો થાય છે.

સંગની અસર. આગળ કહ્યું કે જપ કરવાથી આપણે પરમાત્માની પાસે જતા જમ્બએ છીએ, એટલે પરમાત્માના સામીપ્યને વા સંગને પામીએ છીએ. જે મનુષ્યને માઠા સંગની અસર થાય છે તો તેને સારા સંગની અસર કેમ ન થાય ? થાયજ. જપ, જે આપણને પરમાત્માના સામીપ્યમાં મૂકે છે તેની અસર મનુષ્યના પર કેવી સારી થાય છે તે વિષે કહેવાઇ ગયું. જે શ્રદ્ધાભક્તિવડે અને મનને સ્થિર રાખીને યથાર્થરીતે જપ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય નવો-તાજો-આનંદી-યમ જાય છે. પરમાત્મા પરમશાન્તિનો ને પરમાનંદનો ભંડાર છે. તેમાંથી જપ કરનાર મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતાના ને પરિશ્રમના પ્રમાણમાં અવશ્ય શાંતિ ને આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સત્પુરુષોના ને સત્શાસ્ત્રોના સંગની પણ શ્રદ્ધાળુ જિજ્ઞાસુઓના મનપર બહુ સારી અસર થાય છે, તેથીજ આપણાં શાસ્ત્રોમાં સત્સંગનું માહાત્મ્ય બહુ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે. જે લોકભાષામાં કહીએ તો મનુષ્ય સંગનું પૂતળું છે. જેકે જીવ પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સાથે લઇને વર્તમાન-શરીરમાં આવે છે, તોપણ બાલ્યાવસ્થાથી આસપાસના સંગવડે તેના પર જે અસર થાય છે તે કાંઇ ઓછી હોતી નથી. સંગવડેજ મનુષ્યનું ધણું ખરું વર્તમાન જીવન ઘડાય છે. ગતજન્મના સંગની જે અસરો સાથે લઇને જીવ નવીન શરીર ધારણ કરે છે તેમાં વર્તમાનજન્મના સંગવડે ફેરફાર પણ થાય છે; અને એ પ્રમાણે જીવના સંસ્કારો બદલાયા કરે છે. સારા સંગથી તે સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે, ને નહારા સંગથી તે નહારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે; પણ એટલું ખરું કે સારા સંગની અસર ધીમે થાય છે, ને કેટલીક વાર તેમાં પ્રયત્નની

આવશ્યકતા રહે છે, અને મનુષ્યનું મન જલની પેઠે નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તેના પર નદારા સંગતી અસર વહેલી ને લગભગ વગર પ્રયત્ને થાય છે. વિચારવંત ને અવસોકન કરનારા પુરુષો આ વાત જ્ઞેષ્ટ શકે છે. કવિ દલપતરામજી કહે છે કે:—“ જડે ન તોય ઠેકવા શીખે વસી વિહંગમાં. ”-પક્ષીઓની સાથે વસવાથી પશુ જડી ન શકે તોપણ ઠેકવા તો શીખેજ. ગુલાબના ફૂલને હીંગની સાથે રાખવામાં આવે તો ગુલાબના ફૂલમાં હીંગની વાસ પેસે, પણ હીંગમાં ગુલાબના ફૂલની વાસ ન પેસે. એવી રીતે કુસંગ મનુષ્યના મનપર વહેલી અસર કરે છે.

મનુષ્યના મનની નમળાઈ-અપરિણામદર્શિતા. ઉચ્ચ ચક્ષુ-માં પરિશ્રમ પડે છે, પણ નીચે જતરવામાં તેવો પરિશ્રમ પડતો નથી એ સૌના અનુભવની વાત છે. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિથી ઉપજતો એક મોટો દોષ અપરિણામદર્શિતાનો અથવા દીર્ઘ-દષ્ટિની ન્યૂનતાનો છે, જેને લઈને તે વિનાશમે અથવા અલ્પશ્રમે પ્રાપ્ત થતાતુરતા તુરતના અલ્પ ને તુચ્છ સુખને-પછી ભલે તે પરિણામે કુઃખ આપનારું હોય તોપણ-છાછે છે, ને રજ્જોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા અર્ધચંદ્ર ને ચંચલતાથી તે અલ્પ સુખતરફ ઢળી પડે છે, અને શ્રમથી અથવા વિશેષ શ્રમથી અમુક સમયપછી પ્રાપ્ત થનારા વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખને-પછી ભલે તે પવિત્ર-નિર્દોષ-ને નિરતિશય હોય તોપણ તેને-છાછતો નથી, ને તેને માટે ધૈર્ય રાખી પ્રયત્નશીલ થતો નથી. જે વિશેષ અને ઉચ્ચ સુખને છાછે નહિ તે તે સુખ મેળવવાનો નિશ્ચય ક્યાંથી કરે? જે નિશ્ચય ન કરે તે તેને માટે પ્રયત્નશીલ ક્યાંથી થાય? ને જે પ્રયત્ન ન કરે તેને તે વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખ ક્યાંથી મળે ?

વર્તમાનમાં થયેલો આર્યપ્રજનો અધઃપાત. વર્તમાનમાં આપક કારણોને લઈને ઘણા મનુષ્યોમાં તમોગુણની તથા રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તેમનામાં પામરતા ને વિષમીપણું વધ્યાં છે, ને તેથી તેઓ ધર્મના પાલનવડે પ્રાપ્ત થતા વિશેષ અને ઉચ્ચ (પવિત્ર-નિર્દોષ) સુખની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન ન કરતાં સંસારના વિષયોભણી દોડી રહ્યા છે. ધર્મ પાળવામાં પરિશ્રમ છે, એટલે શ્રદ્ધા ને આગ્રહ હોય તોજ એ પાળી શકાય છે. વર્તમાનસમયે ધાર્મિકશિક્ષણની અતિન્યૂનતાને લઈ પાશ્ચાત્ય-પદ્ધતિએ ઇંગ્રેજ કેળવણી લેનારો યુવાનવર્ગ જે સ્વધર્મપાલનમાં શિથિલ થયો હતો તેમાંના ઘણાકોએ છાની છાની, ને કેટલાકોએ પ્રત્યક્ષરીતે અસ્પૃશ્યના સ્પર્શની, અભક્ષ્યના ભક્ષણની ને અપેયના પાનની છૂટ લેવા માંડી હતી, ત્યાં અંત્યજસ્પર્શનો આધ નથી એવો શાસ્ત્રનિરપેક્ષ આસુરી ઘોષ થયો, ને ધર્મસંસ્કારરહિત વા ન્યૂન ધર્મ-સંસ્કારવાળો યુવાનવર્ગ તે તરફ ઢળી પડ્યો. “ રોતી”તી ને પિયરીઆં મળ્યાં ” એવું વા “ ઢાળાવપર બેઠા હતા, ને ધક્કો માર્યો ” અથવા “ જોતું”તું ને કુવૈલે કહ્યું ” એના જેવું થયું. માણસનો મોટો ભાગ સગવડનો ગુલામ છે. રેલ્વેની કે સ્ટીમરની સુસાફરીમાં, યવનોના દેશમાં, અને મેટાં શહેરોમાં ધરથી દૂરને સ્થલે ધંધામાં કાર્યને માટે રોકાતાં કેટલાંક માણસો શાસ્ત્રોક્ત આચારનો કે પવિત્રતાઅપવિત્રતાનો વિચાર ન કરતાં હોટેલોના ચાની, પાણીની ને નાસ્તાની સગવડનો લાભ લેવા મંડ્યાં હતાં, ને જાણે અજાણે અંત્યજસ્પર્શ થતો તેને ચલાવી લેતા હતા, તેમાં અંત્યજસ્પર્શની હીમાયતનો ઝેરી પત્ર ફૂંકાયો, એટલે પછી પૂછવુંજ શું ? અસ્પૃશ્યના સ્પર્શનો તો શું પણ જીતરતી ગાતિવાળા-સાથે ભોજન કરવાથી થતા વગ્રાળનો વિચાર પણ કેટલાકોએ છોડી દીધો છે, અને તેમાં આ અમે બહુ બહાદુરી કરીએ છીએ એવું

અપકારક અભિમાન તેઓ ધરાવે છે. જેમનાં મન જન્મથી ધર્મ-સંસ્કારહીન હોય છે તેમને ખોટું પ્રેતસાહન મળવાથી તેમના મનમાં ઈશ્વરસંબંધી, સત્સાક્ષોસંબંધી ને સત્પુરુષોસંબંધી ઉંચી લાગણી રહેતી નોંધાયે તે રહેતી નથી, ને તેમ થાવથી તેમને અવળે માર્ગે ચડતાં વાર લાગતી નથી. મતલબ કે વાંદરાને નીસરણી મળવા-જેવું આ થયું છે, ને તેનું પરિણામ આરે વર્ણને માટે સારું નથી. ધણા લોકોની, તેમાં પણ ઇંગ્રેજ કેળવણી જેમણે લીધી છે તેમની મોટે ભાગે ધર્મવ્રદ્ધા ધરી ગઈ છે, ને કેટલાક તો નાસ્તિકજેવા ને ઉચ્છૃંખલ થઈ ગયા છે.

નાસ્તિકતાનું પરિણામ. જ્યાં મનુષ્યના અંતઃકરણમાં નાસ્તિકતા આવી ત્યાં તેનો વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બધું બગડયુંજ સમજવું. સીસીરો (ઓસદેશમાં થઈ ગયેલો એક સમર્થ તત્ત્વચિંતક) કહે છે કે જે મનુષ્ય ઈશ્વરને માનતો નથી તે નીતિને માર્ગે ન ચાલે, ને જે ઈશ્વરને માને છે તે તેની શિક્ષાની ખીકથી સારી રીતે વર્તે. સ્વધર્મ-પાલનરહિત મનુષ્ય લગભગ નાસ્તિકજેવો થઈ જાય છે, ને નીતિ-બ્રષ્ટ પણ થાય છે. રાજના રક્ષણમાં ને શાંતિમાં તો રહેવુંજ નોંધાયે, એટલે જે વાતમાં રાજ કે શાંતિ આડે ન આવે તે દરેક વાતમાં મનમાનતી છૂટ લેવાનું તેવા સ્વધર્મહીનને મન થાય છે, અને તેને પરિણામે તે સુખને બદલે દુઃખનો વધારે અનુભવ કરે છે. જે નિયામક સત્તા (ઈશ્વર) છે, ને જે સર્વના અંતરમાં રહી સર્વનું નિયમન કરે છે તેને મારે મારાં નહારાં કામોનો જવાબ દેવો પડશે એમ જે માને છે તે પોતે પોતાની મેળે સારી રીતે વર્તે છે. ધર્મ મનુષ્યને શીખવે છે કે તમારું અંતઃકરણ ડંખે-તમારો અંતરાત્મા દુઃખાય-તેવું કામ તમે ન કરો.

ધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું નીતિપાલન. ખરા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો ક્યારે પણ નીતિનો ભંગ કરતા નથી. ઝીણી ઝીણી વાતમાં પણ તે બહુ સંભાળથી વર્તે છે. મહાભારતમાં તે વિષયનું એક બહુ ધ્યાન ખેંચનારું દૃષ્ટાંત છે. એ ઋષિઓ પરસ્પર સગા ભાઈ થતા હતા. તેઓ મિત્ર મિત્ર સ્થલે નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એક વાર નાનો ભાઈ મોટા ભાઈને મળવામાટે તેમના આશ્રમમાં દૂરના પોતાના નિવાસ-સ્થલથી આવ્યો. મોટા ભાઈ એ વેલા પ્રમુધ્યાનમાં રોકાયેલા હતા એટલે નાનો ભાઈ તેમને તુરત મળી ન શક્યો. તેમને ઘણી ક્ષુધા લાગી હતી એટલે મોટા ભાઈના આશ્રમના બગીચામાંથી તેમની અનુમતિ મેળવ્યા વિના તેમણે ફક્ત તોડીને ખ.ધાં, પણ ત્યારપછી તેમને લાગ્યું કે મેં મારા મોટા ભાઈની રાજવગર તેમના સ્વામિત્વ-વાળી વસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો તે યોગ્ય ન કર્યું. આવા વિચારથી તે પોતાની ભૂલને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી મોટા ભાઈ ધ્યાનથી નિવૃત્ત થતાં નાનો ભાઈ તેમને સવિનય મળ્યો, ને પોતે તેમની રાજવગર તેમના બગીચાનાં ફક્ત ખાધાની વાત તેમને કહી, એટલે મોટા ભાઈએ તેમને પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:—“ જોકે તમે મારા નાના ભાઈ છો, તથાપિ આ બગીચો વ્યવહારપક્ષે મારા સ્વામિત્વનો ગણાય છે તેથી તમારે મને પૂછીને તેમાંનાં ફક્ત ખાવાં જોઈતાં હતાં. ધાર્મિકરીતે વિચારીએ તો આ કામ તમે ચોરીનું કર્યું, જેની શિક્ષા તમારે આ ભવમાં કે પરભવમાં ભોગવવી પડશે. તમને પાપમાંથી બચાવવામાટે—તમારો પરભવ ન બગડે તેટલામાટે—હું તમને કહું છું કે તમે રાજપાસે જઈ તમારા આ દોષની શિક્ષા માગો.” નાનો ભાઈ મોટા ભાઈનું આ હિતકર કથન સાંભળી તુરત રાજ-પાસે ગયો, ને બનેલી સર્વ વાત તેમને જાહેર કરી. રાજાએ તેમને

બ્રાહ્મણ જાણી શિક્ષા કરવાની આનાકાની કરી, પણ જ્યારે તેમણે પોતાના અપરાધની શિક્ષા ભોગવવાનો બહુ આગ્રહ જણાવ્યો, તથા પોતાના મોટા ભાઈની પણ તેવીજ આજ્ઞા થઈ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે સમયના રાજ્યના કાયદાપ્રમાણે તેમનો ચોરીનો અપરાધ ગણી બહુ ખેદસાથે તેમને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરી. નાના ભાઈની આથી બહુ દુર્દશા થઈ. શૌચ, સ્નાન ને ખાનપાન ઇત્યાદિ દેહયાત્રાને લગતાં કાર્ય કરવાને પણ તેઓ અશક્ત થઈ પડ્યા. મોટા ભાઈને તેમની આવી સ્થિતિ જોઈને ઘણો દયા ઉપજી. જોકે નાના ભાઈએ દોષ કર્યો હતો તે પણ આતુર સ્થિતિમાં તેમણે આ દોષ કર્યો હતો, ને પોતાનો દોષ સ્વીકારી તેને માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યો હતો, અને રાજપાસેથી તે કર્મની શિક્ષા માગી તે ભોગવી હતી, એટલે મોટા ભાઈને લાગ્યું કે હવે નાનો ભાઈ અનુગ્રહને પાત્ર છે. મોટા ભાઈ સિદ્ધસંકલ્પવાળા હતા, એટલે તેમના સંકલ્પબલથી નાના ભાઈના કાપી નાંખેલા હાથ પુનઃ જગ્યા, ને તે પૂર્વની પેઠે હાથવતી થતાં સઘળાં કામ કરવાને શક્તિમાન થયા. મોટા ભાઈનો જાગ તે નાના ભાઈનો જાગ ગણી શકાય, ને તેમાંથી વગર પૂછે ફક્તે ખાધાં એમાં કાંઈ અપરાધજેવું સામાન્યદષ્ટિએ ન લાગે, તથાપિ “ માખી મારે તે માણસ પણ મારે, ” ને નાની બૂલનું પરિણામ ભવિષ્યમાં મોટો દોષ થવામાં આવે, એટલામાટે પ્રાચીન કાલમાં કાયદાનું બંધન વિશેષ કડિન હતું. ભાઈના બગીચામાંથી પૂછ્યા વિના ફલ ખાનારને, ને તે પણ ઋષિને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરવામાં આવે એ શિક્ષા અતિ આકરી જણાય છે, તથાપિ એ પરથી આપણને જણાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં રાજા ને પ્રજા બંને નીતિનું ને ધર્મનું પાલન કેટલા આગ્રહથી કરતાં હતાં?

નીતિના પાલનની અત્યાવશ્યકતા. જે મનુષ્યો વ્યવહાર-નીતિનું આગ્રહથી પાલન કરે છે તેઓજ અંતઃકરણની શુદ્ધિદારા પરમાર્થમાં આગળ વધી શકે છે. જેઓ વ્યાવહારિક નીતિ પાળવામાં શિથિલ છે તેઓ ધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન શું કરવાના હતા ? મલિન અંતઃકરણવાળા અનીતિમાન પુરુષોનું ધર્મપાલન હસ્તિસ્નાનજેવું થાય છે, ખરી રીતે તો તે ધર્મપાલનનો માત્ર દંભજ કરે છે એમ કહી શકાય. જે મનુષ્ય કામક્રોધાદિ વિકારોને પ્રત્યક્ષરીતે કે અપ્રત્યક્ષરીતે યોષનારા અયોગ્ય મનુષ્યના, અયોગ્ય વાચનના, ને નાટક તથા સીનેમાના અયોગ્ય દેખાવોના કુસંગથી બચીને શાસ્ત્રીય મર્યાદામાં રહી નીતિનું તથા સ્વધર્મનું પાલન કરે છે તેઓજ કામક્રોધાદિ વિકારોને વશ વર્તાવી શકે છે.

ક્રોધના જયમાટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા. ક્રોધના મૂલકારણરૂપ અંતઃકરણમાં રહેલો વિશેષ તમોગુણ ધરાડવામાટે કયા કયા તામસી આહાર મનુષ્યે ન કરવા તે વિષે અગાઉ કહેવામાં ગયું છે. એ સંબંધે વિશેષ કહેવાનું કે જેવું અન્ન એવું મન, જેવું મન તેવા વિચાર, જેવા વિચાર તેવી ક્રિયા, અને જેવી ક્રિયા તેવું ફલ થાય છે, માટે ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોથી બચી પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવાસાર તમોગુણી તથા રજોગુણી નિષિદ્ધ આહાર ત્યજી સાર્વત્રિક આહાર લેવાની પણ અસાધારણ આવશ્યકતા છે.

“ આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ સ્મૃતિલંબે સર્વગ્રંથીનાં વિમમોક્ષઃ ॥ ” (આહારની શુદ્ધિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી શાસ્ત્રના અને સદ્ગુરુના ઉપદેશની તથા આત્મસ્વરૂપની અચલ સ્મૃતિ રહે છે, ને તેવી અચલ

સ્મૃતિથી અંતઃકરણની અહંતા-મમતા આદિ સર્વ ગ્રંથિઓનો-ગાઠોનો-નાશ થાય છે,) આ વેદવચન પણ આહારની શુદ્ધિ રાખવામાટે ફલનું દર્શન કરાવીને અત્યંત આગ્રહ કરે છે.

જેમ બહારના યુદ્ધમાં રાજાઓ પોતાના સામા પક્ષનો પરાજય કરવામાટે અનેક સાધનસામગ્રીની તૈયારી કરે છે તેમ સાધકે પણ આંતર-ચત્રુઓ સાથેના યુદ્ધમાટે-ક્રોધાદિ આંતર ચત્રુઓનો પરાજય કરવામાટે-શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ કરેલાં અનેક સાધનોની તૈયારી કરવી જોઈએ.

શ્રીગીતાજીમાં સાત્ત્વિક આહાર સંસ્થેપમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:-

“ આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ”

(આયુષ્, અંતઃકરણનું સાત્ત્વિક બલ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતાની વૃદ્ધિ કરનારા, મિષ્ટ આદિ રસવાળા, ઘી આદિ ચિકાશ-વાળા, શરીરમાં વિશેષ સમય સ્થિર રહેનારા, અને અંતઃકરણમાં રુચિ ઉપજાવનારા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય લાગે છે.)

આવાપીવાના કયા કયા પદાર્થો સાત્ત્વિક છે તે આ ઉપરથી, તેમજ અન્ય ગ્રંથોપરથી, તથા તે વિષયના જ્ઞાતા પુરુષથી, અને પોતાના જાતિઅનુભવથી નક્કી કરી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. જેમ જિહ્વાના આહાર સાત્ત્વિક રાખવા જોઈએ તેમ નેત્રાદિ અન્ય જાનેન્દ્રિયોના ને અંતઃકરણના આહાર પણ સાત્ત્વિક રાખવા જોઈએ,- ગ્રંથેપમાં નહારા સંસ્કાર પાડે તેવું નહિ, તેવું સાંભળવું નહિ, અને તેવું વિચારવું નહિ વગેરે. જે આહારના વિષયમાં આ પ્રમાણે

* જુઓ યોગકૌસ્તુભમાં મિતાહારનો વિષય.

સંભાળ રાખે છે તે કામક્રોધાદિ વિકારોને જિતવા વેલાસર સમર્થ થાય છે.

પરદોષદર્શનરૂપ પાપથી બચો. જે તાકી તાકીને અન્યના દોષો જોયા કરે છે તેને ક્રોધ કરવાના પ્રસંગો વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાં બહુધા ખીજના દોષો રોકવાની શક્તિ નથી. જો ખીજના દોષોને ધારી ધારીને જોઇને તે બળ્યા કરે તો તેના હુખનો પાર રહે નહિ. પોતાને દાંટો ન વાગે માટે પૃથ્વીપરના બધા કાંટા વળાવી નાંખવાનું કે બળાવી નાંખવાનું માણસથી બની શકે તેમ નથી. એને માટે તો પોતાના પગમાં પાદત્રાણ પહેરી લેવાં એજ સહેલો ઉપાય છે. એજ પ્રમાણે અન્યના દોષો આપણે પ્રાયશઃ દૂર કરી શકીએ એમ નથી ત્યારે એને માટે આપણી શાંતિ જળવવાસારુ સહેલામાં સહેલો ઉપાય આ છે કે આપણે નકામું દોષદર્શન કરવાનો કુસ્વભાવ ત્યજવો, ને ભૂલથી જ્યાં દોષદર્શન થઇ જાય ત્યાં તેની ઉપેક્ષા કરવી. જ્યાં વ્યવહારને લઇને દોષદર્શન કરવું પડે ત્યાં તેનો દોષ સમજાવી તેને તેની ક્ષમા કરવી, અથવા મીઠાશથી વા ગંભીરતાથી ચોગ્ય શબ્દોમાં દોષ કરનારને ઠપકારૂપે કહેવું. “ ગુડકું મરે વાકું બિખ ન પીલાઇએ. ” દોષ કરનારને કહેવું પડે તો શાંતિથી ને દયાથી કહો. પોતાને અને અન્યને તાપ થાય એમ ન કહો. સમજી સાંભળનારને એમજ લાગે કે “ આ મને નથી કહેતા, પણ મારા દોષને કહે છે ” એવી રીતે કહો. આમ કરવાથી અપરાધ કરનાર બહુધા પોતાની ભૂલ વેલાસર સુધારે છે, ને નવી ભૂલો ન થાય તેમાટે તે સંભાળ રાખતાં પણ શીખે છે. આથી આપણને વારંવાર કહેવાનો શ્રમ લેવો પડતો નથી, ને બંને પક્ષની શાંતિ સસ્વાય છે.

“ દેખ દેખે ને શીખ શીખે ” એ કહેવતપ્રમાણે અંતઃકરણ વારંવાર જેવું જીએ, વારંવાર જે આકારે થાય, તે આકારને ધારણ કરવાનો તેને સ્વભાવ પડે છે; અને એ પ્રમાણે પરના દોષને જોવાથી તે મનુષ્ય પોતે પણ દોષ કરતાં શીખે છે, માટે પણ દોષ-ર્શનથી બચવાની આવશ્યકતા છે.

આહારસંબંધી વિશેષ સૂચના. ક્રોધ ઘટાડવામાટે આગળ કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે અંતઃકરણમાં જડતા ઉપજવનારા તમોગુણી આહારોથી તેમજ દુર્ગ્ધસનોથી દૂર રહેવું જોઈએ. વળી રંજોગુણની વૃદ્ધિ કરનારા બહુ ઉત્તેજક આહારો પણ ન લેવા જોઈએ. બહુ તેલ-મરચાં ન ખાવાં જોઈએ, તેમજ ગરમ મશાકાનો વિશેષ પરતો ઉપયોગ પણ ન કરવો જોઈએ.

ચાના વ્યસનથી થતી હાનિ. માણસના મગજને ઉશ્કેરી ક્રોધી બનાવવામાં હેતુભૂત થનાર ચા વ્યવનતરીકે નિત્ય ન પીવાય તો સારું. જીવાન અને નબળા બાંધાનાં માણસોએ તો ચા નજ પીવો; કેમકે તે ઉદાળવાથી તેમાં રહેલું અવ્યક્ત વિષ બહાર નીકળી જલમાં ભળે છે, ને તેનું પાન કરવાથી મગજ ઉશ્કેરાય છે, તથા હોજરી પણ બગડે છે. ચા પીવાથી મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં કામ કરવાની શક્તિ-નવી સ્ફૂર્તિ-આવતી જણાય છે, પણ તેણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે ચા એ મનુષ્યના શરીરને પુષ્ટિ કરી નવી શક્તિ આપનારું તત્ત્વ નથી, પણ તે મનુષ્યના શરીરમાં અવશેષ રહેલી શક્તિને પરાણે ખેંચીને બહાર આણે છે, ને તેવડે સ્ફૂર્તિ આવ્યાનું ભાન થાય છે. મતલબ કે તે મનુષ્યના શરીરના બલને વિશેષ વિશેષ ખપાવી નાંખી અંતે તેના શરીરમાં નબળાઈ આણે છે, એટલુંજ

નહિ, પણ શરીરના અવયવોને ઘેસવી નાંખી અનાદિવડે નવું બલ મેળવવાને પણ અયોગ્ય બનાવે છે. જે બહુ આ પીનારાં માણસો આ વાન સમજીને વેલાસર ચેતતાં નથી તેઓ પોતાના શરીરની શક્તિ સુમાવીને પરિણામે ચીંથરાજેવાં નિર્બલ થઇ જાય છે. વર્તમાન-કાલમાં કેટલાક સુવાનો શરીરે લાકડીજેવા પાતળા-હાડકાંના પાંજરા-જેવા, કંતાઈ ગયેલા અંગોવાળા, ખેસી ગયેલા મુખવાળા, નિસ્તેજ ને બેચેન જણાય છે તેનાં કારણોમાં આનું અયોગ્ય વ્યસન પણ એક મુખ્યકારણરૂપ છે. ખાંડ ને સાકરનો વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થવાથી તેમજ પ્રવાહી પદાર્થમાં તે બહુ ગરમ થયેલાં લેવાથી પણ શરીરને ગાળે છે. શરીરમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં રહેલી ચરબી, કે જે શરીરને કૃણુ ને શક્તિયુક્ત રાખનારું તત્ત્વ છે તેને કૃણુ પદાર્થો ઓગાળી-ને બહાર કાઢી નાંખે છે, ને શરીરને ઠંડું ને અશક્ત બનાવે છે. બહુ કૃણુ અહાર લેવાથી રજેચુચુના વધારાવડે મગજ પણ કુસ્કેરાય છે, ને તે ક્રોધાદિ વિકારોથી પરાભવ પામે છે.

ભિન્ન ભિન્ન આહારની ભિન્ન ભિન્ન અસર. ભિન્ન ભિન્ન આહારોની અન્ય પ્રાણીઓવડે કેવી અસર થાય છે તે જુઓ. ગાય માંસ ખાય છે તે કેટલી શાંત છે? અને સિંહ ને વાઘ આદિ માંસ ખાય છે તે કેટલાં ક્રૂર છે? માંસમાં પણ કાચું માંસ તે જનાવરોને વધારે ક્રૂર બતાવે છે, ને એટલામાટે સરકસવાળા પાળેલા સિંહ આદિને સાંભળવાપ્રમણે તાજું માંસ બનતાંસુધી ખાવા આપતા નથી. કાગડા, સમળી ને ઝીંઘ આદિ માંસ ખાનારાં પક્ષી તમો-જુથી છે, ને પોપટ, મેના ને કપુતર માત્ર દાણા ખાય છે તો તે પ્રમાણમાં સત્ત્વમુચ્છી છે. આથી કામડાને પશ્ચિમંડાલ કહે છે, ને કપુતર પશ્ચિમોમાં આદિયુ ગણાય છે. જેમ માંસ અંતઃકરણમાં તમોજુ

વધારીને તેને જડ અને કૂર બનાવે છે તેમ મધ પણ અંતઃકરણને બહુ હાનિ કરે છે.

મધ તથા અરીણુ આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. મધપાનરૂઠે અંતઃકરણમાં તમોગુણ વધી તે ભ્રમિત, જડ ને વિચાર-શક્તિની ન્યૂનતાવાળું થતું જાય છે, ઉપાંત તે કેદમાંને બગાડી શરીરને પણ અશક્ત બનાવે છે. માંસના ને મધના ત્યાગસંખંધે ઉત્તમ વર્ણુના જિજ્ઞાસુઓને વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. તે તો માત્ર પ્રસંગ નીકળતાં કહેવાયું છે. અરીણુ, તમાકુ, ગાંજે, ચડસ, ભાંગ અને ભાંગમાં ની બનાવવામાં આવતા માજમ તથા ભૂરકી આદિ કેશી પદાર્થો પણ મનુષ્યનાં તનમન બગાડે છે. અરીણુ તમો-ગુણની વૃદ્ધિ કરી મનુષ્યને આગસુ અને મૂર્ખ બનાવે છે અરીણુના વ્યસનીને અરીણુના ઊતારસમયે જરા જરા વાતમાં કોનાવેશ આવતાં વાર લાગતી નથી, તેમજ અરીણુના કેદના સમયમાં તે વાતે વળે ત્યારે તે સાચાખોટાનું ભાન રાખ્યા વિના બહુ વધારી વધારીને વાતો કરે છે. અરીણુ દસ્તની કબજીયત કરે છે, ને તેથી તેના વ્યસનીનું મગજ બહુ ભાગે ભારે રહે છે. તેને વારંવાર પીતક લાગે ઝે-ઝેલાં આવે છે. એ ઝોલામાં જો તે હોકા પીતો હોય તો હોકાની ચલમ ઉંધી વળી જતાં તેમાંના અગ્નિરૂઠે અરીણુના બંધાણીઓનાં ખીજાનાં સગગી ઊંડચા-ની વાતો પણ સાંભળવામાં આવી છે. મગજની આવી સ્થિતિમાં તે કોઈ પણ વિષયમાં યોગ્ય વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે એ સ્વા-ભાવિક છે. અરીણુ માણસ ખેતી, વેપાર કે નોકરી આદિ સારી રીતે કરી શકતો નથી.

તમાકુના વ્યસનનું દુષ્ટ ફલ. તમાકુ ખાવનું પીવાનું ને સુંઘવાનું વ્યસન મનુષ્યમાં રજોગુણની વૃદ્ધિ કરે છે. તમાકુ પણ

અશીર્વાની પેઠે ઝેરી પદાર્થ છે. તમાકુનાં ખીયાંમાંથી તેલ નીકળે છે. તેનાં એક બે ટીપાં જો કૂતરાને આપ્યાં હોય તો તે મરી જાય એવું તે ઝેરી હોય છે, ત્યારે તમાકુનો ઉપયોગ કરનારને તેમાં રહેલા ઝેરની ઓછી-વધતી અસર કેમ ન થાય? તમાકુ ખાવાથી, પીવાથી કે સુંઘવાથી મનુષ્યનું મગજ ઉત્કેરાય છે, ને તે દ્વારા તે વિશેષ કાર્યપ્રવૃત્તિ કરાવીને પરિણામે તમાકુના વ્યસનીના શરીરની અને મનની શક્તિ ઓછી કરે છે. જહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ વધી જાય છે, ને કેટલીક વાર તે કાંઈનું કાંઈ બોલી બેસે છે. નાની નાની વાતમાં તે તપી જાય છે. ખીડી, હોદ્દા ને ચલમ પીવાથી તેના ધૂમાડાવડે માણસનાં ફેફસાં જગડે છે. જહુ તમાકુ પીનારને કાયમ ઓછીવધતી ઊંઘરસ રહ્યા કરે છે. કેટલાકને તેમાંથી દમ પણ થઈ આવે છે. ખીડીઓ ને ચલમ પીનારા જ્યારેત્યારે બોંબોં કરી થુંકતા નજરે પડે છે. તમાકુનો ઝેરી ધૂમાડો વારંવાર પીનારની આંખને લાગવાથી તે પીનારની આંખો નમ્મળી પડે છે, ને તેથી તેમને અંધાપો વહેલો આવે છે. વર્તમાનમાં અંધાપાના રોગની વૃદ્ધિ જોવામાં આવે છે તેમાં તમાકુ પીવાનું દુર્વ્યસન પણ કારણરૂપ છે એમ અનુભવીઓનું માનવું છે. તમાકુ વા છીંડણી સુંઘવાથી તેના વ્યસનીની નાસિકાઈંદ્રિયની ગંધ લેવાની શક્તિ નાશ પામે છે. તેને સુગંધ દુર્ગંધની કાંઈ ખબર પડતી નથી. તમાકુ સુંઘવાથી આંખમાંથી પાણી નીકળે છે, ને તેથી આંખોની ગરમી ઓછી થઈ આંખો સારી થાય છે એમ કેટલાક માને છે તે ભૂલ છે. ઊલટું વારંવાર આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી તેની જોવાની શક્તિ મંદ થતી જાય છે, ને તેને પરિણામે તેને અંધાપો વહેલો આવે છે.

હાંત આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. ગાંબે, ચડસ,

ભાંગ અને તેમાંથી બનતા માજમ તથા ભૂઝડી આદિ કેડી પદાર્થો પણ તેનો ઉપયોગ કરનારને તમોશુણની વૃદ્ધિવડે હાનિજ કરે છે. ભાંગના વ્યસનીઓનો આહાર બહુ વધી પડે છે. ભાંગના કેદમાં તેઓ બમણું, ત્રમણું, ચારગણું કે તેથી પણ વધારે ગણું ખાય છે. તેઓ આળસુ, પ્રમાદી ને બુદ્ધિમાં મંદ-જડજેવા-થઇ જાય છે, ને તેથી તે પોતાનો વ્યવહાર કે પરમાર્થ યોગ્યરીતે સાધી શકતા નથી. પ્રત્યેક કેડી પદાર્થમાં ઓછુંવધતું ઝેર હોય છે, ને તે ઝેર મનુષ્યના શરીરને તથા મનને હાનિ કરે છે.

વ્યસનીઓ મોટે ભાગે મૂઠ, ઊતાવળીઆ, આળસુ, મંદચિત્તાર-શક્તિવાળા ને કામક્રોધાદિ વિકારોને વશ વર્તનારા હોય છે. જેને અંતઃકરણના કામક્રોધાદિ વિકારોથી બચવું હોય, ને વ્યવહાર-પરમાર્થમાં આગળ વધવું હોય તેણે સર્વ પ્રકારનાં દુર્વ્યસનોથી દૂરજ રહેવું જોઇએ; અને શરીરના આરોગ્યના તથા મનની શાંતિના રક્ષણને અર્થે આહારસંબંધી જે જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તેનો સમજીને સંતુપયોગ પોતાના વર્તનમાં કરવો જોઇએ.

ક્રોધથી બચવામાટે મનુષ્યે ઉઘમી રહેવું જોઇએ. નિરુઘમી ન રહેવું એ પણ ક્રોધથી બચવાનો ઉપાય છે. મન સ્વભાવે ચંચલ છે. જમત્તવસ્થામાં તેને કાંઇ ને કાંઇ શુભ કામ આપતું જોઇએ. તે પ્રાયશઃ અવલંબનવિના રહી શકતું નથી. સારું કે માદું પણ તેને કાંઇક અવલંબન જોઇએ. તે બાલકની પેઠે નવરું તો રહી શકેજ નહિ. જોકે અશુભમણી જવાનો તેનો સ્વાભાવિક વેગ છે, છતાં પોતાનું કસ્યાણુ ધચ્છનારે તેનો તે વેગ રોકી તેને શુભ વેગ આપ્યા કરવો જોઇએ. જે મનુષ્ય નવરા રહે છે તેનું મન, ઇદ્રિયો ને શરીર

અહાં બગડે છે. આગસના વિષયમાં એ સંયંધે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે, એટલે તે સંયંધે અહીં વધારે વિવેચન કરવામાં આવતું નથી, પણ સંક્ષેપમાં જણાવવામાં આવે છે. આપણામાં કહેવન છે કે “નવરો નખોદ વાળે.” નવરા મનુષ્યમાં અનેક દુર્ગુણો ને દુષ્ટિયાઓ જાણે અજાણે પેસવા લાગે છે. એનો માણસ વિશ્વમાં પોતાને માટે ને અન્યને માટે ભારશ્પ ગણાય છે. જે નિરુદ્ધમી હોય તેને ચીડાવાના પ્રયત્નો વારંવાર મળે છે. પોતાના કામમાં રોકાયેલો હોય તે વારંવાર અન્યપર ખીજવા ક્યાંથી નવરો હોય? માટે કામક્રોધાદિ વિકારોથી બચવું હોય તો જાગ્યાથી સૂતાપર્યંત પ્રભુના સ્મરણુધ્યાનમાં, શુભવાચનમાં કે પોતાના પ્રામવ્યવહારમાં લાગ્યા રહેવું એ બહુ આવશ્યક છે. દુસ્મન પણ નવરો ન હોજો એમ ધન્યવંતું, કેમકે તે નવરો હોય તો આપણું ભુંડું કરવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે. નવરાં માણસો ભેગાં થાય તો પરસ્પર લડાઇ શિવાય ખીજું શું કરે? મૂર્ખ હોકરાઓ ને રખડુ જીવાનીઓ ભેગા થઇને શું કામ કરે છે તે સૌ જાણે છે. વ્યસનીઓ નવરા એસીને શું કામ કરે છે તે અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી. પરનિંદા, ખોટી ચર્ચા, ખોટાં ગપ્પાં ને મિથ્યાભિમાનથી પોતાનું કહાપણુ ડોળવું, અને તેમાં કેટલીક વાર વાગ્યુદ્ધ ને કાઇ વાર શરીરયુદ્ધ એ નવરા માણસના નિત્યના વિષય હોય છે.

મોટાઇ શુભગુણોવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ખોટી મોટાઇ ખતાવતી, અને હું મોટો ને તું નાનો એમ કહી નકામા કળ્યા કરવા એ નવરાં ને વ્યસની માણસોનો એક સ્વભાવ થઇ પડે છે. મોટાઇ મોટે માગી આવતી નથી. આપવડાઇ કરવાથી તો લોકો તેવાં માણસોને

માટે જાણડો હલકો વિચાર બાંધે છે એ વાત પોતાની બુદ્ધિના મંદપણને લીધે તેવા મનુષ્યો જાણતા નથી. શ્રુતિમાં મેં ટાંકના સંબંધમાં એક રમુજી ઝગડો વર્ણવ્યો છે, ને તેમાં અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે માત્ર હું મોટો એમ કહેવાથી કે મોટાઇ માગવાથી મોટાઇ આવતી નથી, પણ પોતાના શુભગુણોવડે મોટાઇ સ્વાભાવિકરીતે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સૌએ શુભગુણો મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. “ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ”-ગુણવાનોમાં ગુણોજ પૂજવાનું સ્થાન છે, તેમની જાતિ કે વયથી તેઓ મોટા (પૂજવાયોગ્ય) ગણાતા નથી, -એ વચન પણ એમજ કહે છે.

શ્રુતિમાં કહેલો મોટાઇનો ઝગડો. એક વાર દશ ઇંદ્રિયો, મન ને પ્રાણ એમનામાં આપણામાં કાણ મોટું છે એ પ્રશ્ન જાડ્યો. સૌ પોતા-પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરવા લાગ્યાં. ઇંદ્રિયો કહે કે: “અમે ક્રિયા કરીએ છીએ, તથા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી નેનો ઉપભોગ કરવામાં તથા શરીર-નિર્વાહમાં સાધનભૂત છીએ, માટે અમે મોટી છીએ.” એમ દશમાંની એક એક ઇંદ્રિય પણ પોતાને બીજી ઇંદ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ જણાવવા લાગી. મન કહે: “મારા વિના તમે કાંઈ ક્રિયા કરી શકતાં નથી, તેમ વિષયોનું જ્ઞાન કે તેનો ઉપભોગ પણ તમે સ્વતંત્રપણે મેળવી શકતાં નથી, માટે હું તમારામાં મુખ્ય છું.” ઇંદ્રિયોએ મનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે: “તારા સાહાય્યની અમને આવશ્યકતા છે એ વાત સાચી, પણ અમારા વિના તું પોતે સ્વતંત્રપણે બહારનું કાંઈ કામ કરી શક એમ નથી, તું પોતે તો લુહું છે, માટે અમેજ કે અમારામાંથી એક મુખ્ય ગણાવાયોગ્ય છીએ.” છેવટ પ્રાણને કહેવાનો વારો આવ્યો. તે કહે: “તમે બધાં (ઇંદ્રિયો ને મન) બંને કામ કરો છો, ને શરીરના નિભાવમાં

ઉપયોગી છે, પણ તમે સૌ શ્રમરૂપ મોતને પ્રાપ્ત થાઓ છો;* ને હું તો એક ક્ષણ પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના રાતદિવસ ક્રિયાપરાયણ રહીને શરીરને જીવનવાળું રાખું છું, મારા વિના તમે કોઈ શરીરમાં પણ રહી શકો એમ નથી, માટે હું મુખ્ય છું. ” આ સાંભળી ઇંદ્રિયો ને મન સૌ હસી પડ્યાં, ને કહેવા લાગ્યાં:—“ આ જડ વળી આટલું બધું અભિમાન શું કરે છે? ભૂતની પેઠે બધો વખત કામ કરે એમાં વળ્યું શું? એને કોઈ વાતની ખબરજ ક્યાં છે?” આમ સૌ પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યાં, ને કાંઈ નિર્ણય ન થઈ શક્યો એટલે સૌએ નક્કી કર્યું કે ચાલો ભગવાન પ્રજ્ઞપતિપાસે જઈએ. તેઓ કહે તે આપણામાં મોટું. સૌ ભગવાન પ્રજ્ઞપતિપાસે ગયાં, ને પોતાના ઝગડાની વાત નિવેદન કરી. ભગવાન પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર્યું કે આમને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બતાવ્યા વિના, તમારામાંથી અમુક મોટું છે એમ કહેવાથી તેમને મારા વચનમાં સત્યતાની પ્રતીતિ નહિ થાય, માટે તેમને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તે બતાવવું. પછી તેમણે તે સૌને કહ્યું કે:—“શરીરમાંથી તમારામાંથી એકેક ક્રમે કરીને નીકળવા માંડો. જેના નીકળવાથી શરીર અધિક અમંગલ-શરૂપ-ઘ્રંથ જાય, તે તમારામાં સૌથી મોટું.” સૌને એ વાત વાજબી લાગી પછી વાણીઇંદ્રિય શરીરમાંથી બહાર નીકળી, ને એક વર્ષ-પર્યંત પ્રવાસ કરીને પાછી આવી, અર્થાત્ તેણે એક વર્ષપર્યંત પોતાનું કામ બંધ કરી પાછી પ્રવૃત્તિ કરી, ને બાકીની ઇંદ્રિયો, મન ને મુખ્ય-પ્રાણને પૂછવા લાગી કે:—“તમે મારા વિના કેમ જીવી શક્યાં?” સાચે જણાવ્યું કે:—“મુંગો માણસ જેમ જીવે છે તેમ અમે સૌ જીવ્યાં.” વાણીને જણાયું કે મારા નીકળવાથી કાંઈ શરીર અતિઅમંગલરૂપ મૃત્યુઅવસ્થાને

* સુષુપ્તિમાં ઇંદ્રિયો ને મન અજ્ઞાનરૂપ કારણમાં લય પામે છે તે તેમનું મૃત્યુ છે.

પ્રાપ્ત થયું નથી, માટે હું મુખ્ય નથી. પછી ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો ને મન ક્રમે કરીને શરીરમાંથી નીકળીને વર્ષપર્યંત બહાર પ્રવાસ કરીને (અર્થાત્ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર બંધ રાખીને) પાછાં આવ્યાં તોપણ અંધ ને બહેરૂ આદિની પેઠે તથા બાલકની* પેઠે શરીરનું જીવન તો ચાલુ રહેલું તેમજી જોયું. પછી મુખ્યપ્રાણ શરીરમાંથી બહાર નીકળવા માંડ્યો તો જેમ બલવાન અશ્વને તેની પરીક્ષા કરવામાટે ચાખખો મારવાથી તેના પાછડ્યા પગ બાંધવાના ખીલાઓને તે તુરત જાપેડી નાંખે છે તેમ મુખ્યપ્રાણના નીકળવાથી ઇન્દ્રિયો ને મન બધાં ધણુધણી જીડીને બહાર નીકળવા મંજ્યાં, ને તુરતજ મુખ્યપ્રાણને પ્રાર્થના કરવા મંડ્યાં કે:—“હે ભગવન્! તમે સ્વસ્થાને પ્રાપ્ત થાઓ, તમેજ અમારામાં શ્રેષ્ઠ છો. તમે શરીરમાંથી બહાર ન નીકળો, કેમકે તમારા વિના અમે શરીરમાં નહિ રહી શકીએ, ને શરીર અતિઅમંગલરૂપ મરણને પ્રાપ્ત થશે.” આ પ્રમાણે શરીરમાં મુખ્યપ્રાણની શ્રેષ્ઠતા નિશ્ચિત થઈ.

મિથ્યાભિમાનનો પ્રસંગ નીકળતાં મોટાઈને નિમિત્તે મિથ્યાભિમાનવડે ઉપજતા ઝગડા મૂઝી દઈને વાસ્તવિક મોટાઈ આપનારી શુભગુણોરૂપ સંપત્તિ મેળવવામાટે ઉપનિષદ્માંનું આ દૃષ્ટાંત કહેવાયું છે. આપણો ચાલતો વિષય તો ક્રોધનો છે, ને તે સંબંધે નવરા રહેવાથી એકબીજાની ખાસાપીશી કરવાના, કજીયા કરવાના, ને તેમાં ક્રોધ

* બાલકનું મન પૂરું ખીલ્યું હોતું નથી, છતાં તેનો જીવન-વ્યવહાર ચાલે છે, તેથી વ્યક્ત મનવિના જીવન ટકે છે એમ કહ્યું છે. સુષુપ્તિ ને મૂર્ચ્છામાં મન કામ કરતું હોતું નથી, છતાં શરીર જીવે છે. માંડાં માણસોના મનનું ઠેકાણું હોતું નથી, છતાં તે પણ જીવી શકે છે.

કરવાના પ્રસંગો આવે છે માટે નવરા ન રહેવું, પણ સદા ઉદ્યોગી રહેવું એ ખાસ કરીને કહેવાનું છે.

વસ્તુવિચારવડે ક્રોધનો જય થાય છે. સર્વત્ર એક અહ-રૂપ વસ્તુજ વ્યાપી રહી છે. અહાવિના અહીં ખીજું કંઈ પણ નથી. જે જણાય છે તે બધું કલ્પિતજ છે. સાર્થક કે નામ, રૂપ તે ક્રિયા એ મિથ્યા છે, ને સત, ચિત્ તથા આનંદાદિ સ્વભાવવાળું અહજ સત્ય છે, ને તેજ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે આવો વિચાર તે વસ્તુ-વિચાર કહેવાય છે. આવો વસ્તુવિચાર જે અભ્યાસવડે દૃઢપણાને પામે તો પછી પેતાનાથી ભિન્ન સર્વનો બાધ થવાથી તેના સ્મીને ક્રોધ કરવાનો અવકાશજ ક્યાંથી રહે ?

“ યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ ।

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપદયતઃ ॥ ”

(જે જ્ઞાનકાલમાં જ્ઞાનીને સર્વ પ્રાણીઓ આત્મરૂપજ થયાં તે જ્ઞાનકાલમાં આત્માના વિજ્ઞાનવાળા ને સર્વત્ર એકપણાને જેનાર તે જ્ઞાની પુરુષને શો મોહ ? ને શો શોક ?) આ શ્રુતિ વસ્તુવિચારના પકવપણાવડે પોતાથી ભિન્ન કંઈ પણ નહિ જેનારા મહાપુરુષને શોકમોહનો અભાવ બતાવે છે. જ્યાં શોકમોહનો અભાવ હોય ત્યાં પ્રાણિપદાર્થની કામના ક્યાંથી હોય ? ને એ કામના ન હોય તો ક્રોધ ક્યાંથી ઉપજે ? કામના પ્રકરણમાં વસ્તુવિચાર-સંબંધી વિસ્તારથી કહેવાયું છે, એટલે અત્ર વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી, પણ સંક્ષેપ-માં એટલુંજ કહેવાય છે કે જે ક્રોધનો જય કરી પરમશાંતિ ભોગવવી હોય તો વસ્તુવિચારવડે પોતાના સર્વવ્યાપી આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો. જે પુરુષ સર્વને પોતારૂપ જાણે તો પછી ક્રોધ કાના ઉપર

કરે? પોતાના હાથથી અન્નભૂતાં પોતાની આંખમાં ઝેડો વાગી જાય તો કાઈ પણ માણસ પોતાના હાથને મારવા મંડી પડે છે? નહિજ. એજ પ્રમાણે જો અન્ય પ્રાણીને પોતાના અંગરૂપ વા પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તો પછી બસે તે ભૂલ કરે તોપણ તેના પર ક્રોધ કેમ ઉપજે? નજ ઉપજે. વળી પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપથી ભિન્ન અન્ય સત્યવસ્તુનો સદ્ભાવ તેવા યાત્રી પુરુષને પ્રતીત ન થવાથી પણ મારું કાંઈ નાશ પામતું નથી, વા મારું કાંઈ પણ બગડતું નથી, એવો તેમને નિશ્ચય હોવાથી પણ તેમને ક્રોધ ઉપજવાનો સંભવ નથી.

અહીં સૌ પોતાના કરેલા કર્મનું ફલ પોતે ભોગવે છે એમ સમજી બીજને દોષ દે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. અધાથી વસ્તુવિચાર થવો કઠિન છે. જો તમારાથી વસ્તુવિચાર ન થઈ શકે તો હવે પછી કહેવામાં આવે છે તે વિચારવડે પણ તમે ક્રોધને જિતી શકશો. અન્ય મનુષ્ય અન્નભૂ દોષ કરે, વા જાણી જોઈને તમારો અપરાધ કરે, તોપણ સાત્ર તો કહે છે કે તમે શાંત રહો, કેમકે તેમાં અન્યનો દોષ નથી. તમારું પાપકર્મ એ મનુષ્યમાં પેસીને તમને દુઃખનો ભોગ કરાવે છે એમ સમજી શાંત રહો. ભૂલ પોતાની ને બીજાપર ક્રોધ કરવો એ કાંઈ રીતે ઉચિત નથી. જો ક્રોધ કરવો હોય તો પોતાનાં પૂર્વનાં દુષ્ટ કર્મક્રિયાર ક્રોધ કરો. એ દુષ્ટ કર્મનો નવાં પુણ્યકર્મવડે નાશ કરો, ને હવે નવાં દુષ્ટ કર્મ ન કરો. અન્યક્રિયાર ક્રોધ કરવાથી તો જિલકું નવું પાપકર્મ વધશે, ને તેનું દુઃખરૂપ ફલ પાછું આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ભોગવવું પડશે. આ સંબંધે એક દષ્ટાંત કહેવાય છે. એક વિધવા બ્રાહ્મણીનો એકનો એક નાનો પુત્ર બીજા છોકરાઓસાથે ગામના પાદરમાં દડે રમતો હતો. રમતમાં દડો એક વાડનીચે પેસી ગયો. તે લેવાને પેલી બ્રાહ્મણી-

ના પુત્રે વાડમાં હાથ ધાલ્યો તો તેને એક કાળા નાગે દંશ કર્યો. બીજા છોકરાએ તેને સર્પદંશ થવાના સમાચાર તેની માને આપ્યા, ને તે ત્યાં આવી. તેણે પોતાના પુત્રને બોળામાં તેડી લીધો. પુત્રને સર્પના વિષવડે બેભાન થતો જોઈ તે ઘણી રડવા લાગી, ને ત્યાં ઘણા મનુષ્યો એકઠા થઈ ગયા. જોતજોતામાં તે બ્રાહ્મણીનો પુત્ર મરણશરણ થયો. એટલામાં એક વ્યાધ (પારધ્વી) ત્યાં આવી ચડ્યો. વાડમાં સર્પને ભરાઈ બેઠેલો જોઈ તે વ્યાધ તે બ્રાહ્મણીને કહેવા લાગ્યો:—“તું શાંત થા, તારા પુત્રનું મૃત્યુ લાવનાર દુશ્મનને હું હમણાં જ મારી નાંખું છું.” બ્રાહ્મણી રડવું બંધ કરી, તથા પોતાના ક્રોધને શાંત કરી, તેના તરફ જોઈ બોલી:—“ભાઈ! સર્પને મારીશ નહિ. સર્પને મારવાથી મારો પુત્ર જીવતો નહિ થાય. જિલ્લો તેથી એક બીજા પ્રાણીનો નાશ થશે, ને તને પાપ બંધાશે. હશે, જે મારા પ્રારબ્ધકર્મમાં હતું તે થયું! જેવી પ્રભુની ઇચ્છા!” સર્પને આ સાંભળી મનુષ્યજેવી વાચા થઈ. તે બોલ્યો:—“આઈ! તારું કહેવું સાચું છે.

‘ સુखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता,

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।

अहं करोमीति वृथाभिमानं,

स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ ’

(અહીં પોતાના કર્મવિના પ્રાણીને સુખદુઃખને આપનાર અન્ય કોઈ નથી. અન્ય કોઈ જીવ વા ઈશ્વર તે જીવના પોતાના કર્મવિના તેને સુખદુઃખ આપે છે એ કુબુદ્ધિ એટલે અવજો વિચાર છે. વર્તમાનમાં હું મારી મેળે સ્વતંત્રપણે સુખદુઃખ ઉપજાવું છું એમ માનવું

એ મિથ્યાભિમાન છે. ખરી વાત આજ છે કે જીવ પોતાના કર્મવડેજ સુખદુઃખને પામે છે.)

બહેન ! તારા પુત્રે વર્તમાનમાં મારો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં હું તેને કરડ્યો છું તેમાં ઈશ્વરીપ્રેરણાજ કારણરૂપ છે એમ જાણ. પરમાત્માની ઇચ્છાથી તેનું પૂર્વનું કર્મ મારામાં પેઠું, ને તેથી તેને કરડવાની બુદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થઈ, ને હું તેને કરડ્યો. મારો એમાં કાંઈ દોષ નથી. તારા પુત્રના મૃત્યુથી મને ખેદ થાય છે, પણ તેમાં મારો કાંઈ ઉપાય નથી. હું પણ પરમાત્માની આજ્ઞાને અધીન છું. સૌ પોતપોતાનાં કર્મનાં ફલ ભોગવે છે, મારે હે દુઃખી બ્રાહ્મણી ! તું શાંત થા, ને કર્તવ્ય કર. ” એમ કહી સર્પ વિરામ પામ્યો, ને બ્રાહ્મણીએ પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્યું.

ભારે દુઃખના પ્રસંગમાં પણ સમજી માણસો અંતઃકરણની શાંતિ ચુંથાવા દેતાં નથી, અને અકર્તવ્ય કરી બેસતાં નથી. સ્ત્રીજાતિ છતાં બ્રાહ્મણીની ધીરજ કેવી ? તેની ક્ષમા પણ કેવી ? જ્યાં ધર્મનું અવલંબન હોય ત્યાં એમ હોયજ.

મનુષ્યથી દોષ થયો સ્વાભાવિક છે, કેમકે અંતઃકરણની જાગૃતિ બહુ દુર્લભ છે. પોતાના વિચારમાં ને વર્તનમાં કેવલ નિર્દોષ રહેવું, અથવા લગભગ નિર્દોષ રહેવું એ સામાન્ય મનુષ્યથી બને તેમ નથી. “ મનુષ્ય ભૂલને પાત્ર છે ” એવી વ્યવહારમાં કહેવત છે. અંતઃકરણની સંપૂર્ણ જાગૃતિવિના મનુષ્યથી નિર્દોષ રહી શકતું નથી, અને જ્યાંસુધી તમોગુણનો તથા રજોગુણનો ચોગ્ય ઉપાયવડે જ્ય કરી સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરી હોતી નથી ત્યાંસુધી મનુષ્યથી પોતાના કર્તવ્યમાં નોંધએ તેટલી જાગૃતિ રાખી શકાતી નથી. વિશ્વમાં દોષ સર્વત્ર સુલભ છે, ને દાક્ષિણ્ય

(ચતુરાધ) દુર્લભ છે. જીવને આ દુઃખબહુલ જગતની પ્રાપ્તિનું કારણ વિચારીએ તો સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ દોષજ છે એમ જણાય છે. જેના અંતઃકરણમાં તમેગુણની ને રમેગુણની વૃદ્ધિ હોય તેના અંતઃકરણમાં દોષ હોયજ, અને મનુષ્યનો મોટો ભાગ તેવો હોવાથી મનુષ્યસ્વભાવમાંજ દોષ રહેલો છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. આમ જ્યારે વિશ્વમાં જ્યાંત્યાં દોષની સ્વાભાવિકતા છે ત્યારે મનુષ્યે એકબીજાના દોષની ક્ષમા કરવી એ બંને પક્ષની શાંતિ જાળવવામાટે આવશ્યક છે એમ જણાય છે. જે ભણેલગણેલ શાસ્ત્રાન્યાસયુક્ત શેઠથી વા ઉપરિથી દોષ થઇ જાય છે તો પછી અમણ વા અદ્ય ભણેલ ને શાસ્ત્રજ્ઞાનરહિત નોકરથી દોષ થઇ જાય એમાં શું કહેવું ? જે શેઠ વા ઉપરિ પોતાના દોષને માટે શ્રીઈશ્વરની વા જેના પ્રતિ તે દોષ કરવામાં આવ્યો હોય તેની ક્ષમા ઇચ્છે છે તો તેણે બીજાને તેના દોષની ક્ષમા આપવીજ નેઇએ. જે મનુષ્ય બીજાને ક્ષમા આપતો નથી તેને પોતાને પ્રભુપાસે ક્ષમા માગવાનો હક રહેતો નથી. જ્યાં પોતાના વિશેષધર્મને લઇ દોષ કરનારને શિક્ષા કર્યા વિના ન આણે તેમ હોય ત્યાં બસે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરો, પણ તે શાંતિથી-હૃદયને ક્રોધયુક્ત કર્યા વિના-કરો. રાજના ન્યાયાધીશે અપરાધીને શિક્ષા કરે છે તેઓ અપરાધીઉપર ક્રોધ કરીને શિક્ષા કરે છે એમ નથી. તેઓ શાંતિથી ગુન્હેગારને શિક્ષા કરમાવે છે તેમ તમે કરો. કહેવાનો સાર એટલો છે કે ક્રોધને વશ થઇને તમે તમારા હૃદયને કલુષિત કરી પાપ ન બાંધો.

પૃથિવીપર ત્રણ પ્રકારનાં માણસો છે. આ પૃથિવીપર અંતઃકરણના બેદરે મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના મનુષ્યો ફાડવાના વિલાયતી સૂકા દારૂજેવા છે. જેમ વિલાયતી સૂકા દારૂમાં અગ્નિની જરા ચીન-

આરી પડે તો તુરત તેમાં ભડકા થાય છે તેમ અદ્ય પ્રતિકૂલતારૂપ નહિજેવી ચીનગારી આવી પડતાં તેવા મનુષ્યોનાં હૃદય તુરત ક્રોધ-રૂપ અગ્નિવડે સળગી જાડે છે. માત્ર વ્યવહારપરાયણ રહેનારા ને રજ્જે-ગુણુતમોગુણુથી ભરપૂર હૃદયવાળા મનુષ્યો આ પ્રકારમાં આવે છે. બીજા પ્રકારના મનુષ્યો ભીના થયેલા ફેડવાના દેશી દારૂજેવા છે. વિલાયતી દારૂકરતાં દેશી દારૂ સળગવામાં જિતરતો મળાય છે. દારૂ દેશી હોય, ને વળી તે ભીનો થયેલો હોય તો ઘણા અંગારા પડે ત્યારે તે ધીમે ધીમે સળગે, તેમ કેટલાક મનુષ્યો સામાન્ય સહનશીલ ને સામાન્ય શાંતિવાળા હોય છે. તેઓ અદ્ય પ્રતિકૂલતામાં ક્રોધયુક્ત થતા નથી, પણ વિશેષ પ્રતિકૂલતાના ને મુંઝવણના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેઓ પોતાના અંતઃકરણને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ તે ધીમે ધીમે તપે છે. આરંભના જિજ્ઞાસુઓ-અભ્યાસીઓ-સાધકો-આ વર્ગમાં આવે છે. તેઓમાં તમોચુચની તથા રજ્જેગુણુની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે. ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યો બરફના ઢગલાજેવા છે. તેઓ સત્ત્વગુણુના વધારાવડે પરમશાંત હોય છે. જેમ બરફ પર ઘણા અંગારા મૂકવામાં આવે તોપણ તે તેને સળગાવી શકતા નથી, પણ અંગારા પોતેજ બરફથી ઓલવાઈ જાય છે, તેમ એવા અતિ-શાંત પુરુષો બહુ પ્રતિકૂલતાના પ્રસંગોમાં પણ તપતા નથી. દુઃખમાં પણ એવા મહાપુરુષો પોતાના અંતઃકરણને સમભાવવાળું ને શાંત રાખી શકે છે. પરંતુ આત્માના સાક્ષાત્કારવાળા જ્ઞાની પુરુષોની મળુતા આ વર્ગમાં કરી શકાય. આવા પુરુષોનો સંગ ક્રોધી મનુષ્યને પણ ક્રમે ક્રમે શાંત બનાવે છે. સત્સંગ શું નથી કરતો ? સો માણસોમાં નવાણું વહેલા જીડીને રનાનસંધ્યા કરનારા હોય તો સોમો માણસ જે આઠ વાગે જાડવાના સ્વભાવવાળો હોય તેને પણ વહેલા જીડીને રનાનસંધ્યા કરવાનું મન થાય. એજ પ્રમાણે જિતરતાં સંગનું પણ

ગણવું. “ કાયરકે સંગ શરા ભાગે હો ભાગે, ” તેમ સામાન્ય મનુષ્ય કુસંગમાં રહે તો પોતાનાં કેટલાંક સારાં લક્ષણ મૂકી દઇને નકારાં લક્ષણ ગ્રહણ કરે. જલ સાકરની સાથે મળે તો ગળ્યું થાય છે, ને કરીઆતાની સાથે મળે તો તે કડવું થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રાણીઓમાં દેવે ચઢતા ગણાય છે, મનુષ્યો મધ્યમ પ્રકારમાં ગણાય છે, ને સિંહ તથા સાપ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ ઊતરતા પ્રકારમાં આવે છે. મનુષ્યે સારા સંગવડે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા અવગુણો ત્યજીને અને શાસ્ત્રોક્ત સદ્ગુણો સંપાદન કરીને દેવજેવા થવાનું છે, પણ કુસંગવડે અવગુણોને ગ્રહણ કરી સિંહ વા સાપ આદિના ઊતરતા પ્રકારમાં જવાનું નથી. સત્સંગવડે ચઢતી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે નીચેની સાખીમાં જણાવ્યું છે:-

“ સદ્ગુરુ પશુતે માનસ કરે, માનસતે સિદ્ધ સોય;
દાદુ સિદ્ધતે દેવતા, દેવ નિરંજન હોય. ”

દાદુજી કહે છે કે શ્રીસદ્ગુરુ પશુતુલ્ય મનુષ્યને સદુપદેશવડે પ્રથમ માણસની હારમાં લાવે છે. પછી વિશેષ અભ્યાસવડે માણસ-માંથી તે સિદ્ધ થાય છે. સિદ્ધમાંથી તે દેવપણાને વા ઈશ્વરપણાને પામે છે, ને દેવપણામાંથી વા ઈશ્વરપણામાંથી તે નિરંજનરૂપે-પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપે-સ્થિતિ કરે છે.

અભ્યાસવડે સર્વ થઇ શકે છે. જો તમારે નિષ્કોધી થવું હોય તો તેને માટે તમે અભ્યાસ કરો. મનુષ્ય જો ધારે ને નિશ્ચય કરે, અને ઓત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનો આશ્રય લઇ અભ્યાસ કરે તો કહેલી સાખીપ્રમાણે તે પશુજેવી સ્થિતિમાંથી ઈશ્વરની ને પરબ્રહ્મની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ વાત સાંભળતાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે

તેવી જણાય છે ખરી, પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી ને અશક્યજેવી જણાતી વાતો પણ અભ્યાસવડે શક્ય થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે:-

“ સર્વેષાં તુ પદાર્થાનામભ્યાસઃ કારણં પરમ્ ।

અનભ્યાસેન મર્ત્યસ્ય પ્રાપ્તયોગોઽપિ નશ્યતિ ॥

અભ્યાસેન સ્થિરં ચિત્તમભ્યાસેનાનિલચ્યુતિઃ ।

અભ્યાસેન પરાનંદો હ્યભ્યાસેનાત્મદર્શનમ્ ॥ ”

(બધા પદાર્થોનું અભ્યાસજ મુખ્ય કારણ છે. જો અભ્યાસ રાખવામાં ન આવે તો માણસનો પ્રાપ્ત કરેલો યોગ પણ નાશ પામે છે. અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય છે. અભ્યાસવડે પ્રાણનો નિરોધ થાય છે. અભ્યાસવડે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસવડે નિશ્ચય આત્માનું દર્શન થાય છે.)

જો આ બધું અભ્યાસવડે થઈ શકે છે તો પછી ક્ષમાના અભ્યાસવડે ક્રોધનો જય કરવો એમાં શી મોટી વાત છે ? માટે પરમશાંત ને સુખી થવામાર ક્ષમાવડે ક્રોધને જિતવાનો અભ્યાસ કરો. વિદ્યાર્થી જો વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તો પહેલું, બીજું, ત્રીજું ને ચોથું વગેરે ગુજરાતી સાત કે જોષ્ઠતાં ધોરણો પૂરાં કરી સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી ભણી વિશેષ યોગ્યતા મેળવે છે, તેમ આમાં પણ પોતાનું અંતઃકરણ સુધારવામાટે-કામક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવા-માટે-મનુષ્યે ગુરુશાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ કેટલાક રમકડું છોકરા માળાપના આગ્રહથી ઘેરથી પાટીદશતર લઈ નિશાળે ભણુવા જવામાટે નીકળે, પણ નિશાળે ન જતાં પાટીદશતર કારે મૂકી, ઝાડપર ઓળંગાળામણી રમવા મંડે, ને નિશાળનો સમય પૂરો થાય ત્યારે નિશાળેથી છૂટેલા છોકરાઓની સાથે ઘેર

જન્ય તેવા છોકરા ઠાંધ બણી ન શકે, તેમ જો મનુષ્યો ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશને ભૂલી જઈ, વા ન ગણુકારી, સ્વેચ્છાપ્રમાણે સંસારમાં વર્તે છે તેઓ કામક્રોધાદિ વિકારોને જિતી શકતા નથી, ને સો વર્ષે પણ પોતાના ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધી શકતા નથી. જો પોતાને સુધરવું હોય ને પરમાર્થમાં આગળ વધવું હોય તો જિતરતા માણસ નો દાખલો ન લેવો, પણ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનો દાખલો લેવો. જો તમારે નિષ્કોધ-શાંત-થવું હોય તો તેવા પુરુષોનાં ઉદાહરણો તમારી દૃષ્ટિ-સમીપ રાખી તમે તેવા થવામાટે ક્ષમાનો અભ્યાસ કરો. તમે જોવો નિશ્ચય કરશો, ને પ્રયત્ન કરશો તેવું ફલ તમને પ્રાપ્ત થશે. સહનશીલ થવામાટે ઝાડપાસેથી પણ મનુષ્યે શીખવતું છે.

વૃક્ષોનું નિષ્કોધીપણું તથા પરોપકારીપણું, જેમ ભગવાન દત્તત્રેયે લક્ષ્ય લેવામાટે ચોતીશ ગુરુ કર્યા હતા તેમ તમે અહીં જે જે જુઓ તેમાંથી તમારા નિશ્ચય ને અભ્યાસને પ્રુષ્ટિ આપનાર શુભ વિચાર ને શુભ શિક્ષાને ગ્રહણ કરો; ને તમારા મનને તમારા ઇચ્છિત અભ્યાસમાં દૃઢ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરો. અમોલ વૃક્ષો પણ પોતાનાં વર્તનથી મનુષ્યને ભારે શીખામણ આપી રહ્યાં છે. તે કેવાં શાંત ને પરોપકારી છે ! પરોપકારમાટેજ તેમનું જીવન હોય એમ જણાય છે. પરોપકાર કરવો તો ફીક, પણ અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવો એ એમના જીવનનો જાણે મહામંત્ર હોય એમ જણાય છે. પથ્થર મારે તેને પણ એ ફલ આપે ! આમ શાંત રહી જે પથ્થર મારે તેના મુખમાં મીઠો ટાણીઓ મૂકવો એ કામ બહુધા બુદ્ધિમાન મનુષ્યથી પણ બનવું અશક્યજેવું જણાય છે, તે કામ બુદ્ધિહિત જાણીતાં વૃક્ષો કરી રહ્યાં છે, અને પ્રાયઃ ગામે ગામ તથા સ્થલે સ્થલ હાજર રહી નિષ્કોધીપણાનું, પરોપકારીપણાનું અને અપકાર કરનારઉપર

ઉપકાર કરવાનું પોતાનું જ્વલંત દષ્ટાંત જાતારી રહ્યાં છે. એટલા-
માટેજ એક સંત પોતાના મનને નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ રે મન ! વૃક્ષનકો મત લે. ”

વૃક્ષોનું અચલ ધૈર્ય ને તેમની અચલ શાંતિ આવી છે:—

“ શિરઘ ચડિયાં તોડંતિ ફળ, પુનિ ડાલધં મોડંતિ;

તોવિ મહદુમ સવણે હુ, અવરા હિઉ ન કરંતિ. ”

(મનુષ્ય વૃક્ષોને માથે ચઢીને તેનાં ફળ તોડે છે, વળી તેની ડાળાઓ તોડે છે, તોપણ મોટાં વૃક્ષો સ્વપ્ને પણ પોતાનું હૃદય અવળું કરતાં નથી—તેમના ઉપર ક્રોધ કરતાં નથી.)

અપકારઉપર ઉપકાર. એક રાજાનું દૃષ્ટાંત. એ પ્રમાણે હરકોષ્ઠ સ્થિતિમાં કોષ્ઠ પણ મનુષ્ય આસપાસની પરિસ્થિતિઉપરથી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોપરથી પોતાના મનને સમજાવીને સન્માર્ગગમી થવાનો અભ્યાસ કરી શકે છે. મદ ઉપજાવનારા મોટા વૈભવવાળા ને આંખો ઝોડે આણી મૂકે એવી મોટી સત્તાવાળા રાજાઓ પણ જો ધારે તો શાંત રહેવાનો અભ્યાસ કરી શકે છે, ને શાંત થઈ શકે છે, તો પછી સામાન્ય સ્થિતિવાળા કે ગરીબ સ્થિતિવાળા મનુષ્યો ગર્વ આપનારી સામગ્રીને અભાવે તેવો અભ્યાસ કરી શકે એમાં શું કહેવું ? તેના સંબંધમાં કાઠિયાવાડના એક રાજાની સાંમળેલી વાત કહેવાય છે. રાજાના ધર્મને જાણનાર તે રાજા એક વાર પોતાની પ્રજા સુખી છે કે દુઃખી છે ? રાજ્યના અમલદારો પ્રજાની સાથે કેમ વર્તે છે ? અને પ્રજાની પીડાઓ દૂર કરવામાટે ને તેમના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવામાટે મારે શું શું કરવાનું છે ? વગેરે જાણવામાટે પોતે રાજ્ય-માં ફરવા નીકળ્યા હતા, જે સમયની વાત કહેવાય છે તે સમયે રાજા છઠ્ઠી સવારીએ હતા સાથે એકજ વિશાસુ માણસ હતા.

રસ્તે ચાલતાં એક સ્થલે વૃક્ષોની સારી ઘટા જોવામાં આવી. સમય કાંઈક ગરમીનો હતો. એટલે તે સ્થલે વિશ્રાંતિ લેવાની રાજની ઇચ્છા થઈ. તુરત પોતે વૃક્ષોની ઘટાભણી પોતાનો અશ્વ હંકાર્યો, અને ત્યાં જઈ તે વૃક્ષોની શીતલ છાયામાં મુકામ નાંખ્યો. સાથેના માણસે અશ્વપરથી શેતરંજી ને ગાદી કાઢીને પાથરી આપી, ને રાજ તેપર બેઠા. થોડી વારમાં રાજના વાંસામાં એક નાના પથ્થરનો ધા વાગીને દૂર પડ્યો. રાજએ આસપાસ જોયું, પણ વૃક્ષની ઘટામાંથી કોઈ નજરે પડ્યું નહિ, એટલે તેમણે પોતાના નોકરને કહ્યું કે:- “તપાસ કર, આ પથ્થરનો ધા ક્યાંથી આવ્યો?” માણસે રાજની આજ્ઞાપ્રમાણે આસપાસ તપાસ કર્યો તો થોડેજ દૂર એક બોરડીના ઝાડનીચે એક બીખારીજેવો માણસ બેઠો બેઠો બોર ખાતો હતો. તેને પથ્થરના ધાવિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે:- “બાપુ! હું અશીષુનો બંધાણી છું. પાસેના ગામમાં માગવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતાં થાક ખાવામાટે અહીં સારો છાંયો જોઈને હું બેઠો છું. અશીષુનો વખત થયો એટલે મેં હમણાં અશીષુ લીધું. પણ હુંગો કરવામાટે મારી પાસે કાંઈ નહોતું, એટલે આ બોરડીઉપર બે ચાર બોર પાકેલાં જણાતાં તે પાડવામાટે મેં ધા કર્યો હતો. મેં જાણી જોઈને કોઈના ઉપર ધા કર્યો નથી. તમને ત્યાં જિતરેલા આડાં ઝાડ હોવાથી મેં જોયા નથી. બાપ! મારો ગુન્ડો માફ કરો.” એમ બોલતો બોલતો તે હાથ જોડવા મંડ્યો, સીપાઈએ પોતાના રાજ-પાસે જઈને આ હકીકત તેમને જણાવી, એટલે રાજએ તે બંધાણીને સીપાઈદ્વારા પોતાની પાસે બોલાવી મગાવ્યો. બીખારી ધ્રુજતો ધ્રુજતો હાથ જોડી તથા પોતાના માથાપરનું શળાઈ જિતારી રાજજીને વારંવાર પત્તે લાગતો બોલ્યો:- “મરીઅપરવર! મારી બૂલ માફ

કરો ! મેં ધૂળ ખાધી ! ” રાજાએ તેને ધીરજ આપતાં પ્રસન્નવદને કહ્યું :—“ બંધાણી ! ગભરાઓ નહિ. એમાં શું ? માણસથી અગ્નિજ્વળતાં એમ થઈ જાય. ” પછી પોતાના સીપાઇને કહ્યું :—“ તમારી પાસે જે રૂપીઆ છે તેમાંથી પાંચ રૂપીઆ આ બંધાણીને આપો, અને થોડો નારતો પણ આપો. ” બંધાણી હાથ જોડતો ને પગે લાગતો બોલ્યો :—“ ના બાપુ ! ના, એની મને જરૂર નથી. ગરીબપરવર ! મારો ગુન્હો આપ નામદાર માર કરો છો એજ આપની માન ઉપર મોટી રહેમ છે. ” રાજાએ મંદ હસતાં હસતાં કહ્યું :—“ એમ હોય બંધાણી ! બેરડીપરનો ઘા ખાલી ન જાય તો રાજાપરનો ઘા ખાલી કેમ જાય ? ” બીજારી રૂપીઆ ને નારતો લઇ હરખાતો હરખાતો ને તે રાજાનો ઉપકાર માનતો માનતો ચાલતો થયો. આવા રાજાઓ વિશ્વમાં પૂજાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? જે મનુષ્યે ખરા સુખી થવું હોય તો પોતાના હૃદયમાં રહેલો અવ્યક્ત ઈશ્વરાંશ વર્તનમાં પ્રકટાવવો જોઈએ, અને તેને માટે આ રાજાના જેવા નિષ્ક્રોધી ને અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરનારા થવું જોઈએ.

૩ લોભ,

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને નરકના દારૂપ ત્રણ મુખ્ય દોષો ગણાવ્યા છે, તેમાં ક્રોધઉપરાંત લોભની પણ ગણના કરી છે. એ લોભ ઘણો બલવાન છે. એ લોભને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. ઈશ્વરની કૃપાથી અને પોતાના પુરુષાર્થથી જે દ્રવ્યાદિ જીવહારિક પદાર્થોની મનુષ્યને પ્રાપ્તિ થઇ હોય, તથા થતી હોય, તેમાં સંતોષ ન માનતાં મને અધિક મળે તો ઠીક, અધિક મળે તો ઠીક, એવો

અસંતોષ સર્વદા તેના મનમાં રહ્યા કરે, ને તેથી તેનું મન દુઃખાનુ-
ભવ કર્યા કરે એ લોભનો પહેલો પ્રકાર છે. એનું ખીજું નામ તૃષ્ણા
છે. મળેલા દ્રવ્યમાંથી વ્યવહાર કે પરમાર્થમાં આવશ્યક ખર્ચ ન
કરતાં દ્રવ્યનો સંચય કર્યા કરવાના આગ્રહવાળા સંકુચિત વૃત્તિ જેને
કંઠુસાધ કહે છે તે લોભનો ખીજો પ્રકાર છે. એ કંઠુસાધને લઈને
પણ ખર્ચ કરવાના પ્રયત્નમાં જીવને કલેશાનુભવ થયા કરે છે.

તૃષ્ણા. ખરી રીતે જોઈએ તો મનુષ્યને નિત્ય આશરે દોઢ શેર
કે બશેર અન્ન, ત્રણ વસ્ત્ર ને સૂવાને સાડા ત્રણ હાથ જમીનની જરૂર
છે; અને મનુષ્ય જે યોગ્ય ઉદ્યોગ કરે તો પ્રભુ એટલું તો તેને આપી
રહે છે. પ્રભુ કોઈને તેમાં ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. વ્યવહારમાં કહેવત
છે કે:—“ પ્રભુ ભૂખ્યા ઊડાડે, પણ ભૂખ્યા સૂવાડે નહિ. ” એમનું
વિશ્વભર એવું નામ છે. કોઈ ભડતે એક પ્રસંગે પ્રભુને વિનવિત કરી છે
કે:—“હે વિશ્વભર ! કાં તો મારા પ્રતિ આપનું વિશ્વભર એવું નામ
સાર્થક કરો—મારું ભરણુપોષણ કરો, નહિ તો મને આપના વિશ્વમાં-
થી બહાર કાઢી મૂકો ! ” પ્રભુએ મનુષ્યને જોઈએ તે કરતાં ઘણું
આપ્યું છે, ને તે ઘણું વધારા ખાતે છે, છતાં મનુષ્યની તૃષ્ણાનો
અંત નથી. પાંચ રૂપીઆ મળે તો તેને દશની ઇચ્છા થાય, દશ
મળે તો વીશની ઇચ્છા થાય, વીશ મળે તો ચાળીશની, ને એમ
સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ કે કરોડ મળે તોપણ
મનુષ્યને સંતોષ થતો નથી. ઘણા લક્ષાધિપતિઓ ને કરોડાધિપતિઓ
પણ વધારે ને વધારે ધન મેળવવાને અસંતોષપૂર્વક આતુર મનથી
પ્રયત્નશીલ રહે છે એ ઘણાના અનુભવની વાત છે. આવી અયોગ્ય
તૃષ્ણા મનુષ્યના અવિચારનું પરિણામ છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો

ભલે તમે સમજાવથી વિશેષ ધન મેળવવા પ્રયત્ન કરો, પણ હૃદયમાં અસંતોષ સેવીને દુઃખી ન થાઓ.

તૃષ્ણાના શમનના ઉપાય. સુવિચાર એ સંતોષનું કારણ છે, ને વિચારહિતપણું એ અસંતોષનું કારણ છે. જે સંતોષ ને તત્તજ્ઞ શાંતિ મેળવવા હોય તો મહારાજ જનકની પેઠે સુવિચાર કરો. તૃષ્ણાનો અંત ન જોઈને મહારાજ જનકે એક વાર વિચાર કર્યો કે ભલે વિદેહદેશ મારો કહેવાય છે, પણ હું આખા વિદેહદેશમાં વ્યાપક નથી, માત્ર મિથિલાનગરીમાં હું રહું છું હું મિથિલાનગરીમાં રહું છું ખરો, પણ આખી મિથિલાનગરીમાં રહેતો નથી, માત્ર રાજમહેલમાંજ હું રહું છું. રાજમહેલમાં પણ હું વ્યાપક નથી, મારે તો માત્ર એક પલંગજોટલા ભાગનોજ ઉપયોગ છે. પલંગમાં પણ આખો પલંગ મારે માટે નથી. તેમાંથી પણ આશરે સાડા ત્રણ હાથ લાંબો ને આશરે હાથ દોઢ હાથજોટલો પહોળો ભાગ હું વાપરી શકું છું, અને માત્ર તેટલુંજ વ્યવહારપક્ષે મારું છે; બાકીનું વધારા ખાતે છે. મનુષ્ય જે ધારે તો આવા વિચારથી તૃષ્ણાના અયોગ્ય વેગને રોકીને શાંતિ મેળવી શકે. ઈશ્વર આપણા કરતાં વધારે સમજે છે. તે પરમ ઉદાર ને ન્યાયી છે. તે જે કરે તે યોગ્યજ કરે છે, ને તે જોઈએ તેના કરતાં આપણને વધારે આપે છે, માટે મિથ્યા અસંતોષ સેવી દુઃખી ન થાઓ. જેમ દાતાએ ઉદાર રહેવું જોઈએ તેમ લેનારે સંતોષી રહેવું જોઈએ.

સંતોષજેવું સુખ નથી. ભગવાન પતંજલિ કહે છે કે:—
“સંતોષાદનુત્તમસુખલાભઃ” (સંતોષથી સર્વોત્કૃષ્ટ સુખનો લાભ થાય છે.) મહિરત્નમાલામાં પણ કહ્યું છે કે:—“લુપ્તનાશ્વયે સ્વર્ગ-પદં કિમસ્તિ” (જો તૃષ્ણાનો નાશ થાય તો પછી સ્વર્ગનું

સુખ પણ શા હિસાબમાં છે ?) તૃણારહિત આત્મારામ પુરુષના હૃદયના વૈભવની સ્તુતિ કરતાં શ્રીતુલસીદાસજી નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

“ ત્રીન દુક કાપીનકે, અરુ ભાજી બિનલોન;
સીતારામ હરદે બસે, ઈંદ્ર બાપુરો કોન ? ”

(વસ્ત્રમાં માત્ર લંગોટીજ હોય, ને તે પણ ફાટેલી ત્રણ કટકા-વાળી હોય, અને ભોજનમાં માત્ર ભાજી ને તે પણ મીઠાવગરની મળતી હોય, પણ જો હૃદયમાં સીતારામનાં (પ્રભુનાં) દર્શન થતાં હોય તો એવા સાધુપુરુષમાસે ઈંદ્ર ખીચારો શા લેખામાં છે ?) આમ છે, માટે જો ખરા સુખી થવું હોય તો સાંસારિક દ્રવ્યની તૃણાને રોડીને મનુષ્યે ધર્મરૂપ દ્રવ્યની તૃણા ઉત્તરોત્તર વધારવી જોઈએ. બાકી આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે દ્રવ્યતૃણાનો અંત નથી, ને જ્યાંસુધી તૃણા છે ત્યાંસુધી મનુષ્ય વાસ્તવિક સુખી થઈ શકતો નથી.

કંગાલ કોણ ? મણિરત્નમાલામાં “ કો વા દરિદ્રી ” (દરિદ્રી-નિર્ધન-કંગાલ-કોણ ?) એમ પ્રશ્ન કરી ઉત્તરમાં કહ્યું કે:- “ યસ્ય તૃણા વિશાલા ” (જેને વિશાલ તૃણા છે તે કંગાલ છે.) દ્રવ્ય ન હોવાથી માણસ કંગાલ ગણાતો નથી, પણ તૃણાના વધારાવડે જે સર્વદા અસંતોષી રહે છે તેજ આ જગતમાં ખરેખરો કંગાલ છે. જેનું મન કંગાલ છે તેજ કંગાલ છે, ને સંતોષવડે જેનું મન ઉદાર છે તે નિર્ધન છતાં રાજથી પણ અધિક ધનાઢ્ય છે. જેના મનમાં સંસારના વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકટયો હોય તેજ હૃદયની એવી ઉંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત શકે, પછી ભલે તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય, ભમ્યાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય કે ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય, અને માત્ર

કેાપીન પહેરતો હોય કે એ અથવા ચાર વચ્ચે પહેરતો હોય. સ્મરણ-
માં રાખવું જોઇએ કે વૈરાગ્ય હૃદયમાં છે, કપડાંમાં નથી. એ
વૈરાગ્ય હૃદયમાં શી રીતે પ્રકટે ? એમ પ્રશ્ન થાય તો કહેવાનું કે
જો તૃષ્ણાના દોષો ને તેથી ઉપજતાં દુઃખો બરાબર જોવામાં
આવે તો કંમે કરીને અવશ્ય વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તૃષ્ણાના
દોષો ને દુઃખો દર્શાવતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

ચાર્દૂલવિકીડિત.

- * “ રાખી દ્રવ્યની આશ ખોદી પૃથિવી ગાળી ગિરિધાતુઓ,
સંતોષ્યા બહુ રાયને જતનથી ઓળંગિયા સિંધુઓ;
ગાળી રાત્રિ સ્મશાનમાં દઢ મને મંત્રાતણા જપમાં,
તૃષ્ણા છોડ હવે મને નવ દીડી કેડી ટુટી હાથમાં. ૧
દેશો દુર્ગંધકી ઘણા વિષમમાં જત્રા કરી ના ફળી,
છોડી આબરૂ યોગ્ય જાતિકુલની સેવા નકામી કરી;
ખીને કાકની પેઠં માન ત્યજીને ખાધું ખીજીને ધરે,
પાપી કર્મથી ખુશ થાતી તદપિ તૃષ્ણા વધે ના શમે. ૨

* એના મૂલ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્સ્વાતં નિશિશંકયા ક્ષિતિતલં ધ્માતા ગિરેર્ધાત્વો,
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।
મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ,
પ્રાપ્તઃ કાળવરાટકોઽપિ ન મયા તૃષ્ણેઽધુના મુંચ મામ્ ॥૧॥
આન્તં દેશમનેકદુર્ગવિષમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં,
ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।

શિખરિણી.

ખજોની સેવામાં કંઠજી ઠપકા તો જીહુ સહ્યા,

હસી દાલે હૈયે મન દીલગીરીને ગ્રહી રહ્યા;

વળી જોજા હસ્તો ખજતરફ ચંભાવી મનને,

અરે ! જૂદી આશા ! ક્યમ હજી નચાવે બહુ મને ? ”

તૃણજ્ઞાને ફિટકાર. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે તૃણજ્ઞા-
તરફ જ્યારે પાકો કંટાળો આવે ત્યારે તે હૃદયમાંથી મૂકી શકાય
છે, અન્યથા મૂકી શકાતી નથી. એક કવિ તૃણજ્ઞાને (આશાને)
ફિટકાર દેતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ કિયો બ્રહ્મતેં જીવ, અગ કરવો ચાહે કહા ?

કહા કરી હૈ નિર્જીવ ? આશે ! તવ આશય કવન ? ”

(હે આશે ! તેં બ્રહ્મમાંથી મને જીવ બનાવ્યો, હવે તું શું
કરવાને દરજે છે ? શું તું મને નિર્જીવ (જડ) બનાવશે ? તારા
અંતરનો આશય શો છે ?)

એક સંત પણ આશાને વશ વર્તનારની અધમતા જાણુવડા
નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

મુક્તં માનવિવર્જિતં પરમુદ્દેષ્વાશંકયા કાકવત્,

તૃષ્ણે જૃમ્ભસિ પાપકર્મનિરતે નાઘાપિ સંતુષ્યસિ ॥ ૨ ॥

खलोद्भापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै,—

निर्गृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।

कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामंजलिरपि,

त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ૩ ॥

“ આશા દાસીકે જે જાયે, તે જન જગે દાસા;

આશા દાસી કરશે જે નામક, લાયક અનુભવ પાસા. ”

(જે મનુષ્ય આશારૂપી દાસીના પુત્ર છે (આશાની આશાને અનુસરનારા છે) તે મનુષ્ય જગતના દાસ છે, ને જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય આશાને પોતાની દાસી બનાવે છે તે બ્રહ્મનો અનુભવ કરવાની મુશ્કેલીવાળા ને ચોખ્ખો છે.)

નસીબ તો એ ડગલાં આગળનું આગળ. આશાના પાશમાં ફસાઈને મનુષ્યો કેવા હેરાન થાય છે? કેટલાક જીતાવળે ઘણું ધન મેળવવામાટે કિમિયાના છંદમાં પડે છે. તે મનસીલ, (એક જાતની કાચી ધાતુ,) ગંધક, હરતાલ ને પારે દત્ત્યાદિવડે સુવર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જોકે કિમિયાની વાત કેવલ ખોટી છે એમ ન કહેવાય, તેમ કિમિયાથી કોઈ શ્રીમંત થઈ ગયાના દાખલા સાંભળ્યા નથી, પણ કિમિયાની લાલચે ઘણાએ પોતાની પાસેનું અદ્ય દ્રવ્ય પણ ખોયાના, અને ઘણાકને ધૂતારાઓએ લાલચ આપી ફસાવ્યાના ને ધૂતી લીધાના દાખલા સાંભળવામાં આવ્યા છે. ધનને કારણે ધર્મને અને નીતિને તિલાંજલિ દઈને કેટલાક હલકા વર્તનવાળા રાજાઓને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને કેટલાક દરિયાપારના પ્રવાસો કરે છે, પણ “ નસીબ (પ્રારબ્ધ) તો એ ડગલાં આગળનું આગળ ” હોવાથી પ્રયત્ન કરનારમાંના ઘણા નિરાશ થઈ તુષ્ટાની જગ્યામાં બગતા રહે છે. એક ખેડૂત કરજદાર થઈ જવાથી ગાડામાં સામાન ભરી અન્ય સ્થલે ધંધામાટે જવાને કોઈ ન દેખે અને મોટે મજસકે નીકળે. ગામને પાદર ગયો ત્યાં તેને સાંભર્યું કે ધરમાં દીવો ઓલવવો રહી ગયો છે, એટલે તેણે પોતાની બાઈડીને કહ્યું કે:-“તું જરા બગદની રાશ થોભી રાખ, હું ધરમાંનો દીવો ઓલવી

આવું.” તે ઘેર ગયો, ને ઘર બિઘાડી જોયું તો કાળી આકૃતિનો એક માણસ દીવાના કાડીઆમાંથી તેજ લપ્ત જોડા ચોપડતો હતો. ખેડુતે તેને પૂછ્યું:—“ભાઈ! તું કોણ છે? ને આ શું કરે છે?” તેણે જવાબ આપ્યો:—“હું તારું નસીબ છું, ને તું જ્યાં જાય છે, ત્યાં મારે તારા પહેલાં પહોંચવું પડશે, માટે જોડા ચોપડી તૈયાર થાઉં છું.” ખેડુતે કહ્યું:—“જો એમ છે તો મારે શું કામ પરગામ જવું જોઈએ? ચાલ ભાઈ! પાછો આવું છું.” એમ કહી ગાંડું લપ્ત પાછો ઘેર આવ્યો. ધનાદિની તૃષ્ણાથી કેટલાક સ્મશાનમાં જમ્મ મલિન મંત્રોના જપ કરે છે, કેટલાક બહુ વિષમ પ્રદેશોમાં જાય છે, ને કેટલાક પોતાની જાતિ ને કુલની કીર્તિનો વિચાર મૂકી દહને નીચ જનની સેવા કરે છે, પણ પ્રારબ્ધના બલવાન-પણાથી ને યોગ્ય પુરુષાર્થની ન્યૂનતાથી તેઓ ઇચ્છિતને પામતા નથી; ને કદાચ બલવાન પુરુષાર્થવડે તેઓ ઇચ્છિતને પામે તોપણ તૃષ્ણા તો વધતીજ જતી હોવાથી તેઓ શાંતિ મેળવી શકતા નથી. તૃષ્ણાની સીમા નથી. તે બહુ અનર્થકારિણી છે. વધતી જતી તૃષ્ણા મનુષ્યને અંધ બનાવી મૂકે છે. પાસે આવેલો લાભ તે એક ક્ષણમાં ખોવાયો નાંખીને મનુષ્યને દુઃખના દરિયામાં બિતારી દે છે. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે:—

અતિતૃષ્ણાનું પરિણામ. અતિતૃષ્ણા બહુ હાનિ કરનારી છે. જૂના વખતમાં એટલે આશરે સોએક વર્ષપહેલાં રાજકોટભણીનો એક માણસ રાજકોટ અને વેરાવળની વચ્ચે વેપાર કરતો હતો. દૈવ-યોગે એવું બન્યું કે એક વાર તે માલ વેચીને પોતાના દશ ખાલી ઘોડા લઈ વેરાવળથી રાજકોટભણી આવતો હતો. રસ્તામાં જૂનાગઢ-નજીક દાતારની ટેકરીપાસે ૮૪ સિદ્ધની ટેકરી છે તેની નીચે તે પોતાના ઘોડા ચારતો હતો. તેને દ્રવ્ય મેળવવાની અતિતૃષ્ણા હતી.

મને કોઈ ઠેકાણેથી ક્યારે ખજનો મળી આવે? ને હું ક્યારે કરોડપતિ થઈ જઈ? એવુંજ તેના મનમાં ઘોળાયાં કરતું હતું. જે કોઈ સાધુ પુરુષ મારા ઉપર કૃપા કરે તોજ આ કામ થાય એમ પણ તે માનતો હતો. આ ગિરનારનો ભાગ છે, ને અહીં મોટા થોડી પુરુષો રહે છે એમ તેણે સાંભળેલું, એટલે તે આસપાસ નજર ફેરવતો હતો, ને કોઈ તેવા સાધુ પુરુષ મળી આવે તો તેને વિનંતિ કરવાના વિચારમાં હતો, એવામાં એક સાધુજેવો માણસ તેની નજરે પડ્યો, એટલે તે તેની પાસે જઈ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે:- “મહારાજ! હું ગરીબ માણસ છું. ધન મેળવવામાટે મેં ઘણાં કાંકાં માર્યાં, પણ તેમાં મારું આજસુધી કંઈ વળ્યું નથી. આપજેવા પરોપકારી પુરુષ કૃપા કરીને કોઈ ઠેકાણે ખજનો બતાવે તો મારા જેવાનું કામ થઈ જાય. સાધુ પુરુષને ધનની ઇચ્છા હોતી નથી, પણ મારા જેવો ધનનો કીડો જે ધનને માટે વલખાં મારી રહ્યો છે તેની શાંતિ ધનવિના થાય તેમ નથી, તો મહારાજ! આપ મારા પર દયા કરો.” તે ઘોડાવાળાનું એવું બોલતું સાંભળી તે માણસે તેને કહ્યું કે:- “કદાચ તને ખજનો બતાવવામાં આવે તોપણ તેમાંનું ધન તું તારે ઘેર શી રીતે લઈ જઈશ?” ઘોડાવાળાએ કહ્યું કે:- “મારી પાસે આ દશ ઘોડા, તેપર લાદવાની આ વીસ પેટીઓ અને તે પેટીઓ બંધ કરવાની ચુંકો વગેરે સવળું તૈયાર છે.” એ સાધુજેવો દેખાતો માણસ માંત્રિક હતો. તેણે કોઈ માંત્રિક પુરુષપાસેથી ધનભંડાર મેળવવાનો મંત્ર મેળવ્યો હતો, ને તે ધનભંડાર મેળવવાનું સ્થલ પણ જાણ્યું હતું, પણ તેના ગુરુએ તેને કહેલું કે:- “એ ધનભંડારમાંથી તારા પોતાના હાથથી એક પાઈ પણ જીમ્મડી સકાશે નહિ, માટે બીજા કોઈ માણસદ્વારા તારે એ કામ કરવું.” એટલે

તે માંત્રિક તેવા માણસની શોધમાં હતો. તેવામાં તેને આ ઘોડા-વાળાનો યોગ થતાં મનમાં પ્રસન્ન થઈ તેને કહ્યું કે:—“હીક ભાઈ! ચાલ મારી સાથે. હું તને ખજાનો બતાવું. ભરી લે પેટીઓ.” માર્ગમાં ચાલતાં તે ઘોડાવાળાને વિચાર થયો કે આ અધોરી તો નહિ હોય ? એટલે તેણે તે માંત્રિકને પૂછ્યું કે:—“મહારાજ ! આ અધોરી તો નથી કે ? જો જો મહારાજ ! અહીં પરમાત્માશિવાય મારું બીજું કોઈ નથી.” માંત્રિકે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું:—“તું ચિંતા ન કર. વિશ્વાસ રાખ. હું મનુષ્યભક્ષક અધોરી નથી. પ્રભુની દયાથી એક એવો ધનલંકાર પ્રાપ્ત થાય એમ છે કે તારી બચતી ભૂખ ભાગી જશે. તારી ઇચ્છા હોય તો ચાલ, નહિ તો મારો કાંઈ આગ્રહ નથી. એ ખજાનાનું ટેકાણું અહીંથી દૂર નથી. જો પેટી કરાડ* દેખાય છે ત્યાંજ તે છે.” ઘોડાવાળાને તેના વચનમાં વિશ્વાસ આવ્યો. તેણે કહ્યું:—“બહુ સારું મહારાજ ! ચાલો.” બંને જણ આગળ ચાલ્યા, ને તે કરાડપાસે જઈ પહોંચ્યા. પેલા માંત્રિકે તેના ગુરુએ બતાવેલી રીતે મુગનો ધૂપ કર્યો કે એક મોટા દરવાજા ને તેની અંદર એક મોટું મકાન દેખાયું. બંને જણ અંદર પેડા તો ત્યાં હીરા, માણેક, મોતી ને સોનામહોરો વગેરેથી ભરપૂર અપાર ખજાનો તેમને દેખાયો. ઘોડાવાળો ચકિત થઈ ગયો કે આ તે સાચું છે કે સ્વપ્ન છે? અંતે તેણે પોતાના મનને સ્થિર કરી માંત્રિકના કહેવા પ્રમાણે ધનની વીથ પેટીઓ તે ખજાનામાંથી ભરી લીધી, ને તેને સારી રીતે બંધ કરી. માંત્રિકે તે મકાનના એક ગોખલામાં લોદાની એક ડાબડી પડી હતી

*પર્વતની કાંઈ ટેકરીના બેખડાનેવા સીધા ને ઉંચા ભાગને કરાડ કહે છે.

તે લીધી. પછી પેલી વીસ પેટીઓ બહાર કાઢી તે બંને બહાર નીકળ્યા, ને માંત્રિકે પછી રાજનો ધૂપ કર્યો, એટલે દરવાજો દેખાતો બંધ થઈ ગયો, ને કરાડજેવી કરાડ થઈ ગઈ. પેન્નો ઘોડાવાળો કે જે ધનની ભારે તૃણાવાળો હતો તેના મનમાં થયું કે આમાં મહારાજનું કેટલું ધન, ને મારું કેટલું ધન તે આગળથી નક્કી કરવું એ સારું છે, કે જેથી પાછળથી વાંધો ન પડે; એટલે તેણે તે માંત્રિકને કહ્યું:—“મહારાજ ! આ ધનમાંથી મારું કેટલું ધન ને આપનું કેટલું ધન તે કહેા.” માંત્રિકે કહ્યું:—“આપણા બંનેનું અર્ધા અર્ધ. દશ પેટી તારી ને દશ પેટી મારી.” જોકે દશ પેટીવડે તે ઘોડાવાળો મોટા ધનાઢ્ય થઈ શકે તેમ હતું, છતાં તૃણાને લીધે તેને વિચાર આવ્યો કે મને વધારે ધન મળે તો ઠીક, એટલે તેણે માંત્રિકને કહ્યું કે:—“મહારાજ ! આપની પાસે વિદ્યા છે તો આપ આવા ધણા ખજાના મેળવશો, મોટે મને આમાંથી દયા કરીને કાંઈ વધારે આપો તો સારું.” માંત્રિકે કહ્યું:—“ભણે, તું જે પેટી વધારે લેજે—બાર લેજે.” તેટલાથી પણ પેલા તૃણાલુ માણસને સંતોષ ન થયો, એટલે તેણે વધારે ધન આપવા ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, તેથી તેને પ્રથમ ચૌદ, પછી સોળ, પછી અઠાર ને છેવટ વીસ પેટીઓ આપવાનું પેલા માંત્રિકે જણાવ્યું. એવામાં તે અતિતૃણાલુ ઘોડાવાળાની નજર પેલી સોદાની ડાબલીભણ્ણી ગઈ, ને તેણે માંત્રિકને કહ્યું:—“મહારાજ ! આ ડાબલીમાં સિદ્ધાંજન* હશે એમ મને લાગે છે, મોટે મને આપો તો ઠીક. હું તે આંખું.” માંત્રિકે તેને કહ્યું:—“આ સિદ્ધાંજન નથી, પણ જો કોઈ મનુષ્ય

*આંખમાં આંજવાથી પૃથ્વીમાં રહેલા મુખનિધિ જોઈ શકાય એવું આંજન.

પોતાની આંખમાં આંજો તો તે આંધળો થઇ જાય એવું ઐશ્વર્ય છે, માટે એ વિચાર રહેવા દે.” છતાં પણ તે ઘોડાવાળાએ પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરવાથી માંત્રિકે તે ડાબલી તેના હાથમાં આપી. તે ડાબલીમાંથી આંગળાવડે અંજન લઇ તે ઘોડાવાળો પોતાની આંખે આંજવા મંજો. ત્યારે પેલા માંત્રિકે તેને કહ્યું કે:—“તું આંજવું રહેવા દે. જો તું આંજશ તો નક્કી તું આંધળો થઇ જઇશ.” તોપણ તેણે માન્યું નહિ, ને “ના મહારાજ! તમે ખોટું કહો છો” એમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની બેડે આંખમાં તે અંજન આંજ્યું, તેથી થોડીજ વારમાં તે આંધળો થઇ ગયો, એટલે આ અતિવૃષ્ટાવાળો ને અવિચારી આંધળો માણસ આ ધનને ભોગવવા લાયક નથી એમ જાણી “તારું લાગ્યું તું ભોગવ” એમ તેને કહી દશે ઘોડા ને ધનની વીશે પેટીઓ લઇ તે માંત્રિક ચાલતો થયો, ને તે વૃષ્ટાલુ ઘોડાવાળો બહુ દુઃખી થઇને માંડ માંડ પોતાને ઠેકાણે પહોંચ્યો. અતિવૃષ્ટાનું પરિણામ આવું અનિષ્ટ છે.

“લોભ પાપ સઘળાનું મૂલ.” લોભ મનુષ્યની પાસે કયું પાપ ન કરાવે તે કહેવાતું નથી. “લોભઞ્ચેદગુણેન કિમ્”- જો લોભ હોય તો પછી બીજા અવગુણથી શું પ્રયોજન છે? મતલબ કે એક લોભજ સઘળાં પાપ કરાવવાને સમર્થ છે. જેમ કોઇ માણસ ધણો રૂપાળો હોય, પણ જો તેના કપાળમાં એક રૂપીઆન્ટલી જગામાં કાઢ હોય તો તેની બધી સુંદરતા હણાઇ જાય છે તેમ મનુષ્યમાં જો લોભનામનો દોષ હોય તો તેવડે તેના બધા શુભ ગુણો ટંકાઇ જાય છે-લોભ એ શુભ ગુણોને ગળી જાય છે. લોભને વશ થઇને ભાઇ બેનને, અને બેન ભાઇને હણે છે. પુત્ર પિતાને, અને પિતા પુત્રને હણે છે. રાજ્યલોભને વશ થવાથી આખો

ખીલજીવંશ એકપછી એક એમ માર્યો ગયો એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. જલાલુદ્દીનને તેના ભત્રિજા અલ્લાઉદ્દીને માર્યો, અને એ અલ્લાઉદ્દીનને તેના વહાલા ગુલામ મલેક કાફુરે માર્યો. એમ ઉત્તરોત્તર એકબીજાનાં ખૂન થયાં. કેટલાક વેપારીઓ દ્રવ્યના અતિ-લોભને લઇને દગાફટકા કરતાં પાછું વાળી જોતા નથી. એવી રીતે નોકરી, ખેતી, દલાલી ને વકીલાત વગેરે ધંધાઓમાં પણ દ્રવ્ય-તૃષ્ણાને વશ થઇ માણસો જૂઠાણું કરવામાં બાકી રાખતાં નથી. “સત્વાજ્ઞાસ્તિ પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્” (સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અને અસત્યથી મોટું પાપ નથી,) એમ સાંસ્કૃતિક પોકારીને કહે છે, છતાં લોભ તે વાત ભૂલાવી દે છે, ને મનુષ્યને અવળે માર્ગે ચલાવે છે.

રણમલ કરીને એક વાઘેર ભૂખે મરતો થવાથી અલખીઓ સાધુ થયો હતો. સાધુનો વેશ ધારણ કરવાથી મનુષ્યમાં કાંઈ સાધુતા આવતી નથી, પણ વૈરાગ્યાદિ શુભ ગુણોવડેજ મનુષ્યમાં સાધુતા આવે છે. વગરવૈરાગ્યે વ્યવહારના કોઈ તરહના દુઃખથી કંટાળીને કે ધંધો કરવાના આળસથી જે મનુષ્ય પોતાના ધરનો ત્યાગ કરે છે તે જો સાધુને લગતા શુભ ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન ન કરે તો પોતાના સાધુનામને ડુબાડે છે. એવા માણસોને ઉદ્દેશીને લોકોમાં આવાં હાસ્યજનક કથનો કહેવાય છે:-

“ગોપીચંદન ને ગેરુ, છ ભાગ્યાના ભેરુ.”

“મુંડ મુંડાવે ત્રીન ગુણ, મીઠે ચિરકી ખાજ;

ખાનેકું લડુ મીસે, લોક કહે મહારાજ.”

“ટાપી પહેરે ત્રણ ગુણ, નહિ વેરો નહિ વેડ;

ખાવો ખાવો સૌ કહે, ને સુખે ભરે પેટ.”

આ રણમણ પણુ આ પ્રકારનો કે એથી પણુ કનિષ્ઠ પ્રકારનો ખાવો હતો. અગાઉના વખતમાં વાઘેર (કાખા) લોકો બહુ ભાગે પ્રવાસીઓને લૂંટવાને ધંધો કરતા, ને દ્વારકાની જગ્યાએ જનારા માણસોને બહુ હેરાન કરતા. સંવત ૧૯૧૪ ની સાલમાં વાઘેરલોકનું મોટું બહારવટું આદ્યું હતું. મૂળુમાણેક તથા જોધોમાણેક તેમના નાયક હતા. અંગ્રેજ સરકારે બહુ પ્રયત્ન કરીને તેમના નાયકોને મારી વાઘેરોને પરાસ્ત કર્યા હતા. ત્યારપછી એવી પાકી ગોડવણ થઈ છે કે વાઘેરલોકોનાં જે ગામની હદમાં લૂંટ થાય તે ગામના વાઘેરોએ તે લૂંટની રકમ ભરી આપવી જોઈએ. એથી યાત્રી લોકોનું એ દુઃખ હવે મટ્યું છે. રણમણ ખાવો થયો હતો, પણુ તેની લૂંટવાની વૃત્તિ નાશ પામી નહોતી. તેણે અલખીઆનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. અલખીઆ એ અતીતખાવાની એક જાત છે. આસપાસનાં ગામોથી કેટલેક દૂર જંગલના ભાગમાં એક વડનીચે તેણે પોતાની ઝુંપડી બાંધી હતી. આસપાસનાં ગામોમાંથી તે લોટ વગેરે માગીને પોતાનો ગુજરો કરતો, પણ વારંવાર તેને લૂંટ કરવાનું મન થઈ આવતું, અને તેટલામાટે તે જ્યારેત્યારે વડકપર ચઢીને દૂરદૂરના ભાગમાં નજર ફેંકતો. એક વાર બળદના કુધરાનો અવાજ તથા ગાડાનો ખડખડાટ છોટી સંમગાતાં તેણે વડકપર ચઢીને જોયું તો તેને કેટલેક છોટા વાણીઆની જન સાથે જતી જણાઈ. દિવસ આથમી જતા આવ્યો હતો. તે જનની સાથે વેળાચીઆ નહોતા, એટલે તુરંતજ તેના મનમાં તે જનને લૂંટવાનો વિચાર જાડ્યો, પણ પછી પાછો બીજો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો કે સાધુ થઈને આવું કામ કરવું એ ઠીક નહિ. વળી તેની સાથે નવો વિચાર આવ્યો કે આ લૂંટવાનું કરી થોડી મોજમજાહ કરી

લઈ પછી પાછું ક્યાં સાધુ થવાનું નથી ? તેના મનમાં થોડી વાર આવી ધડભાંગ આવી અંતે તેના મનમાં રહેલા નયનના સંસ્કારો બલવાન થયા. દ્રવ્યલોભે તેના મનમાં તે જન લૂટવાનો વેગ પ્રકટાવ્યો. તુરતજ તેણે પોતાનો અગ્રખીઆનો વેશ કાઢી નાંખ્યો, ને વાઘેરનાં જૂનાં કપડાં પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં તે પહેરી લઈને હાથમાં જોખો (મોટા માથાવાળી જાડી લાકડી) લઈને દોડ્યો, ને એકદમ જનપાસે જઈ જનનાં માણસોને માર મારી તેમનાં ઘરેણાં-ગાંઠાં ને રોકડ વગેરે માત્ર લૂંટી લઈ આડે માર્ગે થઈ તે પોતાની ઝુંપડીમાં પાછો આવ્યો. આવી રીતે સાધુના વેશમાં રહ્યા છતાં દ્રવ્યલોભને વશ થઈ વખતોવખત આવાં લૂટફાટનાં નિલકર્મો કરી તેણે પોતાનું પાપી જીવન પૂરું કર્યું.

લોભ કેટલો બધો દુષ્ટ છે ! સાધુ થયેલાની પાસે પણ તે આવી રીતે લૂટારાનું કામ કરાવે છે. બચેલાગણેલા અને ડાહ્યાડમરા વેપારીઓ, કે જે હિસાબમાં બહુ સંભાળ રાખી ભૂત્ર ન કરે તેમને લોભ પોતાના કાંસામાં પકડી જોતજોતામાં ભૂત્ર ખવરાવી દે છે. “ આમાં મને પાંચ સો રૂપીઆનું હાંસલ છે, જૂઠું બોલવામાં કાંઈ પાછળથી હાનિ થવાની નથી. જૂઠું બોલવાનું પાપ દૂર કરવા દશાંશ કાઢીશું.” આવા વિચારવડે લોભ વેપારીઓને પાપકર્મમાં ફસાવે છે, પણ પાપ કોઈનું સગું નથી. “ પાપ પીપળે ચઢીને પોકારે છે” એવી લોકમાં કહેવત છે. એ પ્રમાણે અંતે જ્યારે તેના દગાની ખરી વાત બહાર આવે છે ત્યારે દગો કરનારની આખરના કાંકરા થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ વખતે રાજતરફથી તેને શિક્ષા પણ થાય છે. ધણાને આવી રીતે પાપમાલ થયેલા જોયા છતાં માણસો લાલચને વશ થઈ ખોટી

રીને દ્રવ્ય મેળવવાના પાપમાં પડે છે, ને અંતે “પાણીના પાણી ને દૂધના દૂધમાં” થાય છે ત્યારે પેટ ભરીને પસ્તાવો કરે દે બૂઝાણું તો ઠીક, પણ લોભ ખૂનખરાબામુદ્ધાં પણ કરાવે છે તે વાત સ્પષ્ટ કરવા દક્ષિણદેશમાં અનેકા એક બનાવતી હકીકત કહેવાય છે:—

એ મુસાફરો રાત્રિનિવાસ કરવામાટે માર્ગમાં આવેલા એ ગામડામાં પટેલની ડેલીએ ગયા. પટેલે તેમને આવકાર આપ્યો, પોતાની ડેલીપર તેમનો ભિતારો કરાવ્યો. હજી પણ ગામડામાં એ રીવાજ છે કે મુસાફરોને અન્ય કોઈની પીઠાણુ ન હોય તો રા રહેવામાટે કુંભાર કે સુતારને ઘેર અથવા પટેલની ડેલીએ જાય. એ એ મુસાફરની પાસે બસો રૂપીઆ હતા. પાસે જોખમ રાખીને ડેલી-ઝોટલાપર સૂવું એ અયોગ્ય છે એમ જાણી તેમણે પોતાની પાસે બસો રૂપીઆ તે પટેલને આપરદ્વાર જાણી તેને સોંપ્યા, ને પોતે નિરાંતે ડેલીપર ખાટલા ઢાળ્યા હતા ત્યાં સુતા. થોડી વારપછી પટેલની દાનત બમડી. તેના મનમાં થયું કે જો આ એ જાણુને માર નાંખવામાં આવે તો બસો રૂપીઆ મને મળી જશે, કેમકે તેમને મને બસો રૂપીઆ સોંપ્યા છે તે વાતની ખીજ કોઈને ખબર નથી પછી તેણે પોતાના ઝોળખીતા એ લુચ્ચા માણસો હતા તેમને મળી તેમને થોડા રૂપીઆ આપવાનું કરાવી, તેમને હાથે તે એ મુસાફરો તરવારના ઝટકાથી એકસાથે ખૂન કરાવી નાંખવાનું કરાવ્યું. તે મારાએ ને પટેલે કહ્યું કે:—“હું ઘેર જઈ સૂઈ રહું છું. ડેલીમાં એ ઝોટલાપ એ જાણુ સૂતા છે. ખીજું કોઈ ત્યાં છે નહિ. તમારે કાંઈ પણ પૂછમાલ કર્યા વિના એકેક જાણુ એકેક જાણુને મારી નાંખવો.” પેલા પા માણસોએ તે વાત કયુલ કરી, ને પટેલ ઘરમાં જઈ સૂતા. ડેલીમાં સૂતા

પેલા મુસાફરોને ઉંઘ આવતી નહોતી. થોડી વારમાં એક ઢેઢગરોળી-નો એક જાતનો શબ્દ સંભળાયો, એટલે તે બેમાંનો એક જે શકુનશાસ્ત્ર જાણતો હતો તેણે ખીજને કહ્યું કે:—“ આ અપશુકન થયાં. આ રથલે સૂવું એ જોખમવાળું છે એમ મને જણાય છે માટે ચાલ જીડ બહાર જઈને સૂઈએ.” બન્ને જીડયા, ને પટેલના ઘરની પાછળના બાગમાં જગા સાફ કરી ત્યાં સૂઈ રહ્યા.

પાછળથી શું બન્યું તે જુઓ. “ ખાડા ખોદે તે પડે ” એ સત્ય વાત છે. પટેલના બે દીકરાઓ રાત્રે વાડીએ વાસુ રહેવા ગયા હતા, પણ મોડી રાત્રિએ કામે ગયેલો સાથી આવી પહોંચવાથી તેમના મનમાં એમ થયું કે અહીં પડ્યા રહેવાકરતાં ચાલોને ઘેર જઈ સૂઈ રહીએ. એમ વિચારી તેઓ પોતાની ડેલીએ આવ્યા, ત્યાં બે ખાટલા પાથરેલા ખાલી પડ્યા હતા. તે જોઈને તેમને લાગ્યું કે બાપાએ અમારે માટે આ ખાટલા પથરાવી મૂક્યા છે. તેઓ થાક્યા-પાક્યા માથે ઓઢીને ખાટલામાં સૂઈ ગયા, ને ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યા. કેટલીક વારે પેલા બે મારાઓ ડેલીપર આવ્યા, ને જોયા-જાણ્યા વિના એકદમ તે બે જુવાન છોકરાનાં ખૂન કરી નાંખી ચાક્યા ગયા.

સવાર પડતાં પેલા બે મુસાફરો જીડયા, ને કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ પટેલપાસે જઈ રૂપીઆની માગણી કરી. પટેલને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આ જીવતા કેમ રહ્યા? તુરતજ તેની નજર ડેલીના ઓટલાબણી મઠ. તેણે ત્યાં જઈ જોયું તો પોતાના બે જુવાન દીકરાઓને મરેલા જોયા. તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, પણ કહે કાને? હાથનું કંઈ હૈયે વાગ્યું. તે રડવા લાગ્યો. ઘરનાં ખીજાં માણસોં પણ દોડી આવ્યાં,

ને તે પણ રડવા લાગ્યાં. એકદમ કોલાહલ થઇ પડ્યો. મુસાદરે મનમાં સમજ્યા કે પ્રભુએ આપણને બચાવ્યા. કોલાહલ સાંભળી ગામનાં માણસો ને પોલીસનાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. પોલીસે તપાસ કરી ખૂન કરનારાઓને અને પટેલને પકડી પરહેજ કર્યાં. પોલીસે પૂછવાથી મુસાદરેએ પોતાની હકીકત જાહેર કરી. તેમને તેમના રૂપીઆ પટેલપાસેથી રાજ્યના અમલદારે પાછા અપાવ્યા. આ પ્રમાણે રૂપીઆ જેના હતા તેને મળ્યા, ને પટેલે પોતાના બે દીકરાને શુભાવ્યા, પોતે તથા પોતાનું કુટુંબ દુઃખના દરિયામાં ડુબ્યાં, આખરે શુભાવી, ને છેવટ દેહાંતદંડની શિક્ષા પણ ભોગવી ! ભોમ મનુષ્યપાસે કેવાં કૂર કર્મ કરાવે છે, ને કેવું મહાદુઃખ આપે છે તે આ દૃષ્ટાંતપરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. ભોમ જ્યારે પ્રબલ થાય છે ત્યારે તે લોભીના મહાશત્રુનું કામ કરે છે, ને તેટલાજ માટે ભગવાને તેને નરકના દ્વારરૂપ કહ્યો છે.

પાપનો આપ કોણ ? ચંદ્રશેખરનામનો એક બ્રાહ્મણપુત્ર કાશી-માં લાંબા સમયસુધી રહી, અભ્યાસ કરી, વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, ને સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોમાં કુશલ થયો; અને વેદાંતનાં પ્રસ્થાનત્રય આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેણે વેદાંતાચાર્યની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી. પછી તે પોતાના વતનમાં ગયો. કેટલાક સમયપછી તેને શંકા થઇ કે પાપસ્ય તાતઃ કઃ (પાપનો આપ કોણ ?) તે માટે તેણે પોતાની પાસેનાં સધળાં શાસ્ત્રો જોયાં, પણ તેમાંથી તેને કંઈ પ્રત્યુત્તર મળી શક્યો નહિ, એટલે તે ઉદાસીન રહેવા લાગ્યો. શંકા હુંડી છે. તેને ઘેર કાંઈ એવું પડતું નહોતું. તેથી યાત્રાએ જવાથી કોઈ સ્થલેથી મને તેનું સમાધાન મળી આવશે એવા વિચારથી તે યાત્રાએ નીકળ્યો. પ્રથમ ઉત્તરમાં બદરિનાથ ને કેદારનાથ આદિનો યાત્રા કરી પછી

પૂર્વમાં ગયા અને જગન્નાથજી આદિમાં જઈ તેણે દક્ષિણમાં રામેશ્વર-
બાણી પ્રયાણ કર્યું. એ તરફનાં રામેશ્વર ને શિવકાંચીવિષ્ણુકાંચી આદિ
નાનાં મોટાં તીર્થો કરતો કરતો તે પુનામાં આવ્યો. માર્ગમાં કેટલીક
વાર વિદ્વાનોનો મેળાપ થયા છતાં અને તેમની સાથે ચર્ચા થયા
છતાં પાપનો આપ કાણુ ? એ તેની શંકાનું સમાધાન થઈ શક્યું
નહોતું, એટલે તેની ઉદાસીનતા હજી ચાલુ હતી. પ્રસંગવશાત્ તે
પુનાની સદાશિવપેઠનામની બજારમાંથી ચાલ્યો જતો હતો, તે વેલા
વિલાસિનીનામની એક ધનાઢ્ય વેસ્થા પોતાની હવેલીના ઝરૂખામાં
બેઠી હતી તેણે તે ચંદ્રશેખરને જોયો. એ જાતિ બહુ ચતુર
હોય છે. સુખાકૃતિઉપરથી તે માણસનું અંતઃકરણ કળી શકે છે. તેણે
પોતાના મનસાથે વિચાર્યું કે આજણુ વિદ્વાન જણાય છે, પણ આટલો
બધો ઉદાસીન શામાટે રહેતો હશે ? ચાલ પૂછી જોઈએ. તુરતજ
તેણે પોતાની દાસીને મોકલી તેને પોતાની હવેલીપર બોલાવ્યો, ને
તેનો વાણીવડે આદરસત્કાર કરી તેને એક કાચકપર બેસાડ્યો.
પછી પૂછ્યાજી કરી, તેના અબ્યાસાદિની હકીકત જાણી લઈ, તેને
પૂછ્યું કે:-“આપ આવા વિદ્વાન છતાં ઉદાસીન કેમ જણાવ્યો છો?”
ચંદ્રશેખરે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:-“કાંઈ નહિ. તમને કહેવાથી કાંઈ
ફલ નથી.” વિલાસિનીએ પ્રત્યુત્તરમાં ગંભીરતાથી કહ્યું કે:-“મહારાજ!
આપ સુખેથી કડો. મારાથી જો બનશે તો હું આપનું દુઃખ નિવૃત્ત
કરીશ. જો હું આપનું દુઃખ દૂર નહિ કરી શકું તોપણ મારી
આગળ તે વાત કહેવાથી આપનું દુઃખ ઓછું થશે.” ચંદ્રશેખરે કહ્યું:-
“એ તો શાસ્ત્રીય વાત છે, એમાં તમારું કામ નથી.” વિલાસિનીએ
મંદ હસીને કહ્યું કે:-“નહિ મહારાજ! વખતે અમારા જેવાં પણ
કાંઈ વાતનો ખુલાસો કરી શકે, અને મારા જાણવા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં

તો એમ પણ કહ્યું છે કે બાલકપાસેથી પણ જ્ઞાન મેળવવું, માટે આપ આપની જે શંકા હોય તે કહો. જે મારાથી બનશે તો હું તેનો ખુલાસો કરીશ.” વેશ્યા વાતચીતખરથી કળી ગઇ હતી કે બ્રાહ્મણ ભોળો ને શરમાળ છે, નહિ તો આટલું બધું છતાં ને આટલું દેશાટન કર્યા છતાં તેને શાસ્ત્રીય શંકા કેમ રહે? તેણે આગ્રહથી પૂછ્યું એટલે ચંદ્રશેખરે જણાવ્યું કે:—“પાપનો આપ કોણ? એની મને શંકા છે. મેં તે જાણવામાટે બહુ શાસ્ત્રો ફેરવ્યાં, ને ઘણાની સાથે ચર્ચા કરી, પણ તેનો મને ક્યાંય પતો મળી શક્યો નથી તેથી મારું મન ઉદાસ રહ્યાં કરે છે.” વિલાસિનીએ કહ્યું:—“એમાં શું? એનો ઉત્તર તો હું બરાબર જાણું છું, અને તે ચોક્કસ હું આપને કહીશ; પણ તે માટે આપે અહીં થોડા દિવસ રોકાવું પડશે. આપને માટે હું સામી હવેલીના એક ભાગમાં ઊતારાની તથા પૂજપાઠ અને ભોજનાદિની સર્વ સગવડ કરાવી આપીશ. આપ અહીં સુખેથી રહો.” હૃદયમાંથી શંકારૂપી શૂન્ય (સાલ) કાઢવાનો યોગ અનાયાસે મળી આવતાં તેણે પ્રસન્ન થઇ રોકાવાનું સ્વીકાર્યું. ચંદ્રશેખર નિત્યપ્રતિ સ્નાનમંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી પોતાને હાથે રસોઇ કરી જમતો, ને પછી શાસ્ત્રવાચન કરતો. વિલાસિની નિત્ય તેને પગે લાગવા આવતી, ને બે સોનામહોર ભેટ ધરતી. કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી તે એક વાર ઉત્તમ શોજાક પહેરી, તથા ઉત્તમ આભૂષણો ધારણ કરી, ચંદ્રશેખર રસોઇ કરતો હતો ત્યાં આવી, ને બહુ હાવભાવથી વિનય ને પ્રેમ દર્શાવતી આંખમાં જલ લાવીને કહેવા લાગી કે:—“આપના જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને આ ધૂમાડો કુંકવો પડે છે તેથી મને ખેદ થાય છે. વળી મને ઉત્તમ પ્રકારની નવનવી સ્વાદિષ્ટ રસોઇ આવડે છે, છતાં આપ મારે ત્યાં રહીને આવી સોદી

રસોઈ જમો છે. એ મારા હીનભાગ્યની વાત છે. આપ મારા પર કૃપા કરીને કહે તો આવતી કાલથી હું નાઈ, પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી, પવિત્ર-પણે જાને રસોઈ કરીને આપને જમાડું, ને હું નિત્યપ્રતિ આપને દશ સોનામહોર અર્પણ કરું.” વળી વિદ્યાસિનીએ આગળ ચલાવ્યું:—
“ભૂદેવ! કૃપા કરીને આપ મારી વિનતિ સ્વીકારો. જો આપના જવાની આટલી સેવા પણ હું ન કરી શકું તો પછી મારી અવડત ને મારી સંપત્તિ મારે શા કામનાં છે? હું શાએ જાણતી નથી, પણ મેં આપના જવાની પાસેથી સાંભળ્યું છે કે ‘પરોપકારાય સર્તાં વિમૂતયઃ’ (સ્ત્યુરુષોની વિભૂતિ-સંપત્તિ-પરોપકારને માટે હોય છે.) હું કાંઈ સંત નથી, હું તો સ્ત્રીજાતિ છું, ને વળી અધમ છું, પણ પ્રભુએ કૃપા કરીને મને એ પૈસા આપ્યા છે, ને કાંઈક કલા આપી છે એનો ઉપયોગ જો હું આપના જેવા પવિત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણમાટે નહિ કરું તો કેને માટે કરીશ? દેવ! મને કાંઈ પુણ્ય કરવાની તક આપો. મને મારો પરણેક સુધારવા ઘો. મારા પર દયા કરો. મારી સેવા સ્વીકારવાની આપ હા પાડો.” આમ તે પોતાની આંખોમાંથી કૃત્રિમ આંસુ સારતી ને કૃત્રિમ નિસાસા નાંખતી ગળગળે સાદે કહેવા લાગી. વેશ્યાનાં આવાં સ્ત્રીચરિત્રને ઉદ્દેશીને કોઈ કૃત્રિમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“પત્થન પરમન હરનકું, બેસ્થા બડી પ્રવીન.”

વળી સ્ત્રીના સંબંધમાં બીજા કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“મોહ પમાડે ખૂબ રમાડે કોક સમે વળી ખેદ કરાવે,
કોક સમે રડવાપર આવે રંક થઈ કહુ વેણ સણાવે;
એજ વળી મદમત કરી દે ઠેકડી નકલ કરી અકળાવે,
રંક થઈ પેસી નર ઉરમાં નારી શા હાલા ન હલાવે?”

વિલાસિનીએ ઉપરથી બહુ પ્રેમ અને વિનય બતાવતાં કહેવા માંડ્યું:—“મહારાજ ! પૂરણપોળી* તો અમારી દક્ષિણીનીજ કહેવાય. હું તે બહુ સારી બનાવી જાણું છું. અમારું પંચામૃત† તો આપે કદી ચાખ્યું પણ નહિ હોય. હું નાઇ ઘોઘ રેશમી વસ્ત્ર પહેરી સોજે રસોઇ કરું તો પછી આપને જમવામાં શી અડચણ છે ?”

બેંકે વિલાસિનીનો વિનય, પ્રેમ, પ્રાર્થના, નિસામ્મા ને આંસુ કૃત્રિમ હતાં, તોપણ તે ભોળા શાસ્ત્રીએ એ બધું સાચું માની લીધું, અને તેમાં પણ નિત્યની દશ સોનામહોર આપવાનું વિલાસિનીએ જણાવ્યું એથી તે બ્રાહ્મણનું મન સ્વધર્મથી ચલિત થયું,—લાલચમાં ભેવાઇ ગયું. સંબ્રમને પામેલી બુદ્ધિથી તેણે વિચાર કર્યો કે વિલાસિની ભણે વેસ્યા રહી, પણ તે નાઇને રસોઇ કરે તો તે જમી શકાય. શ્વાસ્ર પણ આ વાતની છૂટ આપે છે. ધર્મશાસ્ત્ર તો સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહે છે કે “અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ” (જલવડે અંગે શુદ્ધ થાય છે.) જ્યારે મનુષ્યનું અંતઃકરણ કેઇ પણ વિકારથી બગડે છે ત્યારે તે સત્યાસત્યની યોગ્ય તુલના કરી શકતું નથી. ચંદ્રશેખરના મનમાં પ્રફટેલા દ્રવ્યલોભે શાસ્ત્રવચનનો યોગ્ય અર્થ તેને સૂઝતા ન દીધો. તેણે વિલાસિનીની માગણી સ્વીકારી ! બીજે દિવસે વિલાસિની-એ ચંદ્રશેખરના જીતારાવાળા હવેલીમાં પવિત્રપણે જાતજાતની રસોઇ તૈયાર કરી, અને તે પંડિતને ભોજન કરવામાટે દાસીદારા

*દક્ષિણીઓમાં પૂરણપોળીનું ભોજન બહુ વખણાય છે, કેમકે તેમાં ધી બહુ વાપરી શકાય છે. તેઓમાં કહેવત છે કે “પૂર્ણાંચી પોઢી આણિ તૂપાંચી હોઢી” (પૂરણની પોળા અને ધીની હોળા.)

† એ પંચામૃત તો જાણે મરચાંનો અર્કજ હોય એવું તીખું હોય છે.

બોલાવ્યો. ચંદ્રશેખર પૂજપાઠથી પરવારી રાહ જોઈ રહ્યો હતો, એટલે અમોટીઉં પહેરી દાસીની સાથે જઈ તેને માટે સુંદર પાટબો નાંખ્યો હતો તેના પર બેઠો. થાળ મૂકવાની જગાએ ભાતભાતના દંમની રંગોળીઓ પૂરી હતી. થોડીજ ચારમાં વિલાસિની ચાંદીના જાળમાં તથા સોનાના વાટકાઓમાં ભાતભાતની સમગ્રી પીરસી થાળ લઈ આવી, ને ચંદ્રશેખરનું પૂજન કરી દશ સોનામહોર ધરી પછી મંદ હાસ્ય કરતી ને “આજ તો મારાં ધનભાગ્ય છે” એમ મધુર વાણીવડે બોલતી વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરને બોજન લેવા પ્રાર્થના કરી. ચંદ્રશેખરે તુરતજ હાથમાં જલ લઈ મામત્રીમંત્રવડે અન્નપર પ્રેક્ષણ કર્યું, ને અન્નાર્પણ કરી, ત્રણ બ્રહ્મ મૂત્રી, જેનો તે પ્રાણાહુતિ આપવામાટે પોતાના મુખમણ્ડી ભાતનો ગ્રાસ લાવે છે હાં વિલાસિનીએ સત્વર જોભાં થઈ “હું” એમ ઉચ્ચે સાદે બોલતાં તથા હાથવડે અટકાવતાં ચંદ્રશેખરના મોઢાપર એક લપડાક ચોઢી દીધી. ચંદ્રશેખર આથી હબકી ગયો, ને વિલાસિનીની સામે ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો. વિલાસિની બોલી:—“મહારાજ! સમજ્યા? પાપનો બાપ લોભ છે. મારો દશ સોનામહોરની લાલચને વશ થઈ તમે એટલો વિચાર પણ ન કર્યો કે હું બ્રાહ્મણ થઈને આ નીચ વેશ્યાના હાથનું રાંધેલું કેમ ખાઈ શકું? હું ભલે વેશ્યા છું, પણ ધર્મ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે તે કંઈક સમજું છું. તમારો ધર્મ ચૂકાવવા-માટે મેં આ પ્રયોગ સ્વયો નથી, પણ સર્વ પાપનો બાપ લોભ છે-લોભથી બહુ દોષો ઉપજે છે, ને મનુષ્યને અત્યંત વદાલો એવો જ તેનો ધર્મ તે પણ તે છોડાવે છે-તેની ખાત્રી કરી અપત્રમાટે મારે આમ કરવું પડ્યું છે. ક્ષમા કરશે. દેવ! લોભથી બહુ લંભાવવાનું છે.” ચંદ્રશેખર ઉદાસ થઈને સમજલ નેત્રે બોલ્યો:—“પાપાહી !

તમારી વાત બરાબર છે. મારી ભારે ભૂલ થઈ.” પછી પોતાને ધર્મ-
બદ્ધ થતાં બચાવી લેવામાટે તથા પોતાની શંકાનું પ્રત્યક્ષ સમાધાન
કરવામાટે તેણે વિલાસિનીનો બહુ બહુ ઉપકાર માન્યો, અને
વિલાસિનીએ પોતાથી કાંઈ વધારે પડતું થયું હોય તો તેને માટે
ધુનઃ ક્ષમા માગી. બીજે દહાડે વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરનો વસ્ત્ર,
અલંકાર ને દ્રવ્યથી સત્કાર કર્યો, અને તે લાંથી રળ માગી વિદાય થયો.

લોભ મનુષ્યપાસે ન કરવાનાં અનેક નિંદ્ય કર્મો કરાવે છે,
ને તેના ધર્મનો પણ તે નાશ કરે છે, એ આ દૃષ્ટાંતપરથી બળ્ણીને
જિજ્ઞાસુઓએ તેને વશ વર્તાવવામાટે સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.
ટુંકામાં કહેવાનું કે જો ધર્મ પાળવો હોય તો લોભને ધણામાં ધણો
વશ રાખવો જોઈએ. “સંમીલને નયનયોર્નં હિ કિંચિદસ્તિ”
(જે આંખો વીંચાઈ એટલે કોઈનું કાંઈ નથી,) એ વચન તૃણજ્ઞાનો
જ્ય કરવા ઇચ્છનારે બહુ લક્ષમાં રાખવાજોઈવું છે.

શુદ્ધભાવથી પ્રયત્ન કર્યા વિના ઉચ્ચ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ
શકે તેમ નથી. કામ, ક્રોધ ને લોભાદિ દુશ્મનોને દગ્યાવ્યા વિના
પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં આગળ વધી શકાય એમ નથી,
માટે લોભાદિ દુર્ગુણોને દૂર કરવા ને સંતોષાદિ સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત
કરવા સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહો.

તૃણજ્ઞાતુર ન રહો, કર્તવ્ય સારામાં સારું કરો, પણ ફક્ત
ઈશ્વરેન્દ્રાપર છોડી દો. ધણું માણુસો એવાં હોય છે કે જે
વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની લાલસામાં સર્વદા અસંતોષી ને
દુઃખી રહ્યા કરે છે. તૃણજ્ઞાના પ્રવાહમાં જે મનુષ્ય તણાવો જાય
છે તે કદીપણ શાંતિ મેળવી શકતો નથી, અને સુખ ભોગવી
શકતો નથી. તૃણજ્ઞાતુર માણુસને વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની

ધંધા થયાજ કરે છે. તેની ધંધાપ્રમાણે તેને મળતું જય તોપણ તેથી તેને સંતોષ થતો નથી. તેની તૃણા તેને આગળ ને આમળજ ખેંચતી જાય છે, ને બ્યારે તેનો વેગ તે માણસની યોગ્યતાકરતાં વધી જાય છે ત્યારે તે તૃણા પૂરી ન પડવાથી તે માણસને નિરાશા ને દુઃખ થાય છે. દાખલાતરીકે એક માણસને તેની યોગ્યતાપ્રમાણે બધારેમાં વધારે મળી શકે તેટલો રૂ. ૧૦૦ નો પગાર મળતો હોય, છતાં મને રૂ. ૧૫૦ કેમ મળતા નથી? હું સારામાં સારું કામ કરું છું, ને સરકારને અથવા શેઠને ઘણી પેદાશ છે, છતાં મારો પગાર કેમ વધારતા નથી? આમ તે ધોખો કર્યા કરે છે, ને અસંતોષ સેવી દુઃખી રહે છે. આમ કરવામાં તે સરકારનો વા શેઠનો અને ઇશ્વરનો અપરાધ કરે છે એમ કહેવું જોઈએ. ભાઈ! નોકરી કરવી ત્યાંસુધી સારામાં સારું કામ કરવું એ નોકરની ધરજ છે. સરું કામ કરવા-માટેજ પગાર મળે છે, એમી રહેવામાટે મળતો નથી. વળી ઉપરિને વા શેઠને પણ આખો હોય છે. તક આવે ત્યારે સારું કામ કરનારને તેનો બદલો તે આપેજ, પણ ધારો કે ઉપરિ વા શેઠ સારા કામનો બદલો કદાચ ન આપે, પણ ઇશ્વરને ત્યાં તો રજેરજની નોંધ છે. તમારું કોઈ પણ કામ કે તમારો કોઈ પણ વિચાર-તમારું નાનામાં નાનું કામ કે તમારો નાનામાં નાનો વિચાર પણ-તેનાથી અબજમાં નથી. જે તમારા હૃદયમાં રહી તમારા સર્વ વિચાર તથા સર્વ પ્રવૃત્તિને જાણે છે તે અંતર્યામી પરમાત્મા તમને તમારા કામનો બદલો આપ્યા વિના કેમ રહેશે? પાણીનો સંચો, મેઢરનો સંચો ને વીજળીના દીવાનો સંચો જો પાણી આદિની નોંધ રાખે છે તો ઇશ્વર તમારાં કામની નોંધ કેમ નહિ રાખે? તમારા ઉપરિને વા શેઠને ત્યાં કદાચ એક કે બે ઑફિસ હોય, પણ પ્રભુની ઑફિસો તો ઘણી છે. તેમને ક્યાં ખોટ છે?

આખું વિશ્વ તેમનું છે. તમારામાં વિશેષ લાયકાત આવી કે તમે તેમની કૃપાથી તેમની ગમે તે ઍદ્રિસમાં ડાઘ પણ સ્થલે એકસ આગળ વધવાનાજ. જે માણસને આ વ્રતમાં શ્રદ્ધા છે તે પોતાનું કર્તવ્ય સારામાં સારી રીતે કરે છે, ને પરિણામ ઈશ્વરેઆપર છોડી સંતોષી ને સુખી રહે છે; અને અંતે તે અવશ્ય ઉન્નતિને પામે છે. એથી જલદું તૃણાતુર માણસ વર્તમાનમાં અસંતોષી ને દુઃખી રહે છે એટલુંજ નહિ, પણ ડાઘ પ્રતિબંધકને લઈ તેના કામનું ફલ મળવામાં ઢીલ થાય તો તેનો કર્તવ્યનો વેગ ઢીલો પડે છે, ને તેથી તે પોતાની ઉન્નતિ જોઈએ તેવી સાધી શકતો નથી, માટેજ શ્રીભગવાને ગીતાશ્રમમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“કર્મણ્યેવાધિકારસ્ત્વે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મર્મા તે સંગોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ ”

(હે અર્જુન ! તારો કર્મ કરવામાંજ અધિકાર છે, ફલમાં ક્યારે પણ નહિ. તું કર્મના ફલના હેતુથી કર્મ કરનારો ન થા, તેમ કર્મ ન કરવામાં પણ તારી આસક્તિ ન થાએ. સાર એ કે મનુષ્યે નિષ્કામપણે સ્વકર્તવ્ય કરવું.)

જો મનુષ્ય આ પ્રમાણે કર્મના ફલની તૃણા ત્યજીને વ્યવહાર-પરમાર્થમાં વર્તે તો તે વર્તમાનમાં સુખી રહેતો છતો, ઉત્તરોત્તર પોતાની ઉન્નતિ સાધતો જાય.

(એક નિષ્કામ ભક્ત. એક ભક્તને ડાઘએ પૂછ્યું કે:—
“ જો તમારી ભક્તિ પ્રભુ નહિ સ્વીકારે તો તમે શું કરશો ? ”
તેણે પૂછનારને શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે:—“ મારાથી બને તેટલી સારામાં સારી પ્રભુભક્તિ કરવી એ મારું કામ છે. તે ભક્તિને સ્વીકારવી કે નહિ તે પ્રભુની મરજીનો વિષય છે.

મારે એ વિષે કશો વિચાર કરવાનો નથી.” આ પ્રમાણે નોકરે પણ પોતાની નોકરી સારામાં સારી બનાવવી એટલુંજ તેનું કામ છે. તેના સારા કામનો બદલો તેને કાંઈ પ્રકારે સારો મળશેજ. કામ બરાબર કરવું નહિ, ને ફક્તની આશા મોટી રાખવી એ ભારે ભૂલ છે. જે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરતા નથી, ને ફક્તની મોટી મોટી ઇચ્છાઓ રાખે છે તે નિરાશ થઈ દુઃખી થાય છે. એક તુણાલુ પણ આળસુ નોકર શેઠને વારંવાર પોતાનો પગાર વધારવા-માટે આગ્રહ કર્યા કરતો હતો. શેઠ આથી બહુ કંટાળ્યા, એટલે તેને એ કબો જવાબ સંભળાવી દીધો કે:—“તમે કામમાં આળસ કરો છો, તેમજ બેઠકારીથી વારંવાર ભૂલો કરો છો તે બદલ તમારો દંડ કરવો જોઈએ; પણ તમને ગરીબ જાણી તે પ્રમાણે તમારો દંડ હું કરતો નથી એજ તમારો ઇન્કેશ (પગારમાં વધારો) જાણવો. બાકી જ્યાંસુધી તમે તમારું કર્તવ્ય ચોક્કસાઈથી સારું નહિ કરો ત્યાંસુધી તમારા પગારમાં વધારો થઈ શકશે નહિ.”

સારા નોકરે પગાર વધારવામાટે પોતાના શેઠને મુંઝવવા નહિ. જેનું અન્ન ખાધું તેને કંઈડી સ્થિતિમાં કનડવા નહિ. જરૂર પડે તો બે માસ વગર પગારે પણ કામ કરવું. કુલવાન માણસની આવી ફરજ છે. જેવી દાનત તેવી બરકત છે એ બહુ સ્મરણમાં રાખો. જે કરેલા ઉપકારને જાણનાર ને સંતોષી છે તેને પ્રભુની કૃપાથી તેના કામનો બદલો કાંઈ રીતે મળી રહે છે, ને તે સુખી થાય છે.

સંતોષીને સર્વ સંપત્ત છે.

“જે સંતોષી જન છે, સંપત્ત સર્વે બરેજ તેને છે;
પ્રગ્જેનો જોડામાં, તેને મન ભૂ મઢીજ ચર્મે છે.”

એક રાજા હતા. તેમના દેશમાં જોડા પહેરવાનો રીરાજ નહોતો. હજી પણ આપણા ભરતખંડમાં દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં ઘણા લોકો જોડા પહેરતા નથી. ત્યાં કેટલાક તાપમાં માથે છત્રી ઓઢે, પણ જોડા ન પહેરે. જે રાજાની વાત થાય છે તેમને સુખન-બાનામનાં એક નાનાં કુંવરી હતાં. તે બહુ મોઢે ચઢાવેલાં હતાં. નાનાં બાલકો સ્વભાવથી ચંચલ હોય છે. આ રાજકુંવરી પણ બહુ ચંચલ હતાં. રાજાને તે બહુ વહાલાં હતાં. આંગણમાં રમતાં તેમને એક વાર પગમાં કાંટો વાગ્યો. તે કાઢતાં લોહી નીકળ્યું, ને કુંવરીને પીડા થઈ. તે રોવા મંજાં, ને ખીજાઈ ગયાં. રડતાં રડતાં તે પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યાં:—“બાપુ! આમ કાંટા વાગે તે કેમ ખમાય? માટે આપ બધી ધરતી ચામડે મઢાવી દો.” રાજા બહુ ભોળા ને ભલા સ્વભાવના હતા. કુંવરીના રડવાથી તેમનું મન દુઃખાયું હતું. તેમણે કહ્યું:—“એમાં શું બેટા? ભલે એમ કરીએ. તમે છાનાં રહી જાઓ.” રાજાએ તુરતજ પોતાના રંગપ્રસાદનામના દિવાનને બોલાવ્યા, ને સુખનબાને કાંટો વાગવાથી બહુ દુઃખ થયાનું જણાવી, કુંવરી-પરના પ્રેમના આવેશમાં તે રાજાએ આખી પૃથ્વી ચામડેથી મઢાવી લેવાનો પોતાના દિવાનને હુકમ આપ્યો. આ વાત બનવી અશક્ય છે, ને આ હુકમ કરવામાં રાજાની ભૂલ થાય છે એમ જાણનાં છતાં શિષ્ટાચારને અનુસરીને દિવાન રંગપ્રસાદે તુરતજ રાજાને ના ન કહી. તેમણે તો બિલકું વિનયથી કહ્યું:—“બહુ સારું, એ વિષેની ચોજના વિચારીને પછી હું આપ નામદારની પાસે તે ચોજના રજુ કરીશ.”

ઉપરિ કે સેવ્ય કેાઈ વાત કહે, ને તેમાં પણ જો વેગમાં આવીને કાંઈ કહે તો તે વાત કર્યા જેવી ન હોય તોપણ સેવકે તુરતજ તે વાતની ના ન કહેવી એવો શિષ્ટાચાર છે; કેમકે તેમની ઇચ્છા

વાતમાં તુરતજ વિરોધ દર્શાવવાથી તેમના અંતઃકરણને ધક્કો લાગે છે, ને તેઓ બહુ અપ્રસન્ન થાય છે. આમ હોવાથી ઉપરિએ કે સેચ્ચે કહેલી વાતમાં આવશ્યક ફેરફાર કરાવવો હોય તો તેમને શાંત પડવા દીધા પછી સમય જોઇને કહેવું. ખરી વાત કહ્યા વગર તો નજ અ.લે, કેમકે તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી કદાચ તેમનું પોતાનું ને અન્યનું અનિષ્ટ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય એમ પણ હોય, વા તે વાત ન થઇ શકે એવી પણ હોય.

રંગપ્રસાદ આ વાત જાણનારા હતા. તેમણે તે પ્રસંગ નિભાવી લીધો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી રંગપ્રસાદ રાજાને એકાંતમાં મળ્યા, ને રાજ્યની ખીજ કેટલીક વાર્તા ક્યાં પછી રાજાને ખુશીમાં જોઇ કહ્યું કે:—“ગરીબપરવર! આપે બધી પૃથ્વી આમડાથી મઢવી લેવાની આરા કરી, પણ પ્રથમ તો એટલાં બધાં આમડાં લાવવાં ક્યાંથી? અને ધારો કે બહુ ચત્નથી પુષ્કલ આમડાં મેળવીએ, તોપણ જમીનના બધા ભાગોમાં તે જડાય શી રીતે? ખેતરો, વાડીઓ અને બગીચા એમાં, તેમજ કુંગરો, વનો, રણો ને ખીજ અગમ્ય પ્રદેશોમાં તો તે ન જડાય એ દેખીતી વાત છે. રસ્તાપર આમડાં જડાસ, પણ ગાડી, થોડા ને અન્ય વાહનો ચાલવાથી ને મનુષ્યો તથા અન્ય પ્રાણીઓની આવજાવથી તે થોડા સમયમાં ફાટી જવાનો સંભવ. વળી ચોમાસામાં તે સડી જઇ દુર્ગંધ જાડવાનો ને બગડી જવાનો પણ સંભવ. એટલે બહુ ખર્ચ કરતાં પણ એ વાત બની શકે એવી નથી, પણ બાસાહેબને ક્યારે પણ કાંટો ન વાગે, ને તેઓ જ્યાં પગ મૂકે ત્યાં પગનીચે ચામડુંજ આવે એવી યુક્તિ મેં શોધી કાઢી છે. જુઓ તે આ રહી.” પછી પરદેશથી કેાઇ મોઝી આવ્યો હતો તેની પાસે તે કુંવરીના પગના પરમાણના ઉંચા જોડા તૈયાર કરાવીને પોતાના

એક સીપાઈની પાસે કપડામાં વીંટાળીને રખાવ્યા હતા તે જોડા રાખતે બતાવ્યા, ને કહ્યું:-“બેનબા આ પહેરી લે એટલે થયું. ગમે ત્યાં તેઓ ફરે, પણ તેમને કાંટા નજ લાગે.” જોડા ઉંચી કિંમતના બનાવરાવ્યા હતા. થોડી કિંમતની વસ્તુ હોય તો તે મોટા માણસોની નજરમાં આવતી નથી. જેમ મોટી કિંમત તેમ તેઓ વધારે પસંદ કરે છે, ને એમ કરવામાં ઘણી વાર રાખ્યો ને ગૃહસ્થો છેતરાય છે એ વાત અનુભવી મનુષ્યોને અસાત નથી. દિવાનજીની યુક્તિવાળા વાતથી ને રજી થયેલા જોડાથી રાજ દિવાનજીપર બહુ ખુશી થયા, ને તેમને તેમની આ કૃતિમાટે ધન્યવાદ આપ્યો.

પોતાના પગમાં કાંટા ન વાગે તેમાટે જેમ આખી પૃથ્વી આમડે મહાની શકાતી નથી તેમ હૃદયમાં અનેક તૃષ્ણાઓથી કાંટા ખટકતા હોય તેનું દુઃખ ટાળવાને વિશ્વના સર્વ પદાર્થો ઇચ્છાનુસાર મેળવી શકાતા નથી, પણ કાંટાનું દુઃખ ટાળવાને જેમ પગમાં જોડા પહેરવાનો ઉપાય સહેલાઈથી થઈ શકે છે તેમ અનંત તૃષ્ણાથી ઉપજતાં અનંત દુઃખોનો એકસાથે નાશ કરી નાંખવાનો સંતોષ એ સૌથી બની શકે તેવો બહુ સરલ ઉપાય છે; અને તેટલામાટે સંતોષ એ સર્વસંપત્તિરૂપ છે. જે વસ્તુ અલ્પશ્રમે ને ઘેર બેઠાં મેળવી શકાય તેમ હોય તે વસ્તુ બહુ શ્રમ કરીને બહારથી મેળવવા કોઈ જતું નથી. “અર્કે ચેન્મધુ વિંદેત કિમર્થં પર્વતં વ્રજેત્?” (જો ધરના ખૂણામાંથી અથવા સમીપના આકડામાંથી મધ મેળવી શકાય તેમ હોય તો પછી તે લેવામાટે મનુષ્ય પર્વતમાં શામાટે જાય?)

આગળ વધવાની શુભેચ્છા રાખો, પણ અસંતોષ સેવી તપ્યા ન કરો. તમને વ્યવહારની કે પરમાર્થની જે વસ્તુની કે જે

સ્થિતિની ઇચ્છા હોય તેને માટે તમે સુખેથી યોગ્ય પ્રયત્ન કરો, ને તે મેળવો, પણ અસંતોષ રાખી તમે મનમાં બળ્યા ન કરો, કેમકે બળ્યા કરવાથી મન, ઇન્દ્રિયો ને શરીરનું કાર્ય કરવાનું બલ ઘટે છે. પ્રત્યેકને આગળ વધવાનો હક છે, ને તેને માટે શુભેચ્છા પ્રથમજ નેઈએ; પણ સ્મરણમાં રાખવું કે માત્ર ખાલી ઇચ્છાથી કાંઈ ફલ નથી. શુભેચ્છાની સાથે તેને પાર પાડવાનો શુભ ઉદ્યોગ નેઈએ. એકલી ઇચ્છાથી કાંઈ કાર્ય થતું નથી. મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે-મનમાં નવા નવા ઘોડા ઘડે-ને કરે નહિ કાંઈ, એવાં આળસુ માણસો કાંઈ મેળવી શકતાં નથી. ફલ તો પ્રયત્નવડે પરસેવો ઊતારવામાં છે, મોટા મોટા તરંગો કરી અસંતોષ સેવવામાં નથી. એક કવિ પણ નીચેના વચનથી એમજ કહે છે:—

“ કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન જાય;

સૂતેલા સિંહસુખમાં મૃગ નવ પેસી જાય.”

પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય તેવડે સંતોષી રહો, ને અગત્ય હોય તો વિશેષ પ્રયત્ન કરી આગળ વધો. જે તમે એ પ્રમાણે કરશો તો નિશ્ચય તમે ક્રમે ક્રમે આગળ વધશો. જેમ મોટા પ્રવાસ કરવાનો હોય તો ચાલીને મુકામ કરવું, આગળ વધવું, મુકામ કરવું, ચાલવું, વધારે ઊતાવળે ચાલવું, એમ કરતાં કરતાં ધારેલે સ્થલે પહોંચાય છે તેમ આમાં પણ જાણવું. જે ઊતાવળે આગળ વધવાની ઇચ્છાથી અસંતોષી રહે છે તે ચાલતાં વહેલો થાકે છે-દીરો થઈ જાય છે, ને સંતોષી હિંમતમાં રહીને જોડથી આગળ વધે છે. વળી સંતોષ રાખી ઉદ્યોગ કરનારને પ્રભુ કૃપા કરીને ઇચ્છિત આપે છે. બવહારમાં મોટા ગણાતા શેઠ ને ઉપરિઓ જ્યારે પોતાના નોકરના કામની કદર કરે છે ત્યારે પ્રભુ તમારા કામની કદર કેમ

નહિ કરે? તેઓ તમારા કામની ચોકસ કદર કરશે એમ વિશ્વાસ રાખો. પ્રભુ પરમદયાલુ છે. જો તમે તમારું કર્તવ્ય શાંતિ રાખીને બરાબર કરશો તો તેઓ તમને જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે આપશે. જો તમે પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી સંતોષપૂર્વક ઉઘોગી રહેતા હશો તો તમને આનો અનુભવ થતો હશે વા થશે.

પરમસંતોષી સંતપુરુષો રાજાના કરતાં પણ વધારે શુભી હોય છે. એક અવધૂત સંત એક વાર પોતાની મસ્તીમાં કોઇ શહેરના રાજમાર્ગની વચ્ચે બેઠા હતા, તેવામાં ત્યાંથી રાજાની છડી સવારી નીકળી. આગળ દોડતા સીપાઇએ તે સંતપુરુષને હાથ જોડીને કહ્યું:—“મહારાજ! આપ જરા એક બાજુએ બેસો. મહારાજ પધારે છે.” તે સાંભળી તે સંતપુરુષ બોલ્યા:—“હું અહીંથી નહિ જીવું. હું તમારા મહારાજને ઉપરિ છું. જાઓ તેમને તે પ્રમાણે કહો.” સીપાઇ આ સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો, ને પાછળ રાજા ઘોડેસવાર થઇ ચાલ્યા આવતા હતા તેમને આ હકીકત વિનયપૂર્વક જાહેર કરી. રાજાએ સીપાઇને કહ્યું:—“એ વળી કાણ છે? તું ઘોડો ઝાલી રાખ. હું તેમની પાસે જઈને પૂછું.” સીપાઇએ ઘોડો ઝાલી રાખ્યો એટલે રાજા ઘોડેથી ઊતરી તે સંતપુરુષપાસે ગયા, ને નમન કરી બોલ્યા કે:—“મહારાજ! આપ મારા ઉપરિ શી રીતે? આપને મેં ક્યારે ખંડણી ભરી છે? હું આપનો ખંડીઓ શી રીતે?” સંતપુરુષ હસીને બોલ્યા:—“તારો તો શું પણ હું તો દુનિયાના બધા રાજાઓનો ઉપરિ છું. આખી દુનિયાનો ખજાનો મારો છે. તે સંભાળવામાટે મેં સૌને જૂદો જૂદો સોંપ્યો છે, ને સૌ તે પોતપોતાની જવાબદારીથી સંભાળે છે. હું જ્યાં ને જ્યારે જઈ ત્યાં અને ત્યારે તેમાંથી જોઇએ તેટલું વાપરવામાટે લઉં છું. તારા જેવા અનેક મહારાજાઓ ને

રાજાઓ મારા ખજાનાને, લશ્કરને, અમલદારોને ને રૈયત આદિને સંભાળી રહ્યા છે. તારે ને બીજા બધા રાજાઓને તે સંભાળવાનો શ્રમ પડે છે, પણ મને તેને માટે અલ્પ પણ શ્રમ પડે નથી, છતાં હું તેનો મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉપભોગ લઉં છું.^૧ વળી મારા અંજન^૨ નોકરો છે તે વગરપગારે સર્વદા હાજર રહીને મારું કામ બરાબર બજાવે છે, અને તારા નોકરો તારી પાસે સર્વદા હાજર રહેતા નથી; તેમ પગાર લેતા છતાં તારું કામ તને સંતોષ થાય તેવી રીતે કરતા નથી; જેને લીધે તારે ઘણી વાર ગુસ્સે થવું પડે છે. નિત્ય અનેક ઘેર મારે માટે રસોઇ તૈયાર થાય છે, જેમાંથી મારી ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈને હું જમી લઉં છું, અને સૌથી પહેલાં મને તે બતી બતી^૩ મળે છે. તું પોતાને મહારાજા માને છે, પણ તારે તો નિત્ય એકું ને ટાકું^૪ ખાવું પડે છે. તારે તારા નોકરોમાટે ખાવાપીવાની તથા નિવાસ આદિની અનેક પ્રકારની ગોઠવણ કરવી પડે છે, અને મારે મારા નોકરોમાટે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી પડતી નથી. હું જમું એટલે તે સવળા તૃપ્ત થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને જૂઠું નિવાસસ્થલ પણ મારે આપવું પડતું નથી. તને પ્રત્યેક પલે મોતની

૧ સાચા સંતોને જોઈએ તેટલું સર્વ સ્થલે મળી રહે છે.

૨ હાથ પગ આદિ કમંદ્રિયો તથા આંખ કાન આદિ યાનેંદ્રિયો.

૩ વૈશ્વદેવ થયા પછી સંન્યાસી આદિ અભ્યાગતને ભોજન લેવાવા પછી ગૃહસ્થે જમવું એવી શાસ્ત્રાગ્રા છે તે પ્રમાણે.

૪ ભોજનના પદાર્થોમાં વિષ નાંખવાની શંકાથી રાંધનારી દાસીને દીકરો વા રાજામાટે ભોજનની થાળી લાવનાર નોકર જમે ત્યારપછી રાજા જમે છે, એટલે બીજાનું જમેલું હોવાથી એકું ને બીજાને જમાડતાં સમય જવાથી ઠરી ગયેલું માટે ટાકું.

બીક રહે છે, ને રક્ષકવિના તું ક્યાંઈ જમ શકતો નથી. મને મરણનો અદ્ય પણ ભય નથી, એટલે હું એકલો મારી ઇચ્છાપ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરી શકું છું એટલુંજ નહિ, પણ તું ને બીજા લોકો જે મોતથી ડરીને દૂર ભાગે છે તે મોતની મુલાકાતને હું બહુ આનંદજનક માનું છું. તૃણા કે જે મારી દાસી છે, તેના તું અને બીજા સંસારી જનો દાસ છે. તને અધિક અધિક રાજ્ય મેળવવાની તૃણા સર્વદા પીડયા કરે છે, મને ચૈત્ર લોકનું રાજ્ય મળે તોપણ મારા બ્રહ્મસુખની પાસે તે અતિતુચ્છ હોવાથી બ્રહ્મવિચાર મૂકીને હું કદીપણ તે ન સ્વીકારું. કહે, હવે હું તારો ઉપરિ ખરો કે નહિ ?” રાજા બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક બોલ્યા:-“ખરેખર! મહારાજા! આપ સાચા સમ્રાટ છો, ને હું તો આપની પાસે એક તુચ્છ છાવ છું. મારો કાંઈ અવિનય થયો હોય તો ક્ષમા કરશો.” પછી તે સંતપુરુષને રાજાએ પોતાના મહેલમાં પધરાવી તેમની બહુ ભાવથી કેટલાક દિવસપર્યંત સેવા કરી. પશ્ચાત્ તે સંતપુરુષ યથેચ્છ સ્થલે વિચર્યા આવા સંતપુરુષ જેમણે વિષયતૃણાને જિતી લીધી છે તે સર્વદા પોતાના મનને સંતોષી રાખીને વાસ્તવિક પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે.

સંતોષ મેળવવાનો ઉપાય. સામાન્ય મનુષ્ય પણ જો ધારે તો વિવેકવિચારવડે ઉપયોગપૂરતો સંતોષ મેળવી શકે. જેમ પોતાના ગર્વનો નાશ કરવામાટે મનુષ્યે પોતાનાથી ચઢતી ચઢતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઈએ, તેમ પોતાના અસંતોષને દૂર

૧ એક સંતપુરુષ પણ એમજ કહે છે:-

“જા મરનેતે જગ ડરે, મેરે સદા આનંદ;

કમ મરીહું કમ ભેટીહું? પૂરન પરમાનંદ.”

કરવામાટે મનુષ્યે પોતાનાથી ઊતરતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઈએ. જ્યારે કાંઈ આંધળો માણસ જોવામાં આવે ત્યારે દેખતાએ વિચારવું જોઈએ કે આ બીયારો અંધ કેવો દુઃખી છે? ને હું આના કરતાં કેટલો સુખી છું? આંધળાને જોઈને કાણાએ પણ સંતોષ મેળવવો જોઈએ કે આ અંધ બાપડો કાંઈ જોઈ શકતો નથી, ને પ્રભુની કૃપાથી ભલે મારે એક આંખ છે, તોપણ મારો વ્યવહાર સુખરૂપ ચાલ્યો જાય છે. એજ પ્રમાણે પાંચગાને જોઈ પગવાળો માણસ સંતોષનો અનુભવ કરી શકે, ને ભીખારીને ભીખ માગતો જોઈ અહ્ય ધનવાળો મનુષ્ય પણ પોતાની સ્થિતિને સારી માની શકે. જે વિચારવંત છે તે આ પ્રમાણે અનેક રીતે સંતોષ મેળવી શકે છે. સંતોષથી પોતાની પાસે હોય તે જતું રહેતું નથી, તેમ નવું મેળવવામાં કાંઈ અડચણ થતી નથી, પણ તેથી ઊલટો મોટો લાભ ચિત્તની શાંતિ જળવાય છે તે છે. વળી સંતોષવડે અંતઃકરણ શાંત રહેવાથી મનુષ્યનું વ્યવહારપરમાર્થનું કાર્ય કરવાનું બલ વધે છે, ને તેથી ઉત્તરોત્તર તે જાંને પ્રકારનો વધારે લાભ મેળવી શકે છે. ભલે તમે ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરવામાટે કર્તવ્યનિષ્ઠ, ઉદ્યોગી, પ્રામાણિક ને આવડતવાળા રહો, પણ અસંતોષી ન રહો. જે અસંતોષી રહી બળ્યા કરે છે તે શરીરમાંનું ઓજસૂ બાળી પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિને ઐછી કરે છે, ને તેથી ધાર્યા પ્રમાણે તે પોતાના કાર્યમાં વિજયી થઈ શકતા નથી. ખરા ધર્મનિષ્ઠ માણસો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મનો, અને “પ્રભુ જે કરે તે સારા માટે” એવો વિચાર કરીને પ્રતિકૂલતાના સમયમાં પણ અસંતોષને ન સેવતાં સંતોષી ને શાંત રહી શકે છે.

લોભનો બીજો પ્રકાર કંજુસાધ. એ પણ મોટો દોષ છે. કંજુસ મનુષ્યને પોતાની પાસે જોઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે દ્રવ્યાદિ

સામગ્રી હોય તોપણ તેમાંથી તેને ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કાંઇ પણ વાપરવાનું ગમતું નથી. કાંઇ વાપરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેનું મન મંકડાચાય છે, ને કચવાય છે. એવા મખખીચુસો સાંભળવામાં આવ્યા છે કે જે પોતાના જીવનમાં ચીંથરેહાલજેવા રહેતા હતા, ને કેટલાક તો ભીખારીની સ્થિતિમાં રહેતા હતા, અને તેમના મરણપછી તેમની પાસેથી પુષ્કલ દ્રવ્ય નીકળ્યું હતું. પોતાની પાસે યોગ્ય દ્રવ્ય છતાં તે સન્માર્ગે ન વાપરી શકાય તે હીનભાગ્યની વાત છે. મનુષ્યની પાસેના દ્રવ્યના વારસોમાં ધર્મ એ દ્રવ્યનો મુખ્ય વારસ છે. જે તેનો ભાગ કાઢવામાં ન આવે, ને માત્ર દ્રવ્યનો સંચયજ કરવામાં આવે તો રાજ, અગ્નિ, જલ અને ચોર એ ચારમાંથી કોઇ એક અથવા વધારે દ્રવ્યના વારસો તેનું હરણ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધના ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં ઉજ્જનનના કદ્યે બ્રાહ્મણનું આખ્યાન છે. તે દ્રવ્યવાન છતાં અતિકંજુસ હતો. છેવટ પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ તેનું રક્ષણ કરેલું બધું દ્રવ્ય વિવિધપ્રકારે નાશ પામ્યું, ને તે ભીખારીજેવો થઇ ગયો. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તેના પૂર્વના કોઇ પુણ્યકર્મથી તેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો, ને તે ત્યાગીતરીકે અતિસમભાવવાળું જીવન ગાળી બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પામ્યો. જિજ્ઞાસુઓને આ સ્થિતિ કહેવાનું એટલુંજ છે કે લક્ષ્મી ચંચલ છે. તે કોઇ મનુષ્યની થઇ નથી, ને થવાની પણ નથી, માટે તેનો પ્રસન્નતાપૂર્વક યથાશક્તિ સદુપયોગ કરવો. કંજુસાઇ ન રાખવી.

યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતા રહો. સુપાત્રે દાન કરવાથી લક્ષ્મી ખૂટી જતી નથી, પણ જેમ વીરડો ઉઘેચાતાં તેમાંનો કચરો દૂર થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં નિર્મલ જલ આવતું જાય છે તેમ પુણ્યશાસ્ત્રી મનુષ્યને તેના સુપાત્રે દાન કરવારૂપ પુણ્યના બલથી અનાપાસે નવું મન પ્રાપ્ત થયા કરે છે. દ્રવ્ય મેગવવામાં હિંમ્ના આદિ

પંદર પ્રકારના દોષો થાય છે એમ શાસ્ત્રનું ને સત્પુરુષોનું કહેવું છે. દ્રવ્યમાં રહેલી એ મલિનતા દાનવડે દૂર કરવી જોઈએ. પોતાની કમાઈમાંથી રૂપીએ આનો અર્ધો આનો પણ ધર્માદામાં કાઢવો જોઈએ. કમાઈની મૂલ રકમમાંથી ન વાપરો તો અર્થ કાઢતાં રહેલા નફામાંથી પણ વાપરો. “અહેતા પાત્રી નિર્મલા, ખંધા ગંદા હોય,” એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે દાન કરવાથી અવશેષ રહેલી લક્ષ્મી નિર્મલ રહે છે. જેવી જેની કમાઈ તેવું તેણે સારા કામમાં વાપરવું જોઈએ. થોડું કમાય તેણે થોડામાંથી થોડું પણ યોગ્ય પાત્રને માટે કાઢવું જોઈએ. “પેટવરા-ભેજો પુણ્ય વરો” એવી આપણામાં કહેવત પણ છે. કેંઈ યાચક આશા રાખીને તમારે ઘેર આવે તો તેને પાછો ન વાળશો. ઉત્તમ, મધ્યમ કે દુનિષ્ટ ગમે તે યાચક આવે તેને તમારી શક્તિપ્રમાણે અથ તો આપજો. કોઈ પણ યોગ્ય ભિક્ષુકનો તિરસ્કાર નજ કરશો. પોતાની શક્તિ ન હોય તો અદ્ય આપીને પણ હાથ જોડવા. યાચકથી કંટાળવું નહિ. તે પુણ્યલાભ આપવા-સ્વર્ગનું ભાતું આપવા-આવેલો છે એમ ધારવું. જેને ત્યાં હોય તેને ત્યાં યાચકાદિ આવે છે. દરિદ્રીને ત્યાં કોઈ જતું નથી. કોઈ કવિનું વચન સાંભળો:—

“આવતહુ મ વારી, પુણ્યછ લભછ ધી હીજુ;

કોઈ ન ચડસી ખારી, ઉસટી જઈસી જઈ વિભઉ.”

(તમારે ઘેર આવનાર યાચકને તમે વારો નહિ. મનુષ્યને પુણ્યવડે પોતાને ઘેર અતિથિ આવે એવા સારા દિવસો મળે છે. જ્યારે તમારો વૈભવ નાશ પામશે ત્યારે તમારે ખારણે કોઈ પણ નહિ આવે.)

પ્રાપ્ત દ્રવ્યમાંથી તમે કાંઈ ને કાંઈ પુણ્યકર્મ કર્યા કરો, કેમકે કાલ શું થશે તેની ખબર નથી. નીચેનું એક સંતનું વચન આદર-પૂર્વક વિચારો:—

“બહેતે પાત્રી હાથ પખાલો લોય રે.”

(હે લોકો! વહેતા પાણીમાં હાથ ધોઈ લો.)

આ લોકમાં કે પરલોકમાં સુખી થવું હોય, અથવા પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષ મેળવવો હોય તો પુણ્યકર્મની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પુણ્યનું ફલ સુખ ને પાપનું ફલ દુઃખ એ શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત છે. ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક સ્થિતિઓ એ તેમનાં પૂર્વનાં પાપપુણ્યની સાક્ષી પૂરે છે. કારણવિના કાર્ય થાય નહિ. “કરે તેવું પામે ને વાવે તેવું લણે” એ કહેવત પણ એજ વાત કહે છે, અને એટલામાટે એક કવિએ નીચેના એક રમુજ શ્લોક કહ્યો છે:—

“ભિક્ષુકા નૈવ ભિક્ષંતિ શિક્ષયંતિ ગૃહે ગૃહે ।

દીયતાં દીયતાં લોકા અદાતુઃ ફલમીદશમ્ ॥ ”

(ભીખારીઓ ઘેર ઘેર ભીખ નથી માગતા, પણ લોકોને શીખ (શીખામણ) આપે છે કે:—“હે મનુષ્યો! તમે દાન કરો, દાન કરો. દાન નહિ કરનારનું ફલ આવું છે.” દાન નહિ કરો તો અમારી પેટે તમારે પણ આવતા જન્મમાં હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને માગવું પડશે. અમે પૂર્વજન્મમાં દાન નથી કર્યું તેથીજ અમારે આ દુર્લભ ભોગવવી પડે છે.)

આ ઉપદેશ ભવિષ્યકાલમાં સુખ ઇચ્છનારને સમજવાજોવો છે.

સારા કામની પાછળ ચોક્કસ સંતોષ ને સુખ છે. ભલે તમે તમારી શક્તિપ્રમાણે થોડું દાન કરો—એક પૈસાજ દાનમાં વાપરો, પણ તેથીએ તમને સંતોષ ને સુખાનુભવ થશે. ઈશ્વરે તક આપી ને તમે કાંઈ પણ સત્કાર્ય કર્યું તો તેથી તમને ન્યૂન વા અધિક આનંદ તુરત

થવાનોજ. મોટી રકમ વાપરવાથીજ પુણ્ય થાય છે એમ ન સમજવું. તમારી શક્તિ હોય તો ભલે તમે સુખેથી ધર્મકર્મમાં વિશેષ વાપરો, પણ તમારી જો શક્તિ ઓછી હોય તો ઓછું વાપરો. તેમાં કંઈ અડચણ નથી, પણ તેમાં ભાવના સારી રાખો. કીર્તિની ઇચ્છાવિના પ્રભુપ્રીત્યર્થે અન્યના ભલાને ખાતર ને ડોળ-દંભ-કે ગર્વ રાખ્યા વિના પુણ્ય કરો. જો તેમ કરશો તો તમારી શક્તિપ્રમાણેના અદ્યદાનથી પણ તમને તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે આ લોક પરલોકનું સુખ કે મોક્ષમાં ઉપયોગી એવું ચિત્તશુદ્ધિથી સારું ફલ મળશે.

વૈશ્વદેવની ને નિત્યદાનની અગત્ય. ગૃહસ્થને ઘેર નિત્ય વૈશ્વદેવ થાય તે પણ એક નાનો પણ અગત્યનો યગ છે. શાસ્ત્રમાં તેના વડે પરિણામે થતા મોટા ફલનો વિચાર કરીને તેમાં થતા પાંચ પ્રકારના વિધિપરથી તેને પંચમહાયગ એવું મોટું નામ આપ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ “નિત્ય વડી છે” એમ કહેવાય છે. “કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય,” એજ પ્રમાણે થોડું થોડું દાન નિત્ય થાય તો તેનો સરવાળો પરિણામે ઘણો મોટો થાય, ને તેનું ફલ પણ મહાન થાય. એટલામાટે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થને નિત્યદાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે, ને તેને માટે એટલો આગ્રહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે ગૃહસ્થના ઘરનો જે દિવસ દાનવિના ખાલી જાય તે દિવસ ઘરમાં ચોરી થઈ હોય તેના જેવો શોકનો જાણવો. વૈશ્વદેવસમયે કોઈ અતિથિ વા અભ્યાગત આવી ચઢે તો તેને જમાડવો જોઈએ, પણ જમાડવાની શક્તિ ન હોય તો તેને સોળ કોળી આજેટલું, આઠ કોળી આજેટલું, વા ચાર કોળી આજેટલું, કે ઓછુંવધતું પણ અન્ન આપવું જોઈએ. એ સમયે ભિક્ષુકને નિરાશ કરીને પાછો નજ વાળવો જોઈએ. જોકે અન્ય સમયે પણ

કોઈ યોગ્ય યાચકને કેવલ નિરાશ કરવો એ ઉચિત નથી, પણ વૈશ્વદેવ-કાલે તો અન્નની ઇચ્છાવાળાને પોતાની શક્તિપ્રમાણે અન્ન આપ્યા વગર નજ રહેવું જોઈએ એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે. આ અને દાનના અન્ય વિધિનું પાલન કરવાથી મૃહસ્થની સંસારના પદાર્થોમાંથી અહંતામમતા ઓછી થતી જાય છે, ને તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ તે જાણેઅજાણે મોક્ષના ક્રમમાં આગળ ચાલતો જાય છે. “અહં મમેતિ બંધો નાહં મમેતિ મુક્તતા”-હું ને મારું એ બંધ છે, ને હું તથા મારું નહિ તે સુક્તિ છે. શાસ્ત્રના સઘળા વિધિઓ મનુષ્યના મનને દુઃખ-બહુલ સંસારમાંથી મોક્ષનું કરી તેને પરમસુખરૂપ પરમાત્મામાં જોડવા-માટે છે. દેવ, મહાપુરુષ કે સદ્ગુરુને સાકરશ્રીફલ અર્પણ કરવામાં આવે છે તેમાં શ્રીફલ અહંકારના પ્રતિનિધિરૂપ મુથાને સ્થાને છે, ને સાકર સંસારની મમતાને સ્થાને છે. શાસ્ત્રીય ઉપાયોના આચરણવડે પરમદુઃખ આપનારી અહંતામમતાનો ત્યાગ કરવાથીજ મનુષ્ય પરમ-જ્ઞાણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, માટે બહુ શ્રદ્ધાથી સત્શાસ્ત્રની આગ્રાઓનું પાલન કરો. બુદ્ધિની સારી રીતે નિર્મલતા, સૂક્ષ્મતા ને એકાગ્રતા થયા વિના મનુષ્યને શાસ્ત્રવિધિઓનાં કારણો ને રહસ્યો પૂરી રીતે સમજતાં નથી, માટે આરંભમાં તો મનુષ્યોએ શ્રદ્ધાવડે તેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રાગ્રાઓનું શ્રદ્ધાવડે કરેલું અનુ-સરણજ સમય જતાં તમારા અંતઃકરણમાં જોઈતી યોગ્યતા ઉપજવી સઘળા વિધિઓના યોગ્ય ખુલાસા તમારી પાસે રજી કરશે.

મમતાનો ત્યાગ કરવામાટે થોડુંક પારકું કરતા જાઓ. મનની નમજાઈને લઈ બસો, પાંચસો, હજાર કે બે હજાર રૂપીઆ અથવા તેથી વધારે રૂપીઆ એકસાથે ધર્માદામાં કાઢવાનું ધણાને બારે પડે એ સ્વાભાવિક છે. તમને એમ ન થાય તેનો સારો ઉપાય એ

છે કે તમે તમારી કમાઈમાંથી અમુક ટકા ધર્માદાના જુદા કાઢતા રહો. તેના ઉપરથી તમારો હક જિંદાવી તેને પારકા કરો-ધર્મના કલે. તે પારકા થશે એટલે તમને તે વાપરતાં સંકોચ કે કષ્ટ નહિ થાય. ઘણા ડાહ્યા વેપારીઓ આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા પોતાની પેઢીમાં રાખે છે, ને છૂટથી ધર્મદો કરે છે, પણ આમાં એટલું સંભાળવાનું છે કે ધર્માદાના પૈસા ઝાળવાઈ ન જાય, માટે તેનો સમયે સમયે સફુપયોગ કરવાને ચૂકવું નહિ. જ્યાં પારકું હોય ત્યાં માણસનું મન ઉદારતામાં આવી જાય છે. લોકમાં કહેવાય છે કે કોઈ કોઈ મોરનું પેટ પોતાને ઘેર એક પ્રકારનું, યજમાનને ત્યાં ખીજ પ્રકારનું, ને ન્યાતમાં ત્રીજા પ્રકારનું થાય છે! તે પોતાને ઘેર સામાન્યરીતે જમે છે, યજમાનને ત્યાં વધારે જમે છે, ને ન્યાતમાં તો પાણી પીવાનો માર્ગ રહે કે ન રહે એટલું જમે છે. આ વિષયનો એક નીચે જણાવેલો રમુજ શ્લોક લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે:—

“ મોજનં કુરુ દુર્બુદ્ધે મમ પ્રાણસ્ય દયાં કુરુ ।

પરાન્નં દુર્લભં લોકે પ્રાણા જન્મનિ જન્મનિ ॥ ”

(સાતિભોજનવેલા એક અત્યાહારી બ્રાહ્મણ પોતાના પુત્રને કહે છે કે:—“ હે દુર્બુદ્ધિવાળા! સારી રીતે ભોજન કર, તારા પ્રાણની દયા ન કર. આ સંસારમાં પારકું અન્ન દુર્લભ છે, અને પ્રાણો તો જન્મો-જન્મ મળે છે.)

એકના હજાર, જે તમે પ્રભુની પ્રસન્નતાને અર્થે સુપાત્રે યથા-શક્તિ દ્રવ્ય વાપરશો તો પ્રભુ તમને તે વ્યાજસહિત પાછું આપશે. એકગાળું દાન તે સહસ્રગાળું પુણ્ય એવી લોકોમાં કહેવત પણ છે. જે જડભૂમિમાં જીવાર, આજરો, ઘઉં ને બીજાં ધાન્યો વાવવાથી તે એકમાંથી ઘણા દાણા એકતરફે આપે છે, તો ઈશ્વરેશ્વી વા સુપાત્ર

મનુષ્યરૂપી ચૈતન્યમયી ભૂમિ તમને વધારે કેમ નહિ આપે ? તમારે ઘેર વિવાહપ્રસંગે તમારાં કળાઇ (બહેનો કે દીકરીઓ) ચાંદલાના જેટલા રૂપીઆ તમારા પુત્રાદિને આપે તેનાથી બમણા, ત્રમણા કે વધારે શક્તિપ્રમાણે તમે તેને પાછા આપો છો, તો પ્રભુ તમને તમે પુણ્યમાં વાપરેલા દ્રવ્યથી વધારે દ્રવ્ય કેમ નહિ આપે ? આપશેજ. માટે તમે તમારી શક્તિપ્રમાણે પ્રસન્નતાથી શુભ કાર્યમાં દ્રવ્ય વાપરતા રહો.

મનુષ્યરૂપી (કંજુસનું) મોટું બાળ. સવારમાં ઊઠીને ઘણાં માણસો કંજુસનું મોટું જોતાં નથી. જો કોઇ તેનું નામ લે તો કેટલાક કહે છે કે:—“તેનું મોટું બાળ, તેનું નામ લેવાથી સાંજસુધી આપણે રોટલાભેળા નહિ થઇએ.” આમ કંજુસનો સૌ તિરસ્કાર કરે છે. એક વાર એક ઘોડાનો રખવાળ સવારને વખતે પોતાના શેઠનો ઘેડો લઇને બજારમાંથી ચાલ્યો જતો હતો. તેને રસ્તામાં તેને એક ઓળખીતો માણસ સામે મળ્યો. તેણે તેને રમુજમાં પૂછ્યું:—“કીસ્કા યહ ઘોડા હૈ ?” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ઘોડાવાળાએ તેને કહ્યું:—“જીસ્કે હમ નોકર હૈ.” તે માણસે પાછું પૂછ્યું:—“કીસ્કે તુમ નોકર હો ?” તેના જવાબમાં ઘોડાવાળાએ તેને કહ્યું:—“જીસ્કા યહ ઘોડા હૈ.” પેલા માણસે કહ્યું:—“નામ કયું નહિ લેતા ?” ઘોડાવાળાએ કહ્યું:—“તુમ કયું નહિ. નામ લેતા ?” બંને હસ્યા. પેલા માણસ બોલ્યો:—“કુછ નહિ રોટી ચાલો, પીછે બાત.” મતલબ ઘોડાવાળાનો શેઠ બહુ કંજુસ હતો, તેથી બેમાંથી એકેએ તેનું નામ ન લીધું. જેમ માણસમાં કંજુસાઇ વધારે તેમ તે પાપ-સંસ્કાર વધારતો રહે છે. કંજુસના વિચાર ને ક્રિયા બંને મલિન હોય છે. કંજુસ માણસ છતે દ્રવ્યે પોતાને માટે કે અન્યને માટે કાંઇ વાપરી શકતો નથી. તેના ઉપર ઈશ્વરની અકૃપા છે એમ જાણ્યું.

એથી ઉલટું ઉદારતામાં પ્રભુની દયા છે એમ જાણવું.

ઉદારતા એ સદ્ગુણ છે, પણ કંઠસાધની પેઠે ઉડાઉપણું પણ અવગુણ છે. પોતાની શક્તિનો તથા યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના જેમતેમ, તથા ગમે ત્યાં દ્રવ્ય વાપરી નાખનારાં માણસો ઉડાઉ કહેવાય છે. શંકુદારના કેટલાક અણસમજી પુત્રો પિતાના મરણપછી ઉડાઉપણે વર્તીને ખુવાર થઇ જાય છે. જેમ કંઠસાધ ત્યજવા-યોગ્ય છે તેમ ઉડાઉપણું પણ ત્યજવાયોગ્ય છે, અને એ બેનો વચ્ચે માર્ગ ને ઉદારતા તે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે. જૂની છૂટી ચોપડીમાં ફર્લેજીની ગરખી હતી તેમાં ઉડાઉપણું ને તેનાં માઠાં પરિણામનું ચિત્ર દીક દર્શાવ્યું છે.

પાપના પૈસાથી પુણ્ય કરવું એ પુણ્ય નથી. ચોરી કરીને કે લાંચ-રૂશવત લઇને ધર્મદો કરવો એ ધર્મદો નથી. એના કરતાં ચોરી ને લાંચ-રૂશવતથી બચવું ને પોતાની શક્તિ ન હોય તો ધર્મદો ન કરવો તે વધારે સારું છે. સાંભળ્યું છે કે અગાઉ વાઘેરો ગામ-ભાંગીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની કે ખીજી ગામના બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરતા ! આમાં પુણ્ય શું ? એ તો પાપ વા પુણ્યનો ખોટો દંભ છે.

મનમાં ભાવ ન હોય તો પુણ્યનો ખોટો ડાંગ કાંઈ કામનો નથી. જે પુણ્ય કરવું તે પરસેવો ઊતારીને મેળવેલા પૈસા-વડે વા પોતાના હકના પૈસાવડે કરવું, ને તે પણ મનના ભાવપૂર્વક કરવું. ભાવવિનાનું કરેલું દાન જોઇએ તેવા ફલને ઉપજાવવું નથી. દાન અદ્ય કર્યું હોય પણ જો તે ભાવવડે કર્યું હોય તો તે મોટા ફલને આપે છે.

“પત્રં પુષ્પં ફલં ત્રીયં ચો મે મત્તયા પ્રયચ્છતિ” એ વચનમાં શ્રીમદ્ગણે પત્ર, પુષ્પ, ફલ ને જલ જે મળે તે ભાવવડે અર્પણ

કરવાનું જણાવ્યું છે. ધણા દ્રવ્યવડેજ પુણ્ય થાય એમ ન જાણવું. પુણ્યમાં ભાવ-ભક્તિ-પ્રેમ-જ મોટો ભાગ જળવે છે. પ્રભુને ભોજન-માટે દુર્યોધને ધણો આગ્રહ કર્યો, પણ પ્રભુએ તેનું આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું, ને વિદુરજ્ઞના ધરની ભાજી સ્વીકારી. આમાં ભાવજ કારણ-રૂપ છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે કસાણું મોટું કરીને કંસાર જમાડે તો તે જમનારને સારો લાગતો નથી, પણ ભાવપૂર્વક સાદું ભોજન જમાડે તો તે જમનારને પ્રસન્નતા ઉપજવે છે. શ્રદ્ધાપ્રીતિથી થોડું થાય તે પણ ઘણું છે, છતાં કહેવું જોઈએ કે વિત્તશાઠ્ય ન કરવું. પોતાના વૈભવ ને મોભાપ્રમાણે દાનપુણ્ય કરવું. પોતાની ખાસે વિત્ત (દ્રવ્ય) છતાં તેનો સારો કામમાં ખીલકુલ ઉપયોગ ન કરવો, અથવા બહુ થોડો ઉપયોગ કરવો-પોતાની શક્તિ, વૈભવ ને મોભાપ્રમાણે ન વાપરતાં સંકુચિત હૃદયે બહુ થોડું વાપરવું-તે વિત્તશાઠ્ય કહેવાય છે. એવું વિત્તશાઠ્ય સારું મળાતું નથી. જે તમને પ્રભુએ આપ્યું હોય, તો તમે આનંદથી વાપરો. તમે તમારી શક્તિપ્રમાણે ઉદારતાથી વાપરતા રહેશો તો તેથી તમારું દ્રવ્ય ખૂટી નહિ જાય, પણ તમારા પુણ્યથી ને પ્રભુની કૃપાથી જિવંતી ઉત્તરોત્તર તેમાં વૃદ્ધિ થશે. જે વીરડો ઉલેચાય છે તેમાં નવું પાણી આવેજ છે, એ તમારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે? તેમ જે વીરડો ઉલેચાતો નથી તેમાં કચરો ભરાય છે ને દુર્ગંધ આવે છે એ પણ તમારા અનુભવમાં હોવું જોઈએ, માટે પ્રભુને મળવાસારું તમારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને જે તમારા મનમાં કંબુસાધ રહેતી હોય તો પ્રભુ-ઉપર ને સત્તાશ્ચર્યપર વિશ્વાસ રાખીને તે છોડો.

ઉપનિષદમાંની એક વાર્તા. મનુષ્યને માટે દાન એ કહ્યાણનો સરસ ઉપાય છે. એક સમયે દેવનો પૂર્વજ, મનુષ્યનો

પૂર્વજ ને અસુરનો પૂર્વજ એ ત્રણે પોતપોતાના કલ્યાણનો ઉપાય પૂછવામાટે અહ્માપાસે ગયા. ત્રણેએ ક્રમે કરીને પૂછતાં તેમને અહ્માએ માત્ર દદદ એટલોજ ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશઉપર ત્રણેએ વિચાર કર્યો, ને તેમને તેનું રહસ્ય સમજાયું અહ્માએ દેવનાં પૂર્વજને પૂછ્યું:- “દઉપરથી તમે શું સમજ્યા ?” તેણે કહ્યું:-“પ્રભો ! અમે દેવો બહુ વિષયાસક્ત હેં છ ઇદ્રિયાધીન છીએ, મ.ટે આપે અમને દેવડે દમનો-ઇદ્રિયોના નિગ્રહનો-ઉપદેશ કર્યો એમ હું સમજ્યો છું.” અહ્માએ કહ્યું:-“બરાબર, તમે ઠીક સમજ્યા છો.” પછી મનુષ્યના પૂર્વજને અહ્માએ દેના સંબંધમાં પૂછતાં તેણે અહ્માને કહ્યું કે:- “અમારી મનુષ્યોની પ્રકૃતિ ક્ષોભપ્રધાન છે, તેથી દેવડે આપે અમને દાનનો-ક્ષોભના ત્યાગનો-ઉપદેશ કર્યો એમ હું સમજ્યો છું.” અહ્માએ કહ્યું:-“તમે પણ યોગ્ય સમજ્યા છો.” પશ્ચાત્ અસુરના પૂર્વજને પોતે કરેલા ઉપદેશના સંબંધમાં અહ્માએ પૂછતાં તેણે નમ્રપણે અહ્માને કહ્યું કે:-“અમે અસુરો લગભગ દયાહીન છીએ, તેથી આપે અમને દ અક્ષરવડે દયાનો બોધ કર્યો છે એમ મને સમજાયું છે.” અહ્માએ કહ્યું:-“તમે પણ સારું સમજ્યા છો.” શ્રુતિભગવતી કહે છે કે મુમુક્ષુઓને દમ, દાન ને દયાનો ઉપદેશ કરવાને વર્તમાનમાં પણ દદદ એવી મેઘગર્જના આકાશમાં થાય છે.

“હલકે હલકે તરી ગયે, હુએ જિન શિર ભાર.” દાન કરવામાં પોતાના માનેલા સંસારના પદાર્થોની મમતા ત્યજવી પડે છે. મમતાના ત્યાગવડે મનુષ્યના અંતઃકરણપરનો ભાર ઓછો થાય છે, ને તેના અંતઃકરણનો ભાર ઓછો થવાથી તેનાથી સંસાર-સાગર સહેલાઈથી તરી શકાય છે. લોહનો ગોળો બાંધીને નદી પણ

ન તરાય, તો પછી અનંત તૃષ્ણાનો ભાર જેણે પોતાને શિર લીધો હોય તે સંસારસાગર શી રીતે તરી શકે ? જે મનુષ્યને સંસારસાગર તરવો હોય તો તેણે નરકના ત્રીજા દ્વારરૂપ લોભનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

૪ મદ.

હવે રજ્જેશુશૂન્ય ચોથો દોષ જે મદ તે વિષે કહેવાય છે. પોતાની પાસેની માયિક વસ્તુથી મનુષ્યના મગજને બહેંકાવનાર-જોટો આવેશ આપનાર-અભિમાન કે ગર્વ કરાવનાર-દોષ તે મદ એ મદ ઘણા પ્રકારનો છે. દ્રવ્યનો, વિદ્યાનો, કુશ્મનો, સત્તાનો, યૌવનનો, રૂપનો, મદ્રાનનો તે વાહનાદિનો. એ મદ મનુષ્યના અંતઃકરણને અર્ધધેન્નાજેતું રાખી તેની પાસે અકાર્ય કરાવે છે. મદ કોઈનો રહ્યો નથી. રાવણ કે જેણે ઋગ્વેદકેપર ભાષ્ય રચ્યું કહેવાય છે, એવા વિદ્વાન અને મહાપરાક્રમીનો મદ પણ રહ્યો નથી. લોકોમાં કહેવત છે કે:-“અભિમાન રાગ રાવણનું પણ રહ્યું નથી,” તો આપણે શા હિમાખર્માં ? અભિમાનથી ઘણા અનર્થ થાય છે. શ્રીગુલ્લીદાસજી કહે છે કે:-

“દયા ધર્મકે મૂલ હે, નરકમૂલ અભિમાન.”

એક બીજા સંત પણ કહે છે કે:-

“સાંધ ફટકા દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ;

ચેત રિ ચિત્ત ! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દંડસું.”

મનુષ્યે દ્રવ્યનો મદ ન રાખવો. લક્ષ્મી અતિચંચલ છે. લંકામાં ચંચલસ્થાવરને લઈને તેનું નામ ચપલા કહ્યું છે. કવિઓ

રમુજમાં કહે છે કે લક્ષ્મી કમલમાંથી ઉપજી છે, ને કમલના નીચલા ભાગમાં કાંટા હોય છે, તે તેના પગમાં વાગેલા છે જેથી તે કડીને ઠામ બેસતી નથી. વીજળીનું નામ ચપલા છે, ને લક્ષ્મી પણ તેના જેવી ચંચલ હોવાથી તે નામને પામી છે. ગદ્ય લઠાઈના સમયમાં એક માણસ સિંધના કોઈ ગામમાંથી રૂ. ૩૮૪ લઈને કરાચીમાં આવેલો, ને થોડાજ સમયમાં તે દશ બાર લાખ રૂપીઆ કમાયો. પાછું તેનું પ્રારબ્ધ ફર્યું. લઠાઈપિછી માલના ભારે ઊતરી ગયા, ને બીજા ઘણા વેપારીઓની પેઠે તેનું છાજકું પણ બેકું, ને તે એટલે સુધી કે તે પોતાના મિત્રોની પાસે બોલ્યો કે:-“હું ૩૮૪ રૂ. લઈને આવ્યો હતો, તેટલા લઈને પાછો ઘેર જઈ તો નસીબદાર!” લક્ષ્મી તો દરીઆના તરંગજેવી ઉંચીનીચી ગતિવાળી છે. પચાશ લાખનો આશામી કહેવાતો હોય, ને તે બેઠો એટલે થયું વર્તમાનમાં કેટલાએ એવા વેપારીઓ ઝુટી ગયા. કાલ શું થશે તેની મનુષ્યને ખબર નથી. વળી શેરને માથે સવાશેર હોયજ, એટલે કોઈનું અભિમાન કામ આવતું નથી. એતનથી ભિન્ન સધળા જડ પદાર્થો વિકારી ને વિનાશી છે, એટલે કોઈ પણ જડ પદાર્થનું અભિમાન કરવું યોગ્ય નથી. બુર્ડામાં પૌરખંદરના રાજ્યમાં મોઢવાડા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંનો એક ઢેઢ પૈસાદાર હતો. તે પોતાના ગામમાં નીકળે ત્યારે કોઈ તેને “ભગત! રામ રામ” એમ કહે ત્યારે તે તેને જવાબમાં કહેતો કે “કહીશ.” મતલબ કે તમે મને “રામ રામ” નથી કરતા, પણ મારી પાસેની લક્ષ્મીને રામ રામ કરેલો, ને તે મારે ઘેર છે, એટલે ત્યાં જઈશ ત્યારે તેને તમારા “રામ રામ” કહીશ. લક્ષ્મી ચાલી જાય ત્યારે સગાંવહાલાં પણ ન બોલાવે એ અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી.

સત્તા પણ વિનાશી છે. વડોદરાના મહારાજ મલ્હારરાવ ગાયકવાડપર કર્નલ ફ્રેન્કે ઝેર દેવાનું તહેામત આવ્યું. તેના કેસ આશ્ચર્ય. વિલાયતથી બેરિસ્ટર સાર્જન્ટ એલેન્ટાઇનને ગાયકવાડસરકાર-તરફથી બેલાવવામાં આવ્યો. ત્રણ રાજાઓ વગેરેનું ન્યાયમંડલ નીમાયું, અને જોકે તે કેસમાં ગાયકવાડસરકાર નિર્દોષ ઠર્યા, પણ ઇંગ્લેન્ડસરકારને તેમને મદ્રાસ મોકલી આપવાનું ફટલાંક કારણથી ઉચિત જણાતાં તેમને મદ્રાસ મોકલી આપ્યા, ને ત્યાંજ તેમનું જીવન પૂરું થયું. મહારાણી જમનાબાઇસરકારને દત્તક લેવાનો હક મળ્યો, ને તે પ્રમાણે હાલના ગાયકવાડસરકાર સયાજીરાવમહારાજ માદીપર આવ્યા. આ બધી વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આપણે તો કહેવાનું એ છે કે સત્તા ક્ષણસ્થાયી છે. રશિયાના ઝાર નિકોલસને દાખલો તો વળી બહુ કરુણા ઉપજવનારો ને તાળેજ છે. લોકોની સભાએ દ્રેષ્ટનના ડબામાંજ તેમને ઝારશીપનું રાજનામું આપવાની ફરજ પાડી, ને તેમને રાજનામું આપવું પડ્યું. રાજનામું લખવાને ત્યાં યોગ્ય કાગળ નહોતો એટલે તારના ફાર્મની બીજા બાબુએ તેમને રાજનામું લખી આપવું પડ્યું. તેમણે પોતાને બદલે પોતાના કુંવરને કે પોતાના ભાઇને ગાદીએ બેસાડવાનું કહ્યું, તે પણ લોકસભાએ ન સ્વીકાર્યું, ને કોઇ પણ જાતની શરતવગર રાજનામું આપવાની તેમને ફરજ પાડી, અને તે પ્રમાણે ઝાર નિકોલાસને કરી આપવું પડ્યું. વળી એટલેથીજ ન પડ્યું. લોકોને એમ લાગ્યું કે જો એ રહેશે તો વળી રાજ્યમાં ખટપટ જાગશે, એટલે ઝારનો ને તેમના કુટુંબનો ઉરલની પ્રાંતિકસમીજે બોળીઆરથી નાશ કરાવ્યો ! જે ઝાર રશિયાનાં લિટલ કાઇર (નાના પિતા-પરમેશ્વર એટા પિતા ને એ નાના પિતા) ગણાતા, ને પૃથિવીપરના એક ખંડજેટલું જેમને રાજ્ય

હતું, તેમની અલ્પ સમયમાં એ દશા થઇ! સત્તા એવી ક્ષણિક છે.

સત્તાવાળાએ પોતાની સત્તાનો સદુપયોગ કરી લેવો, સત્તા ગયા પછી તેનાથી કાંઈ નહિ થઈ શકે. જેમ રાજની સત્તાનું તેમ અમલદારીનું પણ ક્ષણિકપણું જાણવું. અમલદારી કેવલ આશાશ્વત છે. તે આજ છે, ને કાલ નથી—અરે! તે ઘડીપછી નથી એવી છે. રાજનો હુકમ આવે કે તમારી નોકરીની જરૂર નથી તેથી તમને મોઢા કરવામાં આવે છે! એમાં દલીલ શી થાય? સર્વ પ્રકારની સત્તા અશાશ્વત છે, માટે જ્યાંસુધી સત્તા હોય ત્યાંસુધી અધિકારીએ તેનો સદુપયોગ કરી લેવો. સત્તાને લઈને જે લોકોપયોગી સારાં કામ થાય તે તકે તકે કરી લેવાં. બની શકે તેટલું સૌ લોકોની સાથે મીઠપથી વર્તવું, ને કાયદાને બાધ ન આવે તેની રીતે સૌનું ભલું કરવું, એ સત્તાધારીનું કર્તવ્ય છે. સમર્થ દિવાન જ્યારે દિવાનપદે હોય ત્યારે બીજાને ધનામતરીકે ગામ પણ આપી શકે, ને દિવાનગીરી ગયા પછી તે પચીસ પૂજા ખડની ચીઠ્ઠી પણ લખી શકતો નથી. કહ્યું છે કે:—

“માગણ મેલે ભૂગડે, વેશ્યા જોખનહીણ;

કારકુન કામથી જાતરો, એ ત્રણે દીસે ડેણ.”*

કાયદામાં ઘણી બારીકીઓ હોય છે, તેથી તેમાં ઘણી વાતો ન્યાયાધીશની વિવેકબુદ્ધિઉપર છોડી દીધી હોય છે. ન્યાય જાણતી વેલા ન્યાયાધીશને ગુન્હાનું સ્વરૂપ, ઇરાદો ને પ્રસંગ વગેરે બાબતોપર ઘણો વિચાર કરવો પડે છે. ડાહ્યો ન્યાયાધીશ એ બધું જોઈને મધ્યમમાં જે યોગ્ય લાગે તે કરે છે, ને રાજ્યનું ખૂરું ન થાય તેવી રીતે બલામ્મથી લોકકલ્યાણમણી પોતાનું વલણ રૂપે છે. શ્રીમાધવાચાર્ય

(પાછળથી શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી) વિજયનગરના દિવાન હતા, તે વેલા તેમણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોપર ડીકા ને નિર્મંચ લખ્યાંલખાવ્યાં, વેદો- ઉપર બાળ્યો રચ્યાં, તેમજ અનેક નવા ગ્રંથો પણ રચ્યા, અને એ બધા કામમાં રોકાયેલા અઠ્ઠાવીસ વિક્તાન બ્રાહ્મણોને અગ્રહારતરીકે (આજીવિકા ચલાવવામાટે) રાજ્યતરફથી એક ગામ પણ આપ્યું. સમજી માણસો સમય સાધી લે છે. સમયે જે કામ વચનથી થાય તે કામ સમય ગયા પછી લાખ રૂપીઆ ખર્ચે પણ ન થાય.

સારાનું સારું ફેલ, ને માઠાનું માઠું ફેલ. કાન જાય છે, ને કહેણી રહી જાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં સેલુકર કરીને એક સુખો અગડના વખતમાં થઇ ગયો. તેણે લોકોના ઉપર ઘણો જીલ્મ જીભર્યો હતો. તેને માટે લોકોમાં રાસડો બેઠાયો હતો કે

“ આવ્યો ત્યારે અંખાડીએ ખેસી,

ગયો ત્યારે પડદામાં પેસી,

સેલુકર ! તું શીદને આવ્યો ? ”

અને ખીજે એક સુખો મલાવરાવનામે કડીમાં હતો. જોકે રાજકીય કારણથી તેને કડીમાંથી પકડીને લઇ જવામાં આવ્યો હતો, પણ લોકોને મુખ આપીને તેણે લોકપ્રીતિ એટલી બધી મેળવી હતી કે લોકોએ તેના વિયોગમાં ગાયું કે “ મલાવરાવ શહેરનો સુખો ક્યારે આવશે ? ”

મારાના મીઠા બોલથી પણ લોકો માથું આપવા તૈયાર થઇ જાય છે. રાજ, સત્તાધારી કે ધનાઢ્ય જ્યારે પોતાના નોકરને મીઠાં વચન કહે છે ત્યારે તેને પોરસ આવે છે, ને તેથી તે બમણા ઉમંગથી કામ કરે છે. નિરાશ થઇ ગયેલા લશ્કરનાં માણસોનાં

હૃદયોમાં ઘણા રાગઓએ અને સરદારોએ આવેશવાળાં મીઠાં વંચતોથી નવો ઉમંગ રેઓ છે, ને ગયેલો વિજય પાડો મેળવ્યો છે, માટે મોટાઈના સમયમાં મીઠી વાણીવડે પોતાની મોટાઈના લાભ પોતે દેવાને તથા ખીજને આપવાને ચૂકવું ન જોઈએ.

પ્રભુ ગર્વગંજન છે. જે સત્તાધારીઓ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સરલતાથી ને પરાપકારીપણે વર્તતા નથી, ને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સત્તાનો મિથ્યા ગર્વ રાખી તાણેદારોને અને અન્ય લોકોને હેરાન કરે છે તે સૌના અકારા થઇ પડે છે. એવા સત્તાધારીઓથી લોકો દૂર ભાગે છે. એમની પીડાથી બચવાને લોકોમાં કહેવાય છે કે દેવ ગુરુ ને સંતપુરુષોની આગળથી નીકળવું, અને સત્તાધારીની પીડ-પાછળથી નીકળવું. અણસમજી સત્તાધારી ભલે સત્તાનો મદ રાખે, પણ અહીં આખર કોઈનો મદ રહ્યો નથી. અગ્નિ, વાયુ ને ઈંદ્રસરખા મોટા દેવોનો મદ પણ પ્રભુએ જિતારી નાંખ્યો છે, જે વાત કેનોપનિષદમાં સ્પષ્ટરીતે વર્ણવી છે. પ્રભુ ગર્વગંજન છે. ગર્વથી મનુષ્યનું બહુ અકલ્યાણ થાય છે માટે તે કોઈનો ગર્વ રહેવા દેતા નથી, અને તે પરથી શ્રીપ્રીતમદાસ કહે છે કે:—

“મધુસૂદન છે નામ હરિનું, મદ કોઈનો નવ રાખે;
કાંકરડાની પેરે તેને, કડાક કાઢી નાંખે.”

પારકી વસ્તુ પોતાની કહીને તેનું અભિમાન કરવું તે મૂર્ખાઈ છે. વ્યવહારમાં જો ખીજ માણસની માગી આણેલી કોઈ વસ્તુ જેવી કે દરદાગીનો અથવા રોકડ રકમને પોતાની કહી તેનું અભિમાન કોઈ કરે—તેવડે પોતાને પૈસાદાર જણાવે—તો તે મૂર્ખમાં ખપે છે, તેમ સત્તાના સંબંધમાં પણ જાણવું. સત્તા પરની (પારકી વસ્તુરૂપ) છે, પોતાની નથી, વા તે પોતાનું સ્વરૂપ નથી. જો સત્તા

પોતાની કે પોતાનું સ્વરૂપ હોય તો તે પોતાની પાસેથી જતી ન રહે. જે વસ્તુ પોતાના સ્વામિત્વની ન હોય, વા પોતાનું સ્વરૂપ ન હોય, તેનું અભિમાન કરવાથી તેનો વિયોગ વા નાશ થાય ત્યારે તે મનુષ્યને કંઠેશાનુભવ કરવો પડે છે, માટે વિવેકીએ પ્રાપ્ત સત્તાનું અભિમાન નગ કરવું જોઈએ.

માન પુરુષને નથી, પણ લક્ષ્મી, સત્તા તથા વિદ્યા આદિ ઉપાધિને છે. લક્ષ્મી કે સત્તા હોય તો “ બડે જાઓ મહેરબાન ” કહેવાય. તે ગયા પછી કોઈ એકાં પણ ન બોલાવે. લોકમાં કહેવત પણ છે કે “ આતેકા બેલ બાલા, ઔર જાતેકા મું કાલા.” વિદ્યાનું સર્વત્ર પૂજ્ય છે તે તેની વિદ્યાને લઈને છે, ખાલી શરીરને કોઈ પૂજતું નથી. લક્ષ્મીવાળાને ચાહનારાનો મોટો ભાગ સ્વાર્થી હોય છે. એક જીવાન માણસ મોટો પૈસાદાર હતો. તે પોતાના મિત્રોને અને ઓળખીતાઓને પોતાને ઘેર વારંવાર મિજમાનીઓ આપતો, ને ગાયન, નાચરંગ તથા નાટકો આદિમાં તેમને માટે ઘણા પૈસા ખર્ચી તેમને બહુ આનંદ કરાવતો. જે વગરવિચાર્યે નકામો ખર્ચ કરે છે, ને મોજશોખમાં પૈસા ઉડાવે છે, પણ ધંધો કરી નવું કમાતો નથી, તેનું આખર જે પરિણામ આવે છે તે પરિણામ આને આવ્યું. પૈસા ખૂટી ગયા, એટલે ભાઈના હાથ હેડે પડ્યા. મીજલસો ને મિજમાનીઓ બંધ પડી. પ્રથમ તો પુષ્કલ મિત્રો ને પિછાણવાળાઓ તેને વારંવાર મળવા આવતા, ને ભાઈ ભાઈ કરતા, તે હવે કાંઈ રહ્યું નહિ. જે તેને મળ્યું તો તે આપણી પાસે પૈસાની મદદ માગશે, ને આપણે સરમને લઈને મદદ આપવી પડશે એવા ભયથી ઘણાક તેની પાસે આવતા અટકી ગયા. આ, નાસ્તાં ને ગંજીફાની રમતો એ બધુંયે સૂકાઈ ગયું, એટલુંજ નહિ, પણ મુજરાન શી રીતે ચલાવવું? ખાવું શું? તેના

પણ તેને વિચાર થઇ પડ્યો. મનમાં ઘણી લજ્જા આવતાં છતાં તેણે પોતાના જૂના મિત્રોપાસે પૈસાની માગણી કરી, પણ કોઇએ કાંઇ પણ મદદ ન કરી. શેષજી કહીને સલામો કરતા હતા તે હવે રસ્તામાં ભેગા થાય તો આહું જોઇ ચાલ્યા જવા લાગ્યા. રાતદિવસ તાળીઓ પાડનારા ને ખીખીઆટા કરનારા દોસ્તદારો ક્યાંઇ સંતાઇ ગયા. સંત-પુરુષો ખરુંજ કહે છે કે:—

“માયાકું માયા મીઠે, કર કર લંબા હાથ;
તુલસી હમ ગરીબજી, કોઇ ન ખૂંચે આત.”

“સંમન સમ જગ સરસ હૈ, જગલગ પડ્યો ન કામ;

હમ હુતાશન પરખિયે, પીતલ નીકસ્યો સ્વામ.”

પેલો ગૃહસ્થ પોતાની દુર્દશાથી ઘણો મુંઝાઇ ગયો, ને પોતાની ભૂલોને માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. જેમને માટે મોટાં મોટાં ખર્ચ કરેલાં ને જેમને પ્રસંગોપાત્ત મદદ પણ કરેલી તે અત્યારે તેની સામું પણ જોતા નહોતા. આથી તેને તેમના પર ભારે ખીજ ચઢી, એટલે તેમને કાંઇ નશીયત કરી પોતાની બળતરા ઓછી કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પોતાની પાસે પુનઃ ફીક રકમ આવી છે એવું જાહેર કરી નિર્ધન થઇ ગયેલા તે ગૃહસ્થે પેલા સ્વાર્થી ઓળખીતા ને સ્વાર્થી મિત્રોને ચાપાટીનું આમંત્રણ કર્યું. ઠરાવેલે સમયે ધગધગતું ઊનું પાણી કરાની તેણે કાચના પ્યાલા ભરાવી ઢાંકી રાખ્યા. જેવા પેલા સ્વાર્થી મનુષ્યો આવીને એસવા લાગ્યા કે તુરતજ તે ગરમ પાણીથી ભરેલા પ્યાલા હાથમાં લઇ તેમના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો ! સૌ ભાગ્યા, ને કહેવા લાગ્યા કે:—“આ નો માંડો થઇ ગયો !” સૌ બિના પાણીથી દાઝી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. તે ખીચારાએ બહુ દુઃખી જીવન ગાળ્યું.

મનુષ્યોનો તેને બહુ કડવો અનુભવ થયો હતો તેથી તે પોતાના મરણ-સમયે લખતો ગયો કે હું સ્વાર્થી માણસોથી બહુ કંટાળ્યો છું, તેથી મને ખીન્ન માણસોની સાથે કબરસ્તાનમાં નહિ, પણ જંગલમાં દાટજો, ને મારી કબરઉપર નીચેનો લેખ કોતરાવજો:—“સર્વ સ્વાર્થી માણસોને ધિક્કારનારો અપુક માણસ અહીં છેવટની આરામ-ગાહમાં સૂતો છે.”

યૌવનનો ને રૂપનો ગર્વ પણ મિથ્યા છે. સઘળી માયિક વસ્તુઓ નાશવંત છે. રૂપ એ ચાર દિનનું ચાંદરણું છે. બાહ્યાવસ્થાનું કે યુવાવસ્થાનું સુંદર રૂપ સર્વ કાલ રહેતું નથી. રૂપાળામાં ગણાતાં માણસોનાં મુખ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જોનારને કંટાળો કે ભય આપે તેવાં થઈ જાય છે. દીવાળીના તહેવારો ચાર દહાડામાં પૂરા થાય છે તેમ યુવાવસ્થા પણ જુવાન મનુષ્યોને હાથતાળી દેતી નાસી જાય છે! લોકો પણ ગાય છે કે “જોખનીઆંની ચટકી દા’ડા ચારની.” યુવાવસ્થામાં પણ ક્ષય, ઘોળો કોઢ કે રક્તપિત્ત આદિ ભયંકર રોગ મનુષ્યને પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ થાય છે, ને તેના રૂપનો અલ્પ સમયમાંજ નાશ કરે છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે રૂપનું અભિમાન પણ ન રાખવું જોઈએ.

મનુષ્યે વિદ્યાનો ગર્વ પણ ન કરવો જોઈએ. વિદ્યાનો અંત નથી. વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ છે. છાંદોગ્યઉપનિષદમાં શ્રીનારદજી ને ભગવાન સનતકુમારના પ્રશ્નગમાં શ્રીનારદજીએ ઘણી ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓ ગણાવી છે. બ્રહ્માજીટલું આયુષ્ હોય, ને શીઘ્રપત્રે અભ્યાસ કરવામાં આવે તોપણ વિદ્યાનો પાર આવે તેમ નથી. વળી એકએકથી વધારે વિદ્યા જાણનાર હોયજ, માટે મનુષ્યે “હું બહુ જાણું છું, મારા જેવો કોઈ વિદ્વાન નથી” એવું અભિમાન કરવું ઉચિત નથી.

“નિધયે સર્વવિદ્યાનાં” ૪૦ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યાની પૂર્ણતા તો એક પરમાત્મામાંજ છે. મનુષ્ય પૂર્ણ વિદ્યાનો દાવો નજ કરી શકે. આમ છતાં જે વિદ્યાનો મદ રાખે છે તે હાંસીપાત થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ સમયે તેને ભારે ખટ પડવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેથી તેને બહુ દુઃખ થાય છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં બ્રાહ્મકિષ્કિન્ધનો ને રાજર્ષિ અમ્બતશત્રુનો પ્રસંગ છે, તે આ સંબંધે જાણવાજો છે. મર્ગગોત્રનો બ્રાહ્મકિન્ધને વિદ્યાના મર્ગવાળો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવેત્તા નહિ છતાં તેણે એકવેલા કાશીના રાજા અમ્બતશત્રુની સભામાં આવી તેમને કહ્યું કે:-“હું તમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરું.” આ વચન સાંભળી અમ્બતશત્રુ કે જે શ્રદ્ધાદિ ગુણથી ને બ્રહ્મજ્ઞાનથી યુક્ત હતા તે બે.હ્યા કે:-“ભલે આપ મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. હું આપને આપતું આ શુભ વચન સાંભળી સદસ્ય ગાયોનું ને એક વૃષભનું દાન કરું છું.” મહારાજા જનક શ્રોતા ને દાતા છે એમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી ધનની ઇચ્છાવાળા તથા બ્રહ્મનું નિષ્પણ કરવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો જેમ જનકમહારાજપાસે જાય છે તેમ આ બ્રાહ્મણ પણ મારી પાસે આગ્યો હશે એમ ધારી બ્રહ્મના કથનવિનાજ તેના વચનમાત્રવડે તેને સદસ્ય ગાયો ને એક વૃષભ આપવાનું રાજા અમ્બતશત્રુએ જણાવ્યું. પછી બ્રાહ્મકિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો:-“આદિત્યમાં તથા ચતુષ્માં જે એક અભિમાનવાળો પુરુષ છે, તથા હૃદયમાં રહી જે કર્તાભોક્તાપણાનું અભિમાન કરે છે તે બ્રહ્મ છે. તેની ઉપાસના કરો.” અમ્બતશત્રુ કે જે બ્રહ્મવેત્તામાં શિરોમણિ હતા ને “નહિ નહિ” એમ કહી, હાથવડે અટકાવતાં બે.હ્યા કે:-“એ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે. મુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) નથી. હું તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને જાણું છું આપ

આગળ ઉપદેશ કરો.” બાલાકિએ કહ્યું:—“ આ ચન્દ્રમાં તેમજ મનમાં તથા બુદ્ધિમાં એક અભિમાનવાળો જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે.” અન્નતશત્રુએ કહ્યું:—“ નહિ નહિ એ પણ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી. તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું.” પછી બાલાકિએ વીજળીમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, આકાશમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, વાયુમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, અગ્નિમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, ને જલમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે એમ ક્રમે કરીને કહ્યું; પણ તે બધાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું એમ અન્નતશત્રુએ જણાવતાં બાલાકિએ દર્પણમાંનો પુરુષ, ગમન કરનારની પાછળ ઉત્પન્ન થતો સંજ્ઞ, તથા જીવનના હેતુરૂપ પ્રાણ, દિશાઓમાંનો પુરુષ, ઊંચામાંનો પુરુષ ને છેવટ બુદ્ધિમાંનો પુરુષ (જીવ) બ્રહ્મ છે એમ ક્રમે કરીને જણાવ્યું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં પણ અન્નતશત્રુએ કહ્યું કે એ બધાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું. બાલાકિ આથી વધારે જાણતો નહોતો, એટલે તે મૌન થઈને નીચું જોઈ રહ્યો. અન્નતશત્રુએ તેને કહ્યું:—“ શું આટલુંજ બ્રહ્મ તમે જાણ્યું છે? કે આનાથી વધારે પણ જાણ્યું છે?” બાલાકિ બોલ્યો:—“ હું આટલુંજ જાણું છું. આથી વધારે હું જાણતો નથી.” અન્નતશત્રુ બોલ્યા:—“ આટલાવડે સુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) જાણ્યું થતું નથી. એનાથી અધિક જાણવાનું છે.” વિધાના મદવાળો બાલાકિ આ સાંભળી ઠંડો ગાર થઈ ગયો—તેનો મદ ઊતરી ગયો. પછી અન્નતશત્રુપ્રતિ તે બોલ્યો:—“ હું આપને શરણે છું. આપ મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો.” કાશીના રાજાની મોટા પંડિતોથી ભરપૂર સભામાં હું તમને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરું એવી પ્રતિજ્ઞા કરનારની આ સ્થિતિ (ઉપદેશ કરવાને બદલે

ઉપદેશની યાચના કરવાની સ્થિતિ) થાય એથી વધારે નીચા જોયું
ખીજું શું? બાલાકિને લગ્ન પામેશે તથા ઉપદેશની યાચના કરતો
જોઇ અન્નતશત્રુએ કહ્યું:-“બ્રાહ્મણ ઉપદેશમાટે ક્ષત્રિયનું શરણ ગ્રહણ
કરે એ પ્રતિજ્ઞામ વ્યવહાર છે, માટે તમને હું શરણ આપનાયોગ્ય
નથી. તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી દાનપાત્ર છો તમે આચાર્યજ રહો-મારા
શિષ્યભાવને ન પામે. હું તમને બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું દાન કરીશ,
ને તે વ્યવહાર ધર્મયુક્ત છે.” પછી અન્નતશત્રુએ બાલાકિને બ્રહ્મ-
વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. બૃહદારણ્યકક્રમનિષદ્ધમાં એનો વિશેષ વિસ્તાર
છે. આપણે તો આ દૃષ્ટાંતપરથી એજ સમજવાનું છે કે મનુષ્યે
વિદ્યાનો મર્વ ન કરવો જોઇએ, જાને જે બોલવું તે પોતાના જ્ઞાનનો
તથા યોગ્યતાનો તેમજ સામાના જ્ઞાનનો ને તેમની યોગ્યતાનો
વિચાર કરીને બોલવું જોઇએ. મને તેમ નજ બોલી નાંખવું જોઇએ.
વગર વિચારે બોલી નાંખવાથી મનુષ્યને આમ પછા પડવાનો પ્રસંગ
આવે છે. હજારનો ગાંઠીઓ લઇને એસવાથી ગાંઠી થવાનું નથી, તેમ
હજી જ્ઞાનનો કુકો ન જાણે હોય ત્યાં જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન કરવું
તે મૂર્ખાઇ છે માત્ર પુસ્તકો વાંચી જવાથી કે બધી જવાથી વાસ્તવિક
જ્ઞાની થઇ જવાનું નથી. જ્ઞાન તો શસ્ત્રો ને સત્પુરુષો જે ઉપદેશ કરે
છે તેના વાસ્તવિક જાતિઅનુભવમાં રહેવું છે, ને તેને માટે અંતઃ-
કરણની યોગ્યતા મેળવવી જોઇએ. માત્ર શાસ્ત્રના શબ્દો બોલી જવામાં
જ્ઞાન રહેલું નથી.

મનુષ્ય કરી કરીને શું કરી શકે? તેણે કોઇ પણ વાતનું
અભિમાન ન કરતાં હૃમેશાં નમ્રજ રહેવું જોઇએ. એક વાર
એક માણસ કેટલોક સમય પ્રભુની સ્તુતિ કરીને મેં પ્રભુની બહુ સ્તુતિ
કરી એવું અભિમાન કરવા લાગ્યો. તેને તે પાપથી બચાવવાને પ્રભુએ

ચકલીનું રૂપ ધર્યું, અને પછી તેના દેખતાં સમુદ્રનું થોડું જલ પીને તે ચકલીરૂપે ઠેકતા ઠેકતા મનુષ્યની ભાષામાં બોલવા લાગ્યા:—“ અડો ! મેં આખો સાગર પી લીધો ! આખો સાગર પી લીધો ! ” પેલો મનુષ્ય ચકલીની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ બોલ્યો:—“ અરે ચકલી ! હજી તે તો સાગરનું માત્ર એક ટીપું જલ પીધું ત્યાં તું આખો સાગર પી લીધાનું બોલું અભિમાન શું કરે છે ? ” ચકલી બોલી:—“ ભાઈ ! તમે પણ પ્રભુની નામમાત્ર સ્તુતિ કરી ધરૂં સ્તુતિ કર્યાનું મિથ્યા-ભિમાન કરો છો. સાગરનાં બિંદુઓ ગણ્યતાં કદાચ તે ગણી શકાય, પણ પ્રભુના ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.” આટલું કહી પ્રભુએ પોતે ચકલીનું ધરેલું રૂપ અંતર્ધાન કરી દીધું.

મદને (અભિમાનને) દૂર કરવામાટે મહારાજ જનકની પેઠે સુવિચાર કરો. અંતઃકરણમાં અનેક જન્મથી ધર કરી બેઠેલા મદાદિ દુષ્ટ વિકારો એની મેળે ચાલ્યા જતા નથી. એનો નાશ કરવા-માટે શાસ્ત્રની ને સદ્ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પ્રતિપક્ષભાવનાવડે-દોષદર્શનવડે-વિકારોને જિતી શકાય છે. વિકારોમાં ને તેમે પોષનારાં સાધનોમાં વારંવાર દોષદર્શન કર્યા કરવાથી વિકારોને જય કરી શકાય છે. મદને (અભિમાનને) નિવારવામાટે મહારાજ જનકે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો:—

“ અથ યે મહતાં મૂર્ધ્નિ તે દિનૈર્નિપતંત્યથઃ ।

હંત ચિત્ત મહત્તાયાઃ કેયં વિશ્વસ્તતા તવ ॥

કવ ધનાનિ મહીપાનાં બ્રહ્મણઃ કવ જર્ગંતિ વા ।

પ્રાક્તનાનિ પ્રયાતાનિ કૈષા વિશ્વસ્તતા તવ ॥

કોટયો બ્રહ્મણો યાતા ગતાઃ સર્ગપરંપરાઃ ।

મયાતાઃ પાંસુવદ્ભૂપાઃ કા ધૃતિર્મમ જીવિતે॥

યેષાં નિમેષણોન્મેષૌ જગતઃ પ્રલયોદયૌ ।

તાદૃશાઃ પુરુષા નષ્ટા માદૃશાં ગણનૈવ કા ॥ ”

(આજ જે મોટામાં મોટા ગણાય છે તે પણ ગણ્યા દિવસમાં અધઃપાતને પામશે-નીચે પડશે, તો હે ચિત્ત! તને તારી મોટાઇને આ વિશ્વાસ કેમ રહે છે? પૂર્વે જે રાજાઓ થઇ ગયા તેમનાં ધન ક્યાં ગયાં? તેમજ બ્રહ્માઓનાં રચેલાં જગત્ ક્યાં ગયાં? એ સર્વ ગયાં, તો હે મન! તને તારા આ નશ્વર દેહાદિમાં વિશ્વાસ કેમ રહે છે? કરોડો બ્રહ્માઓ ગયા, તથા તેમની સૃષ્ટિઓ વિનાશને પામી, અને અનેક રાજાઓ ધૂળની પેઠે જડી ગયા, તો મને મારા જીવિતમાં ધીરજ કેમ રહે? જેની આંખના જીવડવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય, તે જેની આંખના વીંચાવાથી સૃષ્ટિનો નાશ થાય તેવા પુરુષો પણ નાશ પામ્યા છે તો મારા જેવાની ગણતરીજ શી?)

પોતાની કોઇ પણ સ્થિતિનો કે વસ્તુનો ગર્વ ન કરો, પણ તેનો સારો ઉપયોગ કરતા રહો. મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓ અને તેની સર્વ વસ્તુઓ નાશવંત છે. જેમ દ્રવ્ય, વિદ્યા, રૂપ, યૌવન ને સત્તા આદિનો ગર્વ ન કરવો જોઇએ તેમ કુલ, બંધુવર્ગ, મકાન, વાહન, ભક્તિ ને સ્વધર્મપાલન આદિનો ગર્વ પણ નજ કરવો જોઇએ; પણ પ્રભુકૃપાથી ને પોતાના પૂર્વના પુણ્યથી પોતાને જે સારી સ્થિતિ કે સારી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ હોય તેનો શુભ ઉપયોગ જાગૃતિ રાખીને સમજીએ કરતા રહેવો જોઇએ. તમારી પાસે નાનીમોટી સત્તા હોય તો તેવડે અને તેટલું ન્યાયી રીતે અન્યનું ભતું કરો. તમારી પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે સ્વપરને માટે રૂઢા કામમાં વાપરો.

તમે વિદ્વાન હો તો તમારી વિદ્યાવડે તમારા આત્માનું કલ્યાણ સાધો, ને ખીજને પણ તે વિદ્યાનો લાભ આપો. તમે યુવાન હો તો તમને વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક જે જે મેળવવાની દગ્ગા હોય તે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન તમે કેડ બાંધીને કરો, કેમકે જીવસંસ્થામાં શરીર-મનની નળજાઇને લીધે તમારાથી તેવો પ્રયત્ન થઇ શકશે નહિ તમારું કુલ ઉંચું ગણાતું હોય તો દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિવડે તથા અનેક સત્કર્મો-વડે તમારા કુટુંબની ઉચ્ચતાનું રક્ષણ કરો. તમારો બંધુસમૂહ ઘણો મોટો હોય તો તમે સૌ તમારી માતિને, ગામને અને દેશને સાહ ચ્ કરો. તેજ પ્રમણે તમારાં મકાનો, વાહનો ને અન્ય સાધનોનો પણ તમે ઉદારતાથી અન્યને લાભ આપો. જે મનુષ્યના પ્રાણ નીકળ્યા પછી તેનું સર્વે અહીંજ રહેવાનું છે તો સમજી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે યોગ્ય પાત્રે તેનો વિનિયોગ કરવો. કહ્યું છે કે:-

“ચલ સુ રૂપ જોગન સુ ચલ, ચલ વૈભવ ચલ દેહ;

ચલાચલીકે સમયમેં, બલાબલી કર લેહ.”

ચલાચલીના મામલામાં જોટલી બને તેટલી બલાઇ કરી લેવી. કર્યું તે થયું, રહ્યું તે રહ્યું, માટેજ એક કવિ કહે છે કે:-“કરો કરો કાષ્ઠક કામ સારું.”

અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો કોપ જાણવો. ભક્તિ, સ્વધર્મપાલન કે અન્ય જે સત્કાર્ય તમે કરતા હો તેને તમારું કર્તવ્ય જાણીને કરો. તેનું લેશ પણ અભિમાન ન કરો. મનુષ્યને જે કોઇ પણ જાતનું અભિમાન આવ્યું, તો જાણવું કે હવે તેની પડતીની શરૂઆત થઇ. અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો કોપ જાણવો.

“સાંધ રૂઠ્યા દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ;

ચેત રી ચિત્ત! અચેત, પ્રકટ હને નહિ હંડસું.”

(સાંધ-રવામી-ધશ્વર-જ્યારે મનુષ્યપર તેનાં દુષ્ટ કર્મને લાગે છે ત્યારે તેને દુર્બુદ્ધિ અને અભિમાન આપે છે. હે ગમાર મન! ચેત-નગ. ગોવાળ જેમ ગાયલેસને લાકડી લાઇને મારે છે તેમ પ્રભુ ઠાંધ પાપીને લાકડી લાઇને મારતા નથી.)

જેને દુર્બુદ્ધિ ને અભિમાન આવ્યાં તેના દુઃખનો પાયો ખોદાયો એમ જાણવું, મારે જે પોતાના અંતઃકરણમાં અભિમાન ઉપજતું જણાય તો સમજીએ તુરત યોગ્ય વિચારવડે તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

મનુષ્યે શુભ અભિમાન રાખવું, કેમકે તેથી સદ્ગુણોને અને સત્કર્મોને પાપણ મળી શકે છે. હું બ્રાહ્મણ છું, મારાથી અસત્ય નજ ખેલી શકાય, મારે સત્યવક્તાજ રહેવું જોઈએ, એવું શુભ અભિમાન બ્રાહ્મણપણને શોભાવનારું છે. હું ઉંચા કુલનો છું, મારાથી આવું નિંદ્ય કર્મ કેમ થઈ શકે ? આવું કુલાભિમાન મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું વિદ્વાન છું, -શાસ્ત્રવેત્તા છું, મારાથી કોઈ પણ અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ નજ થઈ શકે, આવું વિદ્વાનું શુભ અભિમાન મનુષ્યની ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. હું લક્ષ્મીવાળો છું, મારામાં લોભ નજ શોભે, મારે તો દાનવીર થવું જોઈએ, આવું લક્ષ્મીનું શુભાભિમાન મનુષ્યને સારો લાભ આપે છે. હું ક્ષત્રિય છું, મારામાં ભય નજ ઘટે, આવું શુભ અભિમાન તે ક્ષત્રિયને ઉપકાર કરનારું ગણાય છે. હું વૈશ્ય છું, હું નામચીન વેપારી કેમ ન થાઉં ? આવું શુભ અભિમાન તે વૈશ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છું, મારે શુદ્ધબુદ્ધિથી કરેલો ન્યાય કેમ ન વખણાય ? આવું શુભ અભિમાન તે ન્યાયાધીશને યથા આદિની પ્રાપ્તિ કરાવે એ સ્વાભાવિક છે. હું અમુકનો પુત્ર છું, મારાથી આ નીચ કામ નજ બને, આવું શુભ-

ભિમાન તે મનુષ્યને લાભકારી થાય છે. મારા કામમાં ભૂલ કેમ નીકળે ? મને કપકે શામાટે મળે ? મારે સર્વદા ચોકસાઈથી કામ કરવું જોઈએ, આવું શુભાભિમાન તે મનુષ્યને કાર્યકુશલ બનાવી સુખાનુભવ કરાવે એ યોગ્યજ છે. એજ પ્રમાણે અન્ય અન્ય પ્રકારના શુભાભિમાનનું પણ જાણવું. જેમ વગડામાં ચાલતાં પગમાં વાગેલી એક શ્વળ ખીજી શ્વળવતી કાઢવામાં આવે છે તેમ આરંભમાં શુભાભિમાનવડે અશુભ અભિમાનને દૂર કરવું. પછી તે શુભાભિમાનને પણ મૂકી દેવું. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતા થયે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ શુભાભિમાન પોતાની મેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેમ ઢોળા જલમાં કતકરેણું (નિર્મળા ફલની ભૂકી) નાંખવાથી તે પ્રથમ તે જલના મેલને નીચે બેસાડી દે છે, ને પછી પોતે પણ નીચે બેસી જઈ જલને કેવલ શુદ્ધ કરે છે તેમ શુભાભિમાન પણ અશુભ અભિમાનને નિવૃત્ત કરી અંતે પોતે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ને શુદ્ધ આત્માજ અવશેષ રહે છે. મનુષ્ય જો ધારે તો આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનો, સ્થિતિનો કે હૃદયમાં ઉપજતા વિકારોનો પણ સારો ઉપયોગ કરી શકે, ને પોતે સુખી થઈ અન્યને પણ સુખી કરી શકે.

મદના ત્યાગવિષે ધણું કહેવાયું છે, તોપણ મદ મનુષ્યને અમુક અંશે ગાંડપણ ઉપજાવી તેને તેના કર્તવ્યથી વ્યુત કરે છે, માટે તે વિષે વધારે વિસ્તારથી કહેવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

પ્રાપ્ત સ્થિતિનો મદ ન કરો, પણ તેવડે સમયસર કાર્ય-સાધક થાઓ. તમને જો શરીરનું સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય તો આવા રૂપળા દેહથી મારાથી અશુભ કામ કેમ થાય ? એમ વિચારી શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહો. જો મનુષ્ય સમજે તો બંને પ્રકારનાં શુભ કાર્ય કરવાનો ખરેખરો સમય યુવાવસ્થાજ છે. બાદમાવસ્થા

બહુ ભગે અગ્નિમાં ને રમતગમતમાં ચાલી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા રોગનું ને તૃષ્ણાનું ધર છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર સ્વાભાવિકરીતે ધૂસાનું ચાલે છે, ને તેથી તેની કાર્ય કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. જરૂરામિતી મંદતા, કંઈની વૃદ્ધિ, મગજની તથા ઇંદ્રિયોની નયગાઇ ને સ્મરણશક્તિની ન્યૂનતા થવાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યથી ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી. એક ભકતે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે:—“ હે પ્રભો ! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારો કંઈ કંઈથી રૂંધાઈ જશે તેથી તે વેલા મારાથી આપનું નામસ્મરણ નહિ થઈ શકે, માટે આ વખતેજ હું આપની સ્તુતિ કરી આપમાંજ મારા મનને જોડું છું.” પ્રભુમક્ષિતાનું કર્તવ્ય જે અતિ-અગત્યનું છે તે કેટલાક દીર્ઘસૂત્રી મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થાપર રાખી મૂકે છે એ ભૂલ કરે છે. તેઓ કહે છે કે પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ તો વૃદ્ધાવસ્થાનું નવરાશનું કામ છે, પણ તેમને એમ ખમર નથી કે કાલમગવાનું વારંટ આવતી કાલે અથવા ધડીપછી આવીને જીવું રહેશે તો તેને ના પડાશે નહિ, ને પોતાની માનેલી વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓ છોડીને તુરતજ ચાલી નીકળવું પડશે. જીવનનું અસ્થિરપણું જોઈને તુરત કરવાનું કામ તુરત કરો, મુક્તવૃત્તિ ન રાખો. મહારાજ શુધિધર એક વાર રાજસભામાં બેઠા હતા. ત્યાં આવીને એક નિર્ધન બ્રાહ્મણ પોતાની પુત્રીના લગ્નને માટે તેમની પાસે દ્રવ્યની યાચના કરી. તેમણે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે:—“ તમે આવતી કાલે આવજો, એટલે તમારે માટે યોગ્ય ગોઠવણ થશે.” લીમ કે જે આ સભામાં હાજર હતા તે આ વાત સાંભળીને સભામાંથી જડ્યા, ને એકદમ વિજયાગારમાં જઈ વિજયદુંડુભિ* વગાડવા લાગ્યા. જેનો ધણો

* જ્યારે કોઈ પણ નવો દેશ જિતવામાં આવે ત્યારે પ્રજામાં હર્ષ જણાવવાને સારુ રાજની આગથી વગાડવામાં આવતું મોડું નગારું.

મોટો અવાજ અચાનક સાંભળતાં મહારાજસુદાંત આખી સભા ચક્રિત ને સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે તુરતજ પાસેના સીપાઇને હુકમ કર્યો કે:-“ તપાસ કરો, વિજયદુંડભિ કોણ વગાડે છે ? ને શામાટે વગાડે છે ? ” સીપાઇ તુરતજ ખચર કાઢવામાટે વિજયાગારમાં ગયો, તો ત્યાં ભીમ વિજયદુંડભિ વગાડતા હતા. રાજના ભાઈ એટલે તેમને તે ખીયારો શું કહી શકે ? તુરતજ તે પાછો આવ્યો, ને તેણે મહારાજને વિનયપૂર્વક જાહેર કર્યું કે:-“ ગોબ્રાહ્મણ-પ્રતિપાત્ર ! ભીમસેનજી વિજયદુંડભિ વગાડે છે. ” મહારાજએ કહ્યું:-“ બ્રાહ્મણી લાવો ભીમસેનને. ” સીપાઇ દોડતો ગયો, ને તેણે ભીમને કહ્યું કે:-“ આપને મહારાજ યાદ કરે છે. ” ભીમ સમજી ગયા. તેમણે નગારું વગાડવું બંધ કર્યું. ને વિજયાગાર સીપાઇપાસે બંધ કરાવી, તેની કુંચી વિજયાગારના રક્ષકને સોંપાવી. પછી સભામાં આવી, મહારાજ યુધિષ્ઠિરને સચિનય નમન કરી, હાથ જોડીને જિભા રહ્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે મંદહાસ્યપૂર્વક ભીમને પૂછ્યું:-“ કેમ કાંઇ નિશો કર્યો છે ? ભાંગ બાંગ તો નથી પીધી ? ” ભીમે ગંભીર મુખ રાખી; હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી, ઉત્તર આપ્યું:-“ નહિજી. ” મહારાજએ કહ્યું:-“ ત્યારે આ અકાંડતાંડવ શું ? વિજયદુંડભિ શામાટે વગાડવા મંડયા હતા ? આપણે કોઇ દેશ તો સર નથી કર્યો. ” ભીમ ઠાવકું મોહું રાખી જોડ્યા:-“ દેશ જિતવાના કરતાં ધણો મોટો વિજય મહારાજએ કર્યો છે, તેનો હર્ષ દર્શાવવા મેં વિજયદુંડભિ વગાડ્યું છે. ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“ તેવો કર્યો મોટો વિજય કર્યો છે ? ” ભીમ જોડ્યા:-“ મહારાજએ એવીશ કલાકસુધી અનિવાર્ય કાલપર વિજય મેળવ્યો છે. ” મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર તુરત સમજી ગયા કે પેલા ગરીમ ને દુઃખી બ્રાહ્મણને આવતી કાલે આવવાનું કહ્યું તેમાં

શરીરનું ક્ષણિકપણું વિસરવારૂપ મારી ભૂલ થઇ છે. તુરતજ તેમણે તે બ્રાહ્મણને તેની પાછળ સીપાઇ મોકલી પાછો બોલાવી લીધો, ને તેને જોઇતું દ્રવ્ય આપી સંતુષ્ટ કર્યો.

યુવાવસ્થાનું કર્તવ્ય. યુવાવસ્થામાં મનુષ્યના શરીરમાં બલ વિશેષ હોય છે. હાથ પગ આદિ અવયવ ઘણું કામ આપી શકે છે. એ અવસ્થામાં શરીરમાં રુધિરમાંસની વૃદ્ધિ હોય છે, ને થાક ધણી ઓછો લાગે છે, માટે યુવાવસ્થાનો ખોટો મદ જે હાનિ કરનારો છે તેને ત્યજીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરો. વ્યવહારપરમાર્થનાં જે કામ તમારે કરવાનાં હોય તે યુવાવસ્થામાં કેડ બાંધીને કરવા માંડો. વ્યવહારસંમંત્રે કહીએ તો જે જુવાનીમાં યોગ્ય શ્રમવડે જોઇતું દ્રવ્ય મેળવે છે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્નવસ્ત્રમાટે ચિંતા કરવી પડતી નથી, પણ જે જુવાનીમાં આળસુ રહે છે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણી મુઝવણ થાય છે. એક કવિએ હીકજ કહ્યું છે કે:—

“ જ્ઞેમન ધન ન ખર્જુઆ, જાઈ પરદેશમાંહી;

ગમીહા વોહી દિહાડલા, મનખજમ્મારામાંહી. ”

(જે જુવાનીમાં પરદેશ જામને ધન ન મેળવ્યું તો મનુષ્ય-જન્મમાં એ દિવસો નકામા ગુમાવ્યા એમ જાણો.)

વ્યાપાર, નોકરી, ખેતી, વકીલાત કે દલાલી આદિ કામ પણ ધંધો જુવાનીમાંજ યોગ્યરીતે થઇ શકે, માટે શરીરાદિમાં આળસ આવતું હોય તો તેને ઝટ દૂર કરી યોગ્ય ઉદ્યોગપરાયણ ન હો તો વેલાસર યોગ્ય ઉદ્યોગપરાયણ થાઓ, અને પરમાર્થનાં સાધન-શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ ઉપરાંત પ્રભુભક્તિ યોગાભ્યાસ કે વેદાંતવિચાર-પણ તમારા શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર સાથે સાથે જાગૃતિથી કરતા જાઓ.

ગૃહસ્થે વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક બંને પુરુષાર્થ સાથે કરવા જોઈએ. જેને આગળ વધવું છે તેને બેસી રહેવાનો સમય ક્યાં છે ? ઉદ્યોગ, ઉદ્યોગ ને ઉદ્યોગ એ જીવનપુરુષોનો આચારમાં મૂકવાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ. તેને નિર્દોષ ધ્વજિત ઉદ્યોગની ધૂન લાગવી જોઈએ. એક વિદ્વાન્નો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખી તેણે વર્તવું જોઈએ:—

“ અજરામરવત્પાણો વિદ્યામર્થે ચ ચિન્તયેત્ ।

ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ”

(“ વિદ્યાધન લેતાં ચતુર ! અજરામર છું વિચાર;

શિરકેશ કાળે ગૃહીત, ધર્મકર્મમાં ધાર. ”)

આ પ્રમાણે પોતાની ને પોતાનાં કુટુંબિજનોની આજીવિકા-માટેનો ઉદ્યોગ, ને પોતાનો પરલોક સુધારવાનો વા મોક્ષ મેળવવા-માટેનો ઉદ્યોગ એમ બંને ઉદ્યોગ ગૃહસ્થે સાથે સાથે ચલાવે રાખવા જોઈએ. જે ગૃહસ્થો માત્ર વ્યવહારમાં ધ્યાન આપે છે, ને પરમાર્થમાં યોગ્ય ધ્યાન આપતા નથી તે ગૃહસ્થો પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જવલપણે સાધી શકતા નથી, કેમકે ધર્મપાલનવડે જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે તે તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી, ને તેથી તેમનો વ્યવહાર ઓછા-વધતા દોષવાળો થાય છે, ને તેનું પરિણામ તેને માટે દુઃખમાંજ આવે છે. એથી જિલ્લું જે સ્વધર્મપાલન સારી રીતે કરે છે તેમના અંતઃકરણ-માં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તે પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જવલપણે સાધી શકે છે, ને તેથી તેમનો આ લોક ને પરલોક વા મોક્ષ બંને સુધરે છે. જેઓ માત્ર વ્યવહારના રગડા વેઠી વેઠીને છેવટ થાકી જઈ વૃદ્ધાવસ્થામાં માલ્યા ફેરવવા બેસે છે તેનું મન પછી સારી

દેવને અભાવે પ્રભુમાં લાગતું નથી. એવા માણસની માલા કેવી હોય છે તેને માટે એક વૃક્ષ ખેડુનો ઉખાણો આ પ્રમાણે કહેવાય છે:-

“ ખાળાપણુ તો ખેડુ ગુમાયો, જીવાની હળ હાંકયો;

યુદ્ધાપણુમાં માળા લીધી, રામડા તારાય દલ રાખ્યો. ”

આવી માલા ફેરવી તો ભક્તે ફેરવી, પણ તે વર્તમાનજન્મમાં વાસ્તવિક કલ્યાણ કરનારી થતી નથી. માલાના પારાટચાક ટચાક પડતા જાય, ને વાતોના તડાકા દેવાતા જાય, વા મનમાં વ્યવહારના વિચારોનાં ગુંચળાં જામેળાતાં જાય તો તેવી માલા ફેરવ્યાથી શો વાસ્તવિક લાભ થાય ? જો વૃક્ષાવસ્થામાં પ્રભુભજનનો લાભ લેવો હોય તો તેને માટે પોતાની ઇન્દ્રિયોને અને અંતઃકરણને જીવાનીમાંજ કેળવવાં જોઈએ. મહાપુરુષો તો આવો બોધ કરી રહ્યા છે:-

“ અંजनस्य क्षयं दृष्ट्वा वलिकस्य च संचयम् ।

अवध्यं दिवसं कुर्याद् दानाध्ययनकर्मसु ॥ ”

(આંજણની ડામલીમાંથી આંજણનો ક્ષય થતો જોઈને અને ઉઘેના રાશડાનો વધારો થતો જોઈને, મનુષ્યે દાન, સતશાસ્ત્રનું અધ્યયન ને શુભ કર્મમાં દિવસને વાંઝીઓ ન જવા દેવો જોઈએ.)

સમજીએ નિત્ય સત્કર્મપરાયણ રહેવું જોઈએ. તેણે ઇન્દ્રિયોને ને અંતઃકરણને વશ વર્તાવી તેને પરમાત્મામાં જોડવાના અભ્યાસરૂપ સ્વધર્મપાલન પણ નિત્યપ્રતિ કરવું જોઈએ. યુવાવસ્થામાં જે એ પ્રમાણે વર્તે છે તે વૃક્ષાવસ્થામાં પોતાના અંતઃકરણને વિશેષપણે પરમાત્મામાં જોડી શકે છે, ને તેને પરિણામે તે દુઃખ હિત અનંત સુખનો ભોક્તા થાય છે.

સત્કર્મનું ફક્ત કાલે કરીને બહુ મોટું થાય છે. શાસ્ત્રમાં

અન્નદાનને બહુ મોટું કહ્યું છે. ધાર્મિક ધનાઢ્યો અન્નદાનમાટે સદાવ્રતો કે અન્નક્ષેત્રો બંધાવે છે. એ સદાવ્રતોમાં કે અન્નક્ષેત્રોમાં નિત્ય કાંઈ બધા સંત પુરુષો આવતા નથી. વર્તમાનકાલમાં કેટલાંક સ્થત્રોમાં તો સારા ભિક્ષુકો (પ્રભુનું ભજનપૂજન કરનારા ને સદાચરણથી વર્તી ભિક્ષાપર નિર્વાહ કરનારા) મળવા પણ કઠણ છે. સાધુનો વેશ ધારણ કરીને ધંધાતરીકે સદાવ્રત લેનારા ને નકામું બ્રમણ કરનારા ઘણા જોવામાં આવે છે. સદાવ્રત આપવાને સમયે અને અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજનને સમયે જોશે તો બાઈડી છોકરાંને લઈને સ્પર્ધાતી એવી ખડીઆપલટન બહુ જોવામાં આવશે. આમ છતાં કહેવું જોઈએ કે એવાં સ્થાનોમાં સાધારણ કે ઊતરતા ભિક્ષુકોની સાથે કોઈ વાર માત્ર એક વખતના આશીર્વાદથી દાતાનું કલ્યાણ કરનારા મહાપુરુષ પણ નીકળી આવે છે, ને તે દિવસે સદાવ્રત કે અન્નક્ષેત્ર બંધાવનારનો બેડો પાર થઈ જાય છે, કેમકે એ સ્થાન ધર્મનું છે. સત્કર્મનું આવું ફલ દાતાને સમય આવે મળ્યા વગર રહેતું નથી. સાચા સંત પુરુષો સર્વાત્મભાવને પામેલા હોવાથી સમગ્ર વિશ્વના આત્મરૂપ થયા હોય છે. તેમને જમાડવાથી આખા જગતને જમાડવાજેટલું પુણ્ય થાય છે એમ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટપણે કહે છે. યોગ્યરીતે શોધ કરવાથી એવા સંત પુરુષો મળી આવે છે. બુદ્ધિ પહોંચાડીને યુક્તિવટ કાર્ય કરવાથી શુભેચ્છા અદ્યપ્રયાસે ને અદ્યપકાલમાં પાર પડે છે. ઘેર બેઠાં રાજાને હંસનાં દર્શન. એક રાજાને હંસ જોવાની ઇચ્છા પ્રકટી. માનસસરોવરપર હંસો જોવામાં આવે છે એવી વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી હંસના દર્શનને અર્થે રાજાએ માનસસરોવરની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો, ને તે વિચાર તેમણે પોતાના દિવાનને જણાવ્યો. દિવાને કહ્યું:—“માનસસરોવરપર જવું ધણું કઠણ

છે. એમાં જીવનું જોખમ થાય એવું છે માટે કૃપા કરીને આપ તે વિચાર મૂકી દો તો સારું. આપને હંસનું દર્શન અહીં થાય એવી યુક્તિ કરીએ. ” પછી દિવાને રાજની સંમતિથી શહેરજહાર પક્ષીઓને ચણ નાંખવાનો એક બહુ વિશાલ ઓટો બંધાવ્યો, ને તે પર પક્ષીઓને મોટા જગ્યામાં ચણ નાંખાવવાનું ચાલુ કર્યું. એ ઓટાની વચ્ચે ઉપરથી ખુલ્લી એવી એક જાળી રાખી હતી, તેમાં હંસોને માટે સાચાં મોતી મૂકાવ્યાં હતાં, ને તેને માટે ચેકીનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ઓટાપર નિત્ય પુષ્કલ ચણ પડતી હતી, જે ચણવાને સમીપનાં તથા દૂરદૂરનાં-દેશદેશાંતરનાં-પક્ષીઓનો મોટો મચ્છ હતાં આવવા લાગ્યો. ઓટાના ચોકીદારને દિવાનજીએ હંસની ઓળખાણ આપી રાખી હતી, ને કહ્યું હતું કે:-“ બીજાં પક્ષીઓની સાથે ક્યારેક અહીં હંસ નીકળી આવવાનો સંભવ છે, માટે નિત્ય બરાબર તપાસ રાખવી. ” કેટલોક સમય વીત્યા પછી અન્ય પક્ષીઓદ્વારા ઓટાની ને તે પર જાતજાતનાં પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાય છે એવી વાત માનસ-સરોવરભણીના હંસોના જાણવામાં આવી, એટલે જોકે તેમને તો કાંઈ ચણ ચણવી નહોતી, પણ વિનોદને અર્થે કેટલાક હંસો બીજાં પક્ષીઓની સાથે તે ઓટાપર આવ્યા, ને તે પરની જાળીમાં સાચાં મોતી પડેલાં જોઈ તેનો ચારો કરવામાટે જાળીમાં જતર્યા. ચોકીદારે તુરત રાજજીને અને દિવાનજીને આ બબર આપતાં તેઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ને તેમને ઘેર બેઠાં આ પ્રમાણે હંસનાં દર્શન થયાં. સત્કર્મનો મહિમા ધણો મોટો છે. તેવડે ન ધાર્યો હોય તેવો મોટો લાભ આ પ્રમાણે કોઈ વાર અચાનક થઈ આવે છે, માટે મનુષ્યે ધનવૈભવનું અભિમાન ત્યજીને તેવડે બની શકે તેટલાં ઘણાંમાં ઘણાં સત્કર્મ કરે રાખવાં. નિરાધાર દુઃખી ગરીબોને અન્ન આપવું

એ ધનવાનોનું આવશ્યક સત્કર્મ છે. પોતાનાં દુઃખી સગાં, પોતાની જ્ઞાતિનાં અને અન્યજ્ઞાતિનાં ગરીબો, તેમજ વિધવાઓ કે જેઓ લજ્જાને લઈ બીજાપાસે માગી શકતાં ન હોય, ને દેહનિર્વાહની જરૂરની વસ્તુઓવિના મુંઝાતાં હોય તેમને ખાસ કરીને ધનિકાએ અન્નવસ્ત્રાદિ ગુપ્તરીતે મોકલવાં જોઈએ. એમાં કીર્તિની અપેક્ષા નજ રાખવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં ગુપ્તદાનનું મહાફલ કહ્યું છે. નિરાધાર, આંધળાંપાંગળાં ને રોગીઓને માટે પણ દ્રવ્યવાન મનુષ્યોએ પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ.

મોટાઈ મેળવવાનો સાચો ઉપાય, પરમાર્થપક્ષે જોઈ મોટાઈની ઇચ્છા ત્યજવાયોગ્ય છે, છતાં કોઈને મોટાઈની ઇચ્છા હોય તો તેને માટે પણ તેણે સત્કર્મો કરે રાખવાં. એમ કરવાથી મોટાઈ એતી મેળે આવશે, પણ કોઈ પણ પ્રકારના મદને વશ થઈ પોતાની મોટાઈનો પોતાને મોઢે પોકાર કરવાથી તો ઝિલટી મોટાઈ દૂર નાસશે. આત્મશ્લાઘાને (પોતાનાં વખાણુ પોતે કરવાં તેને) શાસ્ત્રમાં પાપ કહ્યું છે. આત્મશ્લાઘા કરનાર માણસને સામાન્ય લોકો મોઢે નહિ તો પાંછળથી ગાંડો કહે છે. મોટાઈ મેળવવાને સારુ પણ તમે સત્કર્મ કરતાં છતાં સમભાવવાળા વા વધારે નમ્ર રહો, એટલે લોકો તમારી ચોક્કસતાના પ્રમાણુમાં તમને અવશ્ય માન આપશે.

સમજીએ દોઢ પણ વાતનો મદ નજ રાખવો ઘટે. ઘણે કાસે ને ઘણે અનુભવે માણસ પોતાને વાસ્તવિકરીતે ઝાળખી શકે છે, ને ત્યારેજ તે પોતાને ખરે ન્યાય આપી શકે છે.—પોતાનું ખરું મૂલ્ય આંકી શકે છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યની બુદ્ધિ ઉંચી કક્ષાએ નથી પહોંચી હોતી ત્યાંસુધી તે ઘણી વાર પોતાનું મૂલ્ય વધારે આંકે છે.

જ્ઞાન અને અનુભવની ન્યૂનતા પણ એમાં કારણરૂપ છે. એવી સ્થિતિમાં મનુષ્ય કૂવામાંના દેડકાની પેઠે પોતાની પાસે હોય તેની મહતાજ જુએ છે, માટે જ્યારે જ્યારે અભિમાન-ગર્વ-મદ-ના વિચાર આવે ત્યારે ત્યારે તેને સજ્જનને વિવેકવડે દૂર કરતા રહેવું જોઈએ.

વિદ્યામદ દૂર કરવાનો ઉપાય, તમને વિદ્યાનો મદ પીડતો હોય તો વિચારો કે વિદ્યાનો છેડો નથી. મનુષ્ય પોતાની આખી ઉમર વિદ્યાના અભ્યાસમાં ગાળે તોપણ વિશ્વની સર્વ વિદ્યાઓના પારને સમર્થ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પણ નજ પામી શકે. એટલામાટેજ એક કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“વિદ્યા બલપણ સમુદ્રજળ, ઉંચપણે આકાશ;

ઉત્તરપંથ ને દૈવગત, એનો પાર નહિ પૃથ્વીરાજ !”

પૃથ્વીપર ફેટલાંક એવાં મોટાં પુસ્તકાલયો છે કે મનુષ્ય જે જીવનભર તે વાંચ્યા કરે તોપણ તેવા એક પુસ્તકાલયનાં પણ સઘળાં પુસ્તકો પૂરાં ન વાંચી શકે. લંડનની ઓક્સલિયન લાઈબ્રેરીમાં એટલાં પુસ્તકો છે કે માત્ર તે પુસ્તકોનાં નામો વાંચવાને પણ ફેટલાક દિવસો જોઈએ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, છ વેદાંગ, છ દર્શન, અઠાર પુરાણ, અઠાર ઉપપુરાણ, અઠવાવીશથી વધારે સ્મૃતિઓ, ભિન્ન ભિન્ન મુખ્ય ગ્રંથોપર ભિન્ન ભિન્ન ભાષ્યો ને ટીકાઓ, તેમજ અન્ય અનેક વિષયના અનેક ગ્રંથો છે; જે બધાનો અભ્યાસ માણસ-થી પૂરો નજ થઈ શકે. માણસ યત્ન કરીને ગમે તેટલી વિદ્યા જાણે તોપણ તે વિશ્વની અપાર વિદ્યાપાસે “પોત્રમાં પહેલી પુણી” જેટલી જાણુવી. સમજીએ તો જ્યારે પોતાની વિદ્યાવિષે કોઈ પૂછે ત્યારે પોતાને માટે તો મેં ઘણું થોડું જાણું છે એમજ કહેવું જોઈએ.

પ્રભુભક્તિનો ગર્વ કેવી રીતે દૂર કરવો ? તમને પ્રભુભક્તિ-
નો ગર્વ આવતો હોય તો તમે વિચાર કરો કે મનુષ્ય ક્યાં ? ને
પ્રભુ ક્યાં ? કોઇ પણ મનુષ્યથી પ્રભુની ભક્તિ એમના અતુલ મહિમા-
પ્રમાણે નજ થઇ શકે. મોટામાં મોટી યનાવવામાં આવેલી આગમોટ
ટિટેનિક કે જે ઇંગ્લાંડથી અમેરિકા જતાં યરફનો પર્વત અથડાવાથી
તુટી જઇ નાશ પામી હતી, તેના જેવડું મોટું અર્ધાંક યનાવીને કોઇ
મનુષ્ય સમુદ્રને જલના અર્ધ આપે, ને આખી દુનીઆનું કપૂર તથા
ધી એકડું કરીને સૂર્યનારાયણની આરતિ કરે, તોપણ તે સમુદ્રના અને
સૂર્યનારાયણના મહિમાપાસે શા હિસાબમાં છે ? સમુદ્ર કે જે અગાધ
જલના ભંડારરૂપ છે, ને સૂર્યનારાયણ કે જે અનેક પ્રકારે પ્રકાશ
ને ઉજ્જ્વલતાવડે સતત પોષે છે તેની આગળ ઉપરની અર્ધ્યપ્રદાનની ને
આરતિની ક્રિયાઓ કે જે મનુષ્યથી બની શકે તેવી નથી તે પણ
કેવી તુચ્છજેવી જણાય છે ? અભિમાન દૂર કરવામાં આગમોટ
ટિટેનિકની હકીકત ઉપયોગી હોવાથી તે જરા વિસ્તારથી કહેવાય
છે. ટિટેનિકને જેમ બહુ મોટી યનાવવામાં આવી હતી તેમ તેને બહુ
મજબૂત યનાવવામાં આવી હતી, ને તે મોટા તોફાનમાં પણ તુટશે
નહિ એમ માનવામાં આવ્યું હતું. જે પહેલીજ સફરે સહજવારમાં
નાશ પામી ! ખેસનારા લોકો તેમાં કેવલ નિશ્ચિંતપણે બેઠા હતા.
જિતાડોના આનંદને અર્થે તેમાં અનેક પ્રજ્ઞેની સગવડો રાખવામાં
આવી હતી. લોકો તેમાં બેઠા બેઠા અમનચમન કરી રહ્યા હતા.
પ્રખ્યાત પત્રકાર-“ રિચ્યુ ઍફ ધી રિચ્યુઝ ” નો અધિપતિ-મિં
સ્ટેડ પણ તેમાં હતો. તેને આગમોટ જેખમાયાના કોઇએ ખબર
આપતાં તે તૂતકપર બેઠો, પણ તે આસપાસ બેઠું “ કાંઈ નથી ”
એમ બોલી નીચે પાછો આવ્યો. વાસ્તવેસ દેલીઆશીવડે (વગર
દોરડાના તારવડે) કેપ્ટને આસપાસ સંદેશ મોકલાવતાં સ્ટીમર કાપેથિયા

કેટલાક સમયપછી મદદે આવી પહોંચી. થોડાં ઊતાડ્યો બચ્યાં, પણ ઘણાંઓએ તો ટિટેનિકસાથે અલ્પ સમયમાંજ જલસમાધિ લીધી ! ટિટેનિકના બનાવનારનું અભિમાન પણ આમ ઘડીકમાં ઊતરી ગયું. વિશ્વમાં મનુષ્યે કોઇ પણ વિષયનું કાંઇ પણ અભિમાન કરવાજેવું નથી. પ્રભુના ખરા ભક્તો કદીપણ પોતાની પ્રભુભક્તિનું અભિમાન કરતા નથી. તેઓ સમર્થ હોય છતાં અન્ય પ્રભુભક્તોના પગની રાજગેવા નિર્માની થઇને રહે છે. ક્યારે પણ તે અભિમાનને વશ થતા નથી. પ્રભુ મારા પર વધારે ને વધારે કેમ પ્રસન્ન થાય તેના પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને તેઓ પોતાના વિચારો ને વર્તનો ઘણાં શુદ્ધ રાખે છે. પોતાનું સર્વસ્વ તે પ્રભુને અર્પણ કરીને નિરહંકારપણે ને નિર્મલપણે વર્તે છે.

શું અર્પણ કરવાથી પ્રભુ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય ? એમ જો કોઇ પૂછે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક બુદ્ધિમાન ને રસુજ ભક્ત કહે છે કે:-“ જેની પાસે જે વસ્તુ ન હોય તેને તે વસ્તુ આપીએ તો ” પ્રસન્ન થાય. પ્રભુનું મન પોતાના ભક્તમાં હોવાથી પ્રભુપાસે મન નથી, તેમજ દીનતા (રંકપણું-વિષયોની તૃષ્ણા વા જીવભાવ) નથી, માટે જો આપણે આપણું મન તથા આપણામાં રહેલું દીનપણું પ્રભુને અર્પણ કરીએ તો તે આપણા ઉપર બહુ પ્રસન્ન થાય.” મતલબ કે જ્યેને પ્રભુની સાચી ભક્તિ કરવી હોય તેણે પોતાનું મન પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું જોઇએ. મન અને દીનતા (જીવભાવ) જો પ્રભુને અર્પણ કર્યા તો પછી પ્રભુવિના અન્ય શું રહ્યું ?

“ મન મુએ રહે જો મનવા, સો હરિરૂપ જાનીજે જનવા;
કહે અખો રહ્યા નહિ બાકી, જખ હિકમત બુઝી ધર વાકી.”

બ્રહ્મચાર્યમાં તો અભિમાન કરવાનું છેજ ક્યાં ? અદ્વૈતમાં અભિમાન

કેમ ઘટે? જ્યાં એકજ છે ત્યાં કોણ કોને પોતાનું અભિમાન દેખાડે? શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો ગર્વ પણ થઈ શકે એમ નથી. કર્મનો એટલો બધો વિસ્તાર છે કે તે સાંગોપાંગ-પૂર્ણપણે-કોઈ પણ જાણી ન શકે, તેમજ આચરી પણ ન શકે. વર્તમાનમાં બધાં નિત્યકર્મમાં પણ દ્વિજને વિસ્તારથી પહોંચવું કઠિન છે, તો પછી નૈમિત્તિક ને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ યથાશાસ્ત્ર જાણવાં ને આચરવાં એ બહુ કઠિન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

વર્તમાનમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાનો હેતુ. વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ બહુ વધવાથી ને દિજોનો મોટો ભાગ અર્થકામની તૃષ્ણાવાળો થવાથી ધાર્મિક જ્ઞાનને અભાવે તેમના ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મમાં અતિશિથિલતા થયેલી જણાતાં તેમની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાસારુ શાસ્ત્રીય વિસ્તૃત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાં પડ્યાં છે, જેમકે ત્રિકાલી લઘુમધ્યા તથા લઘુવૈશ્વદેવ. એજ પ્રમાણે જીવન ચાર નિત્યકર્મના વિધિને પણ ટુંકાવવો જોઈ છે. “નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ”માં સોળ સંસ્કાર આદિ નૈમિત્તિકકર્મના વિસ્તારને પણ ઓછો કરાવ્યો છે. આમ કરવામાં કોઈ રીતે દિવસ પોતાનું સ્વધર્મકર્મ સંક્ષેપમાં પણ આચરીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ મેળવે એ હેતુ છે. આપણે તો અત્યારે એજ કહેવાનું છે કે કર્મનો પાર નથી. જેમ આકાશના પારને ન પમાય તેમ કર્મના પારને પણ નજ પામી શકાય, માટે હું સંપૂર્ણ કર્મજી છું એવું મિથ્યાભિમાન કોઈએ નજ કરવું.

બુદ્ધિનો મહ બહુ હાનિકર્તા છે. માયાના પતિ પરમાત્મા-વિના અન્ય કોઈ સંપૂર્ણ બુદ્ધિમાન નથી, એટલે પૂર્ણબુદ્ધિમાનપણનો ગર્વ કોઈથી રાખી શકાય એમ નથી, તેમ છતાં જે પોતાની બુદ્ધિને ગર્વ કરે છે તે વ્યવહારમાં નિદાસ છે એટલુંજ નહિ, પણ તેને ઘણી

વાર પાછા પડવાના પ્રસંગો આવે છે, ને તેથી પશ્ચાત્તાપમાં ઊતરવું પડે છે. વળી પાણી નીચાણમાં રહે છે, ટેકરાપર રહી શકતું નથી, તેમ જ્યાં મદ આળ્યો ત્યાં પછી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. નમ્રતાવાળો મનુષ્ય જ્યાંત્યાંથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. જે ઘડો ભરેલો છે તેમાં ખીજું જલ સમાવાનો અવકાશ નથી, તેમ જે યુક્તિના મદથી ભરેલો છે તેનામાં પછી જ્ઞાનવૃદ્ધિ થવાની તકજ રહેતી નથી, અને તેને લઇને તે મનુષ્ય લોકોના હાસ્યને પાત્ર થાય છે, તથા અવનતિને પામે છે.

એવી રીતે મદના દોષો જોઈને સમજીએ સર્વ પ્રકારનો મદ ત્યજવાયોગ્ય છે. પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે જાણેઅજાણે પોતાના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ વાતનો મદ રહેતો હોય, ને પ્રસંગોપાત્ત તે બહાર આવી જતો હોય તો તેને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી ઓળખીને દૂર કરવો જોઈએ.

૫ મત્સર.

રજોગુણથી ઉપજતા કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મદનામના દોષો-વિષે પૂર્વે કહેવાયું. હવે રજોગુણન્ય મત્સરનામના દોષવિષે કહેવાય છે.

મત્સર એટલે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ-કોઈનું સારું વા ચઢતી સ્થિતિ સહન ન કરી શકાય એવો જે મનમાં રહેલો અવગુણ તે.

ઈર્ષ્યા તાપ ઉપજવનારી છે. ઈર્ષ્યાલુ મનુષ્યો કોઈને કોઈ પ્રકારનો લાભ થયાનું જાણી અમથા અમથા બળવા લાગે છે. ઈર્ષ્યા એટલો બધો નહારો દોષ છે કે તે જેનામાં હોય તેને કાંઈ પણ નુકસાન ન થયું હોય છતાં ખીજની ચઢતી સ્થિતિનું ભાન કરાવી તેને હૃદયમાં દાહ ઉપજાવી દુઃખી કરે છે. સંસારમાં ઘણા દુર્ભાગી

જનોનું લોહી આ ઈર્ષ્યાનામની રાક્ષસી નિત્યપ્રતિ પીધા કરે છે.

સુખદુઃખ એ જીવનાં સારાંમાઠાં કર્મનું ફલ છે. સર્વે આસ્તિક મનુષ્યો જાણે છે કે મનુષ્યની ચઢતીપડતી તેના પ્રારબ્ધાનુસાર થાય છે. ઈશ્વરી સત્તા તેમાં કામ કરે છે, પણ તે જીવોના કર્માનુસાર કરે છે. જો તે તે જીવોનાં પુણ્યપાપવિના ઈશ્વર સ્વેચ્છાથી કોઇને સુખી ને કોઇને દુઃખી કરે તો તે અન્યાયી એટલે વિષમ-યુદ્ધિવાળા ગણાય. પરમ ન્યાયી ઈશ્વરમાં એવો વિષમભાવ નજ દે. કોઇને તમે અંધ વા કાણો જુઓ તો જાણો કે પૂર્વે તેણે આંખ-વડે પાપ કરેલું છે તેનો તેને એ બદલો છે. કોઇને તમે બહેરો જુઓ તો સમજો કે તેણે કાનવડે અયોગ્ય શબ્દ સાંભળવારૂપ પાપકર્મ પૂર્વે કર્યું હશે. એજ પ્રમાણે મનુષ્યની અન્ય ઈદ્રિયોમાં કે શરીરમાં કોઇ પણ દોષ હોય, વા તેનું શરીર રોગગ્રસ્ત કે અશક્ત હોય, કે તેને ખીજાં બનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી કાંઇ કાંઇ દુઃખો હોય તો તમે નિશ્ચિતપણે જાણો કે એ બધું તેના પાપકર્મનું ફલ છે. વળી તેજ પ્રમાણે તમે કોઇને ઈદ્રિયોના કોઇ પણ પ્રકારના દોષરહિત, નીરોગ, બલવાન, યુદ્ધિમાન, ધનવાન ને અન્ય સર્વ પ્રકારે સુખી જુઓ તો જાણો કે તે તેના પુણ્યકર્મનું ફલ છે. પાપકર્મવડે મનુષ્ય દુઃખ પામે છે, ને પુણ્યકર્મવડે તે સુખી થાય છે એ નિઃસંશય વાત છે.

ઈશ્વરી રચના ભૂલવગરની છે. કોઇએ જાહેરમાં કે છપી રીતે કાંઇ પણ સારાંમાઠું વર્તન કર્યું કે સારોમાઠો વિચાર કર્યો તેનું સારાંમાઠું ફલ તેને અવશ્ય મળે છે. “વહાં રાજ નહિ હૈ કછુ પોપાંબાઈકા.” પ્રભુને ત્યાં કાંઇ અંધારામાં આદ્યું જતું નથી.

પુરાવાની ખામીનું પરિણામ. ન્યાયાધીશને ઇતસાદ આપવામાં પુરાવાની જરૂર પડે છે, ને કેટલીક વાર તેને પુરાવામાં શંકા રહે છે,

એટલે ન્યાયાધીશને વાસ્તવિક ન્યાય આપવામાં કઠિનતા છે, ને એટલા-
સારુ સારા ન્યાયાધીશો ખીનગુન્હેગાર માર્યો ન જાય-તેને નકામી
શિક્ષા ન થઈ જાય-તેની ખુલ્લું સંભાળ રાખે છે. કાયદાનું એક ખાસ
સૂત્ર છે કે પુરાવાની ન્યૂનતાથી સો ગુન્હેગાર છૂટી જાય તેની ચિંતા
નહિ, પણ એક પણ ખીનગુન્હેગારને નાહક શિક્ષા ન થવી જોઈએ.
કેટલીક વાર માણસો ખોટા પુરાવા બતાવે છે તેથી ન્યાયાધીશને
તેવા પ્રસંગમાં ખુલ્લું વિચારવું પડે છે. કેટલીક વાર કોર્ટમાં પોલીસનાં
ધર્તીંગ બધાડાં થવાનું ને તહોમતદારો છૂટી જવાનું સાંભળવામાં આવે
છે. વળી કોઈ વાર ન્યાયાધીશને તહોમતદારે ગુન્હે કર્યાની મનમાં
ખાત્રી થયા છતાં પુરાવાના અભાવે તેને છોડી મૂકવો પડે છે. આમ
ન્યાયાધીશને ન્યાય આપવામાં પુરાવાની મદદ લેવી પડે છે, તેથી
કેટલીક વાર તેનો ન્યાય દોષવાળો થાય છે, પણ ઈશ્વરને ન્યાય
કરવામાં પુરાવાની કાંઈ પણ જરૂર પડતી નથી, કેમકે જીવના પોતાના
અંતઃકરણમાંજ તેનાં કર્મોની નોંધ હોય છે, ને તેને અવલંબીને તેનો
ન્યાય થાય છે.

જીવને તેના કર્મનું ફલ શી રીતે મળે છે? ચિત્રગુપ્તના
ચોપડાનું રહસ્ય. શ્રીઅંતર્યામી પ્રભુ સૌના હૃદયમાં ગિરાજ રહ્યા
છે. ને સર્વ જીવોનાં કર્મોની નોંધ તેમના પોતાના હૃદયમાં ઈશ્વરી
સંકેતપ્રમાણે સંસ્કારરૂપે થતી રહે છે, જેનું ફલ સમય આવે તેને
અચૂક મળે છે. આપણાં પુરાણોમાં ધર્મરાજના દક્ષતરી ચિત્રગુપ્ત
જીવોનાં સર્વ પ્રકારનાં શુભાશુભ કર્મોની નોંધ પોતાના ચોપડામાં લે
છે એમ કહ્યું છે, ને ઇફલામધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક
મનુષ્યના જમણાડાખા ખભાપર એકેક ફિરસ્તો બેઠો છે. જમણા
ખભાપરનો ફિરસ્તો તેનાં પુણ્યકર્મોની નોંધ રાખે છે, ને ડાખા ખભા-

પરનો ફિરસ્તો તેના પાપકર્મની નોંધ રાખે છે. ચિત્રગુપ્ત એટલે છાતું ચિત્ર-અદૃશ્ય સંસ્કાર-તે તે હમેશાં જીવની સાથેજ હોય છે. ધરલાભ-ધર્મપ્રમાણે એ ફિરસ્તાની નોંધ તે જમા ને ઉધાર સમજવાનાં છે. પુણ્યકર્મ તે જમા ને પાપકર્મ તે ઉધાર જાણવાં.

કર્મપ્રમાણે જીવને ફલ મળતું હોવાથી જીવોની વિવિધ સ્થિતિના સંબંધમાં ઈશ્વર નિર્દોષ છે. જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર સારીમાઠી સ્થિતિની ને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ સુરૂપ છે, ને કોઈ કુરૂપ છે; કોઈ ધનવાન છે, ને કોઈ ધનહીન છે; કોઈ બુદ્ધિમાન છે, ને કોઈ બુદ્ધિહીન છે; અને કોઈ રોગી છે, ને કોઈ નીરોગ છે. મનુષ્યોની અને ખીજાં પ્રાણીઓની સ્થિતિમાં બહુ બહુ પ્રકારનું ભેદો જોવામાં આવે છે. જે એ બધું વગરકારણે-કર્મનિરપેક્ષ-હોય તો ઈશ્વરમાં નિર્દયતા ને વિષમતા એ એ દોષની પ્રાપ્તિ થાય; જે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન ને ન્યઃથી ઈશ્વરમાં ઘટે નહિ. ઈશ્વરમાં નિર્દયતા એટલામાટે કે તેમણે કારણવિના દુઃખમય નરક રચ્યું, ને ત્રિવિધ દુઃખ રચ્યાં; અને તેમનામાં વિષમતા એટલામાટે કે કારણવિના બિન્ન બિન્ન પ્રાણીઓની બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં સુખદુઃખવાળી સ્થિતિ રચી. ઈશ્વર જીવોનાં પૂર્વકર્માનુસાર તેમને સુખદુઃખરૂપ ફલ આપતા હોવાથી તેમને કપર જાણાવેલા એ દોષોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વિશ્વનો સઘળો વહીવટ તેમના નિયમપ્રમાણે જીવોનાં કર્માનુસાર અબાધિતપણે નિરંતર થયા કરે છે.

ધૃષ્ટિ નજ કરો, પણ પુરુષાર્થ કરો. જ્યારે એ પ્રમાણે જીવ પોતાના સારાંમાઠાં કર્મવડે સારીમાઠી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે કોઈને કરોડપતિ કે લક્ષાધિપતિ જોઈને કે અન્ય પ્રકારે સુખી જોઈને કોઈએ તેની ધૃષ્ટિ શામાટે કરતી જોઈએ? જે તમારે તેમના જોવા થયું હોય તો તમે તેમના જેવો પ્રયત્ન કરો, ને તેવા થાઓ.

તમારી શક્તિ હોય તો તમે વધારે પુરુષાર્થ કરીને તેમનાથી પણ આગળ વધો. સ્પર્ધા વા હરિકાષ્ઠ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પણ ઈર્ષ્યા ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. કોઈનું સારું જોઈને બળો નહિ, પણ રાજ થાઓ. વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધનાર મનુષ્ય તમારી પાસે પોતાનો સારો આદર્શ રજુ કરે છે, ને તમને આગળ વધવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તેથી તમારે તેને જોઈને પ્રસન્ન થવું ઘટે છે, તેની ઈર્ષ્યા કરવી ઘટતી નથી.

બીજાની ઈર્ષ્યા કરવાથી તમારું કાંઈ વળવાનું નથી, પણ ઊલટું તેથી તમે પાપ બાંધશો. જે પુણ્યકર્મવાળો છે તે સુખી થાય છે. જ્યાંસુધી તેનું સત્કર્મ વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી તેને કોઈ પણ માણસ કાંઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી, તેથીજ કહેવાય છે કે:—

“જો ઈશ્વર અનુકૂલ છે, શત્રુથી શું થાય?

પથરા ફેંકે પાપી તે, ફૂલ થઈ ફેલાય.”

કર્મ બહુ બલવાન ગણાય છે. જો પોતાના પુણ્યકર્મવડે ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય તો વેરીથી શું થઈ શકે? ઊલટું વેરી તેવા પુણ્યશાલી પુરુષના અપકારમાટે કાંઈ કરે તે તેના ઉપકારમાટે થાય છે, માટે મનુષ્યે જેમ બને તેમ પ્રીતિપૂર્વક પુણ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ, ને કોઈની ઈર્ષ્યા કરવારૂપ પાપ ન બાંધવું જોઈએ.

પુણ્યથી ઊલટું પાપનું સમજવું. જેમ પુણ્ય પોતાનું ફલ સુખ આપે છે તેમ પાપ પણ તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે પોતાનું ફલ દુઃખ આપ્યા વગર રહેતું નથી. ફેટલીક વાર મનુષ્યનો પુરુષાર્થ સફળ થતો નથી તેમાં તેનું પૂર્વનું પાપ આડું આવે છે એમ જાણવું. કવિ શામળદાસે પણ એમજ કહ્યું છે:—

“કર્મહીણો જો ખેતી કરે, બળદ મરે કે દુકાળજ પડે.”

આમ હોવાથી મનુષ્યે પાપથી બહુ બીવું જોઈએ, અને પાપી વિચાર ને પાપી ક્રિયાથી તેણે દૂરજ રહેવું જોઈએ. પુણ્ય કરવામાં શ્રમ છે, પણ પાપ ન કરવામાં કાંઈ શ્રમ નથી, માટેજ કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે પુણ્ય તો તમારાથી અને તો કરો, પણ પાપ ન કરવું એ તો તમારા હાથમાં છે, માટે તમે પાપ તો નજ કરો.

જગ્યા ત્યાંથી સવાર. જો જગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીને ચલાય તોપણ પોતાનું જીવન સુધારી શકાય. ધારો કે કોઈ વેપારીને પોતાના વેપારમાં કાંઈ કમાઈ થઈ નથી, અથવા તેને દશ હજાર રૂપીઆની ખોટ ગઈ છે. જો તે ચિંતા વા કલેશ કરીને બેસી રહે તો તેથી કાંઈ ન વળે. ઊલટો તેથી તે નુકસાનમાં ઊતરે, કેમકે ચાલુ ખર્ચ તો તેને જોઈએજ, માટે તેણે મનને પ્રસન્ન રાખી કેટલાંધીને રળવા માંડવું જોઈએ, તેમ જિજ્ઞાસુએ પણ પોતાના કર્તવ્યમાટે સમજવું. આવડવાળા વેપારીઓ લોકોને કયા માલની જરૂર છે તે પર ખાસ ધ્યાન આપે છે, ને અગત્ય જણાય તો થોડે નફે પણ માલ કાઢવા માંડે છે. જો તે તેવું ધ્યાન ન રાખે, અને ગમે તે માલ દુકાનમાં એકઠો કરે; ને વધારે નફાની લાલચે માલનો નિકાલજ ન કરે તો કેટલીક વાર તેને સોના સાંક થવાનો વખત આવે છે. સાંક તો શું પણ કોઈ વાર સોના દશ થઈને પણ ઊભા રહે છે. કરાચીમાં એક માણસે મોંઘા ભાવથી કેટલીક જમીન વેચાતી લીધી. ત્યારપછી તે ભીડમાં આવી ગયો, ને તેથી તેને જમીન વેચવાનો સમય આવ્યો. ઘણા વેપારીઓની સ્થિતિ તે વખતે બગડેલી, એટલે લીધેલી જમીન ઘણાએ વેચવા કાઢી, ને તેથી જમીનના ભાવ પણ ઊતરી ગયા હતા. પેલા વેપારીને જમીનના બેઠેલા પૈસા કરતાં $\frac{1}{10}$ ઉપજ્યા. મનુષ્યે ધંધો કરવો તે પોતાનું મજ્જું વિચારીને કરવો, નહિ તો કોઈ વાર

તળીઆઝાટક થઇ જવાનો વખત આવે. જેમ વેપારીને કમાઇ થઇ ન હોય, ને બલટી ખોટ ગઇ હોય, તોપણ તે પુનઃ યોગ્ય પુરુષાર્થ કરીને પ્રભુકૃપાથી દ્રવ્ય મેળવે છે, તેમ જેણે પુણ્યરૂપી કમાઇ ન કરી હોય, ને પાપ કરવારૂપ ઘણી ખોટ ખાધી હોય, તે પણ હવેજે સમજીને જાગ્યા ત્યાંથી સવાર કરીને બની શકે તેટલું પુણ્ય કરવા માંડે, ને પાપથી દૂર રહે તો આગળઉપર અવશ્ય લાભ મેળવી શકે.

પુણ્યની વૃદ્ધિ કરીને તેવડે પૂર્વે કરેલાં પાપોને નિર્બલ કરી નાંખવાથી, ને નવાં પાપોની ભરતી ન કરવાથી, તમારો પુરુષાર્થ પ્રભુદયાથી સફલ થવાનો શુભ પ્રસંગ આવશે, અને તમે ઇચ્છિતને પામશો.

બીજાં પાપોના કરતાં મત્સરની (અદેખાઇની) વિશેષતા.

બીજાં પાપો તો કાલે કરીને જ્યારે તેનો પરિપાક થાય ત્યારે તેનું દુઃખરૂપ ફલ ઉપજાવે છે, પણ મત્સર તો ક્રોધની પેઠે હૃદયમાં આગ્યો કે તુરતજ દાહરૂપ દુઃખ ઉપજાવવા માંડે છે, માટે તમે મૈત્રીની ભાવના કરીને તમારા હૃદયમાં મત્સરને આવવા નજ ઘો. તમને આગળ કહ્યા પ્રમાણે તમે બીજાની સાથે ભલે નિર્દોષ સ્પર્ધા કરો, ને તેમના જેવા થવા કે તેમનાથી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરો, પણ તેમનો ઉત્કર્ષ જોઇ તમે તમારા હૃદયમાં બળો નહિ. બીજાની ચઢતી જોઇને રાજી થાઓ. જો તમે એ પ્રમાણે પ્રસન્ન રહીને તમારો ધંધો કરશો તો તમારા હૃદયમાં આનંદ રહેશે એટલુંજ નહિ, પણ તમે તમારો ઉદ્યોગ પણ સારી રીતે કરી શકશો; ને તેમાં તમે વહેલી ફતેહ મેળવશો. મત્સરવડે હૃદયમાં બળ્યા કરવાથી તમારી કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેનું નુકસાન તમારેજ વેઠવું પડે છે એ ભૂલશો નહિ.

ક્રોધને પુણ્યના કે પાપના ફલમાં શંકા થાય, તો તે શંકા મિથ્યા છે. ક્રોધએ યશ્ કર્યો, ને પછી તેને પોતાના ધંધામાં

નુકસાન આવ્યું તો તમે જાણો કે એ નુકસાન યશનું ફલ નથી, પણ તેના કોઈ પૂર્વના પાપકર્મનું ફલ છે. સારાનું ફલ નડારું નજ હોય. સાંભળો:—

“અમૃત પીતાં પ્રાણીઆ, મુઆ ન સુણીઆ કોઈ.”

પુણ્ય કરવાથી કદાપિ પણ દુઃખ ન થાય. યશરૂપ પુણ્યનું સુખરૂપ ફલ જ્યારે તેને પરિપાક થશે ત્યારે યશ કરનારને અવશ્ય મળશે. અત્યારે તેને જે ખોટ ગઈ તે તેના પૂર્વના કોઈ પાપકર્મનું ફલ છે એમ જાણો. તેમ કોઈ પાપ કરતો હોય, ને તે સુખી દેખાતો હોય, તો સમજો કે તે સુખ તેના પાપકર્મનું ફલ નથી, પણ તેના પૂર્વના કોઈ પુણ્યકર્મનું ફલ છે. તેના પાપની પછાટ જ્યારે તેને લાગશે ત્યારે તે ખીચારો દયાપાત્ર થઈ પડશે. વહાણું વાતાં માણસની સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે એ તમે ક્યાં નથી જોતા? જે નડારાનું ફલ સારું થાય તો પછી સારાનું ફલ શું થાય? કદાચ કોઈ સ્થલે “કસાઈને ઘેર કુશલ ને ધર્મીને ઘેર ઘાડ” એમ દેખવામાં આવતું હોય તો તે અલ્પ કાલને માટે જાણવું, ને તેનું કારણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે છે.

જેવો આઘાત તેવો પ્રત્યાઘાત એ નક્કી વાત છે. પ્રભુને ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય છે, લેશ પણ અન્યાય નથી. મનુષ્યને કર્યાં કર્મનું ફલ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. એ સંબંધે એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ ને તેમનો એક શિષ્ય જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા. ત્યાં રસ્તાની એક બાજુએ એક સાપ તરફડતો પડ્યો હતો, તેને શિષ્યે જોયો. એ સાપને હજારો કીડીઓ વળગેલી હતી, ને તેને ફેલી ખાતી હતી. કામદ્વ હૃદયના શિષ્યને એ જોઈને ત્રાસ છૂટ્યો. તેને સાપપર ઘણી દયા આવી. દયાના આવેશમાં તેણે પોતાના શ્રી-

ગુરુને પૂછ્યું:—“પ્રભો! જીએ તો ખરા! આ એક જીવને આ હજારો જીવો શામાટે દુઃખ દેતા હશે? ઈશ્વર આવો અન્યાય કેમ સાંખતા હશે?” ગુરુએ કહ્યું:—“બેટા! પ્રભુના રાજ્યમાં વેશ પણ અન્યાય નથી. ત્યાં તો રજેરજનો યોગ્યો હિસાબ છે. પ્રભુ સારા કર્મનો સારો બદલો, ને નકારા કર્મનો નકારો બદલો સર્વદા આપી રહ્યા છે. આ સર્પ પણ તેના પાપનું ફલ ભોગવે છે. તારે એમાં શંકા કરવાજેવું નથી.” શિષ્ય બોલ્યો:—“મહારાજ! મને આમાં કાંઈ સમજાતું નથી. આ ખીચારા સાપે પૂર્વે એવું કયું ધોર પાપ કર્યું છે કે તેને આટલી બધી કાડીઓ રુંવેરુંવે વળગીને તેનું લોહી ચૂસી રહી છે?” તે સંતપુરુષે કહ્યું:—“બચ્ચા! તું તારી આંખો વીંચી જા. જો હવે તને શું દેખાય છે?” શિષ્ય આંખો વીંચીને શ્રીગુરુએ આપેલી અંતર્દષ્ટિથી જોઈ, પછી બોલ્યો:—“કૃપાનાથ! એક મોટી નદી ચાલી જાય છે, ને તેમાં પાણીનો એક મોટો ધરો (ધૂનો) જણાય છે.” ગુરુ કહે છે:—“તું વધારે ધ્યાન આપીને જો. ત્યાં કાણુ જામું છે? ને શું કરે છે?” શિષ્યે ત્યાં નિહાળી જોઈને કહ્યું:—“પ્રભો! ધરાને કાંડે એક માણસ જામે છે, ને જાગ નાંખે છે. અરે! તેણે બધાં માછલાં બહાર કાઢ્યાં. અરે! અરે! આ માછલાં કેવાં તરફડે છે? મહારાજ! મારાથી આ નથી જોવાતું.” એમ બોલી શિષ્યે પોતાની આંખો જાંઘાડી નાંખી. ગુરુએ કહ્યું કે:—“બેટા! તે જે મચ્છીમારને જોયો તે તેના નવા જન્મમાં આ સર્પરૂપે અવતર્યો છે, ને જે નિર્દોષ માછલાંને તેણે મારી નાંખ્યાં હતાં તે આ જન્મમાં કાડીઓ થઈને અહીં તેનો બદલો લે છે. બોલ બેટા! ઈશ્વરને ત્યાં ન્યાય છે કે નહિ?” શિષ્ય ચમકી જઈયો, ને બોલ્યો:—“કૃપાસિંધો! પ્રભુની અકલ કલા છે. મારા જેવો પાપર તે શી રીતે સમજી શકે?

મારા જેવાં ધણાં માણસો મારી પેઠે સમજતાં નથી. તેથીજ કર્મના ફલમાં શંકા કરે છે, બાકી તેમાં શંકા કરવાજેવું છેજ નહિ એ આપની દયાથી આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણવડે મને પાકું સમજાયું છે.” સજ્જનો! પુણ્યપાપના ફલમાં નિઃશંક થાઓ, ને મત્સર કે જે અગ્નિની પેઠે તુરત બાળનારું પ્રત્યક્ષ પાપ છે તેનાથી સર્વદા બચીને ચાલો.

નારદજીની પેઠે સ્પર્ધા કરો, ને ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાઓ. નારદજી એક વાર દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણપ્રભુપાસે ગયા, ને પ્રભુસેવામાં વાદ્યસહિત ગાયન કર્યું. પ્રભુ તેથી પ્રસન્ન થયા, પણ વાતવાતમાં નારદજીને કહ્યું કે:—“તમારું ગાયન સારું છે ખરું, પણ તુંબરુના જેવું સારું નહિ.” પ્રભુનું આ વચન સાંભળીને નારદજીને ચાનક ચઢી, એટલે એકાંત સ્થલે જઈ કેટલોક સમય ગાયનસંબંધી આવશ્યક સર્વ વિષયોના જાતે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ને પોતાનામાં પોતાને જે જે ન્યૂનતા જણાઈ તે તે સઘળી ન્યૂનતા દૂર કરી પછી તેમણે પ્રભુપાસે દ્વારકામાં આવી બહુ પ્રેમ ને ઉત્સાહથી ગાયન કર્યું. ને પ્રભુને પૂછ્યું કે:—“કૃપાનાથ! હવે કેમ લાગે છે?” ભગવાને કહ્યું:—“તમારું ગાયન પહેલાંના કરતાં વધારે સારું થયું છે, પણ તે તુંબરુની બરાબર તો નહિજ કહી શકાય.” પછી તેઓ પ્રભુની રજા લઈ સંગીતના આદ્ય આચાર્ય શ્રીશંકરપાસે ગયા, ને તેમની પાસે કેટલોક સમય ગાયનના અભ્યાસ કરી વધારે તૈયાર થયા, ને શ્રીકૃષ્ણભગવાનને ગાયન સંભળાવવામાટે પાછા દ્વારકામાં આવ્યા. પ્રભુએ તેમનું ગાયન સાંભળી તેમને કહ્યું કે:—“આ વેલા તમે ધણું સારું ગાયન કર્યું, પણ હજી જરા ફેર રહે છે. તુંબરુની છટા તો કાંઈ ઓરજ છે.” નારદજીને આથી વધારે ચાનક ચઢી. તેમણે વિચાર્યું કે હું ગાયનમાં તુંબરુના જેવો કેમ ન થઉં? આ વિશ્વમાં શ્રીમહેશ્વરથી મોટા

ગાંધર્વવિદ્યાના આચાર્ય તો બીજા કોઈ નથી, એટલે હવે તુંજરુના જવા થવાને તેમની પાસે ગયા ત્રિના બીજો કોઈ માર્ગ નારદજીને માટે નહોતો. તેમણે તુંજરુપાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને ત્યાં જઈ તેમની પાસેથી સંપૂર્ણપણે ગાયનવિદ્યાનો પુનઃ અભ્યાસ કર્યો. “હું સંગીતવેદના ને દેવર્ષિ થઈ તુંજરુપાસે કેમ જાઉં?” એવું અભિમાન તેમણે ન કર્યું, તેમ તુંજરુની ઈર્ષ્યા પણ ન કરી, એટલુંજ નહિ, પણ શિષ્યભાવે તુંજરુપાસે રહી તેમણે પોતાની સંગીતવિદ્યાની સર્વ ન્યૂનતા દૂર કરી. પછી ભગવાનપાસે જઈ ત્રીજી વાર ગાયન કરી બતાવ્યું. પ્રભુએ બહુ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું:—“નારદજી ! તમારો પ્રયાસ સફળ થયો છે. હવે તમે તુંજરુની બગાડ થયા છો. હવે જો તમે પડદાપાછળ ગાતા હો તો તમે ગાઓ છો કે તુંજરુ ગાય છે તે કહી શકાય તેવું નથી.” જેને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે આમ પ્રયત્ન કરીને તે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, નહિ કે શ્રેષ્ઠની અદેખાઈ કરી તેને પાછો પાડવાનો નિંદ્ય પ્રયાસ કરીને.

જે મૂર્ખ વેપારીઓની ‘પરસ્પરની અદેખાઈ અને તેનું’ તેમને મળેતું માહું ફલ. એક નગરમાં કોઈ મંત્રશાસ્ત્રી આવ્યા. તેના બગાડ શહેરમાં ફેલાતાં ભિન્ન ભિન્ન કામનાવાળા લોકો તેમની પાસેથી મંત્રોપદેશ લેવા આવવા લાગ્યા. ઉપદેશકનો ઉપદેશ ત્યારેજ ફલે છે કે તે જો હૃદયની ખરી લાગણીથી કહે તે. જે ઉપદેશક માત્ર પોતાની જામને ટેરવેથી ઉપદેશનાં વચનો બોલે, પણ જો તેના હૃદયમાં વિશ્વાસ ન હોય તો તેનો ઉપદેશ ફળતો નથી,—લોકો તેના ઉપદેશને અનુસરતા નથી. મંત્રનું પણ એમજ જાણવું. જો મંત્રનો ઉપદેશ કરનારે તે મંત્ર પોતે જાપાદિવડે સિદ્ધ કર્યો હોય,—તેનું ફલ જાતે અનુભવ્યું હોય,—તોજ તેણે ઉપદેશનો મંત્ર બીજાને ફરીસૂત થાય છે, નહિ તો ફલીભૂત

થતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રી સિદ્ધમંત્રવાળા હતા. તેમની પાસે ઐક વેપારીએ જઈ પોતાને ધણું દ્રવ્ય મળે તેવા મંત્રની ચાચના કરી. મંત્રશાસ્ત્રીએ તેને કહ્યું:-“ આવતી કાલે પૂનમ ને ગુરુવારનો બહુ સારો દિવસ છે, તો તમે વહેલા નાઈધોઈ નિત્યકર્મ કરીને સવારના સાડા છ વાગે અહીં આવજો.” બીજા એક દ્રવ્યતૃણવાળા વેપારીને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે પણ પોતાને ધણું દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેવા મંત્ર મેળવવાને તે દિવસે રાત્રિએ (સુદિ ચૌદશની રાત્રિએ) મંત્રશાસ્ત્રીને મળ્યો, ને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવો મંત્ર આપવાની તેમની પાસે પ્રાર્થના કરી. તેને મંત્રશાસ્ત્રીએ બીજા દિવસના સવારના સાતનો સમય આપ્યો. પહેલો વેપારી બીજા દિવસે કહેલે સમયે મંત્ર-શાસ્ત્રીપાસે આવ્યો. તેને તેમણે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના મંત્રનો વિધિવત્ ઉપદેશ કર્યો, ને કહ્યું કે:-“ આ મંત્રનો નિત્યપ્રતિ ચાર હજાર જપ અહીંના સિદ્ધેશ્વરમહાદેવના દેવાલયમાં બેસીને કરજો. એ પ્રમાણે છ માસ સુધી કરવાથી મહેશ્વર પ્રસન્ન થશે, ને તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. આ મંત્ર તમારે કોઈને કહેવો વા સંભળાવવો નહિ.” તે ગયા પછી બીજો વેપારી સાત વાગ્યાને સમયે ત્યાં આવ્યો. તેને પણ એજ પ્રમાણે મંત્રશાસ્ત્રીએ વિધિવત્ ઉપદેશ આપ્યો. તે શહેરની નજીક સિદ્ધેશ્વરમહાદેવનું દેવાલય હતું ત્યાં જઈ પહેલા વેપારીએ જપ આરંભી દીધો. બીજા વેપારીને પણ સિદ્ધેશ્વરમહાદેવના દેવલમાં જપ કરવાનું કહેલું, એટલે પાછળથી તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ને પહેલા વેપારીની બાજુમાં થોડે દૂર બેસી જપ કરવા લાગ્યો. બંનેને એકબીજાના મંત્રની ખબર નહોતી. તેઓ નિત્યપ્રતિ પોતાનું જપનું કામ યથાસમય બરાબર કરવા લાગ્યા. છ માસ પૂરા થતાં બંનેપર શ્રીમહેશ્વર પ્રસન્ન થયા, ને આકાશવાણીદ્વારા તેમને કહ્યું:-“ તમારામાંથી

એક જણે જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય માગવું. તેને માગ્યા પ્રમણે મળશે, ને બીજાને તેથી બમણું મળશે.” પરંતો માગે તેને ઓછું મળે, ને બીજાને બમણું મળે એમ હોવાથી બંનેને એકબીજાની અદેખાઈ ઉપજી. એક કહે:—“તું પહેલો માગ,” ને બીજો કહે:—“તું પહેલો માગ.” પણ કોઈ પહેલો માગે નહિ આશરે અર્થો કલાક રાગગ થયા પછી ભગવાન મહેશ્વરે આકાશવાણીદ્વારા પુનઃ તેમને કહ્યું:—“તમારે જેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કંઈ માગવું હોય તેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કંઈ હવે એક ધડીમાં તમે માગી લેજો, નહિ તો પછી તે નહિ મળે.” સમય પૂરો થવા આવ્યો, પણ બેમાંથી એકે પહેલો માગે નહિ. પોતાથી બીજાને બમણું મળે તે એકથી ખમી શકાતું નહોતું. બંને એક જણે અદેખાઈને વશ થઈ ભગવાન મહેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે:—“હે પ્રભો! મારી એક આંખ ફૂટી જાઓ.” એટલે તુરતજ તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ અને બીજાની બંને આંખો ફૂટી ગઈ, ને તે આંધળો થઈ ગયો. મત્સર કેવી ખરાબ વસ્તુ છે? આમાં બંનેએ લાભ શો કાઢ્યો? તેમની છ માસની મહેનત માથે પડી, ને લાભમાં એકે પોતાની એક આંખ ખેંચ, ને બીજાએ પોતાની બંને આંખો ખેંચ. અદેખાઈનું ફલ આવું અનિષ્ટ છે. બંનેએ અદેખાઈને વશ ન થતાં ઉદારતા રાખી પરસ્પર સલાહ કરી માગી લીધું હોત તો બંને લાભ મેળવત. વળી પછગાંથી બંનેને જે પોતપોતાને મળેલું દ્રવ્ય સરખું કરી વહેંચી લેતું હોત તો તેમ પણ વહેંચી શકત, પણ જ્યાં મત્સર હોય ત્યાં આવા લાભદાયી શુભ વિચાર આવે શકી રીતે?

મત્સરીની (અદેખાની) મહામૂર્ખતા ને મહાક્રૂરતા. મત્સરીની મૂર્ખાઈ તો જુઓ. માણસો કહે છે કે પોતાનું મધું કરવાને માટે પરનું ભુંડું કરે એનું તો મોઢું બાળું, પણ આ દષ્ટાંતમાં કલા

અમાણે પોતાનું ભુંડું કરીને પણ ખીજનું ભુંડું કરે એને માટે શું કહેવું તે સૂઝતું નથી. એવા અદેખા માણસની મૂર્ખાઈની ને કૂરતાની હદ નથી. માખી પોને મરીને પણ ખીજને ઝાડી કરાવે છે તેના જેવા તેઓ છે. સજ્જનો જ્યારે ખીજના બલામાટે પોતાનો જીવ આપે છે ત્યારે આવા દુર્જનો ખીજના ભુંડાને માટે પોતાનો જીવ આપે છે! તોઆ! પણ અન્યનું ભુંડું ઇચ્છનારે ને ભુંડું કરનારે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે:—

“ ઇચ્છે જેવું અવરતું, તેવું આપતું થાય;

નહિ માનો તો કરી જીભો, જેથી તુરત જણાય. ”

અગાઉ દક્ષિણના ગામડાના એક જુદુ કૂર પટેલનું દષ્ટાંત કહેવાઈ ગયું છે કે જેણે પોતાને ત્યાં રાત રહેલા બે પ્રવાસીઓનાં ખૂન કરાવી તેમણે સોંપેલા પૈસા ગણી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પ્રવાસીઓનાં ખૂન ન થતાં તેના બદલામાં તેના બે દીકરાનાં ખૂન થઈ ગયાં હતાં! માણસો ખીજનું ભુંડું ઇચ્છતાં વિચાર કરતાં નથી, પણ વિક્રાનો કહે છે કે તમે ખીજની ઇર્ષ્યા કરો છો તે ઇશ્વરની ઇર્ષ્યા કરો છો. આ સંસારમાં કોઈ ગરીબ ને કોઈ ધનવાન, કોઈ કુરૂપ ને કોઈ સુરૂપ, કોઈ મૂર્ખ ને કોઈ વિદ્વાન, કોઈ સેવક ને કોઈ સ્વામી, કોઈ ગ્રંથ વાંચનાર ને કોઈ ગ્રંથ રચનાર, અને કોઈ સ્ત્રી ને કોઈ પુરુષ એમ મનુષ્યોની તેમ અનેક પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ જોવામાં આવે છે, બે તેમને તેમના પૂર્વકર્માનુસાર ઇશ્વરે આપેલી હોય છે. જેમ પ્રાણીઓની ઊતરતી સ્થિતિ તેમના કર્માનુસાર ઇશ્વરરચિત છે, તેમ તેમની અદતી સ્થિતિ પણ તેમના કર્માનુસાર ઇશ્વરરચિત છે, એટલે જો ઊતરતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યો અદતી સ્થિતિ-

વાળા મનુષ્યની અદેખાઇ કરે તો તે કર્મશલપ્રદાતા ઇશ્વરના કાર્યને અપમાન આપી તેમની અદેખાઇ કરવાજેવું કામ કરે છે.

નાસ્તિકાની કે નાસ્તિકોજેવાની શંકા, ને તેનું સમાધાન. કોઇ શંકા કરે કે જીવોનાં કર્માનુસાર તેમની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ થયાં કરે એમાં ઇશ્વરની શી જરૂર છે? જે જીવોની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓમાં ઇશ્વર કારણરૂપ નથી-ઇશ્વર છેજ નહિ, તો પછી તેના અપમાનની વાત “મૂલં નાસ્તિ કુતઃ જ્ઞાત્વા” એના જેવી છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે કર્મજડ છે, તે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થઇ યોગ્ય ફલ આપી શકે નહિ. તેને પ્રેરનાર ચેતનરૂપ એવું કોઇ જોઇએ. નિરીશ્વર (ઇશ્વરને નહિ માનનારા) સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિથી જન્મતની ઉત્પત્તિ કહે છે, પણ જડ પ્રકૃતિ પોતાની મેળે પરિણામ પામી જન્મત કેમ ઉપગમી શકે એ વિચારવાનું છે. પરમાણુથી જન્મતની ઉત્પત્તિ માનનારાને પણ ચેતનસત્તા સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી, કેમકે જે પરમાણુ મળીને દ્વચણુક થાય, ત્રણુ દ્વચણુકનું એક ત્રસરણુ થાય, ને એમ આગળ ક્રમ આગ્રે તે જડ પરમાણુ આદિકમાં પોતાની મેળે કેમ ઘટે? જડ સ્વાભવિકરીતે ગતિથી રહિત છે. તેને ગતિ આપનાર કોઇ જોઇએજ, ને તે છેજ, તે ચેતનસ્વરૂપ ઇશ્વર છે. પશ્ચિમના સ્વાતંત્ર-રીતે વિચાર કરનારા કેટલાક વિદ્વાનો પણ હવે સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે આ બધું વિશ્વતંત્ર નિયમિતરીતે ચાલ્યા કરે છે તે પોતાની મેળે કેમ ચાલી શકે? આ મહા નાટકની પાછળ તેને ચલાવનાર કોઇ અદ્ભુત સૂત્રધાર હોવો જોઇએ. રસાયનવેત્તાઓ પણ કહેવા લાગ્યા છે કે ચેતનને સ્વીકાર્યા વિના માત્ર જડ પરમાણુવડે વિશ્વની સર્જના વાતોનો ખુલાસો થઇ શકે એમ નથી, માટે કર્મશલપ્રદાતા ઇશ્વરને નિઃશંકપણે માનો, ને તેમના રચેલા અથવા તેમના સ્વરૂપજૂલ એવા

કોઇ પણ પ્રાણીની ઇર્ષ્યા કરી પાપમાગી ન થાઓ, પણ જો તમને ઇશ્વર સદૃશ્યુદ્ધિ આપે તો કોઇને પણ સુખી જોઇને રાજી થાઓ, ને વંગરખર્ચે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો.

વિશ્વમાં મહત્તા પણ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે-મોટાની મહત્તા જ્ઞાનાને બહુ ઉપયોગી છે. પૃથ્વી બહુ મોટી છે તો તે સર્વ પ્રાણિપદાર્થને ધારણ કરે છે. સૂર્ય ધરો મોટો, ધરો ઉજ્જ્વલ ને ધણા પ્રકાશવાળો છે તોજ તે અનેક ગ્રહોને આકર્ષણવડે ધારણ કરે છે, ને તેમને પ્રકાશ ને ઉજ્જ્વલતાવડે પેષે છે. આકાશ ધણું મોટું છે તો સર્વ આકારવાળી વસ્તુઓને અવકાશ આપે છે. સાગર ધરો મોટો છે તોજ તેમાં અનેક નૌકાઓ ચાલી શકે છે, ને તે અમંખ્ય જલચરોને આશ્રય આપે છે. ગંગા આદિ નદીઓ ધણી મોટી છે તોજ તેના લાભ ધણાં સ્થલના લોકોને મળે છે. પર્વતો મોટા છે તોજ તે વૃષ્ટિનું જલ એકઠું કરીને ઝરણાં ને નદીઓદ્વારા અન્ય પ્રદેશોમાં વહેવરાવી શકે છે. વિશ્વમાં મોટાં કામ થવામાટે એક સ્થલે દ્રવ્યાદિ વધારે એકઠું થવાની પણ આવશ્યકતા છે. મોટાં કામ તે પિના કેમ થઇ શકે? મોટાની મોટાઇ નકામી નથી. “કૂવામાં હોય તો અંબેડામાં આવે.” વિદ્યા અને ધન આદિ સામગ્રી કોઇની પાસે વધારે હોય તો તે બીજાને મળે, અને એટલામાટે આપણામાં કહેવત છે કે “પાડોશીને પણ હુજો.” તમારો ઓળખીતો જો તમારા કરતાં ધણો વધારે સુખી હશે તોજ તમે કષ્ટને વખરે તેની મદદ મામવા જઇ શકશો. જ્યાં ખાલી હાંડલાં ભટકતાં હશે ત્યાં તમને જવાની ઇચ્છા નહિ થાય, ને કદાચ ત્યાં તમે જશો તો હીંકરાના કટકાવિના તમે બીજાં મેળવશો પણ શું? રૂસીઆ આદિ દેશોમાં સોશીઆલીઝમનો (સર્વસમાનતાનો) પવન

વાયાથી ગરીબ અને સાધારણ વર્ગના માણસોએ મોટા ગૃહસ્થોની અદેખાઇ કરી તેમને ત્રોડી પાડ્યા, તેને પરિણામે ત્યાં લોકોની કેવી દુર્દશા થઇ હતી તે તે વેદાનાં વર્તમાનપત્રો વાંચનારાથી અજાણ્યું નહિ હોય, માટે અદેખાઇનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કાંઈને પણ સારું હોય, કાંઈ પણ સુખી હોય, એમ પ્રભુપાસે માગો, ને કાંઈને પણ સારી સ્થિતિમાં જોઈ પ્રસન્ન થાઓ.

અદેખો સર્વદા દુઃખીઓ, તેનું દુઃખ કેમ દળે? પરાપકારી પુરુષ પારકે દુઃખે દુઃખીઓ હોય છે, અને અદેખો મનુષ્ય પારકે સુખે દુઃખીઓ હોય છે. કાંઈને ધન મળ્યું તો અદેખાને બળતરા. કાંઈને માન મળ્યું તો અદેખો બળી મરે. કાંઈને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો તો અદેખાને પુત્રમરણજીવો શોક થાય. એમ કાંઈને કાંઈ પણ રીતે સુખી જીએ તો અદેખાના હૃદયમાં ચિરાડો પડે. ત્યારે તે બીચારાએ કરવું શું? શું તેણે કાઠીમાં પેસીને પડવું રહેવું? ને બહાર નીકળીને કાંઈ જોવું નહિ? ના એમ નહિ. તેનો એકજ સરલ ઉપાય છે, તે એકે તેણે મૈત્રી આદિની ભાવનાવડે તે પાપિણી અદેખાઇને સત્વર મૂકી દેવી-મ.સરને મારી નાંખવો-એટલે તેને શાંતિ રહેશે.

મત્સરનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં ઈર્ષ્યા ન કરતાં કાંઈનું કાંઈ પણ સારું જોઈ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરો. કાંઈના વિષે કાંઈ પણ સારા સમાચાર મળતાં તમારા અંતરમાં પ્રસન્નતા ઉપજવો, ને મુખેથી પણ સારા શબ્દો ઉચ્ચારો. બીજાના ઉત્કર્ષરૂપ ગંગાજીમાં અદેખાઇરૂપી ગટરનું પાણી ન દે. જતાં મૈત્રીની ભાવનારૂપ થોડું બીજું ચોખ્ખું જલ નાંખો, એજ તમારે માટે યોગ્ય ગણ્યમ, જેને અંતઃકરણ ને જિહ્વા હોય તેણે તો એમજ કરવું જોઈએ.

૬ દંભ.

રજ્જેગુણથી ઉપજતા કામાદિ પાંચ દોષો વિષે કહેવાઈ ગયું. હવે રજ્જેગુણથી ઉપજતો છઠ્ઠો દોષ જે દંભ તે વિષે કહેવાય છે.

દંભ એટલે ખોટો ડોળ. પોતાની સ્થિતિ હોય એક પ્રકારની ને બહારથી લોકોને બતાવવી બીજા પ્રકારની તે દંભ.

દંભ અસત્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પાપ છે. પોતે જોવો ન હોય તેવો બતાવવા પ્રયત્ન કરવો તે એક પ્રકારનું અસત્ય નહિ તો બીજું શું? અસત્યને શાસ્ત્રોમાં મોટા પાપરૂપ કહ્યું છે, કેમકે જેમ લશ્કરના સરદારની પાછળ તેનું લશ્કર ચાલે છે તેમ અસત્યની પછાડે અનેક દુર્ગુણોની પલટન ખડી થાય છે. દુર્ગુણોની પલટન આવી, તો પછી દુઃખનું પૂછવુંજ શું? તે તો તેની સાથે જીલુંજ છે એમ જાણવું. માટે મનુષ્યે અસત્યથી બહુ બીરું જોઈએ, ને દંભ અસત્યરૂપ છે, માટે મોક્ષેચ્છુએ કે ઉત્કર્ષેચ્છુએ તે નજ કરવો જોઈએ.

દંભથી થતી હાનિ. કેટલાંક માણસો એવાં હોય છે કે જ્યો પોતાની સ્થિતિ સાધારણ કે કનિષ્ઠ પ્રકારની હોય, છતાં લોકોને પોતાની સ્થિતિ ઉંચા પ્રકારની બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પાસે પૂરા દશ હજાર રૂપીઆ ન હોય, ને ખર્ચખુટણમાં દશ લાખ રૂપીઆના આશામીજેવો ડોળ કરવા જાય તો તેને પરિણામે તેના દાળરોટના પણ ટળી જાય એ દેખીતુંજ છે, પણ તેની તેવા દંભી મનુષ્યોને પ્રથમ ખબર પડતી નથી. તે જ્યારે ખત્તા ખાય છે ત્યારેજ ઠેકાણે આવે છે. વીશ હજાર રૂપીઆની મુડી થઈ ન હોય ત્યાં વીશ હજાર રૂપીઆનો બંગલો બંધાવવા માંડે તો વ્યાપારમાં જરા સુસ્કેત્રી આવતાં હજી તે

બંગલો પૂરો દીંચણુસામે ન આવ્યો હોય ત્યાં કાં તો કામ અટકાવવું પડે, ને તેથી ત્યાં લોકો દિશાએ જમ્મ ખરાબી કરે; અથવા કદાચ તે બંગલો પૂરો કરે તો તુરતજ વેચવા કાઢવો પડે; ને વેચવા કાઢે ત્યારે સોના સાડ સમજવા. માલ લેવા જમ્મએ તેનો ભાવ બીજો ને માલ દેવા જમ્મએ તેનો ભાવ બીજો. પૈસા દેવા જમ્મએ તો રૂપીઆના ૬૫ લેખે માગે, ને જો લેવા જમ્મએ તો ૬૩ લેખે આપે. વેપારીઓ કમાવા જોસે છે, ખોવા જોસતા નથી. જો એમ ન કરે તો તેઓ ખાય શું ? આ સૌના ન્યૂનાધિક અનુભવની વાત છે.

દ્રવ્યના દંભની પેઠે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ હાનિ કરનારો છે. વિદ્યા કે જ્ઞાનનો દંભ કરનારને ઘણી વાર અપમાન પામવાના પ્રસંગો ઉપજે છે. લોકો તેમને હસે છે, ને મૂર્ખમાં ગણે છે. એવા દંભીઓને માટે અખો ભક્ત ઠીકજ કહે છે:—

“અનુભવીઆગળ વાદજ વદે, ઉટઆગળ જેમ પાળો ખદે;

ઉટતણું આઘાં મેલાણુ, પાળાના તો છાંડે પ્રાણુ;

અખા અનુભવી ઇશ્વરરૂપ, સાગરઆગળ શું કૂદે કૂપ ?”

કાશીના રાજ અમ્બતશત્રુની સમામાં બ્રહ્મવેત્તાનો મિથ્યા ડાળ કરવાથી બાલાકિનામના બ્રાહ્મણને ભરસમામાં અપમાન ખમવું પડ્યું હતું, તેનું ઉદાહરણ અગાઉ કહેવાય ગયું છે. તેજ પ્રમાણે પ્રવાહણ-રાજની સમામાં શ્વેતકેતુને પણ વિદ્યાનો દંભ કરવાથી પાછા પડવાનું બન્યું હતું, માટે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ નજ કરવો જોઈએ.

સર્વ વિષયમાં પોતાના ગજપ્રમાણે વર્તો, ગજઉપરવટ ન વર્તો, તેના સંબંધમાં કોઈ દવિનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખવા-જોવો છે:—

“અપના ગળ બિચારકે, કારજ કરીએ દોર;
તેતા પાઉં પસારીએ, જેતી લંબી સોર.”

સોડથી જો પગ વધારે લાંબા કરે તો ઓઠવાની ચાદર ફાટે, અથવા પગ ઊધાડા રહે. ડોળ લાંબો નભે નડિ, માટે પોશાક, વાતચીત ને બીજું બધું તમારી સ્થિતિપ્રમાણે રાખો. લાખ રૂપીઆનો આશ્રામી સો રૂપીઆનો પોશાક પહેરે તો ઠીક, પણ ત્રીશ રૂપીઆના માસિક પગારવાળો જો સો રૂપીઆનો પોશાક પહેરે તો તે હાંસીપાત્ર થાય. આવડે નહિ કાંઈ, ને વાતચીતમાં ઉંચા ઉંચા શબ્દો વાપરી બોલવા જાય તો કાંઈનું કાંઈ બોલાઈ જાય, ને અર્થનો અનર્થ થઈ જતાં મૂર્ખમાં બપે. ખર્ચખુટણમાં પણ જો સ્થિતિઉપરાંત વર્તે તો ખાઈ જનારા પણ પગવાડે કહે કે કતનદીવાળીઓ છે, અને પાસે પાછ ન રહે ત્યારે હેરાન થાય તે હાંસલમાં. માટે દેખાદેખી નજ કરો.

“દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પિંડ કાં વાધે રોગ.”

વળી આવી પણ કહેવન છે કે:—

“લાંબાસાથે ટુંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય”

પોતાની સ્થિતિની હદ છોડવી તે સારું નથી. સ્થિતિની હદ છોડી તે દુઃખી થવાનો માર્ગ છે. જો તમારે સદા સુખી રહેવું હોય તો ખરી વાત આ છે કે:—તમે જેવા હો તેવા દેખાઓ, વધારે સારા દેખાવાનો ખોટો પ્રયાસ ન કરો. ઠરેલ બુદ્ધિના ધનવાનો કદીપણ પોતાના ધનનો દેખાવ કરતા નથી. કેટલાક તો એવા સાંભળ્યા છે કે પાસે પુષ્કલ ધન છતાં પણ સામાન્ય સ્થિતિવાળાની પેડે કે ગરીબ સ્થિતિવાળાની પેડે રહે છે. તેઓ લોભ કરે છે એમ કહેવાની મતલબ નથી, પણ ધનનો દેખાવ કરતા નથી એટલીજ કહેવાની મતલબ છે. સારા વિક્રાનો ને ચાનીઓ પણ પોતાની વિષા કે ચાન બતાવવા કદીપણ

પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ જિલટા તે પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાનને ઢાંકે છે. જે જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ છે તે પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે તેા જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ ન હોય તેમણે ખોટું બતાવવા જવું-ખોટો ડોળ કરવો-એ કેટલું ખરાબ છે? જે પોતાની વિદ્યા અન્યને અકારણ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે લોકોમાં જિલટો હલકો વિચાર બંધાય છે. પોતાની પાસે ધનાદિક સામગ્રી હોય તોપણ ફૂલણુથી થવામાં કદીપણ માલ નથી. જૂતી ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડીમાં ફૂલણુની ગરબી હતી. આરંભમાં તેને લગતા પાઠ આપીને તેમાં કાંઈ મૂખ્ય ફૂલણુએ ખોટી કીર્તિના લોભમાં-ફૂલમાં ને ફૂલમાં-પોતાની પાસેનું ધણુંખરું દ્રવ્ય સ્વાર્થી મિત્રોની મંડળીઓ ભરી નાસ્તાપાણી કરવામાં, જાતજાતના મોજશોખમાં, વારંવાર નાતવરા કરવામાં ને બીજી અનેક અયોગ્યરીતે ઉડાવી દીધું, જેને પરિણામે તેને કેવું દુઃખી થવું પડ્યું તે એ ગરબીમાં દર્શાવ્યું હતું. ગરબીના અંતભાગમાં આ લીટીઓ હતી:—

“ફૂલણુની રાંડ રૂએ મોં વાળીરે, ફૂલણુ;
ફૂલણુ સીધાવ્યા ટેકા ટાળી, મારા ફૂલણુ.”

દંભીને પલાયન કરવું પડ્યું. દંભીનો દંભ જિધાડો પડે છે ત્યારે તેને ભારે શરમાવું પડે છે, ને ત્યાંથી નાસી છૂટવું પડે છે. એના સંબંધમાં એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક વાર એક ઓમ્નીબસ મોટરમાં (ભાડુતી મોટી મોટરમાં) કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો બેઠાં હતાં, તેમાં એક મગજનો ચસ્કેલ દંભી જીવાન માણસ બેઠો હતો. ગદ્દાપચીશી શિક્ષિત માણસના મનને પણ ડગમગાવે છે ત્યારે આ ભાઈ કે જે અર્ધ મગજના ને સુધારાના પવનમાં તણાવેલા, તેમજ ડોળા સ્વભાવના હતા તેનું પૂછવુંજ શું? તે જિતારુઓને શાંત કરી પોતાની મેજેજ બોલવા લાગ્યો:—

“બાનુઓ! અને ગૃહસ્થો! આ તક મળતાં આપ સૌને એક બહુ જરૂરની વાત હું કહેવા માગું છું તે સાંભળવા તમે સૌ મહેરબાની કરો. હાલમાં ધર્મનો ઢોંગ કરનારાઓ જ્યાં ત્યાં બકવાદ કરી રહ્યા છે કે દારૂ પીવો એ મહાપાપ છે, અને આપણાં શાસ્ત્રમાં દારૂ પીવાની મનાઇ કરવામાં આવી છે, પણ હું આપને આપણા શાસ્ત્રનો ને તેમાં પણ વૈજ્ઞાનિકોમાં પરમ પવિત્ર મનાતા ભાગવતનો એક શ્લોક કહું છું, જેમાં દારૂ પીવાની ના પાડવામાં આવી નથી, પણ ગિલટી દારૂ પીવાની વારંવાર બલામણુ કરવામાં આવી છે. તે શ્લોક સાંભળો:—

“પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિ મૃતલે ।

પુનરુત્થાય વૈ પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥”

બુઓ, આ શ્લોકમાં શું કહ્યું છે? માણસે દારૂ ક્યાંસુધી પીવો તો કહે છે કે દારૂ પીપીને બેભાન થતાં તે ભૂમિપર પડી જાય ત્યાંસુધી તેણે પીવો. શરીરને ગિલટીને પણ તે માણસ દારૂ પીએ. આમ કરવાથી તેને પુનર્જન્મ થતો નથી.

ધર્મધૂતારાઓ કેવું જૂઠાણું ચલાવે છે તેની આ શ્લોકપરથી આપની ખાત્રી થશે.” એક વિદ્વાન માણસ કે જે એ મોટી મોટરના એક ખૂણામાં બેઠેલો હતો, ને આ દંભી માણસનું બાપણુ અર્ધજાગૃત સ્થિતિમાં સાંભળતો હતો તેણે જાગૃત થઇ તેને કહ્યું:—“ભાગવતમાં કયે સ્થલે એવું કહેવામાં આવ્યું છે?” પ્રત્યુત્તરમાં તે બાપ બોલી ગયા:—“મેં કહેલો શ્લોક એકાદશસ્કંધના ૨૫ મા અધ્યાયનો ૪૫ મો છે.” હાવકું મોહું રાખી તે વિદ્વાને તુરતજ પોતાના ખીસ્સામાં ભાગવતના મૂલ શ્લોકનો ગુટકો હતો તે બહાર કાઢી તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—“લો બાપ! આ ભાગવત. આપે કહેલો શ્લોક આમાંથી કાઢી

બતાવો.” પેલા ભાઈ ઝંખવાણા પડી ગયા, ને ભાગવતનાં પાનાં ફેરવી શ્લોક શોધવાનો ડોળ કરતા બોલ્યા:—“નહિ નહિ મારી ભૂત થાય છે; એ તો અધ્યાત્મરામાયણના ઉત્તરકાંડના વીશમા સર્ગનો ૧૫ મો શ્લોક છે.” પેલા વિદ્વાન માણસે પોતાનાં ધાર્મિક પુસ્તકો પુનઃ અંધાવવા-માટે આપેલાં તે આંધનારને ત્યાંથી લખને તે આવતો હતો, એટલે પોતાની પાસેના દ્વિતરમાંથી અધ્યાત્મરામાયણનું પુસ્તક કાઢી શાંતિથી તે જીવાનને આપી કહ્યું:—“આ બહુ સારી છાપનું અધ્યાત્મરામાયણ છે. મહેરબાની કરીને આપે કહેલો શ્લોક આમાંથી બતાવો.” પેલો જીવાનીએ વધારે શરમીંદો થઈ ગયો, છતાં ધીરજ રાખી તે પુસ્તક હાથમાં લઈ તેનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં તે બોલ્યા:—“અરે! મારી સ્મૃતિમાં ફેર થઈ ગયો. એ તો મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મના ૧૫ મા અધ્યાયનો ૨૫ મો શ્લોક છે.” શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ આ વિદ્વાનના દૃશ્તરમાં હતું. તે બહાર કાઢીને તે બોલ્યા:—“લો ભાઈ! આ શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ અહીં હાજર છે; તેમાંથી આપે કહેલો શ્લોક શોધી આપો.” આ સાંભળી પેલા ભાઈ તો ગમરાઈ ગયા, ને શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક હાથમાં લઈ નકામાં તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા. તે પુસ્તકમાંથી કાંઈ તે શ્લોક તો મળે તેમ નહોતું, ને પોતે કહેલો શ્લોક કયા શાસ્ત્રનો છે તેની તેને કાંઈ ખબર પણ નહોતી. છેવટ તે મોટરના હાંકનારની સામે જોઈ રાડો પાડવા લાગ્યો:—“મિસ્તર! મોટર જીભી રાખો, મારે જીતરી જવું છે. અહીં તો એક માણસ આખી લાઇબ્રેરી સાથે લખને બેઠો લાગે છે!” મોટર હાંકનારે મોટર જીભી રાખી, ને પેલા ભાઈ ડેકડો મારી જીતરી ચાલતા થયા. મોટરમાં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષો તેના દંભીપણા-પર હસવા લાગ્યાં.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે શાસ્ત્રના કથનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના કેટલાંક દંભી માણસો શાસ્ત્રગાનનો મિથ્યા દંભ કરે છે, ને તેમાં પણ અમુક ગ્રંથના અમુક વિભાગનો આટલામો શ્લોક મેં તમને કહ્યો એવું શ્રોતાની આગળ કેવલ અસત્ય કહેવામાં આવે છે, ને જ્યારે જાણનાર તેમને પૂછે ત્યારે તેમને નાસતાં ભોં ભારે થાય છે એ ઉપરના ઉદાહરણથી સારી રીતે સમજી શકાય છે.

ઊલટી વાણીની સમજ. કેટલાક કવિઓ ને સંતો પોતાને કહેવાની વાતને વધારે અસરકારક કરવાને કેટલીક વાર તે વાત ઊલટી વાણીમાં કહે છે. સુંદરદાસજીની, કપીરસાહેબની ને ધીરસી ઊલટી વાણી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવા કેટલાક શ્લોકો છે. પેલા જીવાનીઆએ કહેશે શ્લોક પણ ઊલટી વાણીનો જણાય છે. તેમાં આપાતદષ્ટિએ જોતાં દારૂ પીવાનું જણાય છે, પણ ખરી રીતે તેમાં દારૂ પીવાની વાતજ નથી. જો દારૂ પીવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેની કિંમત ચાર છ પૈસા કે ચાર છ આના થાય ! અને તે સૌને માટે બહુજ સહેલી થઇ જાય, પણ એવું કશું છેજ નહિ. “યદ્ગત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ” (જોને પામીને મુક્તિ પુરુષો પાંછા અહીં આવતા નથી—પુનર્જન્મ પામતા નથી—તે મારું પરમ ધામ છે,) એ પ્રમાણે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાન કહે છે. તેવી મુક્તિ જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગવિના મળી શકતી નથી. તેને માટે માણસે જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ પ્રાપ્ત કરવાસારુ તેને પરાયણ થવું જોઇએ—તેની પાછળ ગાંડાજેવા થવું જોઇએ—અન્ય વસ્તુની આસક્તિ મૂકીને આદર-પૂર્વક તેમાં સતત જોડાયેલા રહેવું જોઇએ. જ્યારે એમ થાય ત્યારેજ તે મોક્ષસાધકને આત્મસ્વરૂપની કે પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો ભાવ પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા ૪૦ શ્લોક પેલા જીવાન,

માણસે કહ્યો તેમાં કોઈ કવિએ દર્શાવેલો પ્રતીત થાય છે. એ કોઈ પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રનો શ્લોક જણાતો નથી. “**રસો वै सः**” (પરમાત્મા રસરૂપ છે.) વિચારવડે, ધ્યાનવડે કે પ્રેમભક્તિવડે તે પરમાત્મરસનું પાન મોક્ષેચ્છુ મનુષ્યે ક્યાંસુધી કરવું કે જ્યાંસુધી તેને પોતાના દેહનું ભાન ન રહે ત્યાંસુધી. કદાચ તેને ભાન આવે, ને તે પોતાના આત્મવિચારમાંથી, આત્મયોગમાંથી કે પ્રેમભક્તિના આવેશથી પ્રાપ્ત થયેલા ભાવાવેશમાંથી જગત્ થઈ જાય તો પુનઃ પણ તેણે આત્મવિચારાદિવડે પરમાત્મરસનું પાન કરીને દેહાભિમાન મૂકવું. આમ કરવાથી પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થયે તેને પુનર્જન્મ ન થાય એમ એ શ્લોકનો ભાવ છે. ખાકી દાડ કે જે વગરભલામણે હજારો અકલના આંધળાઓ હાંસી રહ્યા છે તેને માટે શાસ્ત્રી વળી ભલામણ શી કરવાની હતી? ખરી મસ્તી ને ખરો આનંદ આપનાર પ્રભુના પ્રેમરૂપી દાડ પીવો, એવો કવિના કહેવાનો આશય જણાય છે. સમગ્રુ અભ્યાસીઓ આ આશય સમજે છે, ને તેથી તેમને પોતાના કર્તવ્યમાં બમણો ઉમંગ પ્રકટે છે. અણસમગ્રુ માણસો આશય સમજ્યા વગર માત્ર શબ્દોપર નાચે છે, ને તેથી સંસારસાગરમાં ઊભટાં ગોથાં ખાય છે. શાંતરસનાં કાવ્યો સમજવામાં તેના શબ્દોપર ન જોતાં તેના ભાવપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

દંભ લાંબો નહીં ન શકે. દુહીનું પોકળ થોડા સમય-માંજ ખુદલું થાય છે. સાચી વાત હમેશાં નહીં શકે છે. ખોટી વાત લાંબી ચાલી શકતી નથી. જે ડોળ કરે છે તેને જ્યાંત્યાં ખોદુંજ દેખાડવું પડે છે. અજ્ઞાન માણસોમાં કદાચ થોડો સમય એ ચાલું જાય, પણ કોઈ જાણકાર માણસ મેળી આવ્યો, એટલે દંભીનો દંભ તુરત પરખાઈ જાય છે. વળી અજ્ઞાન માણસો પણ લાંબા સહવાસથી

સાચુંખોદું ઓળખતાં શીખી જાય છે, કેમકે અંતર્ગામી સૌના હૃદયમાં વસી રહ્યા છે, એટલે તેમની પાસે પણ દંભીનો દંભ લાંબો સમય ચાલતો નથી. દંભ કરનારનો દંભ જ્યારે ઊઘાડો પડે છે ત્યારે તેને અપમાન કે તિરસ્કાર ખમવાં પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ વાર તેને ખીજ પણ હાનિ થાય છે. તેના કરતાં માણસ સાદાઇ, સરલતા ને નમ્રતાથી વર્તે તો લોકો તેના ઉપર ઊલટો વધારે પ્રેમ કરે છે, ને પ્રસંગોપાત્ત તેને જોઇતું સાહાય્ય પણ આપે છે. પરિણામે ખરુંખોદું અછતું રહેતું નથી. ખોદું કેટલું નભે? કોઇ પ્રસંગે તો તે તુરતજ ખુલ્લું થાય છે. નવી ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં “ટપ્પાની મુસાફરી” એ મથાળાનો એક પાઠ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક માણસની હાસ્યજનક વાત છે, જે અહીં સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. અગાઉ રાજકોટ ને વઢવાણકેંપવચ્ચે ઘોડાના સીંગરામના ટપ્પા ચાલતા. અમુક ટપ્પે (મજલે) ઠરાવેલ સ્થલે ઘોડા બદલાતા જાય, એટલે તેવા ભાડુતી સીંગરામને ટપ્પા કહેતા. રાજકોટ ને જેતપુરવચ્ચે પણ એવા ટપ્પા ચાલતા. હજી પણ કોઇ કોઇ સ્થલે તેવા ટપ્પા ચાલતા હશે. એક પ્રસંગે રાજકોટ ને વઢવાણકેંપવચ્ચે ચાલતા ચાર માણસો ને સામાનથી ખીચોખીચ ભરાયેલા ટપ્પામાં બેસવામાટે ભારે શરીરનો એક માણસ ઊતાવળે ઊતાવળે આવ્યો. ઊતાડ્યોની દાઝથી નહિ, પણ ઘોડાની દાઝથી ગાડીવાને તેને સ્પેશિયલ ટપ્પામાં જવાતું કહ્યું, એટલે એ તે તરફ દોડ્યો, પણ ત્યાંથી તેને પાછો કાઢ્યો. અંતે કેટલીક રગઝગપછી ગાડીવાને પોતાના ટપ્પામાં એ પાંચમા માણસને દાખલ કર્યો. ગાડીમાં દાખલ થયા પછી તેણે પોતાનો ગભરાયેલો ને દયામણો ચહેરો બદલી નાંખ્યો. સીંગરામનાં ઘણી સંકડાશ હતી, છતાં તે પોતાને માટે વધારે જગા કરાવવાને ખીજ ઊતાડ્યોને જરા આધા

બેસો, માર્ગ કરો, તમે તો મોટો પલોડો વાળીને બેઠા છો તે જરા ટુંકા થઈને બેસો એમ કહેવા લાગ્યો. તે જાણે પોતે પહેલો આવી બેઠો હોય ને વધારે હકદાર હોય તેમ બીજાઓને ધમકાવવા લાગ્યો. સરખે સરખા સામસામા મળે તો કેવી લડાઈ જમી પડે છે તે રેલ-ગાડીમાં કાંઈ કાંઈ વાર તમે જોયું હશે, પણ સજ્જનો થોડા સમય-સરુ કાંઈની સાથે બગાડતા નથી. સજ્જનો તો પ્રાપ્ત પ્રમંગલે સુખે-દુઃખે નીભાવી લે છે. આ ભાઈની વગરહકની ને નકામી કડકાઈને સહન કરી ટપ્પામાં ભલા ઊતાર્યો સાંકડેમોકળે ગોડવાઈ ગયા, ને ટપ્પો ઉપજ્યો. જેનાં મન ને વાણી પોતાને વશ ન હોય તે માણસો ક્યાંઈ પણ સખણાં રહેતાં નથી. ઊતાર્યોની સાથે લડાઈ પતી ગયા પછી તેણે ગાડીવાનસાથે લડાઈ આરંભી. તેણે ગાડીવાળાને કહ્યું:- “જરા જલ્દી હાંકો. આમ તે ક્યારે પહોંચશે? ઘોડા કેવા મુડદાલ છે? હાંકનારાઓ પણ કોણ જાણે કેવા છે?” આ સાંભળી ગાડીવાનથી ન રહેવાયું, એટલે તેણે કહ્યું:- “રોજ હાંકીએ છીએ તેજ છીએ. આજ તમે નવાઈના આવ્યા તે ઘોડાને શું મારી નાંખીએ?” પેલા ભાઈ બોલ્યા:- “અમે કાંઈ ગાંધીઆણું તોળનાર. દુકાનદાર નથી, અમલદાર છીએ. અમારા વિના સ્ટેટમાં કેટલાંએ કામ અટક્યાં છે. તમે ઘોડાનાં પૂછડાં આમળનારા સરકારીદરબારી કામમાં શું સમજો?” લડાઈ બરાબર જમી, ને બંને પક્ષતરફથી પરસ્પર ઘણા વાક્યપ્રહાર થયા, અને તેમાં પેલા ભાઈએ પોતાની અમલદારીસંબંધી વાત વારંવાર કહી સંભળાવી. થોડી વારપછી તે યુદ્ધ શાંત થયું. અમલદાર માણસમાં “આવા” છાલકાવેડા નજ ઘટે એમ વિચારીને, તથા પેલા માણસના દેખાવપરથી શંકા કરીને, ટપ્પામાંના એક અનુભવી માણસે તેને પૂછ્યું:- “આપ ક્યાં શા ખાતામાં નોકર છો?” તેણે કહ્યું:- “હું રાજપુરમાં

પેલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હું. તમામ પોલીસખાતું મારા હાથનીએ છે.” પૂછનારે પુનઃ કહ્યું:—“રાણપુરમાં તો શામજીભાઈ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હતાને?” તેના ઉત્તરમાં આ માણસે કહ્યું:—“હા તે છે, ને હું તેમના હાથનીએ નાયબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છું. નાયબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના અને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના અધિકારમાં તફાવત શો? બધા હુકમો લખવાના અમારે અને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તે પર માત્ર સહીઓ કરે.” પૂછનારે કહ્યું:—“એવું લખવાનું કામ કરનારને તો અમારે ત્યાં શિરસ્તેદાર કહે છે.” તેણે કહ્યું:—“અમારે ત્યાં પણ તેને શિરસ્તેદાર કહે છે, પણ બધાં લખાણ અમારા હાથમાં થઈને જાય, ને શેરા લખવાનું અમારા હાથમાં રહ્યું, એટલે સૌ પોલીસવાળાને અમારી ગરજ રહી, તેથી નાયબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પણ કહેવાઈએ.” પૂછનારે પુનઃ પૂછ્યું:—“આપના હાથનીએ કારકુનો હશેજ તો?” તેણે કહ્યું:—“ના ખીજ કારકુનો તો નથી. બધું લખાણ અમારેજ કરવાનું. અમારા વગર કોઈને ચાલે નહિ.” પૂછનારે કહ્યું:—“ત્યારે આપની જગા તે કારકુનની કહેવાય કે શિરસ્તેદારની?” પેલાએ કહ્યું:—“જે કહે તે કહેવાય.” પેલા દંભી માણસને દંભ આમ સાવ બિચારો થઈ ગયો. માણસને જે માનની ઇચ્છા હોય તો તેણે માનને માટે પ્રયત્ન કરી યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. યોગ્યતા ન હોય તો દંભ કરવાથી માન મળતું નથી, પણ અપમાનજ મળે છે; ને તેવા માણસપરથી લોકોનો વિશ્વાસ બીડી જાય છે. દંભીને પોતાનો દંભ નભાવવાને ઘણી ચિંતા વેદવી પડે છે, છતાં અંતે તો તેનો દંભ ખુલ્લો થયા વગર રહેતો નથી; ને જ્યારે તે ખુલ્લો થાય છે ત્યારે તેને પોતાના મનમાં બારે પથ્થાત્તાપ થાય છે.

સમજીતું નિર્દોષ વર્તન. સમજી માણસો સરલ ને નિષ્કપટ

જીવન ગાળે છે. તેઓ સૌની સાથે ભલાઈથી ને નમ્રતાથી વર્તે છે, ને પરમાત્માને સાક્ષિભૂત બાણીને કદીપણ દંભ ક્રૂતા નથી; અને લોકો તેમની સ્તુતિ કરે તે પ્રત્યક્ષ સ્વીકારતાં તેમને પોતાના અંતઃકરણમાં કેટલીક વાર અણુમતો પેડા થાય છે. જેને પોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય તેણે આવું નિર્દેશ જીવન ગામવું જોઈએ.

૭ કુતૂહલ.

અંતઃકરણના દોષો નિવૃત્ત કરવાનો હેતુ. જ્યારે મોક્ષ-સાધકના અંતઃકરણમાંથી આળસ તથા પ્રમાદ આદિ તમોગુણના, ને કામક્રોધ આદિ રજોગુણના ધર્મો ન્યૂન થાય છે ત્યારે તેના અંતઃકરણની મલિનતા તથા ચંચલતા ન્યૂન થાય છે. એ પ્રમાણે જ્યારે અંતઃકરણમાંથી તમોગુણનું તથા રજોગુણનું બલ ઘટે ત્યારે તે અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ બલવાન થાય, અને તેમ થતાં તેમાં વિવેકનું બલ વધે, ને તેને પરિણામે તે અંતઃકરણમાં સંસારના અનિત્ય તુચ્છ ને દુઃખદ વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકટે, તથા પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાની તીવ્રશુભેચ્છા-મુમુક્ષુતા-ઉપજે. એ વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ થતાં મનુષ્ય કોઈ ચાતા સદ્ગુરુનો શોધ કરી, તેમનો અનુચ્છ મેળવી, તેમણે ઉપદેશો સાધનો સિદ્ધ કરી કૃતાર્થ થાય છે. વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતા એ સ્વરૂપપ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો ગણાય છે. વૈરાગ્યવડે સંસારના તુચ્છ વિષયોમાં ભટકતું અંતઃકરણ શોધાય છે, ને પુનઃ પુનઃ તેને પરમતત્ત્વમાં જોડવારૂપ અભ્યાસવડે તે અંતઃકરણ પરમતત્ત્વમાં સ્થિર થાય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય સદાચ્છ શાસ્ત્રને રજોગુણના અને તમોગુણના દોષોને પોતાના અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત ન કરે ત્યાંસુધી તે અધ્યાત્મમાર્ગમાં આગળ વધી શકતો નથી.

રજેશુણના કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર ને દંભ એ દોષોવિષે કહેવાયું. કુતૂહલ ને અદૃઢસ્ય એ પણ રજેશુણન્ય દોષો છે, ને તે પણ દૂર કરવાની અગત્ય છે. તેમાં પ્રથમ કુતૂહલવિષે કહેવાય છે. પછી અદૃઢાસ્યવિષે કહેવાશે.

મલિનતા દૂર કર્યા વિના નવો રંગ ન લાગે. મેલું કપડું ને મેલું શરીર જેમ ખરાબ તેમ મલિન અંતઃકરણ પણ ખરાબ. મેલા કપડાથી ને મેલા શરીરથી જેમ પોતાને કંટાળો આવે છે તેમ તેની પાસે બેસનાર અન્યને પણ કંટાળો આવે છે. મલિન હૃદયનું પણ જેજ પ્રમાણે જાણવું, જેમ મરકીના જંતુઓ જેના શરીરમાં પેડા હોય તેને ને તેના સંબંધમાં આવનારને હાનિ કરે છે તેમ અંતઃકરણના દોષો પણ તેને પોતાને ને પરને હાનિ કરે છે. જેમ મનુષ્યે કપડાં ધોવાં જોઈએ, ને શરીર ધોવું જોઈએ તેમ તેણે પોતાના અંતઃકરણને પણ ધોવું જોઈએ, તેમાંથી તમોશુણથી ને રજેશુણથી ઉપજેલા દોષો નિવૃત્ત કરી નાંખવા જોઈએ. જ્યાંસુધી કપડામાં ઘાટો મેલ હોય ત્યાંસુધી તેને બીજો રંગ લાગી શકતો નથી, તેમ અંતઃકરણમાં જ્યાંસુધી ઘાટો દોષો હોય ત્યાંસુધી તેને પરમાત્માનો રંગ લાગી શકતો નથી. જે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા દોષોને જિતવા પ્રયત્ન કરતા નથી, ને વગરવિચારે પોતાનું ગાંડું જેમતેમ ચલાવે જાય છે તે સો વરષે પણ પોતાના કાર્યનું પોતાને સંતાપ થાય એવું શુભ પરિણામ ઉપજતી શકતા નથી. જેને કાર્યસિદ્ધિરૂપ પરિણામ લાવવું હોય તેણે તો પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા દોષોને દુશ્મનજેવા સમજી વેને દૂર કરવા પ્રયત્નથી રહેવું જોઈએ.

કુતૂહલનું સ્વરૂપ. હું આ જોઉં ને હું તે જોઉં, હું આ ખાઉં ને હું તે ખાઉં, હું આને મળું ને હું તેને મળું, હું આ વાસું ને હું તે વાસું, હું આમ કરું ને હું તેમ કરું, એમ નવાનવા વિષયોમાં ને

નવાનવા પ્રસંગોમાં વા ક્રિયાઓમાં ચિત્તવૃત્તિ ચક્રિત થઇ ભટક્યા કરે તે કુતૂહલ વા આશ્ચર્ય કહેવાય છે. કાંઈ નવીન વાત સાંભળી કે છાપામાં એવી વાત વાંચી તો આ ચાહ્યા તેને લગતો તપાસ કરવા. શલાણું નાટક નવું બહાર પડ્યું છે, સીનેમાની ફલાણી શીલ્પ બહુ વખણાય છે, આફો તે જોવા જઈએ. ફલાણા ભટ્ટ આવ્યા છે, ઘણા સારા જોધી છે, શલાણા સાધુ આવ્યા છે, તે ભવિષ્ય કહી આપે છે ને બહુ અમત્કારી છે, તે સાંભળી આ દોડ્યા તેના તરફ. આમ વર્તનારો મનુષ્ય પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર પણ સારો ન કરી શકે, તો પછી સ્થિરચિત્તવિના પોતાનો પરમાર્થ તો ક્યાંયજ સુધારી શકે? એવા પ્રસંગોમાં સર્વથા નજ જવું એમ કહેવાનો આશય નથી. વખતે અમત્ય જણાય ને ઇચ્છા થાય તો જવું, પણ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર ને પારમાર્થિક સાધન મૂકીને ભટક્યા ન કરવું જોઈએ.

જીવન-મુક્ત પુરુષનું કુતૂહલરહિતપણું. જીવન-મુક્ત પુરુષ કુતૂહલરહિત હોય છે:—

“ ચિદાત્મન ઇમા इत्थं मस्फुरन्तीह शक्तयः ।

इत्यस्थाश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ ”

(અહીં પરમાત્માને આશરે રહેલી માયામાંથી પ્રતીત થતી આ સર્વશક્તિઓ ઉપજે છે એ પ્રમાણે જાણનારે જીવન-મુક્ત પુરુષને માયાના કાર્યરૂપ આશ્ચર્યના સમૂહોમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું નથી.)

કદાચ કોઈ મનુષ્ય સૂર્ય સ્થિતિ પ્રતીત થયાનું, ને ચંદ્ર ગરમ પ્રતીત થયાનું જણાવે તોપણ તેમાં તેમને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. તે અગ્નિની જ્વાલાને લીધે જતી જુએ, ને પાણીને ઉંચું ચાલતું જુએ તોપણ તેઓ આશ્ચર્યને વશ થતા નથી. “માયાયાં सर्वसंभवः”

(માયામાં સર્વ શક્તિઓના સંભવ છે,) એમ જાણીને તેઓ શાંતજ રહે છે.

જો વિચાર કરવામાં આવે તો આ વિશ્વમાં સઘળું આશ્ચર્યરૂપજ છે. અહીં આશ્ચર્ય ક્યાં લેવા જવું છે ? આશ્ચર્ય તો પોતાની પાસેજ રહેલાં છે. રજેવીર્યમાંથી મનુષ્ય ને પશુપક્ષીઓ આદિનાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં શરીરો કેમ ઉપજે છે ? શરીરમાં પણ બિન્ન બિન્ન શક્તિવાળા ઈન્દ્રિયો ને તેમનાં ગોલકો તેમજ અંતઃકરણ શી રીતે ઉપજે છે ? એકજ પ્રકારના અન્નજલમાંથી બિન્ન બિન્ન શુભ્ર-વાળા ને શક્તિવાળા અષ્ટ ધાતુઓ કેમ થાય છે ? તેમજ એકજ અન્નમાંથી હાડકાં ધોળાં થાય છે, વાળ કાળા થાય છે, ને લોહી તથા નખ રાતાં થાય છે, એ બધું શી રીતે બને છે ? તેનો જો વિચાર કરીએ તો તે આશ્ચર્યમાં ડુબાડે તેવું છે. ધન્વંતરીજેના વૈદ્ય કે સમર્થ ડોક્ટરો પણ એનો સંતોષકારક ખુલાસો કરી શકે એમ નથી.

જગતની અચિંત્ય રચનાઓ. આ જગતમાં એવી અનેક રચનાઓ છે કે જેનાં કારણો શોધવા જતાં અંતે અજ્ઞાનનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો થતો નથી. શ્રીપંચદશીકાર પણ કહે છે કે:—

“ નિરૂપયિતુમારબ્ધે નિસ્થિઙ્ગૈરપિ પંડિતૈઃ ।

• અજ્ઞાનં પુરતસ્તેષાં ભાતિ કક્ષાસુ કામુચિત્ ॥ ”

• આ પૃથિવીપરના સર્વ પંડિતો ભોળા થઈને આ જગતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો (કારણોની પરંપરા શોધવાનો) આરંભ કરે તો તેમને આરંભમાં થોડો ખુલાસો મળી શકે, પણ આગળ જતાં અંતે તેમની પાસે કોઈ પણ કક્ષામાં અજ્ઞાન આવીને ઊભું રહે છે, અર્થાત્ આગળ જતાં હવે અમને સમજાતું નથી એમ તેમને કહેવું પડે છે. આમ હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરુષો માયાની વાતોમાં આશ્ચર્યને વશ થતા નથી, તેમતેમાં હિંદા ઊતરી સમયનો નકામો વ્યય કરતા નથી.

લગવાન દત્તાત્રેયની કૃતૂહલરહિતતા. જીવનમુક્ત પુરુષો અતિસરસ, દુરાગ્રહવિનાના ને કોઈ પણ વાતના કૃતૂહલરહિત હોય છે. એના સંબંધમાં શ્રીદત્તમગવાનું ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. તેમના સંબંધની દંતકથા એવી છે કે ઋદુધ્વજનામના કોઈ ભાગ્યશાલી રાજાને મદાલસાનામનાં રાણી પ્રાપ્ત થયાં હતાં, જે મદાલસા પૂર્વના સુસંસ્કારથી ને વર્તમાન પુરુષાર્થથી તત્ત્વર થયેલાં હતાં. એ ગંધર્વ-જાતિનાં હતાં. રાજા તેમની સાથે ઈરાવથી બંધાયેલા હતા કે તેમને જે જે પુત્રો થાય તેમની જીવનસ્થિતિની બાબતમાં તેમણે વચ્ચે ન આવવું. કમે કરીને મદાલસાને સાત પુત્રો થયા. “મારે પેટે આવેલા જીવો પુનઃ જન્મમરણની ઘટમાળમાં ન પડે તો સારું,” એવી શુભેચ્છાથી તેઓ પ્રત્યેક પુત્રને તેમની બાલ્યાવસ્થામાંજ હાલરકું ગાંધ સંભળાવી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરતાં, ને સંસારની દુઃખરૂપતા સમજાવતાં. તે હાલરહાનો પ્રથમ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

“ શુદ્ધોઽપિ બુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ,

સંસારમાયાપરિવાર્જિતોઽસિ ।

સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં, .

મદાલસા વાક્યમુવાચ પુત્રમ્ ॥”

(હે પુત્ર ! તું શુદ્ધસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, નિરંજન-માયારૂપ અંજનથી રહિત સ્વરૂપવાળો—છે, સંસારરૂપ માયાથી અત્યંત રહિત છે, તું સંસારરૂપ સ્વપ્નને અને મોહરૂપ નિદ્રાને છેડી દે, એવાં વચન મદાલસાએ પોતાના પુત્રને કહ્યાં.)

મદાલસાના હાલરહાના આ અને બીજા શ્લોકો શાસ્ત્રોમાં,

પ્રસિદ્ધ છે. ધન્ય છે એવી માતાઓને, કે જે આ પ્રમાણે પોતાના સાંસારિક સ્વાર્થ ન જોતાં પુત્રનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધે છે.

ગોપીચંદની માતા મેનાવતી પણ પરમ સ્લાધ્ય છે. શ્રીનિષ્કલાનંદ કહે છે કે:—

“ જનની જીવે રે ગોપીચંદની, જેણે પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્યજી. ”

ધ્રુવજીની માતાએ પણ તેમને ખરા કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. જ્યારે ધ્રુવની અપર માતાએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો, ને તેમને રાજ્યને બોળે ન બેસવા દીધા ત્યારે ધ્રુવ પોતાની માતાપાસે આવી રોવા ને ખેદ કરવા લાગ્યા. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમની માતાએ તેમને આવા ભાવનું કહ્યું:—

“ સુતી સુત અપનો કે નહિ, એક બિના જગદીશ:

જનગોપાલ* મજી લીજીએ, સગ તજી બિશવા બીશ. ”

(હે પુત્ર ! સાંભળ, અહીં એક જગદીશવિના આપણું કોઇ સાચું સગું નથી. તેથી આ મધું ત્યજી દઇને આપણે પ્રભુને મજી લઇએ, તેમાં આપણું હિત રહેલું છે.)

માતા પોતાના પુત્રને આવો વૈરાગ્યનો ને ત્યાગનો ઉપદેશ કરે એ વ્યવહારપદ્ધતિ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જેકે પાછળથી જ્યારે ધ્રુવ પ્રભુને ભજવામાટે વનમાં જવાને તૈયાર થયા ત્યારે સંસારની માયાને વશ થઇ તેમની માએ તેમને નીચેના ભાવનું કહ્યું હતું:—

“ ગિરિ જંગલ બહુ ડુંગરા, વળી વાનરનો ઠાઠ;

પંથ દીઠો નથી આગળે, કેમ તું જણીશ વાટ ?

બોરડી બાવળ ગોખરુ, કંઠણ કાંકરા ધણી;

* જનગોપાળ-ગોપાળદાસ. એ કર્તાનું નામ છે.

પંથ જતાં કેમ ચાલશે ? કેમજ તારાં ચર્ચુ. ”

“ પુત્ર ! ધરણીપર પોઢવું, નથી રે તહાં પલંગ;

ચરણ કાણ ત્યાં ચાંપશે ? નથી સેવક પણ સંગ. ”

માતાપાસે પુત્રપરનેા પ્રેમ આમ બોલાવે એ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ પહેલાં તેમણે જે વાત કરી હતી તેજ શાસ્ત્રદષ્ટિએ સત્ય હતી, ને ધ્રુવે તેને અનુસરી, માતાને સમજાવી, આગ્રહ કરી તે વનમાં ગયા, ને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું.

મદાલસાના ઉપદેશથી ક્રમે કરીને તેમના સાતે પુત્રો વયમાં આવતાં વનમાં ચાલ્યા ગયા, ને મહારાની તથા મહાયોગી થયા. આડમા પુત્ર અલર્કનેા જન્મ થયો. ત્યારે ઋતુધ્વજથી ન રહેવાયું, એટલે તેમણે મદાલસાને કહ્યું કે:—“ હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરી આને ત્યાગનો બોધ ન કરતાં રાજનીતિ શીખવો તો સારું. ” તે સાંભળી મદાલસાએ કહ્યું:—“આપણો થયેલો ઠરાવ આપે ત્રોજો, તેથી હવે હું અહીં નહિ રહી શકું. આપની આગ્રાપ્રમાણે હું આને રાજનીતિ શીખવીને તથા તેના હિતની ગોઠવણ કરીને ચાલી જઈશ. ” રાજ્યએ કહ્યું:—“ નિરુપાયે ઠરાવ ત્રોડવો પડ્યો. ભવિષ્યમાં રાજ્ય સંભાળનાર કોઇ જોઇએ, મારે મેં તમને એ પ્રમાણે કહ્યું છે. ” મદાલસાએ અલર્કને રાજનીતિ શીખવી ખરી, પણ આ મારો પુત્ર છે, તો એ પણ ચોરાશીના ફેરામાં પાછો ન પડવો જોઇએ એમ વિચારીને અલર્ક યોગ્ય વયનેા થયો ત્યારે ભોજપત્ર મંગાવી તેમાં પોતાને જે લખવું હતું તે લખી ને ભોજપત્ર સુવર્ણના માદળિયામાં મૂકી તે માદળિયું અલર્કને હાથે આંધ્યું; ને તેને કહ્યું કે:—“ પુત્ર ! તારે રાજ્યભાર વહન કરવાનો છે તે તું ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી સ્મૃતિસ્મૃતિપ્રમાણે વહન કરજે. મનુષ્યના

જીવનમાં સર્વદા સુખ હોતું નથી. દુઃખના પ્રસંગો પણ તેના જીવનમાં આવે છે. તે વેદા દૈર્ઘ્ય ને જાગૃતિ રાખી યોગ્ય ઉપાય કરજે, પણ જ્યારે બહુ કષ્ટનો પ્રસંગ આવે ને તને કાંઈ માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે આ માદળિયું ઉખેળાને તેમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કરજે.” અલર્કને એ પ્રમાણે કહીને મદાલસાએ ગંધર્વલોકભણી પ્રયાણ કર્યું. પાછળથી ઋતુધ્વજના દેહત્યાગપછી અલર્કનો રાજ્યાભિષેક થયો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી અલર્કના સાત મોટા ભાઈઓ કે જે વનવાસી થયા હતા તેમણે વિચાર્યું કે અલર્ક આપણો બંધુ છે તે અંસારસાગરમાં ડુબી જાય એ ઠીક નહિ. તેને બચાવેા જોઈએ. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેમણે મોટી માયાવી સેના ઉજાગરીને અલર્કના રાજ્યપર ચડાવ કરવા મોકલી. માર માર કરતું કોઈ રાજાનું અસંખ્ય લશ્કર આવી પહોંચ્યાના ને તેણે પોતાની રાજધાની ઘેરી લીધાના વર્તમાન અલર્કને મળતાં તેણે તપાસ કરાવેા. તો પેતાથી તેમને પહોંચી શકાય એવી પેતાની સ્થિતિ ન જણાઈ. બહારથી મિત્ર રાજાઓનું સાહાય્ય મેળવી શકાય એટલો સમય ને એનો માર્ગ રહ્યો નહોતો. અચાનક આવી આપત્તિ આવી પડતાં તેને ધગી મુંઝવણ થઈ. મોટા અગિમાં જલ્દી અદ્ય આકૃતિ હોમવાની પેઠે પોતાની નાની સેના શત્રુના મહાદળની સામે મોકલી તેનો નાશ કરાવવાનું તેને ઉચિત ન જણાયું. પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી વગરયુદ્ધે શત્રુનું શરણ સ્વીકારતાં પણ તેને બહુ ગ્લાનિ થવા લાગી. શું કરવું તેનો નિશ્ચય તેને અદ્ય સમયમાંજ કરવાનો હતો. બહારનું યુદ્ધ થતાં પહેલાં તેના અંતરમાં મિત્ર બિત્ર વિપરીત વિચારોનું યુદ્ધ ચાલતું હતું, પણ કોઈ યોગ્ય માર્ગ તેને સૂઝતો નહિ. એવામાં તેને પોતાની માતાએ કહેલું વચન ને તેમણે આંધેલું પેશું માદળિયું સાંભર

આવ્યાં. તુરતજ તેણે તે માદળિયું બાહુપરથી છોડીને ઉબેળ્યું, ને તેમાંની પત્રિકા વાંચી. એ પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

“સંસારનો ત્યાગ કરી ભગવાન દત્તાત્રેયને શરણે જા. ભગવાન દત્તાત્રેય તેને જાણ, કે જેમને કાંઈ કુતૂહલ તથા અભિનિવેશ નથી. તારા સાત વનવાસી ભાઈઓની પેઠે તું પણ પરિણામે પરમસુખી થા. ”

તુરતજ અલર્ક સાધુનો વેશ ધારણ કરી ભગવાન દત્તાત્રેયને શોધવા છાનામાનો નીકળી પડ્યો. માયાવી સૂન્યમાંના કોઈ યોદ્ધાએ તેને રોક્યો નહિ. ક્યા મહાપુરુષ દત્તાત્રેય છે તેનો નિશ્ચય પોતાની માતાએ સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમના ગુણની પરીક્ષા કરીને કરવાનો હતો. વનોમાં ને પર્વતોમાં ભિન્ન ભિન્ન સાધુસંતોને તે મળવા લાગ્યો. એક વૃક્ષની નાની લીલી ડાંખળી લખને અલર્ક તેમને “ આ ક્યા વૃક્ષની ડાંખળી છે ? ” એમ પૂછે, તો તે જે વૃક્ષની ડાંખળી હોય તે વૃક્ષની કહે, પણ અલર્ક પ્રત્યુત્તરમાં તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરવામાટે બીજા વૃક્ષની ડાંખળી કહે. દાખલાતરીકે જે પોતાની પાસે આંબલીની ડાંખળી હોય ને તે સંત આંબલીની ડાંખળી કહે તો પે.તે કહે કે:-“ મહારાજ ! આ તો પીપળાની ડાંખળી છે. ” કેટલાક તે સાંભળી શાંત રહેતા, તો કેટલાક આના જવાબમાં તેને કહેતા હતા કે:-“ થું તું માંડો થઈ ગયો છે કે આંબલીની ડાંખળીને પીપળાની ડાંખળી કહે છે. ચાલ્યો જા. ” કોઈ કહે:-“ મગજ ઠેકાણે રાખી વિચારીને બોલો. ” કોઈ કહે:-“ આવી નકામી માથ કૂટ શામાટે કરો છો ? ” શોધતાં શોધતાં કોઈ પર્વતના એકાંતભાગવાળી યુકામાં તેને એક સંતપુરુષ શાંતપણે બેઠેલા જોવામાં આવ્યા. તેમને સન્નિવ નમન કરી અલર્કે મૂંઝવું:-“ પ્રભો ! જે આજા હોય તો મારે થોડુંક પૂજવાનું છે તે પૂરું. ”

મહારાજે કહ્યું:-“ભણે પૂછો.” અલકે કહ્યું:-“મહારાજ ! આ ડાંખળી કયા વૃક્ષની છે ?” મહારાજ બોલ્યા:-“ આંબલીની. ” અલકે કહ્યું:-“ પીંપરની છે. ” મહારાજે કહ્યું:-“ તેની પણ હોય. ” અલકે પુનઃ કહ્યું:-“ પ્રભો ! આંબાની છે. ” મહારાજે તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું:-“ તેની પણ હોય. ” અલકે કહ્યું:-“ કૃપાનાથ ! હું જે કહું છું તે બધી વાતની આપ હાજ પાડો છો, પણ ના પાડતા નથી, તેનું શું કારણ ? ” તે મહારાજે કહ્યું:-“ તમે તમારી કલ્પનાપ્રમાણે જે કહો તે તમારે માટે દીક ગણાય. સૌનો કલ્પિત સંસાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ” અલકે પ્રણામ કરી વિનયપૂર્વક કહ્યું:-“ હે પ્રભો ! આપ ભગવાન હતાત્રેય છો ? ” મહારાજે કહ્યું:-“ હશે. ” અલકે જણાવ્યું:-“ કૃપાસિંધો ! મારી માતાએ મને સ્વપ્નમાં હતું તેથી મારે આપશ્રીની શોધને અર્થે આવો અવિનય કરવો પડ્યો છે. તે ક્ષમા કરશો. ” એમ કહી અલકે તેમની બહુ બહુ પ્રકારે ક્ષમા માગી, ને પોતાનો સધળો વૃત્તાંત તેઓશ્રીને કહી સંભળાવ્યો, તથા પોતાને શરણ આપવા પ્રાર્થના કરી. પછી ભગવાન હતાત્રેયે અલકેને શરણે લઈ તેને દીક્ષા આપવાની કૃપા કરી. માતા જ્ઞાની ને બુદ્ધિશાલી હતી તો આઠમા પુત્રને પણ આમ રસ્તે ચઢાવી દીધો. આપણે અહીં ભગવાન હતાત્રેયનું અકોધીપણ, શાંતિ ને આશ્ચર્યરહિતપણું જોવાનાં છે. જો મોક્ષની સાચી ઇચ્છા હોય તો મનુષ્યે આપો કુતૂહલરહિતપણાનો ગુણ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વ્યવહાર સારો કરવો હોય તેને પણ એ ચુલુની આવશ્યકતા છે. જે કુતૂહલને વશ થઈ બ્યાંત્યાં કર્યા કરે, જેતે જોયા કરે, જેતે ખાધા કરે, ને એવી બીજી ક્રિયાઓ પણ કર્યા કરે, હે પોતાનો વ્યવહાર સારો શી રીતે કરી શકે ? નજ કરી શકે. પ્રયત્ન કર્યા વિના લાંબા કાલનાં કુર્સકારવાળાં ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ.

એની મેળે સુધરી જતાં નથી. તેમને સુધારવામાટે ને વશ કરવામાટે રાતદિવસ આદરપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે.

માયામાં અનેક આશ્ચર્યો ભર્યા છે. તમે જો તમારું પોતાનું શરીર જુઓ તો તે એક આશ્ચર્યનું પૂતળું છે. વર્તમાનમાં ડૉક્ટરોએ શરીરની રચનાસંબંધી ઘણી શોધો કર્યા છતાં પણ અમુક અવયવોની રચનાનો ખુલાસો તેઓ હજી પણ મેળવી શક્યા નથી. રક્તવાહિનીઓમાં નાની નાની રૂવાટી સદા હાલ્યા કરે છે તેનું શું કારણ છે તે વિષે હજી શારીરવિદ્યા ખુલાસો કરી શકતી નથી. મગજની રચના પણ પૂરી સમજાવી હજી કઠિન જણાય છે. તમે ગમે તેટલું જાણો તોપણ દૃશ્યનું સ્વરૂપ જાણવામાં અપૂર્ણતા રહેવાનીજ. યુરોપ ને અમેરિકામાં અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક શોધો થઈ છે, ને હજી થતી જાય છે, છતાં તે અપૂર્ણજ ગણાય છે. આર્યાવર્તમાં પૂર્વે વિમાન હતાં એમ ઇતિહાસપુરાણાદિ શાસ્ત્રોથી જણાય છે, પણ વયલા કાલમાં લોકોને તે વાત ગપાટાજેવી લાગતી. હમણાં એરોપ્લેન (વિમાન) ચાલવા લાગ્યાં છે, ને તેથી પૂર્વનાં વિમાનો સાચાં કહ્યાં છે. માયામાં અનેક બલો રહ્યાં છે. હજી પણ કંઈક નવી શોધો થશે, ને ઘણી અવનવી વાતો બહાર આવશે.

ઈશ્વર બહુરૂપી છે. ઈશ્વર મનુષ્યોની ભાવનાપમાણે અનેકરૂપે જણાય છે. તેમાં નકામો વિવાદ કરવો હિતકર નથી. એ ઉપર એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. આ પૃથિવીપર લંડનના કરતાં પણ કોઈ એક મોટું નગર હતું. કરોડ મનુષ્યના કરતાં પણ ત્યાંની વસતિ વધારે હતી તેની બજારો, રસ્તાઓ ને મકાનો વિશાલ હતાં. દેશ-દેશના લોકો વ્યાપારને અર્થે ત્યાં આવતા હતા. તે શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓઉપર માણસોની અવરજવર બહુ થતી. એ નગરની બહાર

એક સ્થલે ચાર મોટા રસ્તા ભેગા થતા હતા. તે સ્થલથી થોડે દૂર એક વડના ઝાડની ડાળે સોનાના પિંજરામાં એક અદ્ભુત પક્ષી જોવામાં આવતું હતું. એ પક્ષી ખરેખર અદ્ભુત હતું. એક વાર ત્યાં થઇને કોઇ શ્વેતવર્ણવાળો બહાર ગામથી આવેલો બ્રાહ્મણ પંડિત નીકળ્યો. તેની સાથે તે પક્ષી ઘોળા સ્વરૂપમાં સંસ્કૃતમાં વાત કરવા લાગ્યું, તે પંડિત ગયા પછી ત્યાં થઇને એક પીળા રંગનો જાપાની નીકળ્યો. તે તેને જોવા બોલો રહ્યો, તો તે પક્ષી તેને પીળા રંગનું જણાવ્યું, ને તેની સાથે તે જાપાનીભાષામાં બોલવા લાગ્યું. ત્યારપછી ત્યાંથી એક કાળા રંગનો આર્ય નીકળ્યો. તેને તે પક્ષી કાળા રંગનું જણાવ્યું, ને તે તેની સાથે અરબીમાં વાતચીત કરવા લાગ્યું. એમ ત્યાંથી બીજાં પસાર થનાર ભિન્ન ભિન્ન માણસોનાં શરીરના જેવા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણ દ્વારા જ કરીને તે પક્ષી તેમની સાથે તેમની તેમની ઈંગ્રેજી, રુસિયન, સ્પીડીશ, ચાઇનીઝ આદિ જૂઠી જૂઠી ભાષામાં બોલવા લાગ્યું. થોડા સમયપછી ત્યાંથી પસાર થનારા મુસાફરો એક વિશ્વામસ્થાનમાં ભેગા થયા, ને તે પક્ષીવિષે વાતો કરવા લાગ્યા. એક કહે:-“તે પક્ષી ઘોળું છે, ને સંસ્કૃત બહુ સારું જાણે છે.” બીજો કહે:-“તે પીળું છે, અને જાપાની બહુ ઉંચું બોલે છે.” ત્રીજો કહે:-“તે કાળું છે, ને અરબીભાષા એક વિદ્વાન આર્ય બોલતો હોય તેવી તે બોલી શકે છે.” ચોથો કહે:-“તે પક્ષી ધર્મવર્ણ છે, ને પંજાબીભાષામાં કુશલ છે.” એમ તે પક્ષી જોનારા ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવાસીઓ તેનો વર્ણ ને તેની ભાષા ભિન્ન ભિન્ન જણાવવા લાગ્યા, ને પોતાની વાત સાચી છે, અને અન્યની વાત ખોટી છે એમ આગ્રહભર્યો વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. તે અજાણ્યા મુસાફરોને આમ પરસ્પર ઝગડો કરતા જોઇ એક ડાહ્યો પુરુષ કે જે તે પક્ષીને

સારી રીતે જાણુતો હતો તેણે તેમને વિવાદ કરતા અટકાવી કહ્યું કે:—“ ભાઈઓ ! નકામો ટંડો શામાટે કરો છો ? એ પક્ષી તો બહુરૂપી છે. તે સર્વ પ્રકારના રંગ ધારણ કરી શકે છે, તેમજ તે સર્વ પ્રકારની ભાષા બોલી શકે છે, તમારી સૌની વાત સાચી છે. તમે જેવું કહો છો તેવું તે છે, ન તેથી અન્ય પ્રકારનું પણ તે છે.” આ વાત સાંભળી સૌ શાંત થયા. આ દૃષ્ટાંત તો એક રૂપ છે. શ્રીઈશ્વર આ બહુરૂપી પક્ષીજેવા છે. સર્વરૂપ ને સર્વભાષા તેમનાં છે. તમે હૃદયની સુદૃઢ ભાવનાથી શંકરને જો વિસ્વના નાથ માનો, ને સાચા પ્રેમથી તેમને ભજો તો તે તમારી ભાવના-પ્રમાણે તમને શંકરરૂપે દર્શન દેશે, ને તમારી ભાષામાં વાત કરવાની કૃપા કરશે. તમે તેમને વિષ્ણુરૂપે ને તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ-રૂપે, શ્રીરામચંદ્રરૂપે કે વિષ્ણુના અન્યરૂપે ભજીશો તો તે તમારી ભક્તિના પરિપાકે તમને તે તે રૂપે દર્શન દેશે. તમે તમારી રુચિપ્રમાણે તેમને શ્રીગણેશ, શ્રીસૂર્ય કે શ્રીભુવનેશ્વરી-રૂપે પણ ભજી શકો, ને તમારી ભાવનાપ્રમાણે તેમનો તમે સાક્ષાત્કાર કરી શકો. સર્વ ધર્મના ને સર્વ સંપ્રદાયના મનુષ્યો પોતપોતાની ભાવનાપ્રમાણે તેમની ઉપાસના કરી શકે, ને પોતપોતાની ઉપાસનાના પરિપાકે પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે તેમને મેળવી શકે. આ રીતે શ્રીઈશ્વર ભિન્ન ભિન્ન દેશના, ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાવાળા, ને ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલનાર પોતાના ભક્તોને તેમની ભાવનાપ્રમાણે દર્શન આપે છે, એટલે તેમનું આવુંજ રૂપ ને આવીજ ભાષા છે એમ કહી શકાય એમ નથી. સર્વરૂપ ને સર્વભાષા ઈશ્વરનાં છે. પોતાને આશરે રહેલી માયા-શક્તિવડે તે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે; અને આમ હોવાથી

શ્રીધશ્વરના સ્વરૂપસંબંધે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના ને ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના મનુષ્યોની માન્યતાઓ તેમને તેમને માટે સાચી ઠરે છે. જ્યારે શ્રીધશ્વર આમ બહુરૂપી છે ત્યારે તેમના સ્વરૂપના સંબંધમાં ઝગડો કે કલહ કરવો ઉચિત નથી. સાચે પોતપોતાના ધર્મની આશાપ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરી તેમને ભાવપૂર્વક ભજવા એજ વાત આવશ્યક છે. કોઈ કહે કે:-સર્વવ્યાપક ઈશ્વર અવતાર કેમ લઈ શકે? તો તેને કહેવાનું કે તમારી આ શંકા નકામી છે. જો તમે ઈશ્વરને સર્વગ ને સર્વશક્તિમાન કહો છો તો પછી તમારી એ શંકા વસ્તોવ્યાધાતજેવી છે. તે સર્વશક્તિમાન છે તો પછી તે સર્વ કરી શકે. તે અવતાર કેમ ન લઈ શકે? લઈ શકેજ. જો તમે ઈશ્વરને સર્વગ, સર્વશક્તિમાન આદિ અનેક શુભ શુચવાળા કહીને તે અવતાર ન લઈ શકે એમ કહો તો તમારું તે કહેવું જેમ કોઈ માણસ કોઈ કામસંબંધે એક મોટો દસ્તાવેજ લખી આપે, ને છેવટે તેમાં લખે કે:-“ઉપર લખેલું સર્વે અમારા જાણવામાનવાપ્રમાણે ખોટું છે,” તેના બરાબર છે. ઈશ્વરને નોકરની પેઠે બાંધી ન શકાય. તે અમુક કરી શકે, ને અમુક ન કરી શકે એમ મનુષ્ય કેમ કહી શકે? મનુષ્યની શી વિસાત છે? મનુષ્યથી ન સમજી શકાય એવું ગમે તે તે કરી શકે.

ઈશ્વરના સમર્થ ભક્તો પણ જે ધારે તે કરી શકે. જો ઈશ્વરના ભક્તો પણ મનુષ્યના ખારવામાં ન આવી શકે તેવું કામ કરી શકે છે, તો ઈશ્વર મનુષ્યની બુદ્ધિ ન પહોંચી શકે એવું કામ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય? પ્રભુને બળને જે પ્રભુરૂપ થઈ માયાજિત થયા હોય તે આ જગતમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કરી શકે છે. એના સંબંધે એક દષ્ટાંત કહેવાય છે:-

એક ગૃહસ્થને પ્રજા નહોતી. તે સાધુસંતની સેવા કરનારો ભક્ત

માણસ હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવીજ ભલી હતી. એક વાર તેમને ત્યાં નારદજી જઈ ચઢ્યા. નારદજીનું તેમણે બહુ ભાવથી આતિથ્ય કર્યું. નારદજીએ તે દંપતીના સુખપર ઉદાસીનતા જોઈને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે:-“તમે વ્યવહારમાં ધનધાન્યથી સુખી જણાઓ છો, છતાં તમારા ધર્મના સુખપર ઉદાસીનતાની છાયા કેમ જોવામાં આવે છે?” તે દંપતીએ તેમને હાથ જોડી કહ્યું કે:-“મહારાજ! પ્રભુની દયાથી અમને સર્વ વાતે સુખ છે, પણ એક શેર માટીની ખામી છે. આપ પ્રભુના સમર્થ ભક્ત છો. આપ જ્યારે પ્રભુના ધામમાં જાઓ ત્યારે પ્રભુને અમારી વતી પ્રાર્થના કરવા કૃપા કરશે કે અમારા પર કૃપા કરે, ને અમને પુત્રસુખનો અનુભવ કરાવે.” નારદજીએ કહ્યું:-“બહુ સારું. હું તમારા માટે પરમદયાળુ પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશ, ને પ્રભુ કૃપા કરી જે આજ્ઞા કરશે તે તમને જણાવીશ.” ત્યારપછી કેટલેક સમયે નારદજી પ્રભુના ધામમાં ગયા, ને પ્રસંગ મળતાં પેલાં ભક્તદંપતીની વિનંતિ પ્રભુસેવામાં નિવેદન કરી; અને તેમને ત્યાં પુત્ર થવામાટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. પ્રભુએ કહ્યું:-“તેમના પ્રારબ્ધમાં આ જન્મમાં તો શું? પણ સાત જન્મસુધી પુત્ર થાય એવો સંભવ જણાતો નથી.” નારદજીને આ વાત ઠીક ન લાગી, પણ પ્રભુની આજ્ઞાસામે શું કહી શકાય? તેઓ ફરતા ફરતા પાછા પેલા ભક્તને ત્યાં જઈ ચઢ્યા, ને પ્રભુએ કહેલી વાત તેમને કહી. ઠીક, પ્રભુની જેવી ઇચ્છા, એમ વિચારી તે દંપતીએ શાંતિ પકડી; પણ પુત્રવાસનાને લઈને તેમના હૃદયમાંથી ઉદાસીનતા જતી નહોતી, ને ઝીણી નજરે જોનારને તે ઉદાસીનતાની છાપ તેમનાં સુખપર જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નહિ.

“ધટમાં જે ઘુંટાય, છાનું છેક રહે નહિ;

એ બાંકે દેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.”

અંતઃકરણમાં જે ઘુંટાઈ રહ્યું હોય તે છેક છાતું રહેતું નથી. તે નેત્રરૂપી એ કાણુંથી દેખાય છે. નેત્ર એ જાણે કાચનાં પારદર્શક લોકણ હોય તેવાં છે, કે જેવડે મનુષ્યના હૃદયની અંદરનું વિવેકનિરૂપણ જણાય છે. જેમ નેત્રમાંના ભાવથી હૃદયમાંનો આશય અટકળી શકાય છે તેમ મુખપર પણ હૃદયના ભાવની છાયા પડતી હોવાથી મુખના દેખાવવડે પણ બુદ્ધિમાન પુરુષો ખીજના હૃદયના વિચારોની અટકળ કરી શકે છે, ને તે અટકળ બહુધા સાચી હોય છે. જેની વાત આદે છે તે દંપતીના સુભાગ્યે તેમને ત્યાં એક વાર કોઈ પાંચમી ભૂમિકાવાળા સંત પુરુષ આવી ચડ્યા. એ વેલા પોતાના હીનભાગ્યને માટે તે દંપતી રુદન કરતાં હતાં. સંતને પધારતા જોઈ તેઓ પોતાનું રુદન બંધ કરી, હર્ષભેર સંતના ચરણારવિંદમાં પડ્યાં, ને બહુ ભાવપૂર્વક તેમની મીઠી વાણી, આસન ને ખાનપાન આદિકથી સેવા કરી. સંત પુરુષ તેમના હૃદયનો આશય સમજી ગયા હતા, તોપણ વ્યારહારિક રીતે તેમને તેમની ઘાટી ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછતાં તેમણે પુત્રન અભાવનું કારણ વિનયપૂર્વક કહ્યું. તુરતજ તે સમર્થ સંતપુરુષે કહ્યું:- “એમાં શું? તમારે ત્યાં પ્રભુની દયાથી પુત્ર થશે.” તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નારદજીનો પ્રસંગ ને પ્રભુએ સાત જન્મસુધા પુત્ર નહિ થા એમ કહ્યું છે તે વાત કહી બતાવી. સંત પુરુષ બોલ્યા:- “તમને એ નહિ, પણ એ પુત્ર થશે.” પુનઃ તે દંપતીએ કહ્યું:- “મહારાજ! પણ પ્રભુએ ના પાડી છે, ને એ પુત્ર કેમ થઈ શકશે?” તુરત તે મહા પુરુષે કહ્યું:- “જાઓ, તમને ત્રણ પુત્રો થશે.” એમ પરસ્પર વાત કરતે તે મહાત્માએ ક્રમથી તેમને સાત પુત્રો થવાનું કહ્યું. દંપતી આથી બ પ્રસન્ન થયાં. પછી સમય જતાં તેમને ત્યાં ક્રમે કરીને સાત પુત્રો થય તે પછી કોઈ સમયે નારદજી ત્યાં આવી ચડ્યા, તો તે બન્ને

જનના ધરમાં નાનામેટા પુત્રોનો કોલાહલ થતો સાંભળી તેમને પૂછ્યું કે:—“આ કોના પુત્રો છે?” તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે બક્તે કહ્યું:—“આપના સરખા સંતપુરુષની કૃપાનું આ ફલ છે,” એમ કહેતાં તેમણે સંતના સંમંધમાં બનેલી સર્વ વાર્તા વિગતવાર કહી બતાવી. નારદજીએ તે સાંભળી પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી, અને પછી તેઓ ત્યાંથી વિદાય થયા. જતાં જતાં તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રભુએ તે સાત જન્મસુધી એને પુત્ર થવાનો સંભવ નથી એમ કહ્યું હતું, ને આને સાત પુત્રો થયા, આ બન્યું શી રીતે? પછી તેઓ ભગવાન-પાસે ગયા, ને પ્રભુને તે વાત કહી. પછી તેમણે પ્રભુને કહ્યું કે:—“કૃપાનાથ! આપ મને કેટલીક વાર જૂઠું શામાટે પાડો છો? આપને જો તે બક્તને સાત પુત્રો આપવા હતા તો મારે મે.ઠે સાત જન્મસુધી તેના પ્રારબ્ધમાં પુત્ર નથી એવું શામાટે કહ્યું?” પ્રભુએ કહ્યું:—“મેં તેને એ પુત્રો આપ્યા નથી. મારા કોષ્ટ બક્તે આપ્યા હશે.” નારદજીએ કહ્યું:—“કૃપાનાથ! આપ ન આપે, ને આપનો બક્ત આપે એ તે કેમ બને?” પ્રભુ વધા:—“નારદજી! મારા સામાન્ય નિયમપ્રમાણે જીવોનાં શુભાશુભ કર્માનુસાર તેને માટે જે યોગ્ય હોય તે તેને મળી શકે છે, પણ સમર્થ બક્ત તો ઇચ્છા થાય તો તે પોતાની બક્તિના પ્રભાવથી કોષ્ટ અસામાન્ય નિયમવડે જે ધારે તે કરી શકે છે.” ત્યારે નારદે કહ્યું:—“કૃપાસિંધો! આપના એવા એ સમર્થ બક્તનાં દર્શન મને કરાવો તો બહુ સારું.” પ્રભુએ કહ્યું:—“બંધે આવો.”

પછી નારદજીને સાથે લઈ પ્રભુ મર્ત્યલોકમાં આવ્યા. રસ્તે ચાલતાં પ્રભુએ નારદજીને કહ્યું:—“નારદજી! મને કાળજમાં બહુ દુઃખ છે. અહીંથી હવે મારાથી આગળ ચાલી શકાશે નહિ.” આમ કહી પ્રભુ એસી ગયા, ને થોડી વારમાં વધારે પીડા થવાનું જણાતી વ્યાકુલજેવા

થઈ ભૂમિપર પીતાંબર પાથરી સૂઈ ગયા. નારદજીએ કહ્યું:—“મહારાજ! આપ આમ રસ્તાવચ્ચે કેમ અટકી જાઓ છો?” પ્રભુએ ક્રોધે સદે કહ્યું:—“શું થાય? મારાથી લગારે ચલાતું નથી.” નારદજીએ ગભરાઈને કહ્યું:—“કૃપાલો! હું આપને માટે આજ કહો તે ઝોસડ લઈ આવું.” પ્રભુએ કહ્યું:—“જો કોઈ દેવનું કે મનુષ્યનું કાળજી લઈ આવો તો તેને હૃદયે લગાડવાથી તુરંત મને શાંતિ થાય.” નારદજીએ કહ્યું:—“કૃપાનાથ! પોતાનું કાળજી કાણ કાઢી આપે?” પ્રભુએ પીડાથી બહુ અટળાયાજેવા અંતમાં કહ્યું:—“તપાસ તો કરો. જુઓ, પેલા વડના ઝાડનીચે કોઈ માણસ બેઠેલ જણાય છે તેને કે બીજા કોઈને તેમાટે પૂછો.” નારદ જિતાવળા જિતાવળા તે માણસમણી દોઝા, ને ત્યાં જઈ શરતે સાદે તેને કહ્યું:—“ભાઈ! ભાઈ! પ્રભુને કાળજીમાં બહુ દુઃખવા આવ્યું છે, ને ક્યાંય રહેવાતું નથી, તેથી પ્રભુએ કહ્યું છે કે જો મને કોઈ માણસનું કે દેવનું કાળજી મળી આવે તો તેને હૃદયપર લગાડવાથી મારું આ દર્દ મટે.” તે માણસે કહ્યું:—“અરે! એમાં શું? પ્રભુને માટે મારું કાળજી વગેરે સર્વ તૈયારજ છે. જો બીજા કોઈને માટે તે જોઈતું હોય તોપણ લઈ જાઓ.” એમ બોલતાં તે માણસે પોતાની પાસેનું મોટું ચાકુ ઝડ કાઢી પોતાની છાતીમાં માર્યું, ને કાળજી છૂંક પાડી તે નારદજીના હાથમાં મૂક્યું. નારદજી તે લઈને દોડતા દોડતા પ્રભુપાસે પહોંચ્યા, એટલે પ્રભુએ જોડા થઈ મંદહાસ્ય-પૂર્વક નારદજીને કહ્યું:—“હવે મારું શરીર સ્વસ્થ થઈ ગયું છે. શું તમારી પાસે કાળજી નહોતું કે તમે બીજા લેવા દોઝા હતા? જો મારે માટે કાળજી આપી શકે તે સાત પુત્રો પણ આપી શકું. તમે જે સાત પુત્રો જોયા તે એ સંતના આપેલા છે.” નારદજીને પોતાની ભૂલ જણાતાં તે શરમાઈ ગયા, ને પ્રભુને વિનંતિ કરી કે:—“કૃપાસિંધો! આપની માયા અટપડી છે.”

પછી ભગવાન અને નારદજી પેલા મહાભક્તપાસે ગયા, ને તેમનું કાળજી તેમના શરીરમાં પાછું મૂકી ભગવાને તેમની છાતીપર હાથ ફેરવી તેમને પૂર્વની પેઠે સામ ક્યાં. પશ્ચાત્ તે ભક્તે પ્રભુનાં ચરણારવિન્દ પકડી લીધાં, ને તે સ્થલે આનંદ આનંદ વર્તાઈ રહ્યાં.

પ્રભુના મહાભક્તનું બીજું પણ એક દર્શાત અપાય છે—
જ્યાંજ્યાં પ્રભુની સાચી ભક્તિ હોય-કેવલ નિષ્કામભક્તિ હોય-ત્યાંત્યાં પ્રભુની માયાશક્તિનો અદ્ભુત પ્રભાવ પ્રભુના ભક્તમાં જોવામાં આવે છે. પછી તે હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે અન્ય ગમે તે ધર્મનો માણસ હોય. પ્રભુપાસે જાતિનો ભેદ નથી. સર્વ જાતિના મનુષ્યો તેમના છે. જેમ હિંદુધર્મમાં લોકોની યુક્તિ સ્વયં અનુસાર-લોકોના મિત્ર મિત્ર અધિકારાનુસાર-ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો છે તેમ મુસલમાનધર્મમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન તરીકાઓ (સંપ્રદાયો) છે. એ તરીકાઓમાં સુશીમતાનામનો પણ એક તરીકો છે. સુશીમતામાં શમ્સતત્રેજ શરીરને એક સમર્થ મહાત્મા થઈ ગયા છે. એએ પ્રથમ ધૃતતાના તત્રેજનામના શહેરમાં રહેતા. એમનું મૂલ નામ બીજું હતું, પણ તેમનું જ્ઞાન ને દૈવીશક્તિ જોઈ લોકોએ પાછળથી તેમને શમ્સતત્રેજ (તત્રેજના સૂર્ય) એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. એ મહાપુરુષ કોઈ વાર મુલતાનમણી ગયેલા. ત્યાં શહેરબહાર જંગલમાં તેઓ રહેતા હતા. સૂર્યને સૌ ઓળખે છે તેમ એઓ ત્યાં મહાત્મા પુરુષતરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા. મુલતાનમાં એક પ્રમંગ એવો બન્યો કે ત્યાંના શાહનો શાહબદો મુજરી મર્યો, તેથી શાહ બહુ શોક કરવા લાગ્યો, ને કોઈ આ શાહબદોને છોડાડે એવા એલીઆને શોધી લાવે. એમ રડતો રડતો કહેવા લાગ્યો. ત્યાં જોડેલો એક મનુષ્ય શાહનું આ દયન સાંભળી

બોલ્યો કે:-“ગરીબપ્રવર! શહેરબહાર નંજલમાં એક ઓડીઆ ફકીર ખુદાની ભારે બંદગી કરનારા રહે છે, ને હું ધારું છું કે ત્હો તે શાહબદ્દને ખેડા કરશે.” બાદશાહને આથી ધીરજ આવી, ને તેમણે કાઝ વગેરે ફટલાક દરબારીઓને તે ફકીરને આગ્રહપૂર્વક સમજાવીને પોતાની પાસે તેડી લાવવા હુકમ કર્યો. તે દરબારીઓએ મહાત્મા શમ્સતઘેજપાસે જઈ તેમને શાહબદ્દને લગતી હકીકત બોલાવી, અને શાહની માગણીપ્રમાણે દરબારમાં પધારવામાટે તેમને વારંવાર અરજ મુજરી. શમ્સતઘેજે તેમને કહ્યું:-“હું હાં આવું ખરો, ને તમારું કામ કદાચ સિદ્ધ પણ થાય, તથાપિ પછી તમે મને જીવવા નહિ દો.” દરબારીઓએ બહુ બહુ વિનયપૂર્વક તેમને કહ્યું કે:-“સાંધ બાવા ! એવું તે ક્યાંઈ હોય? આપ મહેરબાની કરીને પધારો.” શમ્સતઘેજ બોલ્યા:-“કીક ત્યારે ચાલો શું થાય છે તે જોઈએ.” તુરતજ શમ્સતઘેજ સુલતાનબાણી ચાલવા લાગ્યા, ને થોડીજ વારમાં તેઓ શાહના રાજમહેલમાં પહોંચી ગયા. મુએલ્લા શાહબદ્દાબાણી જોઈ તેમણે કહ્યું:-“કુંભેજની અધ્ધા”-ખુદાકે હુકમસે ખડા હો. પણ શાહબદ્દો જીવતો ન થયો. પછી તુરતજ શમ્સતઘેજે કહ્યું:-“કુંભેજની”-મેરે હુકમસે ખડા હો તુરતજ શાહબદ્દો સજીવન થઈ બેઠો થયો. શાહબદ્દને જીવતો થયો જોઈ શાહ ને અન્ય સૌ કણા રાજ થયા, પણ શહેરના સુખ્ય કાજ ને ખીજ દરબારીઓએ શાહને અરજ કરી કે:-“આ કામ સરિયતથી વિરુદ્ધ થયું છે,-ખુદાથી પોતાને મોટા માની તેમણે આ કામ કર્યું છે, માટે સરિયતના (કર્મકાંડના) કાયદા-પ્રમાણે તેને મોતની શિક્ષા વા ખીજ ભારેમાં ભારે શિક્ષા થવી જોઈએ.” પછી શમ્સતઘેજનો તથા તેના દેવી કાર્યનો મહિમા સમજ્યા વગર, તેમજ તેમના કથનમાં જે રહસ્ય હતું તે બધું

વગર માત્ર સ્થૂન ન્યાયને ખાતર તેમના શરીરપરની ખાલ (ચામડી) ઊતરાવી નાંખવાનું હતું; ને તે પ્રમાણે તેમના શરીરપરની ચામડી ઊતરાવી નાંખી. મહારામા શસ્ત્રસત્રેજ્ય જો ધારત તો પોતાની અઘોષિક શકિતથી આ વાત અટકાવી શકત, પણ તેમને દેહાભિમાન નહોતું, એટલે દેહનું પ્રારબ્ધકર્મ દેહ મંત્રે ભોગવે એમ જાણી તેમણે કાંઈ પણ સામો ઉપાય લીધો નહિ.

કુતૂહલનો વિષય ચર્ચતાં જે હેલાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો કહેવામાં આવ્યા છે તે પરથી મનુષ્યોએ પ્રભુભક્તિનો તેમજ યોગ ને જ્ઞાનનો મહિમા કેટલો છે તે લક્ષમાં લઈ, પોતાના પારમાર્થિક કર્તવ્યમાં બહુ ઉમંગી ને આગ્રહી થવું જોઈએ; અને કુતૂહલની વૃત્તિ કે જે કર્તવ્યપાલનમાં હાનિ કરનારી છે તેને ત્યજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૮ અદૃહાસ્ય.

અદૃહાસ્યથી થતી હાનિ. અદૃહાસ્ય એટલે મોટે અવાજે ઠીઠી હસવું તે. એ રજોગુણજન્ય દોષ છે. અદૃહાસ્ય ગંભીરતાનું વિરોધી છે, અને તે વ્યવહારપરમાર્થ અનેમાં હાનિકર છે. પરમાર્થ સાધવાને હિત્તો પુરુષ વૈરાગ્યવાન ને ગંભીર હોવો જોઈએ. જો તે જેતે વાતમાં ખડખડ હસ્યા કરે તો તેથી તેનાં મન ને પ્રાણ ચંચલ થાય છે-વ્યગ્ર થાય છે, ને તેથી તે ધ્યેયમાં પોતાના મનની એકાગ્રતા કરી શકતો નથી. વ્યવહારમાં પણ મનુષ્યે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા-માટે જ્યાં-યાં અને જેતે પ્રસંગમાં ઠીઠી હસવાનો કુસ્વભાવ ન રાખવો જોઈએ. સહેજ વાતમાં અથવા હસવાનો પ્રસંગ ન હોય તોપણ તે ક્રિપ્ત કરીને ખડખડાટ હસવું એ ઠીક નથી. શુરુજનોની સમીપમાં આ તેઓ સાંભળે તેવી રીતે ઠીઠી હસવું એ વધારે અગ્રેવ્ય ગણાય છે.

અદ્વૈતાસ્થથી પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાત્ત્વિક બલ હણાય છે. બ્યારે મનુષ્ય-જેરથી હસે છે ત્યારે તેનો શ્વાસ મુખદ્વારા ઊતાવળે બહાર નીકળે છે, એથી તેનું સાત્ત્વિક બલ ઘટે છે. બહુ હસવાથી પ્રાણકલાનો નકામો બ્યય થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં મુખેથી શ્વાસ મૂકવો એ હાનિકર ગણ્યું છે. કસરત કરનારા પોતાનું બલ સાચવવાને જરા મુંઝવણ થાય તોપણ મુખ બંધ રાખી નાક-વડેજ શ્વાસ લેવામૂકવાની ક્રિયા કરે છે. રાત્રિએ નિદ્રામાં જેનું મુખ ફાટેલું રહેતું હોય, ને તેથી જો માણસ મુખથી શ્વાસ લેવા-મૂકવાની ક્રિયા કરતો હોય તે માણસ બહુધા શરીરે નબળો હોય છે. જેને મોહું ફાટેલું રાખીને સૂવાની ટેવ હોય તેણે તે ત્યજવી જોઈએ. માથાપે અચ્ચાંને તેવી નહારી ટેવ ન ચડવા દેવી જોઈએ.

કોઈના તનમનની ખોડખાંપણ કે અપૂર્ણતા જોઈને હસો નહિ, પણ તેને બનતું સાહાય્ય કરો. કોઈ માણસને બહેરા, મૂંઝો, આંધળો, કાણો, લૂલો-લંગડો, કપાયેલા નાકવાળો કે બુદ્ધિહીન જોઈને હસો નહિ. તેને એવી સ્થિતિ ઇશ્વરે તેના કર્માતુસાર આપી છે, એટલે જો તમે તેવી સ્થિતિવાળાને જોઈ હસો છો તો તેવડે તમે તેને તેવી સ્થિતિમાં મૂકનાર ઇશ્વરનું અપમાન કરો છો, ને તેથી તમે પાપમાં પડો છો. એ વેલા તો તમારે હસવાનું ન કરતાં પ્રભુએ તમને એવા નથી બનાવ્યા માટે તેમનો હાથ જોડી, મરતક નમાવી, બહુ વિનયભાવે ઉપકાર માનવો જોઈએ. કોઈનાં ફાટ્યાંત્રુટ્યાં વસ્ત્રો કે કોઈની ધાસની અથવા પાંતડાંની ત્રુટલી ઝુંપડી જોઈને તમે તેને હસો માં, પણ પ્રભુએ તમને એવી સ્થિતિમાં નથી મૂક્યા માટે તમે તેમનો આભાર માનો. જો તમે મતિહીન ને દીન સ્થિતિવાળાને જોઈ હસો છો તો તમે આડકતરી રીતે પ્રભુને હસો છે, ને તેથી

તમે પાપ બાંધો છો, માટે તેમ નજ કરો. કોઇને તમે નાગોભૂખ્યો જુઓ તો તેને ૨૧૧ કે ૩ વારની ચાદર ને દાળરોટલા તમારાથી અને તો આપો. ખીન્ન પણ અપંગ કે અન્ય રીતે દુઃખી કે અશક્ત હોય તેને પણ યથાશક્તિ સાહાય્ય કરો.

અયોગ્ય હાસ્ય વ્યવહારમાં હાનિ કરનારું છે. વ્યવહારમાં મોટા ગણાતા મનુષ્યની પાસે કોઇ મર્યાદા મૂકીને હસે તો તેણે તેનું અપમાન કર્યું ગણાય, ને તેમ કરનાર મૂર્ખમાં ખર્ચે-ગામડીઓ ગણાય. છોકરું પણ અજાણ્યાની પાસે વારંવાર હસે તો તે કેળવણીવિનાનું ગણાય. જેણે જેમ વર્તવું ઘટે તેમ વર્તતાં તેણે શીખવું જોઇએ. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે જાણવું જોઇએ. દીકરી સાસરે જાય, ને જો તેને રાંધતાં ન આવડે તો તેનાં સાસરીઆં તેની માને ઉદ્દેશીને કહે કે:-“ રાંડે જણીને ઓટલે નાંખી દીધી છે. ” મતલબ કે તેને કાંઇ શીખવ્યું નથી. જેને પ્રસંગાનુસાર વર્તતાં આવડતું નથી તેનામાં પૂરું મનુષ્યત્વ નથી એમ જાણવું. વેપારી જો ધરાકની સાથે ભાવ ઠરાવતાં હસે તો ધરાકને તેની વાતમાં શક પડે. ને તેમ થતાં તે ધરાક ચાલ્યું જાય. ધંધામાં તો ગંભીરતા જાળવવાની જાણ આવશ્યકતા છે. પ્રસંગવશાત્ તમારું મુખ જરા મઝકે-સહેજ હસે, મંદ હાસ્ય થાય, તેની અડચણ નહિ. હસવું નેત્રમાં સારું છે. કદાચ સહેજ દાંત દેખાય તેટલું હસામ તોપણ ચાલે, પરંતુ ખીખીઆટા કરવા, ને તાળાઓ ફૂટવી એ પ્રતિષ્ઠિતનું લક્ષણ નથી. જે એવી રીતે વર્તે છે તે હલકટ ગણાય છે, ને તેથી વ્યવહારમાં તે અન્યના વિશ્વાસ-પાત્ર થઇ શકતા નથી, ને આગળ વધી શકતા નથી.

દુઃખને વહાણું કરો. જો તમારે સુખી થવું હોય તો તમે

પુણ્યનો અંચય કરો, પણ પુણ્યનો નાશ ન કરો. અદૃહાસ્યથી તમારા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે, માટે તમે અદૃહાસ્ય ન કરો. જો તમને ધન વહાલું હોય તો તમે પુણ્યને તેના કરતાં પણ વધારે વહાલું કરો, કેમકે પુણ્યવિના ધનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. ધનકરતાં ચતુષ્ય છોકરાં-છેયાંને, ને અન્ય નિકટનાં સગાંવહાલાંને વધારે વહાલાં ગણે છે, કારણકે પ્રતંગવશાત્ તેમને માટે તે ધનને જતું કરે છે, પરંતુ તેમના કરતાં પણ તેણે પુણ્યને વધારે વહાલું કરવું જોઈએ.

“ વહાલાં વહાલાં તમે શું કરો? વહાલાં વોળાવીને વળિયાં; વહાલાં જંગલનાં લાકડાં, જો ભેળાં બળિયાં. ”

તમે જંગલમાં એકલા ચાલો છો ત્યાં તમારી કાણુ રક્ષા કરે છે? રાત્રિએ ભરનિદ્રામાં તમે પથારીમાં ગમે તેમ પડ્યા હો છો ત્યાં તમારું સર્પાદિથી કાણુ રક્ષણુ કરે છે? તમારા સૂતાના ખાટલા વા પલંગકપર સર્પ કેમ ચઢતો નથી? જાણે કે આ બધામાં તમારું પુણ્ય તમારી રક્ષા કરે છે. મરણપછી પણ જીવનું કષ્ટાણુ કરવાને પુણ્ય તેની સાથે જાય છે. સુખનાં સાધનતરીકે માનેલાં ધનાદિક તો મરણપછી અહીંજ પડ્યાં રહે છે, માત્ર સુખ ઉપજવનારું પુણ્યજ જીવની સાથે ચાલે છે.

મરણુ તો સર્વને માટે છેજ. “ મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ” (મરણુ તો શરીરધારીઓનો સ્વભાવ છે, અને જીવન તેને માટે એક વિકારરૂપ છે, એમ યાની પુરુષોએ કહ્યું છે.)

“ ઉદ્વાટિતે નવદ્વારે પિંજરે વિહગોઽનિલઃ ।

યચ્ચિષ્ઠાતિ વદાશ્ચર્યે પ્રયાગે વિસ્મયઃ કૃતઃ ॥ ”

પિંજરું બંધ હોય તો તેમાં પક્ષી રહે. શરીરરૂપી પિંજરાનાં તો નવ બારણાં બિંદાડાં છે તેમાં પ્રાણરૂપી પક્ષી સ્થિત રહે છે એ આશ્ચર્ય છે. તે જિંદી જાજ એમાં આશ્ચર્ય નથી, માટે જેમ બને તેમ સુખી થવાને માટે પુણ્યની વૃદ્ધિ કરો, ને પાપવડે પુણ્યનો નાશ નજ થવા દો. પુણ્યરૂપી સામગ્રી આ લોક ને પરલોક બંનેમાં સુખ આપનારી છે, માટે જેને સુખની ઇચ્છા હોય તેણે તે સામગ્રી અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઈએ. સામગ્રીવિના કોઈ કાર્ય બનતું નથી. જેમ કોઈ પૈસાદાર મનુષ્યની ઇચ્છા થાય તો તે યુરોપ, અમેરિકા કે ગમે ત્યાં જઈ શકે, ને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાને માટે જોઈતી સગવડ મેળવી શકે. ધારો કે તેને લંડન જવું છે, તો જિતારાને માટે અમુક હોટેલ પર તાર કર્યો એટલે ખાવાપીવાની, શયનની, એસવાજીઠવાની ને અન્ય સર્વ પ્રકારની સગવડ તેને માટે તૈયાર રહે. જો આ લોકમાં પૈસાવડે એ પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પુણ્યરૂપી પૈસો જેની પાસે હોય તેનો સમાસ તે જ્યાં જાય ત્યાં કેમ ન થાય ? થાયજ, માટે મનુષ્યે અદૃહાસ્યવડે પુણ્યને નજ ખોતું જોઈએ.

સ્રીઓએ પુરુષોના કરતાં વધારે મર્યાદા પાળવી જોઈએ. તેમણે પોતાના દાંતનાં પેઢાં બહાર દેખાય તેમ નજ હસવું જોઈએ. સસરા કે અન્ય મોટેરાં સાંભળે તેમ તેમણે નજ હસવું જોઈએ. કોઈ માણસને જ્યાંત્યાં ફરવાની ને હસવાની કુટેવ હતી તેની ચર્ચા ચાલતાં કોઈએ કહ્યું કે:—“જો મન હોય હાથ તો જઈએ વેશ્યાની સાથ.” બીજો માણસ તે કહેવત સાંભળી બોલ્યો:—“તમને એ કહેવત કહેતાં ન આવડી, ખરું તો આજ કહેવું જોઈએ:—“જો મન હોય હાથ તો શીદ જઈએ વેશ્યાની સાથ ?”

ગરવાજખી છૂટનું માતું પરિણામ. જો આરંભમાં થોડી ગરવાજખી છૂટ લઇએ તો આમળાકાપર વધારે છૂટ લેવાનું મન થાય. બહિર્મુખ મન બહુ લુચ્ચું છે. તે આંગળી આપતાં પોંચે મળી જાય એવું છે. જેમ ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા (ટીબેટમાં સાંપુ) અને સિંધુ આદિ નદીઓનાં મૂલ ઘણાં નાનાં છે, પણ સમુદ્રપાસે પહોંચતાં તો તે નદીઓ બહુ વિશાલ થયેલી છે, તેમ એક નાનીસરખી સદાચ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે ધીરે ધીરે વધતાં ભવિષ્યમાં તેનું પરિણામ બહુ નફારું આવે છે. એક સ્ત્રી વિનાવિચારે પરપુરુષ-સાથે થોડું હસે, તો ધીરે ધીરે ભવિષ્યમાં તેનું શું પરિણામ આવે ? સોરાળજીની દારૂની દુકાને કોઇ બ્રાહ્મણ એસવા જાય તો લોકો તેને માટે કેવો વહેમ લે ? ને “ સોમતે અસર ” હોવાથી તેનું પરિણામ કેવું અનિષ્ટ આવે ? ચોરની મંજે જવાથી મનુષ્ય ચોરી કરતાં શીખે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જો નિશાળે ભણવા જતો છોકરો કોઇ છોકરાની પેન્સિલ, ટાંક, કાગળ, ચોપડી કે એવી બીજી નાની વસ્તુ ચોરી લાવે તેને માઆપ અટકાવે નહિ, પણ બિલકાં તે કામમાટે તેને સાબાશી આપે, ને તેનો વાંસો થાયડે, તો જાણો કે તે છોકરાની ને તેનાં માઆપની કમનસીબી બેઠી. ઘરનાં માણસોને થોડી ગરવાજખી છૂટ લેવા દીધી, નાનું પણ ગરવાજખી કામ તેમને હાથે થવા દીધું, તો જાણો કે ઘરના માઠા દિવસોની શરૂઆત થઇ. એક છોકરો બાલ્યાવસ્થામાં નાની નાની ચોરી કરતાં શીખ્યો. નિશાળે જય ત્યાંથી લાગ પડે ત્યારે અથવા બીજા છોકરાની નજર ચૂપીને તેની ભણવાગણવાની પેન ને પેન્સિલ આદિ નાની નાની ચીજો ચોરીને તે પોતાને ઘેર લઇ જતો. તેની વિધવા મા તે બાલુતી તોપણ તેને કાંઈ કહેતી નહિ, પણ તે પોતાના પુત્રની

હોશિયારી માની મનમાં રાજ થતી, ને તેને તે કામથી ન અટકાવતાં
 બલદું ઉત્તેજન આપતી. આથી તે છોકરો મોટો થતો ગયો. તેમ
 વધારે ને વધારે ચોરી કરતાં શીખતો ગયો. થોડુંકાણું બણી તે
 નિશાળેથી બહાર ગયો, એટલે તેની માએ. પોતાના આગખીતા કાંઈ
 વેપારીને ત્યાં તેને નોકર રખાવ્યો. તેને ચોરી કરવાની કુટેવ પડેલી,
 એટલે થોડા દિવસમાં લાગ મળતાં ત્યાં પણ તેણે ચોરી કરી, જેથી
 તે વેપારીએ તેને રજા આપી. બજારમાં તે વાત ચર્ચાઈ, તેથી ખીજા
 કાંઈ વેપારીએ તેને નોકર રાખ્યો નહિ. ધંધો ન હોવાથી તે જ્યાં-
 ત્યાં રખડવા લાગ્યો, ને હલકાં માણસની સોખતમાં પડ્યો, તેમજ
 ખીજાં પણ કુલક્ષણ ધીરે ધીરે શીખ્યો. જુવાન થતાં તે ચોરની
 ટોળામાં મળ્યો, ને ચોરીનો ધંધો કરવા લાગ્યો. એક વાર તેણે ને
 ખીજા ચોરોએ મળી એક જન લૂટી, ને તેમાં એકાદ માણસનું
 ખૂન કરી નાંખ્યું. તપાસ ચલાવતાં પોલીસે તે ગુન્હેગારોને પકડ્યા,
 જેમાં પેલો છોકરો પણ હતો. કોર્ટમાં તેનો કેસ ચાલતાં તે છોકરા-
 પર ખૂનનું તહોમત સાબિત થયું, ને તેને શખાની શિક્ષા થઈ. શખા-
 એ ચઢાવવા લાઈ જતાં પહેલાં મોતની સજાવાળા અપરાધીઓને તેની
 કાંઈ પ્રાણિપદાર્થમાં અંતિમ વાસના ન રહી જાય માટે તેને કાંઈને
 મળવાની કે કાંઈ ખાવાની ઇચ્છા હોય તો તે વિષે પૂછવામાં આવે
 છે તેમ તેને પણ પૂછવામાં આવ્યું કે:—“તારે કાંઈ ખાવું પીવું છે?
 વા તારે તારાં કાંઈ સગાંવહાલાંને મળવું છે?” તેના ઉત્તરમાં તે
 છોકરાએ કહ્યું કે:—“મારી માને-મારે મળવું છે.” ન્યાયાધીશે તેની
 માને ત્યાં તેડાવી મગાવી, ને તેના છોકરાની તેને સુલાકાત કરાવી.
 પેલા ચોર છોકરાને તેની માને જોઈ તેના પર ઘણો ગુસ્સો આવ્યો,
 પણ તે દયાવી તેણે તેની માને કહ્યું કે:—“મા! તારી જીભ બહાર

કાઠ, મારે તે જોવી છે.” તેની માએ કહ્યું:—“ભાઈ! જીભમાં શું જોઈ છે?” ડોકરે કહ્યું:—“નહિ મા! મારે તે જોવી છે. મરદી વખતે તું મારી એટલી ધમ્મ પૂરી નહિ કરે?” એટલે તેની માએ પોતાની જીભ બહાર દાઢી. જે તે ચોર છોકરાએ ઘુસ્સો કરી ખાધી, ને તેનું મોઢું લોહી-લોહાણુ કરી મૂક્યું. પેલીસનાં માણસો જરા છેટે જિમાં હતાં તે આ કરખીણુ બનાવ જોઈ ત્યાં દોડી આવ્યાં, ને તે ચોર છોકરાને મારતા મારતા કહેવા લાગ્યા કે:—“તું કેટલો નીચ છે? મરતી વખતે પણ આનું મહાપાપ તેં કર્યું! તારી માની જીભ કરડવાનું તારે શું કારણ હતું?” તે ચોર છોકરો ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બેસ્યો:—“હું જે જાણીએ ચહું છું તે આ જીભડીનો પ્રતક્ષ છે. જે એ જીભડી જરાક વળી હોત, ને મને નાનપણમાં ચોરી કરતાં અટકાવે. હોત, તો મારી આ દશા ન થાત.” ડોકરો ધણે દૂર ને દુષ્ટ કહેવાય, પણ તેની વાત તો સાચી હતી એમ સૌ કોઈ કમુલ કરશે. આ દર્શનપરથી માખાપે પોતાનાં છોકરાંને જીછેરવામાં કેવી રીતની સંભાળ રાખવી જોઈએ તેના પણ એક પાઠ મળે છે. જે લોભલાલચને વશ થઈ છોકરાંને અવળે માર્ગે ચાલવા દે છે, અથવા અવળે માર્ગે ચાલવાનું ઉત્તેજન આપે છે તેની અંતે ખુરી દશા થાય છે. સ્ત્રી જે મર્યાદા મૂકીને વર્તે તો તેના પતિને માઠું લાગે, ને તેથી વખતે ઘરમાં કલેશ થાય, તથા સાસુસસરા આદિ વડીલ જનોને પણ તેના તરફ અણગમેા ઉપજે, ને શિષ્ટજનોમાં તેને માટે હલકો વિચાર ફેલાય. ઉપરાંત પાપ બંધાય તે જૂઠું, માટે સ્ત્રીએજી કદીપણ પુરુષો સાંભળે તેમ નિર્લજ્જપણે અદકાર્ય ન કરવું, અને કોઈને દુઃખી જોઈને તો ક્યારે પણ તેમ નજ કરવું, કેમકે તેમ કરવાથી વિશેષ પાપ બંધાય છે.

પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા. સ્ત્રીઓની પરાધીન

સ્થિતિ છે. જો પુણ્ય હોય તો પરાધીન સ્થિતિમાં પણ પ્રાણી સ્વતંત્ર-
જની સ્થિતિ ભોગવી શકે છે. દાખલાતરીકે કોઈ ધનાઢ્યનો કે રાજાનો
પાલેલો કૂતરો પોતાના પાલકની સાથે મોટરમાં બેસીને ફરી શકે છે.
તેને ખવરાવનાર પીવરાવવાની, નવરાવવાની ને સૂવરાવવાની સારી
તજવીજ રહે છે. તેને માટે નોકર હોય છે. નોકર કે શેઠ જાતે અશયી
તેના વાળ સાફ ને સરખા કરે છે. કેટલીક વાર તે પોતાના શેઠના
ખોળામાં રમતો હોય છે. ખીજો કૂતરો ખાવામાટે ઘેરઘેર રખડે છે,
જ્યાં જ્યાં ત્યાં હડહડ થાય છે, લાકડીઓના માર ખાય છે, ને તેમ
કરતાં વખતે ઝ્યાંઘટી ટાઢા ટુકડા મેળવે છે. બકલીના ઘોડાને ત્રણ
ભાઈ પહેલાં હોય છે, ને મહારાજાનો અરખી ઘોડો કેટલો સુખી
હોય છે? માણસોની સ્થિતિમાં પણ જમીનઆસમાનનું અંતર જોવામાં
આવે છે. કોઈ દેવજોવા જણાય છે, ને કોઈ રાક્ષસજોવા જણાય છે.
એક રાજા કે રાજાજોવા હોય છે, ને ખીજો બીખારી હોય છે; એક
ધન્ય થાય ત્યાં સ્વતંત્રપણે વિચરી શકે છે, ને ખીજો જલજના
કરતો હોય છે; અને એક બૃહસ્પતિજોવા બુદ્ધિમાન હોય છે, ને
ખીજો કાળા અક્ષરને ફૂટી મારે તેવો હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની
આ ને ખીજી સ્થિતિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ જીવેને તેના પુણ્યવડે
ને નિકૃષ્ટ (જાતરતી) સ્થિતિઓ તેના પાપવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ
જાણો, ને પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા સમજીને પુણ્યની
પ્રાપ્તિ કરવામાટે ને પાપથી દૂર રહેવામાટે સર્વદા આદરપૂર્વક પ્રયત્ન-
વાન રહો. અદૃહાસ્ય ઓછેવધતે અંશે પુણ્યને કાપનારું, ને પાપને
આપનારું છે, માટે તે ત્યાજ્ય છે. મોક્ષેચ્છુઓને તેના પરમાર્થના
અભ્યાસમાં તે વિશેષ વિવ્રકર્તા છે, માટે તેણે તો પોતાથી અદૃહાસ્ય
ન થઈ જાય તેની બહુ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

અદૃહાસ્મવિષેનું કથન પૂરું થયું. રજોગુણજનિત સુખ્યસુખ્ય દોષો-
સંગંધી કથન પણ પૂરું થયું.

ત્રણ ગુણથી રહિત થવાની અગત્ય.

મનુષ્યે કૃતાર્થ થવાને માટે ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ કરવું જોઈએ,
—ગુણાતીત થવું જોઈએ. અંતઃકરણ તમોગુણ, રજોગુણ ને સત્ત્વગુણ
એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય હોવાથી તે ત્રણ ગુણોની નિઃશેષ નિવૃત્તિ
અંતઃકરણમાંથી થઈ શકતી નથી, પણ તેનાથી ઉપજતા હાનિકર ધર્મો
સામ્રીય પ્રયત્નવડે અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે, અને એનેજ
ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ વા ગુણાતીતપણું કહેવામાં આવે છે.

સત્ત્વગુણનું અતિક્રમણ:—તમોગુણજન્ય તથા રજોગુણજન્ય
દોષોના ત્યાગવિષે વિસ્તારથી કહેવાયું. હવે સત્ત્વગુણજન્ય દોષોના
ત્યાગવિષે સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. જોકે જ્ઞાનનો ને સુખનો અનુભવ કરાવ-
નારો સત્ત્વગુણ તમોગુણની તથા રજોગુણની અપેક્ષાએ ઘણો અઢિયાતો
છે, તથાપિ પૂર્ણ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્યે તેનું પણ હર્ષધન કરવું
જોઈએ, શ્રીગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે મુમુક્ષુએ નિસ્ત્રૈગુણ્ય થવું જોઈએ.
જેમ લોહાની બેડી ભાર કરે છે તેમ સોનાની બેડી પણ ભાર કરે
છેજ. તમોગુણ તથા રજોગુણ લોહાની બેડીજેવા છે, ને સત્ત્વગુણ
સોનાની બેડીજેવો છે. સત્ત્વગુણ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન ને સુખ ઉપજાવ-
નારો છે. સત્ત્વગુણથી ઉપજતા જ્ઞાનનું ને સુખનું એ આત્માના ધર્મો
છે એવું અભિમાન કરવું એ સત્ત્વગુણજન્ય દોષ છે, અને તે ત્યાગવા-
યોગ્ય છે. અનુકૂલ પરિસ્થિતિથી અંતઃકરણમાં ઉપજતાં જ્ઞાન ને સુખ
એ આત્માના ધર્મ નથી, પણ સત્ત્વગુણના ધર્મ છે એમ દૃઢપણે
સમજવું ને અનુભવવું એ જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો ત્યાગ કહેવાય
છે. વ્યાવહારિક પદાર્થોનું વા ક્રિયાઓનું જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોથી કે

શાસ્ત્રોથી અથવા સ્વાનુભવથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનું અભિમાન તેણે ન કરવું જોઈએ. એ બધાં યાનો વૃત્તિજન્ય, સાતિશ્યદોષવાળાં, માયિક ને વિનાશી છે. વળી તે યાનો આત્માને કાંઈ પણ વાસ્તવિક ઉપકાર કરતાં નથી, પણ જો તેનું અભિમાન કરવામાં આવે તો આત્મસ્વરૂપમાં વિરમવામાં તે ઝલટી અડચણ કરે છે, માટે મુમુક્ષુએ તેનું અભિમાન ત્યજવાયોગ્ય છે. જે મોક્ષસાધક પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી પ્રથમ તમોગુણના ને રજોગુણના દોષો જિતી, પછી યાનના ને સુખના અભિમાનનો પણ ત્યાગ કરીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે તે જીવન્મુક્ત થઈ જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે. તે મહાપુરુષ આવા કે આને મળતા ઉદ્ધારો કાઢવા સુભાગી થાય છે:—

“અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥”

(અદ્વૈતમોક્ષક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતમોક્ષક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે; સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે, સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે; અદ્વૈતગાન આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતગાન આશ્ચર્યરૂપ છે; અને બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે, બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે.)

“અબ્ધ હમ અમર ભયે ન મરેજે.”

“અબ્ધ હમ પાદબો, પદબો બ્રહ્મગાન;

સહજસમાધિ સુખમે રહીબો, કોટિ કલ્પ વિશ્રામ. ૧

ગુરુ કૃપાલ્લ કૃપા જબ કીન્હી, હરદે કમલ બિગાસા;

ભાગા ભરમ દશો દિશ સૂઝા, પરમજ્યોતિ પ્રગાસા.” ૨

“બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે, બીછડે પંચ તત્તકી રચના,

તમ હમ રામહી પાવહીંગે.

પૃથ્વીકા ગુન પાની સોખા, પાની તેજ મીઠાવહીંગે;
તેજ પવન મિઠી પવન શબ્દ મીઠી, સહજસમાધિ લગાવહીંગે;
બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે.”

સર્વાત્મભાવને પામેલા મહાપુરુષો નીચે પ્રમાણે સ્વાનુભવરૂપ સામગ્રાન કરતા છતાં મુમુક્ષુને ઉપદેશ કરવામાટે પૃથિવીપર વિહાર કરે છે:—

“અહમન્નમહમન્નમહમન્નમ્ ।

અહમન્નાદોઽહમન્નાદોઽહમન્નાદઃ ॥

(હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું. હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું.)

એ પ્રમાણે ભોક્તાનો ને ભોગ્યનો વાસ્તવિક અભેદ ભગુપતી શ્રુતિએ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે. અભેદનો-અદ્વૈતનો-દૃઢ અનુભવ થયા વિના કોઈ પણ મનુષ્ય પરમ નિર્ભય ને પરમ સુખી થઈ શકતો નથી, માટે તેવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા સચ્ચાત્મતા ને સદ્ગુરુના ઉપદેશ-પ્રમાણે પ્રયત્નશીલ રહી પોતાના ઉત્તમ મનુષ્યજન્મને સફલ કરવો એ પ્રત્યેક વિચારવંત મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

ત્રણ ગુણના અતિક્રમણનો વિષય આજે પૂરો થાય છે. કૃતાર્થતાની કે.ટિપર ચઢવાને ઇચ્છતા સર્વે મનુષ્યો કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી શ્રીમહેશ્વરની કૃપાથી અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના અનુભવવડે ત્રણ પ્રકારના દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે. એમ ઇચ્છી ચિત્તવૃત્તિ ને વાણી વિરામ પામે છે. હરિઃ ૐ

સમાપ્ત

ૐ

પરિશદ્ પહેલું.

શ્રીશ્રીતસ્માર્તધર્મપ્રતિષ્ઠાપક વિદ્વત્પરિષદ્નાં પાણ્ડિત્ય
મહોત્સવનિમિત્તનાં સાપ્તાહિક સંમેલનો.

સ્થલ:—મુંબઈ, કાંદાવાડી, કહાનઆધની વાડી.

મિતિ:—સં ૧૯૮૧ ના ચૈત્રવદિ ૫ રાત્રિના ૭ા પછી.

પ્રમુખ:—પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીમજ્જથુરામશર્મા.

વ્યાખ્યાનનો વિષય:—બ્રહ્મકર્મ

[આ પરિષદનાં સાપ્તાહિક સંમેલનો ચૈત્રવદિ ૨ તા. ૧૧-૪-૨૫
ચનિવારથી ચાલુ છે. આજે પ્રમુખસ્થાને પૂજ્યપાદ શ્રોત્રિય
બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીમજ્જથુરામશર્માની યોજના કરવામાં આવી હતી, અને
તેઓશ્રીને માટે વ્યાખ્યાનનો વિષય “ બ્રહ્મકર્મ ” રાખવામાં આવ્યો
હતો. કાંડીવલીથી તેઓશ્રી મોટરમાં પધારતાં સર્વે સમાજનોએ ભ્રમા
યષ તેઓશ્રીને વંદનપૂર્વક માન આપ્યું, અને સનાતનધર્મનો બચવો
કર્યો. તેઓશ્રી પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા બાદ કેટલાક ભક્તજનોએ
તેઓશ્રીને પુષ્પના હાર પહેરાવ્યા, અને સમાનું કામ કરુ થયું. પંડિત
શ્રીસ્માપતિભિશ્ર, પંડિત શ્રીરમાનાથભિશ્ર, પંડિત શ્રીબલ્લુનંદન ઝા, પંડિત
શ્રીગૌડોપાલશર્મા, કાશ્મી જીવરામભાઈ તથા વિદ્વત્પરિષદના મંત્રીઓ
વગેરે વિદ્વન્મહાશયો હાજર હતા. સમારંભનાં શ્રોતાઓથી ભરાઈ ગયું

હતું. શ્રોતાઓની સંખ્યા આશરે ૩૦૦ હશે. સ્ત્રીમંડળભાટેની બેઠકમાં વનિતાવિશ્રામવાળાં બહેનો અને શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈ કરમશી દામજી આદિ બહેનો પણ હાજર હતાં.]

આરંભમાં મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલ હરિશંકર દવેએ સભાજનોને મહાત્માશ્રીનું ઓળખાણ કરાવતાં જણાવ્યું કે:—

કાઠિયાવાડમાંના બીલખાના આનંદાશ્રમવાસી પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીનથુરામશર્મા વિદ્વત્પરિષદના આમંત્રણને માન આપી અત્રે પધારેલા છે, અને સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવા કૃપા કરી છે. તેઓશ્રીએ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતમાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મો પ્રચાર કરાવી સનાતનધર્મની ઘણી સારી સેવા કરી છે. વળી સિંધમાં પધારીને પણ તેઓશ્રીએ સનાતનધર્મની લોકોમાં જાગૃતિ કરાવી છે. પોતે યોગી તથા શ્રાત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ છે. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, કચ્છ ને સિંધમાં તથા અત્રે મુખ્યમાં પણ તેઓશ્રીના શિષ્યો ઘણા છે, ને તેઓમાંના કેટલાક આ સભામાં હાજર છે. પોતે હીમદીથી ૪૨ માઇલની મુસાફરી કરીને કાંદીવલી આવેલા હોવાથી થાકેલા છતાં પરિષદના આમંત્રણને માન આપી તેઓશ્રીએ કાંદીવલીથી અહીં પધારવા શ્રમ લઇ આપણને આભારી બનાવ્યા છે.

[બાદ પંદિત શ્રીરમાનાથમિશ્રજીએ “બ્રહ્મકર્મ” વિષે શ્રીવેદાદિના પ્રમાણપૂર્વક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.]

તે પછી પૂ. મહાત્માશ્રીએ મંગલાચરણપૂર્વક પોતાનું “બ્રહ્મકર્મ” વિષેનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું હતું.]

વિદ્વન્મહાશયો! ને સજ્જનો!

આજનો વિષય બ્રહ્મકર્મનો છે. બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા-એકરસ, બાપક, સદૃષ, ગાનરૂપ ને આનંદરૂપ અદિતીય વસ્તુ. તેની પ્રાપ્તિ-

માટેનાં કર્મ એવે એક અર્થ એ શબ્દનો થઈ શકે. અહિકર્મ એટલે પરમાત્માની પ્રાપ્તિના ઉપાયો વેદમાં દર્શાવેલા હોવાથી—વેદવડે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી—અહિકર્મનો બીજો અર્થ વેદ પણ થાય છે, અને એ રીતે અર્થ કરીએ તો અહિકર્મ એટલે વેદમાં દર્શાવેલાં કર્મ એવે તેનો અર્થ કરી શકાય. આ બંને અર્થનો આ સ્થલે ઉપયોગ નથી. અહીં તો અહિકર્મ એટલે આહિકર્મનું, તેનાં કર્મ એટલે કર્તવ્ય, એવે તેનો પ્રચલિત અર્થ કરીને આહિકર્મનાં કર્તવ્યને લગતો વિષય આજે ચર્ચવાનો છે.

આહિકર્મનાં બીજાં કહેલાં સ્વાભાવિક કર્મો:—

“શ્મો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજં ॥”

આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને આહિકર્મનાં સત્ત્વગુણન્ય સ્વભાવથી ઉપજતાં કર્મો દર્શાવ્યાં છે. આહિકર્મમાં પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણ વર્તે તો જ તેમાં શમદમાદિ શુભકર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આહિકર્મશબ્દનો અર્થ:—આહિકર્મશબ્દનો મુખ્ય અર્થ બ્રહ્મ જાનાતિ સ બ્રાહ્મણઃ—જે અહિકર્મને જાણે તે આહિકર્મ. બધાને અહિકર્મ જ્ઞાન સુલભ ન હોય એટલે અહિકર્મને જાણવાનાર વેદ જે જોણીરિતે અહિકર્મ કહેવાય છે, તેનું એટલે વેદનું જ્ઞાન જેને છે તે પણ આહિકર્મ. એ અર્થમાં આર વેદ જાણનાર, ત્રણ વેદ જાણનાર, એ વેદ જાણનાર કે એક વેદ જાણનાર તે આહિકર્મ. બુદ્ધ્યાદિની અંશકિત આદિને લઈને આખો વેદ ન જાણતાં જે પોતાના વેદનો એક ભાગ જાણે તે પણ આહિકર્મ કહેવાય. એ ન્યાયે પુરુષસૂક્ત ને રુદ્રસૂક્તાદિ વેદભાગ જાણનાર પણ આહિકર્મ કહેવાય. એટલું પણ ન જાણી શકે ને વેદમાં મુખ્ય જે

ગાયત્રીમંત્ર છે તે અર્થસહિત જાણે ને તેનો જપ કરે તે પણ બ્રાહ્મણ કહી શકાય.

વર્તમાનમાં બ્રાહ્મણોની દુર્દશા:—વાસ્તવિકરીતે તો બ્રાહ્મણ વેદનું જ્ઞાન શુદ્ધ હોયાર, અર્થ ને તાત્પર્યપૂર્વક મેળવવું જોઈએ, પણ શોકની વાર્તા છે કે અત્યારે બ્રાહ્મણનો ધણો ભાગ-વિશેષે ગામડાના બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ-વેદનું કે વેદના એક ભાગનું પણ જ્ઞાન મેળવતો નથી. અરે! ધણાને ગાયત્રી પણ આવડતી નથી, અને આનું અશુદ્ધ બોલનારા બ્રાહ્મણ પણ પડ્યા છે કે “અમને સકલે ગાવંત્રી શીખવી”તી પણ ભૂલી ગયા!” શુકલને સકલ કહે, ને ગાયત્રીને ગાવંત્રી કહે આ બ્રાહ્મણની કેવી સ્થિતિ! બ્રાહ્મણોએ પ્રયત્ન કરીને પોતાની આવી દુર્દશા દૂર કરવી જોઈએ. હવે બ્રાહ્મણનાં સર્વગુણથી ઉપજતાં જે સમદ્ભાદિ કર્મો છે તે વિષે કહીએ:—

શમ એટલે અંતઃકરણનો નિગ્રહ-અંતઃકરણની શાંતિ-મન જે વિષયોમાં ચારે તરફ દોડ્યા કરે છે તેની દોડનો અભાવ-તેની ધ્યેયમાં એકાગ્રતા. આ અંતઃકરણના નિગ્રહઉપરજ મનુષ્યની ઉન્નતિનો આધાર છે.

“મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मुक्तयै निर्विषयं स्मृतम् ॥ ”

(મનજ માણસના બંધનું અને મોક્ષનું કારણ છે. વિષયમાં આસક્ત થયેલું મન બંધને માટે શામ છે, ને વિષયરહિત થયેલું મન મનુષ્યના મોક્ષને માટે શામ છે.)

બંધ એટલે સંસારની પ્રાપ્તિ-જન્મમરણરૂપ બંધ, અને મોક્ષ એટલે તે જન્મમરણરૂપ બંધની નિવૃત્તિ. બ્રાહ્મણનો જન્મ તો

સુખ્યત્વે આ મોક્ષમાટેજ છે. જે પુરુષ શમવાળો હોય તેજ પોતાનો વ્યવહાર સારો સાધી શકે, ને પરમાર્થમાં તો શમની બહુ આવશ્યકતા છે. દાખલાતરીકે દુકાને મેળ મેળવવાનું કામ હોય, ને વેપારી સીનેમા કે નાટક જોવાના કે ખીજા પ્રયોજનવિનાના વિચાર કર્યા કરે, વા સીનેમા કે નાટક જોવા જાય તો તેની દુકાન કેમ ચાલે? અથવા નોકર નોકરીને લગતું કામ મૂકીને ખીજા વિચારો કર્યા કરે, વા ફરવા જાય તો તેનાથી નોકરી શી રીતે થાય?

સર્વ મનુષ્યેને પોતપોતાનો વ્યવહારપરમાર્થ સુધારવાને શમની જરૂર છે ત્યારે આદ્યજ્ઞ કે જેણે પોતાનું જીવન પરમાર્થમય કરવું જોઈએ તેને તેની વિશેષ જરૂર હોય તેમાં કહેવુંજ શું?

આ શમ અન્યાસવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અંતઃકરણનો નિગ્રહ ક્રમે ક્રમે થઈ શકે છે. જિતાવળે થઈ શકતો નથી, એટલામાટેજ શ્રીગીતાજીમાં શનૈઃ શનૈરુપરમેત્-ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું-એમ કહ્યું છે.

દમઃ—આદ્યજ્ઞનું ખીજું કર્મ દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી જોઈએ ત્યારે આદ્યજ્ઞ તે વિશેષ વશ રાખીજ જોઈએ એ કહેવાનું રહેતું નથી. જેની ઇન્દ્રિયો વશ ન હોય તે માણસ પોતાના કુટુંબમાં પણ ન પોષાય.

“વશ ઇન્દ્રિયો જો નહિ, દુઃખનો તે કહેવાય;

વશ હોય તો સુખનો, ફાવે ત્યાં પછી જાય.”

જેને બે સ્ત્રીઓ હોય તે મનુષ્ય પણ જ્યારે દુઃખી હોય છે ત્યારે જીવશ્ય એક પુરુષ કે જેને દસ ઇન્દ્રિયોરૂપી દસ સ્ત્રીઓ વળગી છે તે કેમ દુઃખી ન હોય? એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

“બહુ અણુજ બહુ એટિયાં, દો નારી ભરતાર;
તાકું કહા મારનાં ? માર દિયા કરતાર.”

પરસ્પર અણુનાવવાળી એ સ્ત્રીઓનો પતિ જેમ મુઝો પડ્યો છે તેમ જેને પોતપોતાના વિષયોભણી ખેંચતી ને પરસ્પર દ્વેષ કરતી ઇન્દ્રિયો વશ નથી તેવો જીવાત્મા પણ મુઝો પડ્યો છે. જીવાત્માને એક ઇન્દ્રિય જોવાને ખેંચે છે, બીજી ઇન્દ્રિય ગાયન સાંભળવા લલચાવે છે, અને ત્રીજી ઇન્દ્રિય સારા સારા સ્વાદ લેવાને તાણે છે. આમ દશ ઇન્દ્રિયોની તાણાતાણ થઈ રહી છે તેમાં જીવાત્માને સુખ ક્યાંથી હોય ? માટે મનુષ્યે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ રાખતાં શીખવું જોઈએ. જેને ઇન્દ્રિયો વશ નથી તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કેમ કરી શકે ? આ સંબંધે એક પખાલીનું ઉદાહરણ છે. કોઈ પખાલી નદીકૂપર પાણી ભરવા ગયો હતો. આગલી રાત્રિએ તેની પખાલ ઉંદરોએ કાતરી નાંખીને તેને દશ કાણું કરી નાંખ્યાં હતાં, પણ પખાલીને તેનો કાંઈ ખ્યાલ નહિ. તે તો હોલવડે પખાલમાં ઉપરથી પાણી રેડવા મંડ્યો. ઘણું પાણી રેડ્યું, પણ પખાલ તો ભરાયજ નહિ, એટલે પખાલીએ મુંઝાધને ત્યાં થઈને એક પ્રવાસી જતો હતો તેને પૂછ્યું કે:—“ભાઈ ! આ પખાલ ભરાતી કેમ નથી ?” પ્રવાસીએ કહ્યું:—“અરે ! તું નીચે તો જો. આ દશ કાણેથી પાણી ચાલ્યું જાય છે તો તારી પખાલ શી રીતે ભરાય ? જા, પખાલ સંધાંત્રીને કાણું બંધ કરાવ, એટલે પાણી ભરાશે.” આમ જેની ઇન્દ્રિયો છૂટી છે તે ધર્મરૂપી જલ પોતાના મનમાં શી રીતે ભરી શકવાનો હતો ? બહારના શત્રુને જિતવામાં મોટાઈ નથી, પણ ઇન્દ્રિયોરૂપી અંદરના શત્રુઓને જિતવામાં જ ખરી મોટાઈ છે. જે અંદરના શત્રુઓને જિતે છે તેને બહારના શત્રુઓ એની મેળે વશ થઈ જાય છે, માટે બ્યવહારમાં સુખી થવાને

અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાને મનુષ્યે ઈન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ દમને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. બ્રાહ્મણનું તો આ ખાસ કરીને કર્તવ્ય છે.

તપઃ-ધર્મસાધનાથે કરવામાં આવતી જે જે ક્રિયાઓથી અંતઃકરણ તપે, ને તેથી તેની અશુદ્ધિ દૂર થાય, તે તે ક્રિયાઓ તપ કહેવાય છે. ધાતુને તપાવવાથી જેમ તેનો કાટ દૂર થાય છે તેમ તપવડે અંતઃકરણનો કાટ-મેલ-દૂર થાય છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને નિયમમાં લાવવામાટે તપ એ આવશ્યક ધર્મ છે.

તપ અનેક પ્રકારનાં છે:-કૃત્યંદ્રાયાણાદિક પ્રત કરવાં, એકાદશી તથા શિવરાત્રિ આદિના ઉપવાસ કરવા, વા એકબુક્ત કરવું, પ્રભુકીર્તનમાટે કે જગપાદિકમાટે જાગરણ કરવાં, એ તપ છે. આસન-પ્રાણાયામાદિદ્વેનો અભ્યાસ કરવો એ પણ તપ છે. એ બધાં તપમાં “મનસર્વોદ્રિયાણાં ચ હ્યેકાદ્યં પરમં તપઃ” (અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોની પરમાત્મામાં એકાગ્રતા કરવી એ પરમ તપ છે.) આ તપ સિદ્ધ કરવામાટે ખીજાં બહારનાં તપ છે. જો આ ચિત્તની અને ઈન્દ્રિયોની એકાગ્રતારૂપ તપ ન સધાય તો ખીજાં તપથી કાંઈ વિશેષ ફલ નથી. શરીર, ઈન્દ્રિયો ને અંતઃકરણના દુષ્ટ વેગોને રોકીને કાંઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય એમ વર્તવું એ પણ તપ છે, ને તે બહુ આવશ્યક છે.

બ્રાહ્મણનું એ તપરૂપ કર્તવ્ય ને તેનું માહાત્મ્ય:-

“અષ્ટાદશપુરાણેષુ વ્યાસસ્ય વચનં દ્વયમ્ ।

પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ॥”

(અઠાર પુરાણોમાં શ્રીવ્યાસજીનાં બે વચન મુખ્ય છે, તે એ કે કાંઈનું પણ બહુ કરવું એ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવામાટે છે, ને અન્યને દુઃખ ફેલું તે પાપને માટે છે.)

આહારણે પરોપકારવડે પુણ્ય સંપાદન કર્યાજ કરવું જોઈએ. તેણે મન, વાણી ને શરીરથી અન્યને પીડા કરવારૂપ પાપથી સદા દૂર રહેવું જોઈએ. પરોપકાર યથાશક્તિ કરવો, પણ પરપીડનરૂપ પાપ તો આહારણે નજ કરવું જોઈએ. પોતાનાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ પરપીડનરૂપ પાપભણી વેગ કરતાં હોય તો તેને તેમ કરતાં અટકાવવારૂપ તપ આહારણે કરવુંજ જોઈએ. આહારણે માટે તપ એ સારામાં સારી ક્રિયા છે. જે તપસ્વી આહારણુ છે તે પોતાના આત્માની ઉન્નતિ સાધે છે એટલુંજ નહિ પણ લોકમાં પણ તે પૂજ્ય છે. પૂર્વે બહુ સમર્થ તપસ્વી આહારણો હતા કે જેમનાં ચરણોમાં રાજાઓના મુકુટ ધસાતા, ને તેમની આસાની રાજાઓ રાહ જોતા. તપ એ આહારણુનું ધન છે. તપોધન એ આહારણુને બોલાવવામાટે ઉત્તમ પ્રકારનું સંબોધન છે. આહારણુની એક ગાતિનું નામ તપોધન પડયું છે તે પણ તપના કારણથી પડયું હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે, જોકે હાલમાં તો એ સ્થિતિ કેવલ બહુલાઈ ગઈ છે.

તપનું ફેલું:-તપસ્વી આહારણુને પોતાની આજીવિકાની ચિંતા રહેતી નથી. પ્રભુની દયાથી તેને આજીવિકામાટે જોઈએ તે કરતાં ઘણું મળી રહે છે. તપસ્વી આહારણુ પોતાનો પરલોક સુધારી શકે છે, અને તપસ્વી આહારણુ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બ્રહ્મા પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા પછી સૃષ્ટિ રચના કરવાનું કામ કેવી રીતે કરવું તે વિષે તે મુંઝાવા લાગ્યા એટલે પરમાત્મામાં મન લગાડીને બેસી ગયા. કેટલેક સમયે પરમાત્માએ આકાશવાણીદારા જણાવ્યું કે સ્પર્શક્ષિપ્તના ૧૬ મા ને ૨૧ મા અક્ષરનું એટલે તપનું આચરણ કરો. બ્રહ્માએ તે પ્રમાણે તપ કર્યું અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સામર્થ્યથી તેમણે સૃષ્ટિરચનાનું કામ સુવ્રતતાથી કર્યું.

તપ એ સાધુપુરુષનું બૂધણ છે:-પરમાત્મપ્રાપ્તિમાટે જેણે મંસારનો ત્યાગ સ્વીકાર્યો હોય તેનામાં વૈરાગ્ય ને તપ અવશ્ય હોવાં જોઈએ. જેનામાં વૈરાગ્ય ન હોય તે ઇદ્રિયો તથા અંતઃકરણને વશ રાખવારૂપ તપ નજ કરી શકે. વૈરાગ્યહીન ત્યાગીની કવી સ્થિતિ થાય છે તે જુઓ:-

“અંમ આગસ ને તપસી થયો, ધર તજીને વનમાં ગયો;
દામુખાણ ન શક્યો જાળવી, રડવડતી એક રાખી નવી;
કૂતરાં ભસાવે ને હીંડે છક્યો, કહે અખો હગ્યોય નહિ ને ધર ન રખ્યો.”

શૌચ એટલે પવિત્રતા. તે બ્રાહ્મણમાં સ્વાભાવિક હોવી જ જોઈએ. શૌચ એ પ્રકારનાં છે. બ્રાહ્મશૌચ ને આંતરશૌચ.

બ્રાહ્મશૌચ:-મૃત્તિકા તથા જલાદિવડે શરીરાદિની સ્વચ્છતા રાખવી તે બ્રાહ્મશૌચ. બ્રાહ્મણ તેના તેજસ્વી મુખ, પવિત્ર શરીર ને પવિત્ર વસ્ત્રથી વર્તાઈ રહેવો જોઈએ. તેનું ધર સ્વચ્છ હોવું જોઈએ, ને તેમાંની વસ્તુઓ પણ બહુ સ્વચ્છ ને વ્યવસ્થિતરીતે રાખેલી હોવી જોઈએ. બ્રાહ્મણનું ધર ભલે નાનું હોય, પણ તેમાં પૈસતાં મન બહુ પ્રસન્ન થાય એવું તે સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. જે બ્રાહ્મણનું ધર ગંદું હોય, તેના કૃષિયામાં કે ધરની આસપાસ છોકરાંએ મલમૂત્ર કર્યાં હોય, ને તેથી ત્યાં માખીઓ બણબણતી હોય, ધરમાં જ્યાં ત્યાં મેલાં લૂગડાં આડાંઅવળાં પડ્યાં હોય, અથવા ઠેમે આવે તેમ વસ્તુઓ પડી હોય, છોકરાં પણ ગંદાં હોય, ને ગમે તેમ વર્તતાં હોય, તો પછી બ્રાહ્મણના ને મેલા મેમણના ધરમાં શો તફાવત ગણાય ? બ્રાહ્મણનાં વસ્ત્ર મલિન કે ફાટેલાં નજ હોવાં જોઈએ. નિત્ય નવાં વસ્ત્ર પહેરવાં એમ કહેવાની મતલબ નથી. વસ્ત્ર ભલે બૂનાં કે સાધારણ હોય,

પણ તે મહિન કે ફાટેલાં ન રાખવાં તે તો તેના પોતાના હાથમાં છે. જો વસ્ત્ર મહિન કે ફાટેલાં હોય તો તેમાં તેનું આગસજ કરાવવું છે. એ આગસ બ્રાહ્મણમાં નજર ઘટે. “આચારદીર્ઘ ન પુનંતિ વેદાઃ” (આચારદીર્ઘને વેદો પાવન કરી શકતા નથી.) આચાર તો પ્રથમ ધર્મ છે, ને તે બ્રાહ્મણે તો આગ્રહપૂર્વક પાળવો જોઈએ.

આંતરસૌમ્યઃ—મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓવડે અંતઃકરણને પવિત્ર રાખવું તે આંતરસૌમ્ય. સુખી પ્રાણીમાં મૈત્રીની ભાવના કરવી, એટલે જો પોતાના મિત્રને સુખી જોઈને મનુષ્ય પ્રસન્ન થાય છે તેમ તેણે પોતાની સમાન સ્થિતિના ને ચઢીઆતી સ્થિતિના સુખી મનુષ્યોને જોઈ તેમાં મૈત્રીની ભાવના કરી સંતોષનો અનુભવ કરવો જોઈએ. કોઈનું સુખ જોઈને મનમાં બળવું ન જોઈએ. દુઃખી મનુષ્યો કે અન્ય દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈ મનુષ્યે કરુણાની ભાવના ઉપજાવવી જોઈએ, અને તેમનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવાને યથાશક્તિ સાહાય્ય પણ કરવું જોઈએ. કોઈને દુઃખી જોઈને “હીક થયું. એજ લાગતો હતો.” એવી દુર્ભાવના તેણે નજર ઉપજાવવા દેવી જોઈએ. પુણ્યશાલી મનુષ્યોને જોઈને અથવા તેમના લોકોમાં ગવાતા યજ્ઞને સાંભળીને મનમાં હર્ષની ભાવના કરવી જોઈએ. “એમનાં પૂર્વનાં પુણ્ય છે તેથી તેમની આવી શુભ પ્રવૃત્તિ છે. ભલે પ્રભુકૃપાથી તેમ હો, ને તેઓ વધારે ને વધારે પુણ્ય કરો.” એવી શુભભાવના-મુદિતા-પ્રસન્નતા-સાધકે ઉપજાવવી જોઈએ. અસુખા ને મત્સર-અદેખાદિ-નજર ઉપજાવવા દેવાં જોઈએ. અસુખા કે મત્સરવડે પોતાને કાંઈ મળી જતું નથી, પણ જીલદું પોતાનું અંતઃકરણ ક્રોધશયુક્ત ને મહિન થાય છે. પાપી કે મૂર્ખ માણસો પાપનાં કે ભૂલભરેલાં કામ કરતાં હોય તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. તેમના દોષો જોઈને તેમની નિંદા નજર કરવી જોઈએ.

નિંદા કરવાથી તેઓ કાંઈ સુધરતા નથી, પણ બિલટા આપણી સામા થાય છે. સમગ્રુએ પરનિંદા કરીને શત્રુઓ વધારવા ન જોઈએ. બધા સજ્જનો ન હોય. અયોગ્ય મનુષ્યો ન હોય તો સંસાર ચાલે કેમ ? પ્રકૃતિ જીવના ભોગ ને મોક્ષ બંને માટે પ્રવર્તે છે. કેટલાક જીવો પ્રધાનપણે ભોગભણી પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે. ભોગ પણ સંસારપ્રવાહનું કારણ છે. વળી જીવો પોતપોતાના સંસ્કારોને અધીન થઈને વર્તે છે જેથી ભૂલ કરનારાઓ કૃપાને પાત્ર છે, ક્રોધને પાત્ર નથી. ગળીના કુંડમાં પથ્થર નાંખીને આપણે અપણાં કપડાં ખરાબ ન કરવાં. જેવી જેની બુદ્ધિ તે પ્રમાણે તે વર્તે. નવું લાવે ક્યાંથી ? માટે જેમ રસ્તામાંના કાંકરા, કાંટા કે મલિન પદાર્થોની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ-તેના તરફ લક્ષ આપતા નથી-તેમ માણસની ભૂલભરેલી પ્રવૃત્તિની પણ સમગ્રુએ ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. જેને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવી હોય તેણે આ ચાર ભાવનાઓનો અભ્યાસ આદરપૂર્વક કરવો જોઈએ, અને આલ્સનું તો તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

ક્ષમા:—ક્ષમા એટલે ક્ષાંતિ પણ આલ્સનું રામાત્રિક હોવી જોઈએ. પોતે શક્તિમાન છતાં પોતાને દુઃખ આપનારપ્રતિ નિષ્ક્રોધ રહીને તેને તેના અપરાધની કાંઈ પણ શિક્ષા પોતે ન કરવી, વા બીજા-પાસે ન કરાવવી તે ક્ષમા. આવી ક્ષમા પરાક્રમી રાની પુરુષનું બૂધણ છે. “ક્ષમા વીરસ્ય સૂચનમ્” (ક્ષમા વીરપુરુષનું બૂધણ છે.) જે ક્ષમાવાળો છે તે સર્વદા સુરક્ષિત છે.

“ક્ષમા સ્વદ્ગં કરે यस્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।

અતૃણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥”

(ક્ષમારૂપી તરવાર જેના હાથમાં છે તેને દુર્જન શું કરી શકે એમ છે ? ધાસરહિત પ્રદેશમાં પડેલો અગ્નિ એની મેળે ઓલાઇ જાય છે તેમ ક્ષમા કરવાથી દુર્જન પોતાની મેળે શાંત થઇ જાય છે.)

જેને પોતાના તપનું રક્ષણ કરવું છે, પોતાની શાંતિનો ભંગ થવા દેવો નથી તેણે તો અવશ્ય ક્ષમા રાખવી જોઇએ.

“ ખુંદી તો ધરતી ખમે, વાઢી ખમે વનરાય;

વેણુકવેણુ તો સંત ખમે, જેમ સાયરાં નીર સમાય.”

“ દુષ્ટ જયન શરતેં ખુરે, ભલે શત્રુકે ખાન;

શ્રીધર જ નર સહત હૈ, તાસમ સાધુ ન આન.”

(મનુષ્યાદિ અનેક પ્રકારના અપકાર કરે છે તોપણ પૃથ્વી તે સહન કરે છે, અને વૃક્ષોને કુહાડા આદિવડે કાપવામાં આવે છે તો-પણ વૃક્ષો તે સહન કરે છે, વળી વૃષ્ટિનાં તથા અનેક નદનદીઓનાં જલ સાગરમાં સહજ સમાઇ જાય છે, તેમ સંતપુરુષો વેણુકવેણુને સહન કરે છે, અર્થાત્ પોતાના સાગરજેવા પેટમાં (અંતઃકરણમાં) શમાવી દે છે.

(દુષ્ટ વચન એટલે કઠોર વચન બાણથી પણ ભુડાં છે. તેના કરતાં શત્રુનાં બાણ સારાં ગણાય છે. બાણનો કે તરવાર આદિનો ધા સમયે રૂઝાઇ જાય છે, પણ “ કુવાક્યનો કાપ કદી ન રૂઝે.” શ્રીધર કહે છે કે આવાં કુવાક્ય-કુવચન-જે પુરુષ સહન કરે છે તેના જેવો ખીન્ને સાધુ નથી.)

બ્રાહ્મણોએ આવી ક્ષમા અવશ્ય રાખવી જોઇએ. તેમણે બહુ સહનશીલ રહેવું જોઇએ. તેમણે તો નીચેના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ:

“ક્રુધ્યન્તં ન પ્રતિક્રુધ્યેદાક્રુષ્ટં કુશલં વદેત્ ।

અતિવાદાંસ્તિતિષ્ઠેત નાષમમ્યેત કંચન ॥ ”

(ક્રોધ કરનારપ્રતિ સામે ક્રોધ ન કરવો. તિરસ્કાર કરનારને કુશલ વચન કહેવું. નિંદાને સહન કરવી. ક્રોધનું પણ અપમાન ન કરવું.)

અહિકર્મ જાણવામાટે-અહિકર્મતા થવામાટે-આહિકર્મતા જન્મ છે. અહિકર્મતા પુરુષો પરમશાંત હોય છે. ક્રોધ માણસે એક સંતને કહ્યું કે:- “મહારાજ ! અમુક માણસો આપની બહુ નિંદા કરે છે.” તે સંતપુરુષે તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેને કહ્યું કે:-

“આત્માનં યદિ નિંદન્તિ સ્વાત્માનં સ્વયમેવ હિ ।

શરીરં યદિ નિંદન્તિ સહાયાસ્તે જના મમ ॥ ”

(જો તે મારા આત્માની નિંદા કરતાં હોય તો તે પોતે પોતાનીજ નિંદા કરે છે, કેમકે મારો ને તેમનો આત્મા એકજ છે. કદાચ તે મનુષ્યો આ શરીરની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ મારા મદદગાર છે-મારા મિત્ર છે, કેમકે હું પણ આ મહામૂતથી ભરેલા શરીરની નિંદા કરું છું, ને તેમાં રહેલા દોષો કહી તેનાથી છૂટવા માગું છું. બંને રીતે મારે તેમના ઉપર તપવાનું કશું કારણ નથી.)

જ્ઞાનાંકુશમાં પણ કહ્યું છે કે:-

“મર્નિદયા યદિ જનઃ પરિતોષમેતિ,

નન્વમયત્નજનિતોઽયમનુગ્રહો મે ।

શ્રેયોર્થિનો હિ પુરુષાઃ પરતુષ્ટિહેતોર્ ,

દુઃસ્વાર્જિતાન્યપિ ધન્યાનિ પરિત્યજન્તિ ॥ ૧॥

“ સતતસુલભદૈન્યે નિઃસુખે જીવલોકે,
 યદિ મમ પરિવાદાત્ પ્રીતિમાપ્નોતિ કથિત્ ।
 પરિવદતુ યથેષ્ટં મત્સમક્ષં તિરો વા,
 જગતિ હિ બહુદુઃખે દુર્લભઃ પ્રીતિયોગઃ ॥૨૥”

(મારી નિંદા કરીને કોઈ પણ મનુષ્ય સંતોષ પામતો હોય તો મને કોઈ પણ પ્રકારનો શ્રમ પડ્યા વગર આ તેની મારા ઉપર કૃપા ભિતરી એમ હું માનું છું, કારણકે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરુષો બહુ દુઃખે કરીને મેળવેલું ધન બીજાના સંતોષને ખાતર ખર્ચી નાંખે છે. મતલબ કે મારે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ લેવો પડતો નથી, તે તેઓ માત્ર મારી નિંદાથી પ્રસન્ન થાય છે તે મોટા હર્ષની વાત છે.)

(જેમાં દીનતા સતત સહજ પ્રાપ્ત છે એવા સુખરહિત આ મનુષ્યલોકમાં જે કોઈ પણ માણસ મારી નિંદાથી અદ્યપકાલ પણ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતું હોય તો તે મારી સમક્ષ વા મારી પાછળ તેની ઇચ્છાપ્રમાણે મારી નિંદા ભલે કરે, કેમકે બહુદુઃખવાળા આ જગતમાં પ્રસન્નતાનો યોગ બહુ દુર્લભ છે.)

મહાપુરુષો માનાપમાનમાં પરમસમભાવવાળા તે પરમસ્થૈર્યયુક્ત હોઈ પોતાને નિંદનારને નહિ ગણકારતાં હાથીની પેઠે શાંત રહે છે:—

“મેગળ* નીસરી બહાર, ચાલતો મહાસુખ માણે,

• નહિ શત્રુ નહિ મિત્ર, વિશ્વને સરખું જાણે;

પુંઠે ભસે બહુ શ્યાન, કેટલાંક બેસી રહે છે,

મેગળને મન નહિ, માન અપમાનજ દે છે;

તેમ હરિજન મેગળરૂપ છે, જેને હરિનું ધ્યાન છે,
કહે નરભેરામ ગુરુથકી, દુર્જન એટલા જ્ઞાન છે.”

શુદ્ધ-શાસ્ત્રીય-બ્રાહ્મણપણું મેળવવામાટે બ્રાહ્મણે આ બધી વાતો અનુસરવાયોગ્ય છે.

ક્ષમા અશક્તને અને શક્તને બંનેને ઉપકારક છે. અશક્ત મનુષ્ય પોતાને અપકાર કરનારની સામે ન થતાં તેને ક્ષમા આપે તો તેનાથી વધારે અપકાર થવાની અડચણ થતી નથી. એક તપે-અભિનું રૂપ ધારણ કરે-તે વેલા બીજે શાંત-જલજેવો-રહે તો કજીઓ એની મેળે ઓલાઇ જાય. શક્ત માણસ ક્રોધ ન કરતાં ક્ષમાશીલ રહે તો તેના તપનું, તેની શાંતિનું, તેના હૃદયબલનું અને તેના ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, અને શત્રુ પણુ ક્રમાત્ શાંત થાય છે. બ્રાહ્મણે તો સર્વદા ક્ષમા-શીલ રહેવું જોઇએ.

સરલતા:—આજંવ અથવા સરલતા એ પણ બ્રાહ્મણનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. સૌની સાથે નિષ્કપટપણે અને ભલાઇથી તથા ડોળદંભરહિત વર્તવું, ક્રોધની સાથે ક્રોધ વાતનો મિથ્યા આગ્રહ ન બાંધવો, અને ઠોર વાણીનો તથા વક્તાનો ત્યાગ રાખવો એ સરલતા છે. ક્રોધ ક્રોધ મનુષ્યો બહુ અસરલ-વક-હોય છે, અને સહેજ સહેજમાં ઉધું બોલે છે. એક માર્ગે ચાલ્યા જતા માણસે ઓટલાપર બેઠેલા એક અસરલસ્વભાવના માણસને પૂછ્યું:—“કેમ ભાઇ! બેઠા છો?” તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે કહ્યું:—“ત્યારે શું બોલો છીએ?” બીજા એક માણસને ક્રોધે પૂછ્યું:—“આ છોકરાં આપનાં છે?” પેલાએ કહ્યું:—“મારાં નહિ તો શું તમારાં છે?” આવા વક્ત્વભાવના નમુના પણ જગતમાં હોય છે! એવાની સાથે કાણ પનારો પાડે? સરલતા વિશ્વમાં ઘણી ઉપયોગી છે. સરલ માણસને સૌ આહે છે, ને અસરલથી

(વક્ત્રી) જેમ બને તેમ માણસો દૂર જાગે છે. કઠોર વાણી ને વક્તવર્તન કોને ગમે ? એવા આડોડીઆ માણસો પરિણામે હાનિજ ભોગવે છે. સીધાં લાકડાં ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે છે, ને વાંધાં લાકડાં ચૂલામાં પડે છે તે સૌ કોઈ જાણે છે.

જ્ઞાન:—કર્મનું પરોક્ષજ્ઞાન, ઉપાસનાનું શાસ્ત્રથી મળતું જ્ઞાન, અને જીવ, જગત્, ઈશ્વર તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ આદિનું શાસ્ત્રદ્વારા મળતું જ્ઞાન બ્રાહ્મણમાં હોવું જોઈએ. જેકે એવું પરોક્ષજ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થતું નથી, પરંપરું ઉપયોગી તો અપરોક્ષજ્ઞાન—અનુભવનું જ્ઞાન—થાય છે, તથાપિ અપરોક્ષજ્ઞાન મેળવવામાટે પ્રથમ પરોક્ષજ્ઞાન મેળવવાની વ્યૂત્તર આવશ્યકતા છે.

“અનેકસંશયોચ્છેદિ પરોક્ષાર્થસ્ય દર્શકમ્ ।

સર્વસ્ય લોચનં શાસ્ત્રં યસ્ય નાસ્ત્યંધ એવ સઃ ॥”

“પરોક્ષ અર્થ દેખાડીને, છેદે સંશયબંધ;

શાસ્ત્ર આંખ સધળાતણી, વિના શાસ્ત્ર સૌ અંધ.”

(પરોક્ષ અર્થ બતાવીને શંકા ને કુતર્ક આદિ પ્રતિબંધને શાસ્ત્ર મટાડે છે. શાસ્ત્ર બધાની આંખરૂપ છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનવિના સૌ અંધજેવા છે.)

વ્યાવહારિક ઇન્દ્રિયગમ્ય વિષયોમાં પણ તે તે વિષયોનાં શાસ્ત્ર જાણવાની અગત્ય રહે છે ત્યારે જીવ, જગત્ ને ઈશ્વર આદિના સ્વરૂપસંબંધી અતીન્દ્રિય વિષયોમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય એમાં કહેવું જ શું ?

જેને બીજાને ઉપદેશ કરવો છે—બીજાને જ્ઞાન આપવું છે—તેણે તો—બ્રાહ્મણોએ તો—જ્ઞાનના ભંડારરૂપ થવું જોઈએ, અને એટલામાટે સ્વપત્ન અર્થે બ્રાહ્મણે યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી શ્રીગુરુપાસે વિદ્યા-

ખ્યાસ કરીને, શાસ્ત્રવાચન કરીને, તથા બહારના જે જે પ્રસંગો ને અનુભવો પ્રાપ્ત થાય તેપરથી ઉપયોગી પરોક્ષગ્નન મેળવેજ રાખવું જોઈએ. ગ્નનવગરનો બ્રાહ્મણ પાણ્ડિત્યવગરના નવાણુજેવો છે.

વિજ્ઞાન:—વિશેષે કરીને ગ્નન—અનુભવનું ગ્નન—તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. માત્ર શાસ્ત્રગ્નનથી કોઈ વાસ્તવિક ગ્નની થઈ શકે નહિ. કોઈ ભારતવર્ષનાં અને વિશ્વનાં સધળાં શાસ્ત્રો જાણે (જોકે એમ બનવું કઠિન છે) તોપણ તેટલાવડે તે કૃતાર્થ થઈ શકે નહિ કૃતાર્થ થવામાટે અનુભવગ્નનની આવશ્યકતા છે. કોઈ મહીસુરનું કે મદ્રાસનું પાકશાસ્ત્ર ને બીજાં પણ આખા હિંદુસ્તાનનાં પાકશાસ્ત્ર તથા આપણી પકવાન-પોથી ભણી જાય, પણ તેથી તેને બીજું તો શું? પણ એક બાજરાનો રોટલો ખજી બનાવતાં આવડે નહિ. તાવડી તપવા દેવી, ને પછી ચોગ્યરીતે ઘડેલો રોટલો તેમાં નાંખવો, તથા તેમ કરતાં રોટલામાં ભમરો પડવા ન દેવો એ કદંબુ વાત છે. પ્રથમ તો તાવડી તપી છે કે નહિ તે જાણવું પણ બેદભરેલું છે. પાણીના ઘાંટા નાંખીને તાવડી તપ્યાની ખાત્રી કરવી જોઈએ. તે અનુભવીથી જાણીને પાછો અનુભવ ક્યાં વિના આવડે તેવું નથી. રોટલો ઘડવામાં તો ખાસ કરીને તેનો અભ્યાસ (મહાવરો) જોઈએ. જેને જે વાતનો અનુભવ નથી તે તે વાતમાં કાંઈને બદલે કાંઈ કરી બેસે છે, ને હાસ્યપાત્ર થાય છે. ઉદાહરણતરીકે કેટલાક બ્રાહ્મણોની દુર્દશાની વાત કરતી પડે છે કે વસતિપત્રકવેલા તમારી શાખા કથી એમ શાખા—શાખ—વિષે પૂછવામાં આવતાં ગામડાના કોઈ કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના વેદની શાખા પૂછે છે એમ સમજવાને બદલે બારણાની—બારસાખની—સાખ સમજીને પ્રત્યુત્તર આપતા હતા.

મનુષ્યને મોક્ષ મેળવીને કૃતાર્થ થવું હોય તો તેણે શ્રીસદ્ગુરુ ને સત્સાત્મદ્વારા પરમાત્માનું પરાક્ષગાન મેળવી તેનું આનુભવિક્ષણ-પ્રત્યક્ષગાન-મેળવવું જોઈએ. આદ્યજ્ઞાનું તો એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાટે આદ્યજ્ઞાનું જીવન છે:—

“બ્રાહ્મણસ્ય હિ દેહોડયં શુદ્ધકામાય નેષ્યતે ।

કૃચ્છ્રાય તપસે ચેહ પ્રેક્ષાનંતસુખાય ચ ॥”

(આદ્યજ્ઞનું આ પવિત્ર શરીર તુચ્છ ભોગોમાટે નથી. આદ્યજ્ઞ-શરીર તો અહીં કૃચ્છ્રયાંધ્રાયણાદિરૂપ તથા છદ્મિયો અંતઃકરણની પરમાત્મામાં એકાગ્રતા કરવારૂપ તપને માટે અને તેમ કરીને દેહપાત-પછી મોક્ષરૂપ અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરવામાટે છે.)

કાંઈ કહે કે આ બધું કરવા બેસીએ તો આજીવિકા કેમ ચાલે? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે:—

“લિખતેવાલા લિખ ચુકા, જુંદ પડેકી મોર.”

મળવું ન મળવું પ્રારબ્ધકર્મઉપર છે. પ્રભુ પરાસુખ ને પાપી મનુષ્યને પણ આજીવિકા પૂરી પાડે છે ત્યારે પોતાના ભક્તને તે આજીવિકાની ઉણપ રહેવા દે એ કેમ બને? મનુષ્યને ધીરજ રહેતી નથી, બાકી

“મુએકું હરિ દેત હૈ, કપડા લકડી આગ:

જીવત નર ચિંતા કરે, વાકી બડી અભાગ.”

(મરેલા મનુષ્યને તેના કાંઈ પણ પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થવિના પ્રભુ આજીવનનું કપડું, (લાંકવાનું ખાપણું,) બાળવાનાં લાકડાં ને અગ્નિ આપે છે, છતાં જીવતો માણસ આજીવિકાની ચિંતા કરે તો તેનું મોટું અભાગ જાણવું.)

આહાર સ્વધર્મપાલન કરવું જોઈએ. મનુષ્ય સ્વધર્મ-
પાલનમાં અસ્થ પશુ સમય ન લે, ને આખો દિવસ દુકાને બેસે, વા
ખીજું કામ કરે તેથી તેને વધારે દ્રવ્ય મળી જાય એમ ન જાણવું.
પ્રજાને આપવું હોય તો એક માણસ આખો દિવસ બેસીને જોટલું
કમાય તેટલું તે પોતાના બકતને બે કલાકમાં આપી દે. વર્તમાનમાં
કેટલાક આહારો વ્યાપાર કરવા લાગ્યા છે—વૈશ્યવૃત્તિ કરવા લાગ્યા છે.
જોકે તેમને માટે તે કામ જીતવું તો છેજ, છતાં તેને દેશકાલ જોતાં
કદાચ અયોગ્ય ન માનીએ તોપણ આ રથે એટલું તો ખાસ કરીને
કહેવાનું કે ભલે સ્વધર્મને બાધ ન આવે એવો કોઈ પણ ધંધો આહાર
કરે, પણ તેણે સમય મેળવીને પોતાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ તો બરાબર
કરવાં જોઈએ. જો તે માત્ર વ્યાપારજ કર્યા કરે, ને સ્વધર્મનું
પાલન ન કરે તો પછી કાલે કરીને તે આહારજાતિનો છતાં તેનું
વાસ્તવિક અક્ષત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. ડાહ્યા મનુષ્યને મન સ્વધર્મ
સર્વથી વધારે મૂલ્યવાન ને પરમપ્રિય હોવો જોઈએ. સ્વધર્મને શુભાવીને
—તેનો ભોગ આપીને—સમજી મનુષ્યે ખીજું કંઈ પણ મેળવવા નજ
ધન્યજનું જોઈએ. આહારજી તો ધર્મની મૂર્તિરૂપ હોવો જોઈએ.

આસ્તિક્ય:—સત્ય, સ્વનાં ને આત્મપુરુષોનાં વચનોમાં જે વિશ્વાસ
તે શ્રદ્ધા વા આસ્તિક્ય છે. બ્રમ, પ્રમ, દ, વચનેચ્છા ને ઇન્દ્રિયશૈથિલ્યથી
રહિત જે જ્ઞાની પુરુષ હોય તે આત્મ કહેવાય છે. સંસારમાં સત્યપણાની
બુદ્ધિરૂપ ને દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિરૂપ બ્રમ જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં
હોતો નથી. સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ તેઓ કરતા નથી તે
પોતાનાં વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક કર્તવ્યો જાગૃતિ રાખીને વધારાગમ
રીતે કર્યે જાય છે. તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધવો બાકી
રહેલો હોતો નથી. તેમનું અંતઃકરણ સત્યરતિત-પરમનિર્મલ-હોય છે,

એટલે તેમનામાં વંચનેઆ (બીજને ઠગવાની કચ્છ) હોતી નથી. તેમની ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ શિથિલતાથી રહિત એટલે પોતાના પ્રાપ્ત કાર્યમાં જાગ્રત ને બલવાન હોય છે. આવા ચાર ગુણવાળા પુરુષ આત્મ કહેવાય છે. સર્વાત્મભાવને પામેલા ને તેથી સર્વના મિત્રરૂપ, પદાર્થના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા, તથા પરમપાવનકર હોઇ પરમવંદ્ય એવા એ પુરુષ સર્વથી વિશ્વસનીય હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રદ્ધા એ સર્વ કાર્યમાં પાયારૂપ છે. બ્વહારમાં પણ પરસ્પર શ્રદ્ધા ન હોય તો વેપરીઓ વેપાર ન કરી શકે, અને બીજા ધંધાઓ પણ ન ચાલે. શ્રીભગવાન કહે છે કે “શ્રદ્ધાવાંલુભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ” (શ્રદ્ધાવાળો, પરમાત્માને પરાયણ થયેલો ને ઇંદ્રિયોના નિગ્રહવાળો પુરુષ જ્ઞાન મેળવે છે.) શ્રીપતંજલિભગવાન પણ “શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વકં રતરેષામ્ ॥” (ઉપાય-પ્રત્યયનામના બીજા યોગીઓને શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, એકાગ્રતા ને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનદ્વારા અસંપ્રગાતયોગનો લાભ થાય છે,) એમ કહે છે. મનુષ્યને જો પ્રાપ્તવ્ય વિષયમાં શ્રદ્ધા હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવામાટે ઉત્સાહ ઉપજે છે. ઉત્સાહ એ કાર્યસિદ્ધિમાટે અતિઆવશ્યક સામગ્રી છે, ને તેનું મૂલ શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા હોય તો ઉત્સાહ અવશ્ય પ્રકટે છે.

પુણ્યનો મહિમા. શ્રદ્ધાનું મૂલ માહાત્મ્યજ્ઞાન છે. માહાત્મ્ય-જ્ઞાનનું કારણ સતશાસ્ત્ર ને સત્પુરુષોનો સમાગમ છે, અને સતશાસ્ત્ર તથા સત્પુરુષોનો સમાગમ પૂર્વના પુણ્યવિના પ્રાપ્ત થતો નથી. આટલા-માટે મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે. કોઇ પણ પ્રાણીને નાનામોટા કોઇ પણ સત્કર્મવડે સંતોષ આપવાથી પુણ્ય થાય છે, અને આવાજ આશુચથી શ્રીયોગવાસિકામાં આ શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે:—

“येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनम् ।

संतोषं जनयेद्राम हेतदीश्वरपूजनम् ॥”

(હે રામ! જે તે-કોઇ પણ યોગ્ય-ઉપાયવડે કોઇ પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉપજાવવો તે નિશ્ચય ઈશ્વરપૂજન છે.)

એ પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપર્યંતનાં સર્વ સાધનોની પ્રાપ્તિ કરાવી જીવને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોથી અત્યંતરહિત ને પરમાનંદરૂપ મોક્ષ અપાવનાર પુણ્યકર્મ છે. સર્વે મનુષ્યોએ, અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણોએ તો ખાસ કરીને આવું પુણ્ય મન, વાણી ને કર્મવડે સંપાદન કર્યાજ કરવું જોઈએ, કે જેથી તેના અંતઃકરણની યોગ્ય શુદ્ધિ થવાથી તેનામાં પરમ કલ્યાણ કરનારી આસ્તિકપ્રત્યુદ્ધિ બની રહે.

શ્રદ્ધાજ કાર્યસિદ્ધિમાટે બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે, માટે જેમ બને તેમ તેને વધારે પોષવી જોઈએ. શ્રદ્ધાવિના કોઇ કાર્ય આગળ ચાલી શકતું નથી એટલામાટેજ કહ્યું છે કે:—“શ્રદ્ધા આંક લાખો નહિ એક, તો એકડાવેણાં મીંડાં અનેક.” શ્રદ્ધા એ એકડારૂપ છે, ને બીજાં સાધનો મીંડારૂપ છે. એકડાઉપર એક એક મીંડું ચઢતું જાય તો તેની દશ દશ ગણી કિંમત વધતી જાય. એકડાઉપર એક મીંડું ચઢે તો ૧૦, બે મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦, ત્રણ મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦૦, ને ચાર કે વધારે મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦૦૦ કે વધારે કિંમત થાય, પણ જો એકડો કાઢી લેવામાં આવે તો લાખો ને કરોડો મીંડાં નકામાં થઇ જાય. શ્રદ્ધાવિનાનાં જપતપાદિ સર્વ સાધનો દંભરૂપ ગણાય છે, ને તેનું યથાયોગ્ય ફલ થતું નથી. શ્રદ્ધા એ સર્વ સાધનોની માતા છે. મનુષ્યોએ જે કોઇ ધર્મકાર્ય કરવું તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવું જોઈએ. દેખા-દેખીથી માત્ર વ્યાવહારિક વિવેકને ખાતર જે કાર્ય કરવામાં આવે તેનું

વ્યવહારપૂરવું ફલ થાય છે. તેનું શાસ્ત્ર કહે છે તેવું ઉત્તમ ફલ થતું નથી. કેટલાક મનુષ્યો ભોંટામાં પૂજવામાટે દંભવડે ધર્મ પાળે છે. જેવી ભાવના તેવું ફલ છે. વળી દંભીનો દંભ પરિણામે તેના કાર્યવડે ઊધાડો પડે છે, ને તેમ થાય છે ત્યારે તેની પૂરી ફજેતી થાય છે.

રામાયણના એક પ્રસંગમાં કોઇ દિવિ પ્રભુ રામચંદ્રજીપાસે લક્ષ્મણજીપ્રતિ હાસ્યમાં કહેવરાવે છે કે:—

“પश्य लक्ष्मण पंपायां बकः परमधार्मिकः ।

घत्ते सन्नैः सन्नैः पादं प्राणिनां वधशंकया ॥”

(હે લક્ષ્મણ ! પંપાસરોવરમાં આ પરમધાર્મિક બગલાને જુઓ. તે મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓના નાશની શંકાથી ધીમે ધીમે પગ મૂકે છે!)

આ સાંભળી એક મોટા શરીરવાળો વૃદ્ધ મત્સ્ય (માછલો) કહે છે:—

“पायिका नैव जानन्ति जानन्ति सहवासिनः ।

अनेन दुष्टचित्तेनास्मत्कुलं निष्कुलीकृतम् ॥”

(અરે! આ બગલો ધાર્મિક નથી. આ તો ભારે કમ છે. આ દુષ્ટ ચિત્તવાળો બગલાએ તો અમારા કુલને નિર્વંશ કરી મૂક્યું છે. આપના જેવા પ્રવાસીઓ એને બાણતા નથી. અમારા જેવા તેની સાથે વસનારા એને બાણે છે.)

મનુષ્યે જે જે ધર્મકાર્ય કરવું તે તે તેના માહાત્મ્યજ્ઞાનવડે ઉપજતી સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાથી કરવું. દેખાદેખી કે દંભથી ધર્મકાર્ય કરવાથી તેનું ચિત્તશુદ્ધિથી વાસ્તવિક ફલ થતું નથી.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલાં આહુત્યનાં સ્વાભાવિક કાર્ય કહેવાયાં.

આહાણનાં પટ્ટકર્મો:—હવે આહાણનાં નિત્યપ્રતિનાં આવશ્યક પટ્ટકર્મોવિષે કહેવાય છે. ભગવાન પરાશર દિગ્ગેને કહે છે:—

“સંધ્યાસ્નાનં જપો હોમઃ સ્વાધ્યાયો દેવતાર્ચનમ્ ।

વૈશ્વદેવાતિથેયથ્થ ષટ્કર્માણિ દિને દિને ॥”

(સ્નાનસંધ્યા, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, હષ્ટદેવનું પૂજન ને વૈશ્વદેવપૂર્વક અતિથિસત્કાર એ નિત્ય નિત્ય દિગ્ગેએ (આહાણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યે) કરવાનાં પટ્ટકર્મો છે.)

આહાણેએ તો એ પટ્ટકર્મનું પાલન બહુ આગ્રહથી કરવું જોઈએ. ઉપરના શ્લોકમાં સ્નાનસંધ્યાને રથલે સંધ્યાસ્નાનં એવો ઊલટો પાક છે તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં યોગીના બાહ્ય આસનનો પ્રકાર દર્શાવતાં “ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્”^૧ એમ કહ્યું છે તેના જેવો, અથવા શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં સંપ્રજાતસમાધિના અભ્યાસનો ક્રમ દર્શાવતાં “ગ્રહીતૃગ્રહણગ્રાહ્યેષુ”^૨ એમ કહ્યું છે તેના જેવો જાણવો. “ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્” એ વચનમાં પ્રથમ વસ્ત્ર, પછી મૃગચર્મ ને પછી દર્ભાસન એમ ક્રમ કહ્યો છે ત્યાં પ્રથમ દર્ભાસન, પછી મૃગચર્મ ને પછી વસ્ત્ર એમ ક્રમ સમજવો; ને “ગ્રહીતૃગ્રહણ ગ્રાહ્યેષુ” એ વચનમાં સંપ્રજાતસમાધિના અભ્યાસમાટે દ્રષ્ટા પુરુષરૂપ અહીતામાં, ગ્રહણ કરનાર ઈન્દ્રિયોમાં ને ગ્રહણ થવાયોગ્ય વિષયોમાં અંતઃકરણની તદાકરતા કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં ભૂમિકાના ક્રમપ્રમાણે પ્રથમ ગ્રહણ થવાયોગ્ય વિષયોમાં, પછી ગ્રહણ કરનાર ઈન્દ્રિયોમાં ને

૧ અધ્યાય ૬ કૃી શ્લોક ૧૧ મો જુઓ.

૨ સમાધિપાદ સૂત્ર ૪૧ મું જુઓ.

પછી દ્રષ્ટા પુરુષરૂપ મહીતામાં અંતઃકરણની તદાકારતા કરવાનો ક્રમ સમજવો; કેમકે હમેશાં પાઠક્રમના કરતાં અનુક્રમક્રમ વિશેષ બલવાન છે. આ પ્રમાણે હોવાથી “સંધ્યાસ્નાન”માં પણ પ્રથમ સ્નાન ને પછી સંધ્યા એવો ક્રમજ સમજવો ઘટે.

સ્નાનઃ—સંધ્યાવંદન કરતા પહેલાં દિગ્ને સ્નાન અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ. બ્રાહ્મણે તો ત્રિકાલસ્નાન કરવું જોઈએ. સ્નાનમાં પણ પ્રાતઃસ્નાન મુખ્ય છે. સાંજે શરીરે બ્રાહ્મણે પ્રાતઃસ્નાન કર્યા વિના નજ રહેવું જોઈએ. સ્નાન વિધિપૂર્વક થવું જોઈએ. ઊભા ઊભા માથે ઘડો ઢોળી નાંખ્યો, ને વચ્ચ બદલાવી લીધું એવું મન મનાવવાનું સ્નાન ન કરવું જોઈએ. જલાભિમંત્રણ તથા સંકલ્પપૂર્વક સ્નાન કરવું જોઈએ, ને શરીર બરાબર ચોળીને તેના પરનો મેલ ને પ્રસ્વેદ દૂર કરવાં જોઈએ.

સંધ્યાઃ—સ્નાનપછી પોતાના વેદ તથા પોતાની શાખાના વિધિ-પ્રમાણે સંધ્યાવંદન શાંતિથી કરવું જોઈએ. કેટલાક દિગ્ને સંધ્યાવંદન-વેદના વિધિપૂર્વક પ્રાણાયામ કરતા નથી. માત્ર નાસિકાએ હાથ અડાડીને ચલાવી લે છે એમ ન કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામ તો સંધ્યાનું એક મુખ્ય અંગ છે, ને એમાં કાંઈ વિશેષ શ્રમ પડે તેમ નથી, વા સમય જાય તેમ નથી. માત્ર યાતા પુરુષપાસેથી તેના વિધિ જાણીને તે કરવા એટલીજ વાત છે. બ્રાહ્મણે એમાં આજસ નજ કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણે ત્રણ કાલની સંધ્યા અવશ્ય આચરવી જોઈએ. વ્યાવહારિક-પ્રવૃત્તિના કારણથી માધ્યાહ્નસંધ્યા બપોરે ન બની શકે તેમ હોય તો પ્રાતઃસંધ્યા કર્યા પછી સૂર્યોદયપર્યાત તે થઇ શકે. સાયંસંધ્યા પણ યથાકાલે બ્રાહ્મણે કરવીજ જોઈએ. કદાચ કાંઈ સમયે અસાધારણ કારણથી કાલનો લોપ થાય તો ચિંતા નહિ, પણ કર્મનો લોપ તો

નજ થવા દેવો જોઈએ. શ્રદ્ધાલુ મુસલમાનો પાંચ વખતની નિમાજ પઢે, ને બ્રાહ્મણથી ત્રિકાલસંધ્યાવંદન ન બને તો એ બ્રાહ્મણને માટે શરમાવનારું છે. શરીરની નબળી પ્રકૃતિને લઈને વા અન્ય કારણથી કોઈથી કોઈ વેલા સાયંસ્નાન ન બને તો હાથપગ ધોઈ, માર્જન કરી, વસ્ત્ર બદલાવીને પણ સાયંસંધ્યા તો કરવીજ જોઈએ. વેદભગવાનની આજ્ઞા છે કે “અહરહં: સંધ્યામુપાસીત” (દિન નિત્ય નિત્ય સંધ્યાની ઉપાસના કરે.) વળી પણ શ્રીવેદભગવાન કહે છે કે “અકૃત્વા વૈદિકં નિત્યં પ્રત્યવાયી ભવેન્નર:” (સંધ્યાવંદનાદિ વૈદિક નિત્યકર્મ નહિ કરીને પુરુષ-દિન-પ્રત્યવાયી-પાપયુક્ત અંતઃકરણ-વાળો-થાય છે.) બ્રાહ્મણનું અહત્ય રક્ષવામાટે સંધ્યાવંદન એ બહુ અમૂલ્યની ક્રિયા છે, ને એટલામાટે સૂતકમાં પણ અમુક ફેરફાર કરીને પણ સંધ્યાવંદન કરવાની સર્વથા ઋષિઓએ સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે.

જપ:—દિનેનાં ધાર્મિક પદ્ધતિમાં બીજું કર્મ જપ છે. સંધ્યા-વંદનપછી ગાયત્રીમંત્રનો તથા શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા દષ્ટમંત્રનો જપ દિને નિત્યપ્રતિ નિયમપૂર્વક કરવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાથી રહિત હોવાથી જપ એ પરમ નિર્મલ કર્મ છે. જપકર્તાને જપ પોતાના ઇષ્ટદેવની સમીપ લાઇ જનારો છે.-તેની સાથે જોડનારો છે. વાચ્યવાચકનો ભેદ જણાતાં છતાં વાસ્તવિકરીતે તેનો અભેદ છે. વાણી જેમ મનને અનુસરે છે તેમ મન વાણીને પણ અનુસરે છે. વાચક એટલે કોઈ પણ દષ્ટમંત્ર, તેનું શ્રદ્ધાભક્તિસહિત ઉચ્ચારણ કરવાથી તથા તે કાલે અંતઃકરણની વૃત્તિને બહારના વિષયોમાંથી પાછી વાળીને તે મંત્રવડે પ્રતિપાદ દેવના સ્વરૂપમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પ્રયત્નના પરિપાકે વૃત્તિ તે મંત્રવડે પ્રતિપાદ દેવનો (દષ્ટદેવનો) સાક્ષાત્કાર કરે છે. જપનું આવું માહાત્મ્ય હોવાથી

શ્રીભગવાને “યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ” (સર્વ યજ્ઞોમાં જપનું હું છું,) એ વચનથી જપનું યજ્ઞપદ્ધત્તું, સર્વ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠપદ્ધત્તું તથા સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપપદ્ધત્તું દર્શાવ્યું છે. જપના વાચિક, ઉપાંશુ, માનસ ને ધ્યાનસહિત માનસ એવા કૃતિભેદે ચાર પ્રકાર છે તે બ્રાહ્મણે જાણવા જોઈએ, ને ઉત્તરોત્તર પોતાનો અધિકાર વધારી વાચિક જપથી માંડીને ધ્યાનસહિત માનસજપસુધી તેણે પહોંચવું જોઈએ. સર્વ ભક્તિસંપ્રદાયોમાં પણ પ્રભુના નામસ્મરણરૂપ જપનો મહિમા બહુ બહુ કહેવામાં આવ્યો છે. નામનો મહિમા કહેતાં મહાત્મા તુલસીદાસજી કહે છે કે:—

“રામ એક તાપસતિય તારી, નામ કોટિ સ્વલ કુમાતિ સુધારી.”

“નામ લેત મવાસિંધુ સુલાંહી, કરહુ બિચાર સુજન મનમાંહી.”

(શ્રીરામચંદ્રજીએ માત્ર એક તપસ્વીની (ગૌતમઋષિની) સ્ત્રીને તારી છે, પણ શ્રીરામનામે તો કરેડો અલપુરુષોની કુચુદ્ધિને સુધારી છે. (શ્રીરામનામ લેવાથી ભવસિંધુ સુકામ જાય છે. હે સજ્જનો! તમે પોતાના મનમાં શ્રીપ્રભુના આ નામમહિમાનો વિચાર કરો.)

“જપાત્ સિદ્ધિઃ” (જપવડે ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે,) એ વચન પણ જપનો મહિમા પોકારીને કહે છે, અને એટલામાટે દિનને એક પણ દિવસ જપરહિત ન રહેવું જોઈએ, એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. યથાકાલે સંધ્યા તથા જપાદિ નિત્યકર્મ કરવાથી અંતઃકરણ સત્ત્વ-ગુણની વૃદ્ધિવડે એકાગ્ર, પ્રકાશવાળું ને પ્રસન્ન રહે છે, ને તે ન કરવાથી રજોગુણની તથા તમોગુણની વૃદ્ધિવડે અંતઃકરણ ચંચલ, મલિન ને મૂઢ થતું જાય છે. તેથીજ ધર્મશાસ્ત્ર દિનને કહે છે કે:—

“एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनवचम् ।

દ્વાદશાહમનમ્નિશ્ચ શૂદ્ર एव न संशयः ॥ १'

(જો દિન એક દિવસ પણ જપરહિત રહે, ત્રણ દિવસ સંધ્યા-હીન રહે, અને આર દિવસપર્યંત અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો રહે તો તે નિશ્ચય શૂદ્રસમાનજ થાય છે.)

સંધ્યાદિ ષટ્કર્મ ન્યૂનપણે કરવાથી વા નહિ કરવાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું માનસિક શૂદ્રપણું સમગ્ર બ્રાહ્મણે યોગ્ય શાસ્ત્રીય ઉપાયોવડે વેલાસર દૂર કરવું જોઈએ, અને પુનઃ તેવું શૂદ્રપણું પ્રાપ્ત ન થાય તેમાટે ઘણામાં ઘણી સંભાળ રાખવી જોઈએ.

હોમઃ—હોમ એ દિગ્જેનું ત્રીજું નિત્યકર્મ છે. કોઈ પણ હવિષ્-દ્રવ્યને મંત્રવડે અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક હોમવાની ક્રિયાને હોમ કહે છે. તે એ વેલા કરાય છે. પ્રાતઃકાલે ને સાયંકાલે. ધૃતાદિ હવિષ્દ્રવ્યના હોમવડે દેવતાઓની પ્રસન્નતા થાય છે, એ હોમનો ધાર્મિક લાભ છે, ને ધરતું તથા તેની આસપાસનું વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે એ તેનો લૌકિક લાભ છે. સંસારપ્રતિના રાગદ્વેષને અક્ષરૂપ અગ્નિમાં હોમવા એ આધ્યાત્મિક હોમ છે. હોમ પણ દિગ્જનું આવશ્યક કર્મ છે. ધૃત, દ્રુધ તથા દહીં આદિના હોમવડે અગ્નિનું યજન-ઉપાસન-પ્રાચીન ઋષિ-ઓનું એક મુખ્ય કર્મ હતું, ને તેને માટે ઋષિઓ ગાયો પાળતા. શિષ્યો ગાયોની સેવા કરતા, ને હોમનાં સમિધ્ આદિ સાહિત્યો ગુરુને પૂરાં પાડતા. શિષ્યે ગુરુને શરણે જવું ત્યારે સમિત્પાણિ થઇને (હાથમાં સમિધ્ બાંધીને) જવું એવી પ્રાચીન પ્રણાલિકા હતી તે હોમનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. હાલ પણ કેટલાક શ્રદ્ધાલુ બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્ર વા આવસથ્ય લઠ અગ્નિની સેવા કરે છે. ધર્મશાસ્ત્ર નીચેના શ્લોકમાં હોમનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટપણે વર્ણવે છે:—

“યો દદ્યાત્કાંચનં મેરું પૃથિર્વીં ચ સસાગરામ્ ।

તત્સાયં પ્રાતર્હોમસ્ય તુલ્યં ભવતિ વા ન વા ॥”

(જે સુવર્ણના મેરુનું તથા સાગરસહિતની પૃથ્વીનું દાન કરે તે સાયંપ્રાતર્હોમની બરાબર થાય કે ન થાય.)

પૂર્વકાલની પેઠે ભારતવર્ષમાં દિવસને ઘેરઘેર સાયંપ્રાતર્હોમ, ધૂપ, વૈશ્વદેવ અને ધૃતદીપ થતાં હોય તો ધાર્મિક લાભક્રિપરાંત વાતાવરણની શુદ્ધિવડે પ્રજાના અંતઃકરણની પવિત્રતામાં તથા શરીરના આરોગ્યમાં પણ ઘણો ઉપકાર થાય. જ્યાં ધૃતાદિનો હોમ થતો હોય ત્યાં સર્પ નિવાસ કરી શકતો નથી એ ધણાના અનુભવની વાત છે. ઘરમાં નીકળેલા સર્પને દૂર કરવામાટે ધીનો ધૂપ વા ધીનો દીવો મૂકાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આપણી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં લૌકિક અનુકૂલતાઓની પણ ગોઠવણ છે. વિચારવંત પુરુષો આ બધું સમજી શકે છે.

જો બ્રાહ્મણોએ ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું પાલન કર્યું હોત તો તેમના મોટા ભાગની હાલ જે દુર્દશા જોવામાં આવે છે તે ન થાત.

સ્વાધ્યાય:—પોતાના વેદનો અથવા અન્ય સત્શાસ્ત્રનો પોતાના ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી રીતે શુદ્ધ ઉચ્ચારથી અર્થતાત્પર્યની સમજપૂર્વક યથાશક્તિ પાઠ કરવો એ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. જાણેલું શાસ્ત્ર ભૂલી ન જવાય તેમાટે તથા પોતાના અંતઃકરણમાં પડેલા જ્વેષ્ઠ્યેયહેય આદિના પરોક્ષગાનના સંસ્કારો દૂર થવાને માટે તેમજ તાજા રાખવામાટે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનો નિત્યપ્રતિ સ્વાધ્યાય કરવાની દિવસે અતિ અગત્ય છે. અન્ય શાસ્ત્રના અભ્યાસીએ અન્ય શાસ્ત્રનો તેમ વેદાંનના અભ્યાસી દિવસે શ્રીઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતદર્શન ને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

આદિ શાસ્ત્રોમાંથી તેનો ક્રમે કરીને નિત્યપ્રતિ થોડો થોડો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ.

શ્રીગુરુપાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની તથા તેનું મનન-નિદિધ્યાસન કરવાની આવશ્યકતા. જે બની શકે તો તે શાસ્ત્રોનું વા વેદાંતના અન્ય પ્રમાણબૂત ગ્રંથનું કોઈ ચાતા પુરુષપાસેથી ક્રમે કરીને નિત્યપ્રતિ થોડું થોડું શ્રવણ કરી તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. મનનનિદિધ્યાસનવિનાનું શ્રવણ બહુ ઉપકાર કરતું નથી. જે વાગોળનારાં પશુઓ પોતે ખાધેલું ધાસ આદિ પુનઃ સુખમાં લાવી વાગોળે નહિ તો તેને તે પાચન ન થઈ પુષ્ટિનો હેતુ ન થાય, તેમ આમાં પણ સંમજવું. અર્થ તથા રહસ્ય જાણ્યા વિના કરેલો સ્વાધ્યાય જોઈએ તેવો ઉપકાર કરતો નથી, પણ કવચિત્ અવગું સમજાઈ જાય તો હાનિ પણ કરે છે, ને ઐટલામાટે ચાતા પુરુષ-પાસેથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પછી અભ્યાસની દૃઢતામાટે તેનું પોતે વાચન કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ શ્રીગુરુમુખે કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે. તેમ ન કરવામાં આવે તો સમયે કાંઈનું કાંઈ સમજી જોવાય છે. શાસ્ત્રમાં કેટલાંક ભેદભરેલાં વચનો ‘પણ હે:ય છે, કે જે સામાન્યપુદ્ધિવાળા મનુષ્યથી સમજી શકાતાં નથી. જેમકે:—

“ પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિ ભૂતલે ।

પુનરુત્થાય વૈ પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥ ”*

* અર્થ:—પી પીને પુનઃ પીવો. ઐટલો પીવો કે ભૂમિપર પડી જવાય. તે પડી ગયેલાં જોડીને નિશ્ચય તે પુનઃ પીવો, કે જેથી તે પીનારને પુનર્જન્મ ન થાય.

આ શ્લોકથી જો કેાઇ પોતાની મેળે મદ્દ વા સુરા પીવાનું સમજે તો કેટલો અનર્થ થાય? આમાં તો ભક્તિરસ વા જ્ઞાનરસ પીવાની વાત છે. “**रसो वै सः**” (આ આત્મા નિશ્ચય રસરૂપ-આનંદરૂપ-છે,) એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે આનંદસ્વરૂપ આત્માનો આનંદ તેમાં ઉત્તરોત્તર ચિત્તનો વિશેષ વિશેષ નિરોધ કરીને ત્યાંસુધી પીવે કે દેહાભિમાન બૂલી જઇ નિર્વિકલ્પસમાધિવડે તેમાં લીન થઇ જવાય. આ વાત સ્વયં બની શકે તેવી નથી, ને તેટલામાટે શ્રી-ભગવાન અર્જુનને જ્ઞાનનો મહિમા કહી તેની પ્રાપ્તિમાટે નીચેના શ્લોકમાં શ્રાત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ મહાપુરુષને શરણે જવાનો ઉપદેશ આપે છે:-

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यांति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥”

(હે અર્જુન! તે જ્ઞાન તું સત્શાસ્ત્રને તથા સુયુક્તિઓને જાણનારા બ્રહ્મદર્શી પુરુષપાસેથી તેમને શુદ્ધભાવથી વારંવાર નમસ્કાર કરવાવડે, તેમને અનુકૂલ તથા આવશ્યક એવી તેમની સેવા કરવાવડે, તથા તેમનો અવકાશના સમયમાં તેમને પુનઃ પુનઃ પ્રશ્ન પૂછવાવડે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કર. એવા કરુણાહુ પુરુષો તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.)

શાસ્ત્રરહસ્ય વિચારતાં અનન્યભક્તિ ને જ્ઞાન સિદ્ધ નથી. અનન્યભક્ત જેમ સર્વત્ર પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન કરે છે તેમ સર્વાત્મ-ભાવને પામેલા જ્ઞાની પણ સર્વત્ર આત્મદર્શન કરે છે.

આત્મસાક્ષાત્કારવાળા યોગીનું (જ્ઞાનીનું) સ્વરૂપ દર્શાવતાં શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:-

“સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥”

(જે યોગી-ગાની-જીવજ્ઞાના અભેદનો નિશ્ચય કરતો હતો સર્વભૂતોમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલ મારો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે સ્વપ્રારબ્ધ-કર્માનુસાર સર્વ પ્રકારે વર્તતો હતો મારામાં અભેદરૂપે રહે છે.)

સમર્થ ભક્તરાજ તુલસીદાસજી પણ અનન્યભક્તિભાવવડે એને મળતુંજ કહે છે:—

“સીયારામમય સબ જગ જાની, કરૌં પ્રનામ જોરી જુગ પાની ।”

(સર્વ જગતને સીતારામમય જાણીને તેને (સર્વ જગતને) બે હાથ જોડીને પ્રણામ કરું છું.)

પોતાની મેજે ગ્રંથ વાંચીને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવાય તેમ નથી. આવું અભેદજ્ઞાન જ્ઞાતાનુભવી સદ્ગુરુના ઉપદેશવિના મનુષ્યથી સ્વયં સમજી શકાય એવું નથી. શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને પુરાણોમાં અધિકારી મનુષ્યે જ્ઞાનપ્રાપ્ત્યર્થે શ્રીસદ્ગુરુનું શરણ લેવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદોમાં સ્થલે સ્થલે ગુરુશિષ્યના સંવાદ જોવામાં આવે છે. મતલબ કે “વાસુદેવઃ સર્વમિતિ” (આ સર્વ વાસુદેવ-રૂપ-વ્યાપક આત્મરૂપ-છે.) એવું જ્ઞાન તત્ત્વવેતા પુરુષપાસેથી જાણ્યા-વિના પોતાની મેજે મેળવી શકાય એમ નથી. વર્તમાનમાં પુસ્તકોના બહુ પ્રચારને લઈને ઘણાને જ્ઞાનનું ખોટું અભિમાન ઉપજે છે. અમુક ગ્રંથ મેં વાંચી લીધો, ને તેથી મેં તત્ત્વને જાણી લીધું એવું મિથ્યાઅભિમાન કરવાથી કંઈ ફલ નથી, પણ સ્પષ્ટપણે હાનિજ છે. એક કુંભાર તાજે ખાખી થયેલો. તે ખીચારાને આચારના ઠાંઠ સંસ્કાર નહિ

તેથી આચારની બાબતમાં વારંવાર તે બૂલ કરતો હતો, એટલે ખીન કેટલાક ખાખીઓ તેને કુંભારજીવો કહી પજવતા હતા. આથી એને ઘણું માઠું લાગતું, પણ પોતે કુંભારજાતિનો હોવાથી કાંઈ બોલી શકતો નહિ. એક વાર તે ખાખીની જમાતના મહંત ગીતાજીના ધ્યાનનો પાઠ કરતા હતા તે અશુદ્ધ ઉચ્ચારથી બોલ્યા કે:—“સરવો-પનિષદો ગાવો દો ગધા ગોપાલનંદન:” આ સાંભળીને પેસો કુંભારજાતિનો ખાખી પોતાને ખીજવનારા ખાખીઓને લક્ષીને બોલી જિલ્લો કે:—“તમે મને કુંભાર કુંભાર કહી શામાટે ખીજવો છો? જુઓ, સાંભળો. ગીતાજીમાં પણ કહે છે કે આપણા ગોપાલ ભગવાન ગાયો પાળતા હતા, ને તેની સાથે દો ગધા (બે ગધેડા) પણ પાળતા હતા!” ગુરુપાસેથી શીખ્યા સાંભળ્યાવિનાની વાત આવી છે. દોગધા એટલે દોહનારને બદલે દો ગધા (બે ગધેડા) એવો અર્થ થઈ જાય છે! કહેવાનું તાત્પર્ય કે જિજ્ઞાસુએ જ્ઞાતા પુરુષપાસેથી શસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પછી તેનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ.

• દેવતાર્ચન:—સ્માર્તઉપાસના—મૂર્તિપૂજન—નું રહસ્ય. દેવતાર્ચન અથવા દેવપૂજન એ દ્વિજનું પાંચમું નિત્યકર્મ છે. પ્રત્યેક સનાતનધર્મીએ, એમાં પણ પ્રત્યેક દ્વિજે, ને તેમાં પણ પ્રત્યેક બ્રાહ્મણે સગુણબ્રહ્મરૂપ પોતાના મહદેવનું બહુમાન ને બહુભાવપૂર્વક પૂજન અવશ્ય કરવું જોઈએ. શ્રીગણેશ, શ્રીસૂર્ય, શ્રીવિષ્ણુ, શ્રીશંકર ને શ્રીજીવનેશ્વરી એ પાંચ સગુણબ્રહ્માનાં સ્વરૂપો છે. તેમાંથી જે સગુણ-બ્રહ્મરૂપ દેવતાના સ્વરૂપમાં પોતાને શ્રદ્ધાભક્તિ ઉપજે તેમનું પૂજન આદરપૂર્વક કરવું જોઈએ. કેટલાક ઉક્ત પંચદેવતી પ્રતિમાને સાથે પધરાવીને તેમનું ગૌણમુખ્યભાવે પૂજન કરે છે, ને તેમ કરવાનો પણ

શાસ્ત્રવિધિ છે. કેટલાક પોતાના શ્રીસદ્ગુરુનું સચ્ચુઅભિરૂપે પૂજન કરે છે. પૂજનના એ પ્રકાર છે. બાહ્યપૂજન ને માનસપૂજન. પૂજનનો હેતુ અંતઃ-કરણની બહાર બટકતી વૃત્તિઓને પોતાના ઇષ્ટદેવમાં એકાગ્ર કરવાનો છે, ને એ રીતે દેવપૂજન એ ધ્યાનરૂપ યોગનું સ્થૂલ, પણ ઉપયોગી અંગ છે. પ્રથમ બાહ્યપૂજન સિદ્ધ થયા પછી માનસપૂજનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતાને અર્થે પૂજન જેમ બહુ-માન ને બહુભાવપૂર્વક થવું જોઈએ, તેમ વિવિધપૂર્વક પણ થવું જોઈએ. પૂજન કરનારે પૂજનની પ્રત્યેક ક્રિયામાં બળવાના મંત્રના ઉચ્ચાર શુદ્ધ કરવા જોઈએ, તેમજ તે મંત્રોના અર્થ કે ભાવ જાણવા જોઈએ. મંત્રોની સમજવગરનું પૂજન જોઈએ તેવું ફલદાતા થવું નથી. યોગ વા નિદિધ્યાસન એ આત્મસાક્ષાત્કારનું પરમસાધન છે, ને દેવપ્રતિમા-નું બાહ્યપૂજન તથા માનસપૂજન એ તે પરમસાધન સિદ્ધ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનાં કૃમિક પગથીયાં છે, અને આમ હોવાથી મૂર્તિપૂજ એ સનાતનધર્મનું એક અગત્યનું અંગ છે એમ શિષ્ટપુરુષોનો અભિપ્રાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન દેવના પૂજનનો હેતુ:—ભિન્ન ભિન્ન દેવનું પૂજન એ રુચિભેદે વા અધિકા-ભેદે સમજવાનું છે. બુદ્ધિની ભિન્નતા-ને લઈને સૌને એક દેવમાં શ્રદ્ધા ઉપજતી નથી, એટલે શાસ્ત્રે જેને જે દેવમાં શ્રદ્ધા ઉપજે તેને તે દેવની ભક્તિ કરવાની સંમતિ આપી છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીભગવાન કહે છે કે:—

“ યો યો યાં યાં તનું-ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચ્છાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદવામ્યહમ્ ॥

(જે જે ભક્ત જે જે દેવની પ્રતિમાને શ્રદ્ધાવડે પૂજવાને ઇચ્છે છે તેની તેની તે દેવમાંજ અચલ શ્રદ્ધા હું સ્થાપું છું.)

ધર્મશાસ્ત્રોએ ભિન્ન ભિન્ન દેવની પૂજા મનુષ્યોમાં ઝાઝા ઉપગમવા કે એકબીજાના દેવની નિંદા કરી પાપ વહોરવામાટે દર્શાવી નથી, પણ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને અર્થે મનુષ્યોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિને અનુકૂલ આવે એવા સરલ માર્ગની યોજનામાટે દર્શાવી છે. વિવિધતાએ પ્રકૃતિનો વા માયાનો સ્વભાવ છે, ને તેને લઈને ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોનો ધર્મમાં પણ રુચિભેદ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આર્યાવર્તમાં તેમ અન્ય દેશોમાં પણ મૂલના એક ધર્મમાં કાલે કરીને ઘણા ફાંટા પડવામાં મનુષ્યનો સંસ્કારભેદ તથા તજજન્ય રુચિભેદ એ કારણ છે. સનાતનધર્મમાં મનુષ્યોના આવા સ્વાભાવિક રુચિભેદને અનુકૂલ એવું નિર્દોષ પોષણ આપી, તેમને ક્રમે કરીને ધર્મમાર્ગમાં આગળ વધારવાને, અને અંતે અદ્વૈતતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરાવવાને સમુલ્લેખ્ય હાર્દે ભિન્ન ભિન્ન દેવોના પૂજનની ને તેમને લગતાં શાસ્ત્રોની નિર્દોષ યોજના કરવામાં આવી છે. માનસશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને ધર્મમાં આવી રચના કરવામાં પૂર્વપુરુષોનું અગાધ ડહાપણ જણાઈ આવે છે.

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ કે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોએ પરસ્પર સહાનુભૂતિ રાખતી જોઈએ:—ઉપરના વિવેચનથી વિચારવંતો એ પણ સમજી શકશે કે પ્રકૃતિની ધર્મવિષયમાં પણ બહુરૂપે થવાની આવી સ્વાભાવિકતા દ્વેષપાત્ર નથી, પણ પ્રેમપાત્ર વા ઉપેક્ષાપાત્ર છે. મનુષ્યો એકબીજાના શરીર આદિના આહાર, આહાર, વિહાર, પોષાક, સ્થાન ને રીતભાત આદિની ભિન્નતાનો ક્યાં દ્વેષ કરે છે? જો તેવી અનેક ભિન્નતાનો તેઓ દ્વેષ કરતા નથી તો પછી તેમણે

ધર્મની ભિન્નતાનો શામાટે દ્વેષ કરવો જોઈએ ? જો ધર્મની ભિન્નતા નાશપાત્ર હોત તો સર્વશક્તિમાન પ્રભુ તેનો નાશ કરી નાંખત, વા તેને ઉપજવાજ ન દેત, પણ જ્યારે પરમદયાલુ પ્રભુ તે વિષયમાં તટસ્થ રહે છે ત્યારે મનુષ્યોએ તેને માટે શાસારુ કલહ કરવો જોઈએ ? મનુષ્યો પોતાપોતાના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલા અધિકાર-પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાર્ગે ચાલે છે, ને તે તેમને માટે હીક છે એમ માનીને સજ્જનોએ ધર્મના વિષયમાં બહુ ઉદારતાથી વર્તવું જોઈએ.

જેમ એક પિતા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિવાળા ને જ્ઞાનવાળા, ભિન્ન ભિન્ન રચિવાળા, અને ભિન્ન ભિન્ન શરીરમલવાળા ચાર પુત્રોને તેમને માટે યોગ્ય એવા ધંધાના લાભ, અને અન્ય ધંધાના ખેરલાભ સમજાવી ક્રમે કરીને ખેતી, વ્યાપાર, નોકરી ને વિદ્યાભ્યાસ-માં યોજે છે તેમ કર્મફલપ્રદાતા સત્તા (ધર્મ) મનુષ્યોનાં પૂર્વ-કર્માનુસાર તેમને યોગ્ય દેશમાં, યોગ્ય જાતિમાં ને યોગ્ય સ્થિતિમાં જન્મ આપી યોગ્ય ધર્મમાં યોજવાની પણ સગવડ કરી આપે છે, ને તેમના પુરુષાર્થાનુસાર તેમાં ફેરફાર પણ કરે છે. જેમ બધા મનુષ્યો પ્રભુના છે તેમ બધા ધર્મ પણ પ્રભુના છે, ને કર્મનો મહિમા ગ્રહન છે એમ જાણી, સજ્જનોએ અન્ય ધર્મીઓને વા અન્ય દેવના પૂજકોને બની શકે તો તેમનો ધર્મ યથાયોગ્યરીતે પાળવાનું પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ, અને તેમ ન બની શકે તો પોતે તેમનો દ્વેષ ન કરતાં ઉપેક્ષા ધારણ કરી પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. ધર્મવિષયમાં પોતાનો સ્વીકારેલો ધર્મ પોતે બરાબર સમજીને ઘણામાં ઘણા પ્રયત્નથી યોગ્યરીતે પાળવો એ

મુખ્ય આવશ્યક વાત છે. કેટલાક પોતાના ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યા તથા પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ પોતાના ધર્મના મિથ્યાભિમાનવડે પોતાનો ધર્મ અન્યપાસે પળાવવાનો આશ્રય રાખે છે એ તેમની મોટી ભૂલ છે. ધર્મ એ અંતઃકરણની માન્યતાનો વિષય છે, વાણીનો કે બાહ્યાચારનો વિષય નથી, એટલે કોઈની પાસે તે પરાણે પળાવી શકાતો નથી. વળી પ્રત્યેક ધર્મમાં નીતિનાં તથા પ્રભુમક્ષિતાં આજ્ઞાવધતાં તત્ત્વો હોય છે એટલે પ્રત્યેક ધર્મ માનને પાત્ર છે. જે મનુષ્ય જ્યાંત્યાં પોતાના ધર્મનાં વખાણ ને અન્યના ધર્મની નિંદા કર્યા કરે છે તે પરિણામે પોતાના ધર્મની નિંદા કરાવે છે, ને પોતે તેને માટે પાપભાગી થાય છે. સમજી મનુષ્યો આવી અધટિત પ્રવૃત્તિ ક્યારે પણ કરતા નથી. આ પ્રતિપાદનથી એમ સમજવાનું નથી કે ધર્મનાં તત્ત્વોમંથંધી ચર્ચા નજ કરવી. ભલે તે કરો, પણ ધર્મને નામે પરસ્પર દ્વેષ કે ઝગડા ન કરો એજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ વા સંપ્રદાયોમાં સર્વેશ્વર, સર્વશક્તિમાન ને સર્વસદ્ગુણસંપન્નરૂપે પૂજતા ભિન્ન ભિન્ન દેવો તે એકજ સગુણ્યુદ્ધાનાં (ઈશ્વરનાં) ગુણભેદે તથા કાર્યભેદે માનેલાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ છે, ને તેથી જે મનુષ્ય એકબીજાના દેવની નિંદા કરે તો એકજ માઆપનાં અગ્નિ બાલકો પોતાનાં માઆપને પરસ્પર મજો દે તેના જેવું થાય, એટલે પોતાનાજ ઇષ્ટદેવની નિંદા કર્યાજેવું થાય. વિચારવંત પુરુષો આવી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી સર્વદા દૂર રહે છે.

વૈશ્વદેવ તથા અતિથિસત્કાર:-વૈશ્વદેવપૂર્વક અતિથિસત્કાર એ દિગ્ગેનું છડું નિત્યકર્મ છે. ગૃહસ્થના ધરમાં ચૂકો, પાણીઆરું

ધંત્રી, ખાંડણી તથા ખાંડણીઓ ને સાવરણી તથા લીંપવાલુંપવાનાં સાધનો એ પાંચ સૂના એટલે હિંમ્નાસ્થાન છે. ખનતી સંભાળ રાખવામાં આવે તોપણ એ સ્થલોએ જીવજંતુની ઓછીવધતી હિંસા થવાનો સંભવ છે. એ હિંસાજન્ય દોષની નિવૃત્તિ કરવામાટે તથા તે દોષની નિવૃત્તિવડે ભોજનના અન્નને પવિત્ર કરવામાટે ગૃહસ્થે નિત્યપ્રતિ વૈશ્વદેવ કરવો જોઈએ સમગ્ર વિશ્વને દેવસ્વરૂપ (ધૈશ્વસ્વરૂપ) ગણી તેમને યથાશક્તિ તૃપ્તિ આપવાની જે ક્રિયા તે વૈશ્વદેવ વિશ્વના દેવોને અને પોતાની મર્યાદામાંનાં અન્ય સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના ઉપાસ્ય દેવસ્વરૂપે જોઈ તેમને પોતાના ધરમાં રાંધેલા અન્નાદિવડે યથાશક્તિ તૃપ્ત કર્યા પછી-તેમને માટેનો ભાગ અર્પણ કર્યા પછી-ગૃહસ્થે ભોજન કરવું એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આર્યનો ગૃહસ્થાશ્રમ માત્ર સ્વાર્થને માટે નથી, પણ પોતાની મર્યાદામાંનાં સર્વ પ્રાણીઓને યથાશક્તિ સંતોષ આપવામાટે છે. વૈશ્વદેવનું અન્યનામ પંચમહાયજ છે. દેવયજ, ભૂતયજ, પિતૃયજ, મનુષ્યયજ ને બ્રહ્મયજ એ પાંચ મહાયજનાં નામો છે. શ્રૌત અગ્નિમાં, (અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં,) સ્માર્ત અગ્નિમાં, (આવસથ્યના અગ્નિમાં,) વા લૌકિક અગ્નિમાં (જે અગ્નિપર રસોઈ કરી હોય તે અગ્નિમાં) રાંધેલા ધૃતયુક્ત હવિષ્યાન્નનો દેવોને નિમિત્તે હોમ કરવો તે દેવયજ, સર્વભૂતોને (સામાન્ય દેવોને) અર્થે બલિ ચૂકવા તે ભૂતયજ, પિતૃઓને ઉદ્દેશીને બલિ આપવા તે પિતૃયજ, સ્તનકાદિ ઋષિઓને ઉદ્દેશીને બલિ અર્પણ કરવા તે અથવા અતિથિ વા અન્નના યાચકોને યથાશક્તિ અન્ન આપવું તે મનુષ્યયજ, અને સંકલ્પપૂર્વક વેદમંત્રો બજાવવા તે બ્રહ્મયજ. વૈશ્વદેવમાં ગાય, શ્વન, વાયસ (કામડા) ને

૧૮પતંગાદિને અર્થે પણ સંધેલા અન્નનો ભાગ કાઢવામાં આવે છે. વૈશ્વદેવ ક્યાં પછી પૂજ્ય અતિથિ, વૃદ્ધ ને બાલકોને ભોજન કરાવ્યા પછી ગૃહસ્થે ભોજન કરવું એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે.

વૈશ્વદેવ કરવાના લાભ, ને તે કરવાની અગત્ય:-અંત:- કરણની શુદ્ધિ કરવામાં વૈશ્વદેવની ક્રિયા બહુ ઉપકારક છે. ગૃહસ્થને વૈશ્વદેવવડે નિર્દોષતા, કૃતજ્ઞતા, પરોપકારિતા ને નિઃસ્વાર્થતાની શનૈઃ શનૈઃ પ્રાપ્તિ થાય છે. ને એવડે તે પરમાર્થના માર્ગમાં ક્રમથી આગળ વધતો જાય છે. ઉપરાંત દેવાદિને પ્રસન્નતા ઉપજવવાથી થતા પુણ્યવડે તે ધનધાન્યાદિથી સુખી રહે છે. શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવદ્ગીતાના ત્રીજા પદ્યાયમાં વૈશ્વદેવ કરવાનો આગ્રહ દર્શાવતાં કહે છે કે:—

“ યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વાકલ્તિષૈઃ ।

મુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ”

(વૈશ્વદેવ કરતાં શેષ રહેલું અન્ન જમનાર સંતપુરુષો ક્રમથી સર્વપાપથી મુક્ત થાય છે, ને જે પાપીઓ પોતાને માટેજ સંધે છે એો પાપનું ભોજન કરે છે.)

વળી જે ગૃહસ્થ વૃદ્ધિવડે અન્નાદિ ઉપજવનાર દેવોને અર્થે ધ્વદેવાદિ યજ્ઞોવડે અન્નાદિ અર્પણ કર્યાવિના જમે છે તેને “ તૈર્દક્ષાન-દાયૈર્યો યો મુંકે સ્તેન ઇવ સઃ । ” એ વચનવડે શ્રીભગવાને મુખે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દેવોનો ચોર કહ્યો છે. શાસ્ત્રમાં જેને વર્ણના સ્તરીકે કહેવામાં આવ્યા છે એવા બ્રાહ્મણોએ વૈશ્વદેવહીન રહીને જાના ચોર થવું ઉચિત નથી.

અતિથિસત્કાર:—અતિથિસત્કાર એ વૈશ્વદેવસાથેનું એક મુખ્ય નિલકર્મ છે. જેના આગમનની તિથિ નિશ્ચિત નથી હોતી, અથવા જે પૂરી એક તિથિ નિવાસ કરતો નથી, પણ જે માત્ર એક દંકજ નિવાસ કરે છે તે અતિથિ. અતિથિને જાતિ કુલ આદિ પૂછ્યાવિના તેનો ઇશ્વરરૂપ ગણીને સત્કાર કરવો એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અતિથિસત્કારનું પુણ્ય મોટું છે. કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો અનાયાસે અતિથિની પ્રાપ્તિ ન થાય તો કોઇ સ્થલેથી શોધી લાવીને પણ તેને ભોજન કરાવે છે. અતિથિ ત્યાગી હોય વા ગૃહસ્થ હોય તેનો અન્નાદિવડે યથાશક્તિ સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે. વિશેષ ન બની શકે તો ભૂખ્યા ચાચકાને થોડું પણ અન્ન આપવું એ ધરમાંડીને બેઠેલાનો પવિત્ર ધર્મ છે. વૈશ્વદેવને સમયે ભૂખ્યા ચાચકને ગૃહસ્થે ક્યારે પણ ખાલી હાથે પાછો નજ વાળવો જોઇએ.

પરોણા કે મેમાન:—વર્તમાનમાં યોગ્ય અતિથિની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. વળી આ પ્રવૃત્તિમય જમાનામાં વ્યાપારાદિને અર્થે શહેરોમાં તથા કસબાઓમાં લોકોનું આવવુંજવું વધ્યું છે, ને તેમને ઊતરવાનાં સાધનોની—ધર્મશાસ્ત્ર તથા વીશીઓ વગેરેની—સગવડ ધણે સ્થલે હોય છે, એટલે વર્તમાનમાં એકબીજાને ત્યાં અતિથિતરીકે જવાનો પ્રચાર શહેર તથા કસબાઓમાંથી લગભગ નીકળી ગયો છે. ગામડામાં પટેલની કેલીએ કે સુતાર વા કુંભારને ઘેર આહ્વાણાદિ અન્નદ્યા અતિથિઓ કોઇ કોઇ વાર ઊતરે છે, ને તેમનો યથાશક્તિ સત્કાર કરવાનું ગામડામાં હજી ચાલુ છે. વર્તમાનમાં તો સગાંવહાલાં વા જોળખીતાઓ ગામપરગામ જાય ત્યારે પરોણા વા મેમાનતરીકે બેઠેલીને ત્યાં ઊતરે છે.

ઘરનો રોટલો બહાર ખાવો છે:—પરોણા વા મેમાનનો યોગ્ય સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થોનું વ્યાવહારિક કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય જો તે પોતાની શક્તિપ્રમાણે ન બળવે તો તે વ્યવહારમાં નિદાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે અન્યને ત્યાં જાય ત્યારે યોગ્ય સત્કાર થામી શકતો નથી. એક વણિક વ્યાપારીની સ્ત્રી લોભી ને આજસુ સ્વભાવની હતી. તે વાણીઆને ત્યાં વ્યાપારના પ્રસંગને લઈ આસપાસનાં ગામડાંનાં માણસો આવતાં, પણ તે આઘ તેમનો કાંઈ સત્કાર કરતી નહિ. શેઠનું સ્ત્રીપાસે કાંઈ ચાલતું નહિ. કોઈ કોઈ વાર શેઠ ગામડે જિવરાણીએ જતા ત્યારે તેની સ્ત્રી તેને ઢેખરાં કરી આપતી. તે રસ્તામાં ખાઈને શેઠ જવાના ગામમાં જતા, કેમકે પોતાને ત્યાં કોઈનો સત્કાર થતો નહિ એટલે તેમને ભોજનનું કોણુ પૂછે? કેટલાંક વર્ષોપછી શેઠની એ સ્ત્રી યુવરી ગઈ, ને શેઠ નવી સ્ત્રી પરણ્યા. એ આઘ ઘણી સુશીલ ને ચતુર હતી. પોતાને ત્યાં જે આડતીઆઓ વગેરે આવતા તેની તે યોગ્ય સરભરા કરવા લાગી. એક વાર શેઠને ગામડે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે શેઠે પોતાની તે નવી સ્ત્રીને બાતું કરવાનું કહ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં તે ચતુર સ્ત્રીએ કહ્યું:— “આપને માટે મેં બાતું અગાઉથી મોકલી આપ્યું છે. આપ સુખેથી પધારો.” શેઠ ગામડે ગયા તો ત્યાંનાં પરિચિત માણસોએ તેમને જમવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો, ને પ્રેમથી જમાવ્યા. શેઠે ઘેર આવી પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:—“તારી વાત સાચી પડી. આજસુધી તો મને કોઈ જમવાનું પૂછતું નહોતું, પણ આ વેલા તો મને બહુ તાણુ કરીને આડતીઆએ જમાવ્યો.” નવી શેઠાણીએ કહ્યું:—“ઘરનો રોટલો બહાર ખાવો છે. આપણે કોઈનું કરીએ તો ખીજ આપણું

કરે. ” પોતાની સ્ત્રીના આવા સદ્ગુણથી શેઠ બહુ પ્રસન્ન થયા. જે ઘરમાં આવી ભણી ને આવડતવાળી સ્ત્રી હોય છે તે ઘરની શોભા વધે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. ઘરના શત્રુગારરૂપ આવી દેવીજેવી સ્ત્રીઓ પોતાનાં સત્કર્તવ્યોવડે સામાન્ય સ્થિતિવાળા પોતાના નાનાસરખા ઘરને પણ નાનાસરખા સ્વર્ગજેવું બનાવી આપે છે.

અતિલોભી હાસ્યને પાત્ર થાય:—કેટલાક ચમડી તૂટે પણ ચમડી ન છૂટે એવા મખખીચુસ હોય છે. તેવાને ત્યાં કોઈ મેમાન થાય છે ત્યારે તે મેમાનના ભોગ મળે છે. કોઈ વાર મેમાન માથાનો મળે તો એવા મખખીચુમને પણ મૂકતો નથી, ને તેને હાસ્યપાત્ર બનાવે છે. એક વૈશ્ય અતિલોભી હતો. એક વાર સંધ્યા-કાલે તે પોતાના ઘરની ઓશ્વરીમાં ખાટલાપર બેઠો હતો, ત્યાં છેટથી તેણે પોતાના એક ઓળખીતાને ખભે ખડીઓ લઈને આવતો જોયો. લોભીઆએ જણ્યું કે ચોકસ આ રાત રોકાશે, ને તેને જમાડવો પડશે, એટલે તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે:—‘હું માથે એઢીને સૂઈ જઈ છું, તું મારા પગ દબાવ. હમણાં દીવોખીવો કરીશમાં, ને ઓલી લપ આવે છે તે પૂછે તો કહેજે કે શેઠને તાવ આવ્યો છે.’ લોભીઆ સૂઈ ગયો, ને તેની સ્ત્રી તેના પગ દબાવવા મંડી. આવનાર માણસ પકો હતો. લોભીઆની આ યુક્તિ તે સમજી ગયો, ને મનમાં તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ભણે તે મને હેતરવાનું કરે, પણ આજ તેને છોડવો નથી—તેને ત્યાં જમવુંજ છે. તે શેઠના ખાટલા-પાસે બેઠો. ગા-ગા કલાક થયો, પણ તે ઊઠ્યો નહિ, ને અંધારું બહુ થયું, ત્યારે તે સ્ત્રી તેના પતિના પગ દબાવવાનું કામ બંધ કરી દીવો કરવા બેઠી. જેવી તે બેઠી કે તેની જગાએ પેલો આવનાર

મેમાન હળવેક દધને મેસી ગયો, ને તે લોભીઆના પગ દબાવવા મંજો. લોભીઆ બહુતો હતો કે પોતાની સ્ત્રીજ પોતાના પગ દબાવે છે, એટલે તેણે મોઢાપર એઢેલી સ્થિતિમાં પૂછ્યું કે:—“ પીડા ટળા, કે છે ? ” આ સાંભળી પેલા મેમાને જવાબ દીધો કે:—“ પીડા તો પગ વળગી છે.” આ સાંભળી લોભીઆ જીક્યો, ને બોલ્યો કે:—“ હું હું શેઠ ! તમે ક્યાંથી ? બહુ સારું, બધે આવ્યા.” સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને તે કહેવા લાગ્યો:—“ ક્યાં ગઇ ? જો આ શેઠ આવ્યા છે, તેમને માટે કંઇ ખીચડી ખીચડી આર, મારે તો જમવું નહોતું, પણ હવે શેઠની હારે બે ફાળીઆ ખાશું.” આવા લોભીઆ બીજાને ત્યાં જઈને શો સતકાર પામે ?

• ઘેર આવતા અતિથિને વા મેમાનને અટકાવવો નાહ:— સમજીએ આશા કરીને પોતાને ત્યાં આવતા અતિથિને વા મેમાનને અટકાવવો નહિ, કેમકે પોતાને ત્યાં એવી રીતે કોઇ આવે એવા જીજ્ઞાસા દિવસો પુણ્યવડે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પ્રારબ્ધવશાત્ સ્થિતિ બદલાઇ જાય છે ત્યારે કોઇ તેને બારણે અટકું નથી. સમય નિત્ય સરખો રહેતો નથી. વ્યવહારમાં પણ ચઢતીપડતીના દશકા કહેવાય છે. વિચારવંતે પોતાની સારી સ્થિતિનો લાભ લઇ લેવો—અની શકે તેટલો અન્યઉપર હાથ રાખવો, ને અન્યને સંતોષ આપવો.

એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનાં નિત્યપ્રતિનાં પદ્ધતિઓ વિષે કહું. હવે બ્રાહ્મણોનાં અન્ય સત્કર્મો તથા બ્રાહ્મણોની વૃત્તિવિષે—ધર્માવિષે—કહેવાય છે:—અધ્યયન, (વેદાદિ સત્સાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો), યજન, (વૈદિક તથા સ્માર્ત યજ્ઞો કરવા) ને દાન (સત્પાત્રે યજ્ઞાસક્તિ અન્નાદિ આપવું) એ ત્રણ દિગ્ગંથો—ત્રિવર્ણનાં—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને

વૈશ્યનાં-સામાન્ય કર્મો છે; ને અધ્યાપન, (ત્રિવર્ણને વેદાદિનો અભ્યાસ કરાવવો,) યાજ્ઞન (ત્રિવર્ણને યથાશાસ્ત્ર યજ્ઞો કરાવવા,) ને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ ત્રણ બ્રાહ્મણનાં વિશેષ કર્મો છે. આપતકાદિવિના ક્ષત્રિયવૈશ્યે એ ત્રણ કર્મો ન કરવાં એવી શાસ્ત્રાર્થ છે. બ્રાહ્મણે પોતાનાં એ ત્રણ વિશેષકર્મોવડે પોતાની આશ્રવિકા ચલાવવી જોઈએ. સમય બદલાતાં સર્વે બ્રાહ્મણો પોતાની આશ્રવિકામાટે એ વૃત્તિ-ધંધો-રાખી શક્યા નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયની વૃત્તિ સ્વીકારી છે, ને કેટલાક બ્રાહ્મણોએ વૈશ્યની-વ્યાપારની ને ખેતીની-વૃત્તિ સ્વીકારી છે. જોકે બ્રાહ્મણે તો બ્રાહ્મણની વૃત્તિથી પોતાની આશ્રવિકા ચલાવવી જોઈએ, છતાં સંભવપરતે ન ચાલતાં એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ક્રમે કરીને ક્ષત્રિયવૈશ્યની વૃત્તિ સ્વીકારવાની ધર્મશાસ્ત્રે છૂટ આપી છે, એટલે તેથી બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણપણું નષ્ટ થતું નથી, પણ શોકની વાત છે કે ધણા અબણ કે અદ્ય બણેલા બ્રાહ્મણોએ વર્તમાનમાં શૂદ્રની વૃત્તિ-હલકી સેવાવૃત્તિ-સ્વીકારી છે, ને તેમાં બ્રહ્મત્વ નામનુંજ રહે છે. વિદ્વાન ને ધનાઢય બ્રાહ્મણોએ એવા બ્રાહ્મણોને એ સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાને બની શકે તેટલા શાસ્ત્રીય ને વ્યાવહારિક ઉપાયો યોજવા જોઈએ. બ્રાહ્મણ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તોપણ તેણે બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક ગુણો મેળવવા તથા પોતાનાં ષટ્કર્મોનું પાલન કરવા આગ્રહ રાખવો જોઈએ. એમ કરવાથી તે પોતાના બ્રહ્મત્વનું રક્ષણ કરી શકશે, અન્યથા નહિ કરી શકે.

સ્વપરને અર્થે બ્રાહ્મણોએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનાં આવશ્યકતા:—સોનારૂપાના કટકા એ બ્રાહ્મણોનું ધન નથી, બ્રાહ્મણોનું ધન તો વિદ્યા છે. બ્રાહ્મણ વિદ્યોપજ્ઞી હોવો જોઈએ. વર્તમાન-

માં ચારે વર્ણની સ્થિતિ છિન્નમિત્ર થઈ ગઈ છે એ દેશના મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે. જે શુરુવર્ગ (બ્રાહ્મણવર્ગ) પોતાની સ્થિતિ સુધારે, ને પોતાનો મૂલનો ધંધો હાથમાં લે, તો પોતાને ને ક્ષત્રિયાદિ ત્રિવર્ણને ધણો લાભ થાય. બ્રાહ્મણોનું અધઃપતન એ દેશમાં સનાતન-ધર્મની હાનિ થવામાં પણ કારણરૂપ છે. દેશમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વધર્મનું પાલન કરનારા ને અન્યને ધર્મોપદેશ કરનારા પુષ્કલ ઋષિબ્રાહ્મણો તૈયાર થાય તો સનાતનધર્મની રક્ષા થાય, ને તેવા પવિત્ર બ્રાહ્મણોથી ઉપદેશ પામેલા લોકો સ્વકર્તવ્યના પાલનવડે વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધી સુખી થાય. ધર્મરક્ષાથી વ્યવહારની નીતિની પણ રક્ષા થાય છે, ને તેમ થવાથી લોકો વ્યવહારમાં ધનધાન્યાદિવડે સુખી થઈ પોતાનો પરલોક સુધારી શકે છે, વા મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધી શકે છે. યાતા બ્રાહ્મણોએ ને અન્ય સનાતનધર્મી યાતા તથા ધનાદ્ય મૃહસ્થોએ સ્વપરના કદ્યાણુને અર્થે આ વિષય સદાશ્રદ્ધપૂર્વક હાથ ધરવાજોવો છે.

ઉપસંહાર:—બ્રહ્મકર્મનો વિષય બહુ વિશાલ છે. એ ઉપર જોટલું કહેવાય તેટલું થોડું છે. હવે તે વિષે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં છેવટ કહેવાનું એજ કે આ સંસારમાં ભરતખંડમાં જન્મ, ને તેમાં પણ બ્રાહ્મણશરીરની પ્રાપ્તિ બહુ દુર્લભ છે. પૂર્વના મોટા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલો બ્રાહ્મણનો જન્મ બ્રાહ્મણે અર્થકામની તૃષ્ણામાંજ ન શુભાવી દેવો જોઈએ. તેણે પૂર્વે કલા પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલા બ્રાહ્મણના શમદમાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાટે તથા પોતાનાં પટ્ટકર્માદિરૂપ સ્વધર્મનું પાલન કરવામાટે બહુ ઉત્સાહી ને પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. ધર્મમય વા ધર્મયુક્ત જીવન એજ વાસ્તવિક મનુષ્ય-

જીવન છે. બ્રાહ્મણે એવું જીવન ખાસ કરીને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણે તેા દર્શનવડે તથા આશીર્વાદવડે અન્યતુ કલ્યાણ કરનાર ધર્મમૂર્તિરૂપ થવું જોઈએ. ધર્મહીનતા એ બ્રાહ્મણોના અધઃપાતનું મુખ્ય કારણ છે. શાસ્ત્રાધ્યયનવડે ને શાસ્ત્રાચારના પાલનવડે બ્રાહ્મણોએ કાલવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની ધર્મહીનતા દૂર કરવી જોઈએ. વિદ્વાન ને ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણોએ તથા અન્ય યાત્રિના તેવા પુરુષોએ બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારમાટે યોગ્ય ઉપાયો યોજવા જોઈએ. બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારની સાથે દેશના ધાર્મિક, નૈતિક ને આર્થિક ઉદ્ધારને ગાઢ સંબંધ છે, એટલે દેશની સમગ્ર હિંદુપ્રજાતરફથી બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારને માટે બહુ પ્રયત્ન થવાની આવશ્યકતા છે. બ્રાહ્મણના ને બ્રાહ્મણોત્તરના કજીઆ આર્યાવર્તમાં ન શોભે. સનાતનધર્મ ન તથા બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારમાટે વિદ્યત્પરિપક્વને પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. હરિઃ ૐ

[એ પ્રમાણે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરતાં વ્યાખ્યાનના અંતનું મંગલ્લાચરણ થયું, ને શ્રોતાઓએ તાળીઓના ગડગડાટવડે પોતાનો હર્ષ જણાવ્યો. ત્યારપછી હિંદી પંડિત શ્રીમાન રમાપતિમિશ્ર ઊભા થયા, ને સહર્ષ સોત્સાહ મધુરવાણીથી નીચેની મતસજ્યનું બોલ્યા:—

बहुत दिनसे हम जिसकी बड़ी प्रशंसा सुनते रहे ।
जिसकी प्रशंसाका शब्द हमारे कर्णपर बहुत वर्षोंसे आ रहा था ।
जिस्के दर्शनकी बड़ी इच्छा थी । वो बयोवृद्ध ब्रह्ममूर्तिका
अब दर्शन हो गया । और उसका व्याख्यान बी सुना गया ।
जिससे बड़ा आनंद प्राप्त हुआ ॥ ऐसे विद्वान्, अनुभवी

ઔ સંયમી પુરુષસેં દેશ ગાળ્યલાલાં હૈ ॥ હમારે જૈસે
યુવાનોનેં ડસ્કી પાસસેં બહુત શીસ્વનેકા હૈ ॥ ૬૦ ૬૦

[લોકોનો હર્ષનાદ, ને તાળીઓ.]

સારપછી વિદ્યપરિષદના મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલજીએ પૂં
મહાત્માશ્રીની યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી આજે લીધેલા શ્રમમાટે
ઉપકાર માન્યો, ને વિદ્યપરિષદના કાર્યપ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા તથા
વિદ્યપરિષદને સ્મરણમાં રાખવા તેઓશ્રીને પ્રાર્થના કરી.

છેવટ હરહર મહાદેવ, તથા સનાતનધર્મના જયંતી ગર્જનાઓ
સાથે સભા વિસર્જન થઇ, અને ભાવિકો પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીન
ચરણારવિંદના સ્પર્શમાટે ઊભરી પડ્યા. વિદ્યપરિષદની એ મહાસભા
ને એ મંગલમય રાત્રિનો આનંદ હજી પણ અંતઃકરણમાં તરવરી રહ્યો છે.

પરિશિષ્ટ બીજું.

શ્રીશંકરજયન્તીમહોત્સવ

પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીનથુરામશર્માનું વ્યાખ્યાન.

સુરત, વૈશાખસુદિ ૫ સં ૧૯૮૧

[શ્રીમદેશ્વરાવતારરૂપ આચાર્યભગવાન્ની-આઘશંકરાચાર્યજીની -મહાભંગલ જયન્તી ઉજવવામાટે શ્રીસુરત સનાતનવૈદિકધર્મસભાની યોજનાથી સનાતનધર્મી સજ્જનોની એક સભા સુરતમાં આજે સાંજે સાત વાગે મળી હતી. પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી દહેણુથી આજે એકાદ કલાકપહેલાંજ પધારેલા હોવા છતાં તે પ્રવાસથી શરીરે શ્રમિત હતાં સનાતનવૈદિકધર્મસભાના અગ્રણ્ય પુરોના આચાર્યથી તેઓશ્રીએ સભાનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. તે વેલાના તેઓશ્રીના વ્યાખ્યાનનો અગત્યનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

શ્રીઆઘશંકરાચાર્યજીનું મહત્કાર્ય અને તેઓશ્રીના ગ્રંથો. શ્રીઆચાર્યભગવાન્નો પ્રાદુર્ભાવ કેરલદેશના કાલ્પીગામમાં થયો હતો. તે સમયે બુદ્ધધર્મના તથા જૈનધર્મના પ્રાબલ્યથી વૈદિકધર્મમાર્ગે શિથિલ થયો હતો, ઉપાસકોના નાનાપ્રકારના ઝગડા ચાલી રહ્યા હતા, અને સકામ તંત્રાદિનું જોર વધી ગયું હતું. બાલ્યાવસ્થામાંજ વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી તેઓશ્રીએ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો. માત્ર ૩૨ વર્ષપર્યંત તેઓશ્રી આ પૃથ્વીઉપર વિરાજ્યા હતા. એટલા ટુંકા સમયમાં તેઓશ્રીએ અદ્ભુત કાર્ય કર્યું હતું. પ્રસ્થાનત્રય-શ્રીઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતસૂત્રો (બ્રહ્મસૂત્રો) અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-પરનાં તેઓશ્રીનાં અદ્ભુત ભાષ્યો એઓશ્રીની અદ્ભુત રાનશક્તિની, અલૈકિક

પુદ્ગિલની ને બ્રહ્મનિષ્ઠાની સાક્ષી આપે છે. ઈશાદિ દશ ઉપનિષદોપર તેઓશ્રીનાં ભાષ્યો છે. શ્વેતાશ્વતરનામના ૧૧મા ઉપનિષદપરના તેઓશ્રીના નામથી પ્રચલિત ભાષ્યવિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. તે વાદ્યસ્ત વિષય હોવાથી તેની તકરારમાં આપણે ન પડતાં તેઓશ્રીનાં દશ ઉપનિષદોઉપર ભાષ્ય હોવાની વાત જે સર્વ સંમત છે તેજ આપણે તેઓશ્રીનાં રચેલાં છે એમ કહીશું. એ ભાષ્યો મનોહર ને અદ્વૈત શ્રુતિમાં નિષ્ઠા ઉપજવનારાં છે. ભગવદ્ગીતાઉપર તેઓશ્રીનું સુંદર, ગંભીર ને ગ્રૌઠ ભાષ્ય છે, અને વેદાંતસૂત્રોઉપર પણ તેઓશ્રીનું શારીરકભાષ્યનામનું ગ્રૌઠ અર્થવાળું તથા પ્રમાણુ ને યુક્તિઓથી ભરેલું અતિ અદ્ભુત ભાષ્ય છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયની ગહનતાથી એ ભાષ્યોમાં પંડિતોવિના ખીજ સામાન્ય જનેનો પ્રવેશ થઈ શકે એમ નથી, એટલે સામાન્ય મનુષ્યોઉપર કૃપા કરીને તેઓશ્રીએ ઉપદેશસાહસી, વિવેકચૂડામણિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ ને શતશ્લોકી ઇત્યાદિ વેદાંતનું પ્રતિપાદન કરનારાં રત્નરૂપ ધણા નાના ગ્રંથો ને રતોત્રો લખ્યાં છે, જેમાંનાં અષ્ટાદશરત્નોનું મૂલસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. બત્રીશ વર્ષજેટલી નાની વયમાં તેઓશ્રીએ જે અદ્ભુત સંખ્યાબંધ ગ્રંથો રચ્યા છે તે રચવાનું કામ અન્ય સામાન્ય મનુષ્યથી નજ અને એટલુંજ નહિ, પણ તે સમજવાનું કામ પણ સામાન્ય મનુષ્યને અત્યંત કઠિન છે. બત્રીશ વર્ષમાં-અરેબરી રીતે સત્તર વર્ષમાં-તેઓશ્રીએ જે લખાણુ કર્યું તે બત્રીશ વર્ષમાં કે સત્તર વર્ષમાં સામાન્ય માણસથી વાંચીને સમજાય એવું પણ નથી. તેઓશ્રીના ગ્રંથો એટલા બધા છે કે તે સર્વનાં નામ પણ ધણા મનુષ્યોના જાણવામાં નહિ હોય. એઓશ્રીની મોટામાં મોટી ખુબી એ છે કે એઓશ્રીએ ભાષ્યોમાં પ્રસંગાનુસાર મુમુક્ષુઓને માટે પરમતનું અસાર-

પણ જણાવતાં તે પરમતના મનુષ્યોના હૃદયને ભેદી નાંખે એવા કુશળ્લો-
ને પ્રયોગ કર્યો નથી. જ્યારે બીજા કેટલાક દુરાચરી પંડિતો પોતાના
લેખમાં પરમતનું ખંડન કરતી વેલા “ શેષે કોપેન પૂરયેત્ ”
(હલીશે ખૂટે ત્યારે બાકીનું ક્રોધ કરવાવડે પૂરું કરે) એમ કરે છે.
વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે અન્યના મતના
ખંડનનો ભાગ જેવામાં આવે છે તે ખંડનને માટે નથી, પણ
પોતાના વિધેયની સ્તુતિને માટે છે-સ્વમતના મંડનમાટે છે. ખંડનરૂપે
જ્ઞાસતાં વચ્ચેનાં ખંડનમાં તાત્પર્ય નથી, પણ પોતાને કહેવાનો વિષય
દઢ કરવામાટેજ છે. જે ખંડનનું ખંડનમાંજ તાત્પર્ય માનીએ તો
એક પણ મત સિદ્ધ ન થાય; કેમકે પરસ્પર બધા મતનું ખંડન
થઈ જાય. સિદ્ધ કરવાના વિષયને સમજાવવા યોગ્ય પ્રમાણે આપવાં,
ને સુચુક્તિઓવડે તે વિષયનું સમર્થન કરવું એ યોગ્ય છે, પણ
પરસ્પર ગાળાગાળીથી ઝગડા કરવા એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.
સામાને અયોગ્ય શબ્દો કહેવાથી કંઈ સિદ્ધ કરવાની વાત સિદ્ધ થઈ
જતી નથી, પણ તેથી જિલડી કહેનારની નિર્જ્ઞતા ને હલકાઈ જણાઈ
આવે છે. પૂર્વના કાશીનરેશના જૂના દિવાન સીતારે હિંદ શિવ-
પ્રસાદજીએ એક સ્થલે વાદમાં પ્રાત્વાદીને માટે અયોગ્ય શબ્દોનો
ઉપયોગ કરનાર એક પંડિતને માટે લખ્યું છે કે આજસુધી હું
એમને વિદ્વાન જાણતો હતો, પણ હવે નો એ માણસ છે કે કેમ
તે વિશે મને શંકા ઉપજે છે ! આચાર્યભગવાન તો એમજ કહે છે
કે તમે સ્વસ્થ મને ન્યાયશુદ્ધિથી શાસ્ત્રીય લેખો જુઓ, ને પ્રમાણ
તથા યુક્તિ તમને જ્યાં લખી જાય ત્યાં તમે પ્રસન્નતાથી જાઓ.

આચાર્યભગવાનનો સિદ્ધાંત “ **एकमेवाद्वितीयम्** ”-
આ બધું એક અદ્વિતીય અક્ષરસ્વરૂપજ છે-એ શ્રુતિમાં જે જણાવેલો

છે તે છે. એઓશ્રીને એ સિદ્ધાંત કેવલાદૈતસિદ્ધાંત કહેવાય છે. એ સિદ્ધાંત તેઓશ્રીએ શ્રુતિ, યુક્તિ ને અનુભવથી સંપૂર્ણરીતે સિદ્ધ કરી ખતાવ્યો છે, અને તેમ કરતાં તેમણે પ્રયોગોપાત શ્રુતિયુક્તિથી પરમતનું આવશ્યક ખંડન કર્યું છે. આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે એ ખંડનનું તાત્પર્ય વિધેયની સ્તુતિમાટે છે. ભિન્ન ભિન્ન મતો ને તેનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો તેના તેના અધિકારીએને માટે હીક છે. સૌમૈત્રી જગાએ સૌ સાચાં છે. ખંડન દુરાગ્રહીઓને માટે છે-અંધગોલાંશુલ્લ-ન્યાયે જે પોતાનો કક્કો ખરો કરવા માગે છે તેને માટે છે, -દુરાગ્રહ-નિનાના સત્ય સમજનારને માટે નથી. સુઝ મનુષ્ય તો ષટ્શાસ્ત્રોનો ને સર્વ વિચારો, મતો કે સિદ્ધાંતોનો સારગ્રાહી દૃષ્ટિએ સમન્વય કરી શકે છે.* પક્ષપાત મૂકી દષ્ટ શાંતિથી વિચારીએ તો ચાર્વાક પણ પોતાની હદમાં સાચા છે. તેઓ દેહને આત્મા માને છે, ને આરંભમાં મનુષ્યનું લક્ષ દેહને આત્મા માનવાભણી જાય એ સ્વાભાવિક છે. તેઓ આગળ જતાં અનુભવવડે ઠોકર ખાઈ પોતાની મેળે સત્યમાર્ગ-ભણી વળશે. જે મનુષ્ય શાસ્ત્રાદિનો સમન્વય કરી શકે છે તેને અન્ય-મતવાળાઉપર દ્વેષ પ્રકટતો નથી. તે પોતાની શાંતિ જાળવી શકે છે. જૈનમત પણ કેટલીક સ્થૂત વ્યવહારિક બાબતો આપણે બાદ કરીએ તો વેદાંતસિદ્ધાંતની લગભગ પાસે આવી જાય છે. દૃશ્ય પદાર્થને નિથ્યા જણાવનારો ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ-મુદ્ધિને આત્મા માનનારો બૌદ્ધસિદ્ધાંત-પણ હીક છે, કેમકે તે દૃશ્યના વિરાગમાટે ઉપયોગી છે. કાંઈ પણ મત શ્રદ્ધાથી માનીને પછી જ્ઞાનમાટે જે પ્રયત્ન કરશે તો તે મનુષ્ય કાલે કરીને અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં વાસ્તવિક સત્યને

* પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીનથુરામશર્મા-કૃત “વૃદ્ધશંતી એક-વાક્યતા” જુઓ.

અવશ્ય પીછાણશે. વેદાંતસિદ્ધાંતમાં સાંખ્યનું અને યોગસિદ્ધાંતનું જે ખંડન જેવામાં આવે છે તે તે સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલા યમનિયમાદિનું ખંડન નથી, પણ તે એ સિદ્ધાંતમાંના વેદાંતવિરુદ્ધ ભાગનુંજ માત્ર ખંડન છે. શ્રીશારીરકભાષ્યપરની ભામતીનામની ટીકામાં શ્રીવાચસ્પતિ-મિશ્રે તેા સ્પષ્ટપણે આવા ભાવનું કહે છે:—“ ભગવાન્ ભાષ્યકારે પોતાના ભાષ્યમાં સાંખ્યયોગનું જે ખંડન દર્શાવ્યું છે તે શમદમાદિ સાધનોનું તેમજ યમાદિ અષ્ટાંગયોગનું ખંડન નથી, પણ પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર અને અનંત (નિત્ય) છે, ઈશ્વર જીવથી સદા ભિન્ન છે, તથા પુરુષો ધણા છે, આ તેની મિથ્યા માન્યતાનુંજ માત્ર ખંડન છે, ને તે માત્ર શ્રુતિએ જણાવેલા સત્યના પ્રતિપાદનમાટે છે.” તેમની આ વિરોધી માન્યતાઓનો પણ જે સમન્વય કરવો હોય તેા તે સારગ્રાહી વિચારવડે થઈ શકે છે. ન્યાય અને વૈશેષિક જે સોળ ને સાત પદાર્થો માનીને સૃષ્ટિના સ્વરૂપ આદિનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં પણ નાસ્તિકને આસ્તિક કરવાનો હેતુ છે. કર્મમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર પૂર્વમીમાંસા પણ આનંદરૂપ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ પુરુષાર્થને પોષવામાટે છે, અને તે તેના અધિકારીઓને માટે હીક છે. વગી પરિણામે તાત્ત્વિકદષ્ટિમાં જે મુખ્યમાન્યતા-પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ સત્ય છે, અને પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે તે-એકજ થઈ જતી હોય તેા પછી તેને અનુભવમાં લાવવાનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનોને માટે ભગવાન્ શંકરાચાર્યજીએ કાંઈ વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. શ્રીવાચસ્પતિ-મિશ્રે પણ સ્પષ્ટપણે એમજ જણાવ્યું છે:—

“ યયા યયા ભવેત્પુંસાં વ્યુત્પત્તિઃ પ્રત્યગાત્મનિ ।

સૈવ સૈવ પ્રક્રિયેહ સાધ્વીત્યાચાર્યભાષિતમ્ ॥ ”

(જે જે પ્રક્રિયાવડે મોક્ષસાધકની પ્રત્યગાત્માના (અહંકારાદિને પ્રકાશનાર અંતરાત્માના) સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થાય તે તે પ્રક્રિયા તેને માટે સારી છે એમ આચાર્યભગવાને કહ્યું છે.)

મતલબ કે જે મનુષ્યને અદ્વૈતજ્ઞાનના લાભમાટે જે પ્રક્રિયા ઠીક લાગે તે પ્રક્રિયાદ્વારા તે મનુષ્ય અદ્વૈતતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે. પ્રક્રિયાની ભિન્નતા તેને અપકારક થતી નથી.

ઉપાસનાના તથા કર્મના સંબંધમાં આચાર્યભગવાનનો સમભાવ. એક અદ્વૈતતત્ત્વના જ્ઞાનવિના મુમુક્ષુને સકલ દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે તેણે અદ્વૈતતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવું-બ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન અનુભવવું, એ આચાર્યભગવાનના સિદ્ધાંતપ્રમાણે પરમપુરુષાર્થ છે. એ પરમ-પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓમાટે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો તેઓશ્રીએ દર્શાવેલા છે. તેઓશ્રીએ બહુ ભાર મૂકીને જણાવ્યું છે કે ઉચ્ચ અધિકારી તત્ત્વવિચારવડે પોતાના અંતઃકરણની એકાગ્રતા ને સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરી તેવડે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો અનુભવ કરે. જે મુમુક્ષુ એમ ન કરી શકે તે મુમુક્ષુ ઉપનિષદાદિમાં જણાવેલી ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનાઓમાંથી પોતાને જે બહુ અનુકૂલ આવે એવી કોઈ ઉપાસના સિદ્ધ કરી તેદ્વારા થયેલી પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતા-વડે તથા સૂક્ષ્મતાવડે બ્રહ્મજ્ઞાનનો લાભ મેળવે. વળી મહેશ્વરાદિ પાંચ મુખ્ય દેવો, જે સગુણબ્રહ્મનાં સ્વરૂપ ગણાય છે તેમનાં પંચાયતન-શિવપંચાયતન, વિષ્ણુપંચાયતન, સૂર્યપંચાયતન, ગણેશપંચાયતન ને દેવીપંચાયતન-દર્શાવી તેમની ભક્તિવડે તેમનો અનુગ્રહ મેળવવાદ્વારા પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો-સ્માર્તઉપાસનાનો-માર્ગ પણ તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ કર્યો છે. વળી શ્રીમહેશ્વર તથા શ્રીવિષ્ણુ આદિ પાંચ દેવોની સ્તુતિઓ સ્તોત્રરૂપે તેઓશ્રીએ બહુભાવપૂર્વક કરી છે

એટલું જ નહિ, પણ નર્મદાદકજેવાં સ્તોત્રો પણ લખ્યાં છે. શુદ્ધ અને એકાગ્ર અંતઃકરણવાળા ઉત્તમ અધિકારીઓમાટે પરમતત્ત્વાદિના વિચારરૂપ ઉપાયની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાને જેમ તેઓશ્રીએ ક્રિયાઓ-રૂપ યોગાદિનું પ્રકારાન્તરે કનિષ્ઠપણું જણાવ્યું છે તેમ પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓના અધિકારીઓમાટે અષ્ટાંગયોગનું ઉપયોગીપણું પણ પ્રમંગલવશાત્ તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે. ચિત્તશુદ્ધિમાટે વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરવાની અને તદંતર્ગત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાની આવશ્યકતા પણ તેઓશ્રીએ તેના અધિકારીઓમાટે સ્પષ્ટ જણાવી છે. આમ પોતાના અંતઃકરણના પૂર્ણ સમભાવથી નિષ્પક્ષપાતપણે તેઓશ્રીએ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પરંપરાએ ઉપયોગી એવાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અને ચિત્તસ્થૈર્યના હેતુભૂત ઉપાસનાનું ઉપયોગીપણું સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. પક્ષપાતવડે કોમ્પ પણ એકજ દેવની ઉપાસનાનો આગ્રહ તેઓશ્રીએ દર્શાવ્યો નથી. સર્વ ધર્મ-સંપ્રદાય-ના મનુષ્યો પોતપોતાના ધર્મમાં કે સંપ્રદાયમાં દર્શાવેલાં નિર્દોષ કર્મો તથા ઉપાસના કરતા છતાં જે અદ્વૈતસિદ્ધાંતને સ્વીકારી આગળ વધવાનો શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કરે તે તેઓ સુખપૂર્વક પ્રત્યગમિત્ર બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવી શકે એવું પણ તેઓશ્રીના લખેલા ગ્રંથોમાંથી સારઆહી બુદ્ધિવાળાને સ્પષ્ટ સમજાય છે. આની રીતે એક અદ્વૈતતત્ત્વનું જ્ઞાન સુખેચ્છુ મનુષ્યોના હિતાર્થે આ વિશ્વમાં ફેલાવવાને પરમ સમતા, પરમ ઉદારતા ને પરમ સહિષ્ણુતાવડે ભગીરથ પ્રયત્ન તેઓશ્રીએ કર્યો છે.

શ્રીશંકરજયંતી ઊઝવી સાચી ક્યારે કહેવાય ? જેમણે આપણે માટે એવો મહાભારત પ્રયત્ન કરીને ભારતવર્ષમાં અદ્વૈતવાદનો પુનરુદ્ધાર કર્યો તેઓશ્રીની જયંતી ઊઝવવી એ આપણું ધાર્મિક કર્તવ્ય છે, પણ તે જયંતી ઊઝવી સાચી ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે આપણે

તેઓશ્રીના સિદ્ધાંતને યથાયોગ્યરીતે સ્વીકારીએ, ને તેમના ગ્રંથોનું વાચન-
 મનન કરીએ. વધારે નહિ તો આવતા વૈશાખસુદિ ૪ સુધીમાં તેઓશ્રીના
 એક નાનો લેખ-અપરોક્ષાનુભૂતિ, વિવેકચૂડામણિ કે અન્ય કોઈ પણ-
 જોમણે તે ન વિચાર્યો હોય તેઓ વાંચે વિચારે તોજ તેઓશ્રીની
 જયંતી ઊજવી સાર્યક ગણાય. બાકી વર્ષદહાડે એક વાર તેઓશ્રીની
 જયંતીવેલા મળીએ, ને જે શબ્દો બેલીને ચાલ્યા જઇએ તો તેથી શો
 સ્થાયી લાભ છે? તમારામાંથી જે સમર્થ વિદ્વાનો હોય તે શારીરકભાષ્ય
 વાંચે, અથવા ગીતાભાષ્ય કે ઉપનિષદ્ભાષ્ય વાંચે તો ધણી સારી
 વાત છે. બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન પુરુષોએ તો એમજ કરવું જોઇએ,
 ને બ્રહ્મવિચારવડે “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म”-આ સર્વ એક
 અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપજ છે-એ આચાર્યભગવાનના સિદ્ધાંતને હૃદયસ્થ
 કરી લેવો જોઇએ. બાહ્યદષ્ટિએ ભેદ પ્રતીત થાય છે, છતાં શસ્ત્ર-
 દષ્ટિએ તે સાચો નથી. શ્રુતિસ્મૃતિ, યુક્તિ ને વિદ્વાનોના અનુભવ-
 પ્રમાણે અભેદજ સત્ય છે. બાહ્યદષ્ટિએ પ્રાણિપદાર્થનાં નામરૂપ ભિન્ન
 ભિન્ન જણાય છે તે વ્યવહારપક્ષે ભલે ઠીક હોય, પણ તે સર્વમાં
 સચ્ચિદાનંદરૂપે વ્યાપીને રહેલું ચેતન ભિન્ન નથી, એકજ છે. પદાર્થ-
 માત્રમાં પાંચ અંશ જણાય છે, સત્, ચિત્, આનંદ, નામ અને રૂપ.
 તેમાં પહેલા ત્રણ અંશ એટલે સત્, ચિત્ ને આનંદ એ સાચા છે, ને
 બાકીના બે અંશ એટલે નામ ને રૂપ પરમાર્થની દષ્ટિએ મિથ્યા છે.
 પ્રત્યેક વસ્તુમાં જે છે એવો અંશ છે તે સત્ અંશ છે; પ્રત્યેક
 વસ્તુ ભાસે છે, એટલે જ્ઞાનનો વિષય થાય છે તે તેમાં રહેલા ચિત્
 અંશને લઇને છે; અને પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રથમની દષ્ટિએ પ્રિય જણાય
 છે, તે તેના પ્રિય અંશને લઇને છે. કોઈ કહે કે સર્પ ને વાઘ
 ઇત્યાદિ ઝેરી ને હિંસક પ્રાણીઓમાં પ્રિય જણાય છે? તેને જોતાંજ

મનુષ્યને ભય કે દ્વેષ ઉપજે છે, તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે પ્રથમની દૃષ્ટિએ-દ્વંદ્વે-આ એવા સામાન્યજ્ઞાનની વેલાએ-પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થ પ્રિયજ નજાય છે; પણ પછી તત્કાલ બીજી વ્યાવહારિક વૃત્તિ ઊઠે છે ત્યારે તે મનુષ્યના મનમાં ભય કે દ્વેષ ઉપજે છે. એ એ વૃત્તિઓ ક્રમે કરીને ઊઠે છે એ વાત નિશ્ચિત છે. જેમ નાગરવેલનાં સો પાન ક્રમે કરીને એકઉપર એક એમ જોડવીને રાખ્યાં હોય, પછી તેના ઉપર મોચીની આર એકદમ મારવામાં આવે તો તે પાન એક-સાથે વિંધાઇ ગયાં એમ લાગે, પણ જો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તે પાન ક્રમે કરીને વિંધાયાં છે, એકસાથે વિંધાયાં નથી. તે પાનોમાં ક્રમે કરીનેજ આર પેડી છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થના આ કંઠક છે એવા સામાન્યજ્ઞાનકાલે તેમાં પ્રિયતાનુંજ જ્ઞાન થાય છે, અને પછી તેના વિશેષજ્ઞાનકાલે વ્યાવહારિક અનુભવના સંસ્કાર જગતાં જોનારને ભયદ્વેષાદિકની બીજી વૃત્તિ ઊઠે છે. જો સર્પ, સિંહ ને વ્યાઘ્રાદિક સર્વથા અપ્રિય હોય તો સર્વદાજ તે અપ્રિય લાગવા જોઇએ, પણ તેમ બનતું નથી. જો કોઈ કારણથી ભયનું કારણ નિવૃત્ત થાય તો તે સર્પવ્યાઘ્રાદિ પણ પ્રિય-આનંદરૂપ-લાગે છે. વાદી-પાસેના સર્પને જોઇને મનુષ્યોને આનંદ થાય છે. સિંહવાઘને જો પિંજરામાં પૂર્યા હોય તો મનુષ્યો તેને જોવા જાય છે, ને આનંદ મેળવે છે. સરકસમાં સિંહના બેલ જોઇને પણ મનુષ્યો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ બધું જ્ઞાતી થાય છે ? તેમાં પ્રિયતાનો વા આનંદનો અંશ છે તેથી. પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થમાં અસ્તિ, ભાતિ ને પ્રિય અથવા હોવું, જણાવું ને પ્રિય લાગવું એ ત્રણ અંશો આત્માના વા જ્ઞાનના છે. પ્રાણિ-પદાર્થોમાં રહેલા બીજા એ અંશ જે નામ ને રૂપ તે માયાના છે-મિથ્યા છે. નામ શરીરનુંકે આકારનું છે, ને તે તેના જન્મપછી કહેવાયું છે.

પ્રાણિપદાર્થનું રૂપ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતું જાય છે, અને અંતે નાશ પામે છે. મનુષ્યના એકજ જન્મમાં ધંધાપરત્વે તેમજ ભિન્ન ભિન્ન સગાના સંબંધને લઈ તેનાં અનેક નામ પડે છે, ને અવસ્થાને તથા રોગાદિને લઈ મનુષ્યનું રૂપ બદલાયા કરે છે, અને અંતે તે અદર્શનભાવને પામે છે. સર્વે પ્રાણિપદાર્થનું એમજ થાય છે. તેમાં સૌના અનુભવ ને શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિવેકવિચારવડે પ્રાણિપદાર્થમાંથી નામરૂપને દૂર કરીને તેમાં રહેલા એક સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મમાંજ મુમુક્ષુએ પોતાની ચિત્તવૃત્તિને આરૂઢ કરવી જોઈએ. જ્યારે પ્રત્યેક સમ્યક આવે પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ તેણે શ્રીશંકરજયંતીના મહોત્સવનું વાસ્તવિક ફલ પ્રાપ્ત કર્યું ગણાય.

વેદાંતના જ્ઞાનથી ચિત્તની મોટામાં મોટી વિશાલતા ને ઉંચી નીતિ પ્રકટે છે. “વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ”-બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ ને આનંદસ્વરૂપ છે, એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મ નિરુપાધિક જ્ઞાન-સ્વરૂપ ને વિષયરહિત આનંદસ્વરૂપ હોઈ બધા સ્થાવરજંગમના સ્વરૂપભૂત હોવાથી વ્યાપક છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોમાં આકાશ સૌથી વધારે વ્યાપક છે. આકાશનું કારણ જે માયા તે આકાશના કરતાં વધારે વ્યાપક છે, ને બ્રહ્મ માયાના કરતાં પણ બહુ વધારે વ્યાપક છે. સર્વ જડ પદાર્થોના મૂલ્યમાં એ એકજ અવિભક્ત ચેતન રહેલું છે. સર્વ જીવોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ એ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મજ છે. જીવોના અને ઇશ્વરના સ્વરૂપમાંથી અવિદ્યા ને માયારૂપ ઉપાધિ-નો બાધ કરીએ તો ચેતનરૂપે જીવોની ને ઇશ્વરની એકતા સિદ્ધ થાય છે. આવી રીતે સર્વત્ર એકાત્મભાવ અનુભવનાર મહાપુરુષને કોઈના ઉપર દ્વેષ પ્રકટે નથી. સર્વને તે પોતાને સ્વરૂપે જુએ છે. પોતાના ઉપર કોને દ્વેષ પ્રકટે ? નહીં પ્રકટે. આ પ્રમાણે વેદાંતના વાસ્તવિક

જ્ઞાનવાળો પુરુષ સર્વને પોતાના આત્મરૂપે જોનારો હોવાથી સર્વમાં પ્રેમવાળો થાય છે-સર્વત્ર દ્રેષગહિત થાય છે. લોકોમાં વાસ્તવિક સંપત્તિ પણ આવા વેદાંતજ્ઞાનથીજ રહી શકે છે. વર્તમાનમાં જ્યાં ત્યાં ભાઈચારો રાખવાનું કહેવાય છે, પણ આમાં તો સર્વને આત્મરૂપે-પોતારૂપે-જોવાનું છે-આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ (પોતાની પેઠે સર્વપ્રાણીઓમાં) વર્તવાનું છે. આથી ચિત્તની વધારે વિશાલતા અને વધારે ઉંચી નીતિ બીજી કંઈ કહેવાય? આ પ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્ર ચિત્તની મોટામાં મોટી વિશાલતા ને ઉંચામાં ઉંચી શુદ્ધ નીતિ પ્રાપ્ત કરવા મનુષ્યને ઉપદેશ કરે છે.

આત્માની પરમપ્રિયતા. આ જગતમાં બધું પોતાને માટે-આત્માને માટે-પ્રિય લાગે છે. દ્રવ્યાદિક સામગ્રીવડે પોતાને સુખ થાય છે માટે દ્રવ્યાદિક સામગ્રી મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. મનુષ્ય પ્રસંગોપાત્ત અન્યને ધન આપે છે તે પણ પોતાના સુખને માટે-સંતોષને માટે-આપે છે, અને આવા વિચારથીજ એટલે આત્મસંતોષને માટેજ સારો વેપારી ચાલે ત્યાંસુધી સર્વ ધનનો ત્યાગ કરીને પણ દેવાળું કાઢતો નથી. મનુષ્યને ધનના કરતાં પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિકનાં શરીરો વધારે પ્રિય લાગે છે, કેમકે તેના રક્ષણને અર્થે મનુષ્યો પોતાના દ્રવ્યાદિકનો ફેટગોલ ત્યાગ-ખર્ચ-કરે છે. એ સ્ત્રીપુત્રાદિનાં શરીરો પણ તેમને માટે પ્રિય નથી, પણ પોતાને માટે પ્રિય લાગે છે-તેવડે પોતાને ભવિષ્યમાં સુખ થશે એવી માન્યતાથી તે પ્રિય લાગે છે. જો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિપોતાને કષ્ટ આપે તો તે અપ્રિય લાગે છે, પ્રિય લાગતાં નથી. પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિનાં શરીરોના કરતાં મનુષ્યાદિને પોતાનું શરીર વધારે પ્રિય લાગે છે. દુષ્કાલવેલા મનુષ્યો ભૂખના કષ્ટથી પોતાનાં સ્ત્રીબાલકોને મૂકીને ચાલ્યા જાય છે, વા તેમને ચેચી

નાંખે છે એ કેટલાકના અનુભવની વાત છે. માળામાં વા ધરમાં આગ જાગવાના ખખર મળે કે તુરત પુરુષ બેબાકળો થઈને વેગમાં ને વેગમાં પ્રથમ પોતે માળામાંથી કે ધરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે, ને પછી પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિનું સ્મરણ થઈ આવતાં તે પાછળથી તેમને કાઢવાનો કે કઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અન્ય પ્રાણીઓને પણ પોતાનાં બચ્ચાંના કરતાં પોતાનું શરીર વધારે પ્રિય લાગે છે. એક વખત એક રાજાએ પોતાના મંત્રીને કહ્યું કે:—“જુઓ આ વાંદરીને તેનું બચ્ચું કેટલું બધું પ્રિય છે? તેને પેટ વળગાડીને તે ફર્યા કરે છે! પોતાના પ્રાણુકરતાં પણ તે તેને વધારે વહનલું લાગે છે.” મંત્રીએ કહ્યું કે:—“પોતાનો પ્રાણુ જવાને પ્રસંગે પ્રાણી પોતાના બચ્ચાને જતું કરીને પણ પોતાનો પ્રાણુ બચાવવા ઇચ્છે છે.” રાજાને ગળે આ વાત બરાબર ન જાતરી, એટલે મંત્રીએ તે વાત રાજાને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરી બતાવવામાટે એક હેજમાં પાણી ભરાવવા માંડ્યું, ને વચ્ચે એક ખીલાસાથે ખાંધી વાંદરીને બચ્ચાસહિત રાખી. પછી તે હોજમાં વધારે વધારે પાણી ભરાવવા માંડ્યું. જેમ જેમ પાણી વધારે ભરાતું ગયું, તેમ તેમ વાંદરી બચ્ચાને લધને ઉંચી થવા માંડી, ને જ્યારે પાણી બહુ ચઢવા માંડ્યું, ને પોતે ડુબી જશે એવો ભય તેને લાગ્યો ત્યારે ઝટ બચ્ચાને પકડી તેણે પોતાના પગની નીચે નાંખ્યું, ને પોતે તેના ઉપર ચઢી જીબી રહી. એમ થયું કે તુરતજ આગળથી રાખેલી ગોઠવણ-પ્રમાણે હોજનું પાણી એકદમ ખાલી થઈ ગયું, અને માણસે તે બચ્ચાને જીપાડી લીધું. વાંદરી તથા બચ્ચું એ બંનેને કાંઈ હરકત ન આવી. આ દૃશ્યથી રાજાને મંત્રીના વચનની પ્રત્યક્ષ ખાત્રી થઈ. પોતાના શરીરમાં પણ શરીરના બીજા ભાગોના કરતાં કર્મોદ્રિયો વધારે પ્રિય છે, કેમકે તે કર્મના સાધનરૂપ છે, કર્મોદ્રિયોના કરતાં ચાતુર્યો વધારે

પ્રિય છે, કેમકે તે જ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી વધારે ઉપયોગી છે. આંખપર વાગવાનો પ્રસંગ આવે તો માણસ સ્વાભાવિકરીતે પોતાનો હાથ આડો દબને પોતાની આંખને બચાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ કર્મેન્દ્રિયોના ભોગે પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરવા મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણુ વિશેષ પ્રિય છે. રાજા કોઇ મોટા અપરાધીને પ્રાણુતંદંતી એટલે ફાંસીની કે શૂળાની શિક્ષા કરે તો તે અપરાધી પોતાની આંખ ફેડાવીને કે બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના નાશ કરાવીને પ્રાણુ બચાવવામાટે રાજાને પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાણુના કરતાં પણ આત્મા વિશેષ પ્રિય છે. જ્યારે પોતાને થયેલા કોઈ અસહ્ય વ્યાધિથી અથવા કોઇ નિમિત્તે આખરે જવાના ભયથી માણસનો જીવાત્મા બહુ પીડાતો હોય ત્યારે તે દુઃખમાંથી છૂટવામાટે માણસ મારો પ્રાણુ નીકળી જાય તો હીક એમ બોલી પોતાનો પ્રાણુ ત્યાગવા ઇચ્છે છે, ને વખતે આપઘાત કરી પ્રાણુનો ત્યાગ પણ કરે છે. આથી પ્રાણુના કરતાં આત્મા વધારે પ્રિય છે એમ સમજાય છે. આમ જેને માટે જે અનુકૂલ હોય તે બધું પ્રિય લાગે છે તે આત્મા-પોતે-પોતાને પરમપ્રિય છે. જે આનંદરૂપ વા આનંદના સાધનરૂપ હોય તેજ પ્રિય લાગે છે. જે કષ્ટરૂપ હોય વા કષ્ટજનક હોય તે અપ્રિય વા દ્વેષ્ય લાગે છે. આત્મા પરમપ્રિય હોવાથી તે પરમાનંદરૂપ છે એમ નક્કી થાય છે, માટે પ્રતીત થતા વ્યાવહારિક ભેદની નિવૃત્તિ કરી, “સર્વં સ્વલિવદં બ્રહ્મ”-નિશ્ચય આ બધું બ્રહ્મ છે-એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે, તેમજ “વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ”-આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ જાણનારા મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે-આ સ્મૃતિમાં (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં) કહ્યા પ્રમાણે સર્વત્ર પોતાના પરમાનંદસ્વભાવવાળા આત્માનો અનુભવ કરવો.

ભેદભાવ ભયજનક છે. ભેદભાવમાં જગત્, જીવો ને ઈશ્વર મારાથી જુદા છે એવી માન્યતા હોય છે. “દ્વિતીયાદૈ મયં મવતિ”- બીજાથી નિશ્ચય ભય થાય છે. અદ્ય પણ એપણું-જુદાઈ-હોય તો તે ભયનું કારણ છે. જ્યાંસુધી સર્વત્ર પૂર્ણ અભેદભાવ ન અનુભવાય ત્યાંસુધી પ્રયત્ન કરીને વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે તેવા અભેદભાવને-સર્વાત્મ-ભાવને-અનુભવી મનુષ્યે કૃતાર્થ થવું જોઈએ.

શૂન્યવાદ અસંગત છે. પોતાના અભાવને કોઈ પણ સમજી માણસ ધચ્છતું નથી, અને અભાવનો અથવા શૂન્યનો કોઈ સાક્ષી હોવો જોઈએ, કેમકે સાક્ષાવિના તે શૂન્યના સહભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. એવી રીતે પોતાના (આત્માના) અભાવનું પ્રતિપાદન કરનારો શૂન્યવાદ અસંગત છે.

જો મનુષ્ય આત્માને જાણે તો તેનાં સર્વ દુઃખોનો વિલય થાય છે.

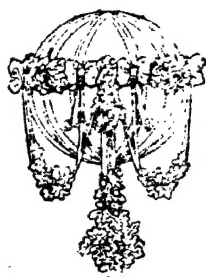
“ આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પુરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ”

આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે જો પુરુષ આત્માને (પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને) જાણે તો કયા કલ્પિત ભોક્તાને માટે કયા કલ્પિત ભોગ્યને ધચ્છતો હતો પૂર્વની પેઠે શરીરની પાછળ સંતાપ પામે ? મતલબ કે જો મનુષ્ય પ્રયત્ન કરીને પરમાનંદરૂપ ને અદ્વૈત એવું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જાણે તો તેને તેની સર્વ કામનાઓનો ઉચ્છેદ થઈ જવાથી ને પરમતૃપ્તિ પ્રાપ્ત થવાથી કાંઈ પણ કષ્ટ રહેતું નથી. જે પોતાથી ભિન્ન કોઈ સત્ય વસ્તુજ ન જુએ તેને ભોગ્યની કામનાનો સંભવ ક્યાં છે ? સર્વાત્મભાવને પામેલા જ્ઞાની પુરુષને સર્વદેશમાં ને સર્વકાલમાં

અખંડશાંતિ અનુભવાય છે. તે કાંઈનો દ્વેષ કરતા નથી. તેઓ સર્વ-ધર્મોને, સર્વમતોને ને સર્વ ગ્રંથોને મનુષ્યોના અધિકાગતુસાર તેની તેની કક્ષામાં ઠીક માને છે, કાંઈનો દ્વેષ કરતા નથી, ને સૌનું કલ્યાણુ ઇચ્છે છે.

અંતમાં સર્વ શ્રોતૃવર્ગને કહેવાનું કે જેમ કાંઈ યુરોપિયનની દુકાનમાં કાંઈ ગૃહસ્થ જાય તો તેણે જેન્ટલમેનતરીકે-સારા ગૃહસ્થ-તરીકે-તે દુકાનમાંથી કાંઈક પણ ખરીદવુંજ જોઈએ, છેવટ જે આનાનીજ ચીજ પણ ખરીદવી જોઈએ, તેમ તમે પણ તમારે માટે આજના વ્યાખ્યાનમાંથી કાંઈક લઈ જજો. ખાલી હૃદયે ઘેર નજ જશો. ભગવાન શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતને સમજવાનો ને તેને પોતાનો કરી લેવાનો નિશ્ચય કરજો. ને તેને કર્તવ્યમાં મૂકી આવતા વર્ષના વૈશાખસુદિ ૪ સુધીમાં તમારા અંતઃકરણને શાંત અને સુખી બનાવજો. હરિઃ ઓં

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન.

શ્રીઉપનિષદો ૧૧૮-તેમાં ૧૨ મૂળ, શબ્દાર્થ તથા તેનું વિવેચન,
અને ૧૦૬ ઉપનિષદોનો સાર. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૬-૪-૦ વેદાંતદર્શન
કાચા પુંડાવાળું. રૂ. ૩-૦-૦ પાકા પુંડાવાળું. રૂ. ૩-૮-૦ પાતંગલ-
યોગદર્શન પાકા પુંડાવાળું. રૂ. ૨-૧૦-૦ સદુપદેશદિવાકર પ્રથમ કિરણ,
દ્વિતીય કિરણ ને તૃતીય કિરણ. પ્રત્યેકના. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશ-
દિવાકર ચતુર્થ કિરણ. રૂ. ૧-૨-૦ સુમોધકલ્પલતા. રૂ. ૦-૮-૦
મનુષ્યમિત્ર. રૂ. ૦-૪-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૧૧ થી ૨૫ સુધીનું
બેળું પુસ્તક. રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૨૬ થી ૩૫ રૂ. ૦-૮-૦
ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૩૬ થી ૫૮ રૂ. ૧-૨-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક
૧ થી ૧૦ સુધીનું બેળું પુસ્તક. રૂ. ૦-૭-૬ સ્વાભાવિકધર્મ. રૂ. ૦-૨-૦
જલદી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ. રૂ. ૦-૧-૬ શ્રીનાથસ્વરોદય. રૂ. ૦-૩-૦
શ્રીપ્રણવવિસ્તારપદ. રૂ. ૦-૨-૦ શ્રીઅંતર્યામીના આદેશો. સદીક. રૂ.
૦-૮-૦ શ્રીયોગપ્રભાકર. રૂ. ૦-૪-૦ તાત્પર્યબોધિનીટીકાસહિત ભગવદ્-
ગીતાદિ પંચરત્ન. સુધારેલી ખીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૮-૦ પ્રણવપદ. રૂ.
૦-૩-૦ કર્તવ્યબોધ. રૂ. ૦-૮-૦ સદુપદેશમાળા ભાગ પહેલો. રૂ.
૦-૩-૬ સંખ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર. રૂ. ૦-૧-૦ સદુપદેશક પદ્યો.
રૂ. ૦-૧-૬ રહસ્યદીપિકાટીકાવાળાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પાંચમી આવૃત્તિ.
રૂ. ૩-૮-૦ નાથકાવ્ય. રૂ. ૦-૫-૦ નાથકાવ્ય ભાગ ખીજો રૂ. ૦-૧૪-૦.

ઉપરના ગ્રંથો નીચે લખેલે ઠેકાણેથી વિં.પિં. થી વા રોકડા
મૂલ્યથી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ.

ખીલખા. કાઠિયાવાડ.

ઉપરનાં બધાં પુસ્તકો અમદાવાદ-રીઝીરોડ સીનેમા ડી ક્લાન્સની
સામે દુકાન નં. ૬૧૮૫ એ ઠેકાણે પટેલ ચતુરભાઈ આશાભાઈની
પાસેથી પણ મળશે.

